

RAHİB ƏKBƏROV

AVROPA HÜQUQU

(dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Tədris-Metodik Şurasının 12 aprel 2016-cı il tarixli qərarı ilə (protokol №3) çap olunur.

Bakı 2016

ÖN SÖZ

- Elmi redaktor:** **h.e.d. prof. Nazim Cəfəri**
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Hüquq”
kafedrasının professoru
- Rəyçilər:** **h.e.d. prof. Oqtay Firidun oğlu Əfəndiyev**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “İqtisadi
hüquq” kafedrasının professoru
- h.f.d. dos. Mehdi Kamal oğlu Abdullayev**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru
- h.f.d. b.ım Azər Akif oğlu Rüstəmov**
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət
idarəçiliyinin hüquqi təminatı” kafedrasının baş
müəllimi

**Dos.Rahib Abdulla oğlu Əkbərov. Avropa hüququ. Bakı,
“Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2016, 354 səh.**

Dərs vəsaitində Avropa İttifaqının təsisatları və hüquq institutlarının təşəkkülü və inkişafında bəhs edilir. Mövzular çərçivəsində Avropa institutları: Avropa Şurası, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyası, həmçinin Şengen viza rejimi qaydaları, Avropa İttifaqı Məhkəməsi və İnsan hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsi, onların vəzifələri, hüquqi statusu və səlahiyyətləri araşdırılmışdır. Kitabın ayrı-ayrı mövzularında Avropa İttifaqının ticarət, gömrük, vergi, korporativ, təhsil, mədəniyyət, əqli mülkiyyət, əmək, sosial, bank və ekologiya hüququ sahələri təqdim edilmişdir. Dərs vəsaitindən hüquqşünaslarla yanaşı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, regionşünaslıq, politologiya, beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə ali təhsil alan tələbələr, həmçinin Avropa təsisatları və hüququ ilə maraqlanan oxucular istifadə edə bilərlər.

“Avropa İttifaqı hüququ” və ya tədqiqatçı hüquqşünaslar tərəfindən, sadəcə, olaraq “Avropa hüququ” adlandırılan hüquq sistemi, müasir dövrün ən dinamik inkişaf edən hüquq institutlarına malikdir. Məhz XXI əsrin əvvəllərində Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərinin tərkibinin tədricən artması onunla nəticələnmişdir ki, “Avropa İttifaqı hüququ” artıq, “Avropa hüququ”, İttifaqın özü isə, sadəcə olaraq, Avropa adlandırılır. Çox əsrlik tarixə malik Avropanın “birləşdirilməsi” ideyasının gerçəkləşdirilməsi prosesi, nəhayət ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra təsis edilmiş “Avropa Şurası” (1949-cu il 5 may), “Avropa İnsan hüquqları Komissiyası” (bu Komissiyanın yurisdiksiyası, Avropa Birliyinə üzv-dövlətlərlə məhdudlaşmır), “Avropa Kömür və Polad Birliyi” və s. bu kimi təşkilat və birliklərin ardıcıl olaraq yaranması ilə reallaşmışdır. Partikulyar hüquq kimi təşəkkül tapan Avropa hüququ, inteqrasiya, xüsusilə də, siyasi inteqrasiyanın dərinləşməsindən sonra, hazırda dünyanın hüquq xəritəsində, ən müasir hüquq sistemi olaraq öz mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Avropa Birliyinin təşəkkülü və inkişafı mərhələlərini nəzərdən keçirdikdə, onun dövlətçilik elementləri ilə bağlı səlahiyyətlər əldə etməsini, daha çox Birliyin, “Avropa İttifaqı” mərhələsinə daxil olmasından sonra formalaşdığını görmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində “European Union” ifadəsi həm Avropa Birliyi, həm də, Avropa İttifaqı kimi eyni mənə kəsb edir. Lakin ana dilimizdə işlədilən Avropa Birliyi (rus dilində, Evropeyskaya Soobşestva) və Avropa İttifaqı (Evropeyskaya Soyuz) ifadələri, eyni mənə kəsb etsə də, bu ekvivalent ifadələr bizim üçün münasib imkan yaradaraq, Birliyin iqtisadi, siyasi və hüquqi məzmununu müəyyən etməyə, onun inkişaf xüsusiyyətlərini və təsisat strukturlarını asanlıqla fərqləndirməyə kömək edir.

Avropa Birliyi rəsmi olaraq, ilkin inkişafına 1951-ci "Avropa Kömür və Polad Birliyindən başlamış, 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinə (ümumi bazar) çevrilərək, əsasən iqtisadi inteqrasiya qurumu kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Avropa Birliyinin institusional strukturlarının təkmilləşdirilməsinə başlanılmışdır. Sonrakı onilliklərdə, Avropa Birliyinin; iqtisadi birlikdən, tədricən siyasi birliyə (dövlətlərin ittifaqına) çevrilməsi, ardıcıl və permanent proses kimi baş verməkdə davam etmişdir. 1986-cı il Vahid Avropa Aktı və 1992-ci il Maastrix müqaviləsi ilə, Avropa Birliyi (və ya Avropa İqtisadi Birliyi), üstmilli (konfederativ) və ya artıq, federativ quruluşlu dövlətçilik elementlərinə və atributlarına daha da yaxınlaşmışdır. Öz növbəsində, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün bu proseslərin davam etdirilməsi, üzv-dövlətlərdən, suveren dövlətlərin səlahiyyətlərinə aid edilən fəaliyyətlərini, ümumi maraqlar naminə Avropa Birliyi ilə rəziləşdirməyə zərurəti və ya onların Birliyə güzəşt edilməsi, "imperativ normaya" çevrilmişdir. Artıq inteqrasiya proseslərinin hərtərəfli inkişaf istiqamətləri, Avropa məkanında yeni suveren dövlətlər ittifaqının yaranmasının siyasi və hüquqi əsaslarının tam formalaşmasını baş çatdırmış və Avropa İttifaqı "de-fakto hüquqi şəxs" statusuna malik olmuşdur.

Avropa İttifaqının yaranması, buna qədər ki, Avropa İqtisadi Birliyində davam edən iqtisadi inteqrasiya (birinci dayaq) proseslərinə siyasi modelin əlavə edilməsi, yəni Birliyin yalnız iqtisadi birlik deyil, eyni zamanda siyasi strukturlara (təsisatlara) malik təşkilata və ya artıq "dövlət" orqanına çevrilməsi, həmçinin onun ikinci (ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti) və üçüncü (cinayət-hüquqi sferada polis və məhkəmələrin əməkdaşlığı) dayaqlarının yaradılması, nəticə etibarilə Avropa hüququnun məzmununda və strukturlarında da, müəyyən radikal dəyişiklik edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqının təsis olunduğu dövrdə (1992-ci il Maastrix müqaviləsi), ikinci və üçüncü dayaqlar çərçivəsində mövcud olan əməkdaşlıq, əsasən beynəlxalq-hüquqi normalar üzrə tənzimlənmişdir. Göstərilən səbəbdən, ikinci və üçüncü dayaqlar üzrə qəbul edilən aktların əsasən dövlətlərarası əməkdaşlığı təmin etməyə yönəltdiyi üçün, onların Birlik hüququ vasitəsilə, hər hansı hüquqi müdafiə ilə təmin olunmasına ehtiyac da, ciddi lüzum yaranmamışdı. Bu artıq o deməkdir ki, Məhkəmələr, Birliyin ikinci və üçüncü dayaqları üzrə əməkdaşlığı əhatə edən səlahiyyətlərinə qarışmır və onun yurisdiksiyası yalnız Birlik (inteqrasiya) hüququ ilə məhdudlaşdırdı. Beləliklə, bu hüquqi konstruksiya çərçivəsində Birlik hüququnun (Avropa hüququ) tərkib hissəsinə aid edilir:

– iqtisadi inteqrasiya (birinci dayaq) sahəsi üzrə hüquqi münasibətlər;

– siyasət, ədliyyə və daxili işlərdə (ikinci və üçüncü dayaqlar) əməkdaşlıq sahəsi üzrə hüquqi münasibətlər;

– Avropa Şurası çərçivəsində imzalanmış insan əsas hüquq və azadlıqlarına dair 1950-ci Avropa Konvensiyası və onun hüquq mənbəyi kimi resepsiyası edilmiş müddəalarının təmin olunmasına dair hüquqi münasibətlər.

Məlumdur ki, klassik hüquq sistemlərinin formalaşmasından fərqli olaraq, müasir Avropa hüquq sistemi, yarandığı andan insan hüquqları və inteqrasiya (iqtisadi və siyasi) hüququnu əhatə etməklə bu sahədəki qarşılıqlı hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsini, prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Məhz Avropa hüququnun inkişaf xüsusiyyətlərinin bu aspektdən araşdırılması, onun hüquqi təbiətini aşkar etməyə kömək edir. Avropa hüququnun xarakteristikasını, ilk növbədə Birliyin iqtisadi, siyasi və sosial sahələrdə, insan hüquq və azadlıqlarına dair icraata götürdüyü işlər üzrə çıxardığı məhkəmə qərarları əsasında mühakimə etmək mümkündür. Belə ki, bu məhkəmə qərarlarında müasir Birlik hüququnun məzmunu və hüquqi

təbiəti müəyyən edilmiş, Avropa İttifaqı hüququnun müstəqil hüquq sistemi və ya beynəlxalq hüququn bir hissəsi olması məsələsinə qəti aydınlıq gətirilmişdir. Avropa Birliyinin xüsusi hüquqi təbiətə malik olduğunu müəyyən edən məhkəmə qərarında (Van Hənd işi üzrə presedent) göstərilirdi ki, üzv-dövlətlər Birlik hüququnu, hüquq mənbəyi kimi qəbul edir və vətəndaşlar milli hüquqda olduğu kimi Avropa Birliyi hüququna da, müvafiq prosedurlar üzrə müraciət edə bilərlər. Məhkəmə presedentinin hüquqi mahiyyətindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Birlik artıq, daha yeni beynəlxalq hüquqyaratma qaydaları müəyyən etmiş, üzv-dövlətlər isə, onun mənafeləri naminə müəyyən sahələrdə öz suveren hüquqlarını məhdudlaşdıraraq nəinki özləri, o cümlədən vətəndaşları da Birliyin subyektlərinə çevrilmişdilər. Digər məhkəmə presedentində (Kosta işi üzrə) isə, belə bir qərar qəbul edilmişdir ki, adi beynəlxalq müqavilələrdən fərqli olaraq, Avropa İttifaqının təsis edilməsi haqqında Müqavilə, Birliyin müstəqil fərdi hüquq sisteminin əsaslarını müəyyən edir. Beləliklə, Avropa İttifaqı hüquqi təbiətinə görə, beynəlxalq hüquq (ümumi hüquq) normalarından uzaqlaşan, federativ və konfederativ dövlət istiqamətli normalarla zənginləşən, özünəməxsus spesifik hüquq yaratma və hüquq təbiiqetmə (realizə) formaları, metodları və mexanizmləri olan, müstəqil hüquq sistemi kimi formalaşmışdır. Hazırda, Avropa Birliyi üst-millə və federativ istiqamətli elementlərin, ilk növbədə beynəlxalq-hüquqi forma və komponentlərin köməyi əsasında yaranırsa da, Avropa İttifaqı hüququ fərdiləşərək, beynəlxalq hüququn bir hissəsi deyil, artıq müstəqil hüquq sistemi kimi çıxış edir.

Bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək (əsasən, qeyri-hüquq təhsil olanlar) lazımdır ki, Avropa İttifaqı hüquq ilə, Avropa kontinent hüququnu (tarixən formalaşmış roman-german kontinent hüququnu) eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, Avropa kontinent hüququ hazırda dünyanın hüquq xəritəsinə daxil olan iki böyük: roman-german (Avropa kontinent hüququ) və

ingilissakson hüquq sistemlərindən (Avropa ada hüququ) biridir. Müasir roman-german hüququnun fundamental əsasını isə, tarixi qədim Roma hüququnun, interpertasiya olunmuş təfsiri təşkil edir. Avropa İttifaqı hüququ hər iki hüquq sisteminə daxil olan dövlətləri, bir İttifaqda və eyni hüquq sisteminə birləşdirir. Bu unikalığı, onu ABŞ-ın milli hüquq sisteminin təşəkkülü və inkişafı ilə müqayisə etməyə imkan verir. Hazırda "presedent hüququ"nun və "qanun hüququ"nun konvergensiyadan formalaşmış müasir ABŞ hüquq sistemi kimi, Avropa İttifaqı hüququ da, həm normativ-hüquqi aktlarla (konstitusiyaya aktı, təsis müqavilələri, məcəllələr və s.), həm də məhkəmə presedentlərinə (məhkəmə praktikası, o cümlədən hüquqi adətlər və s.) əsaslanan hüquqyaratmadan və həmçinin qismən inkorporasiya, transformasiya, implantasiya formalarından istifadə etməklə inkişaf edir. Bununla da, Avropa İttifaqının (sanki Avropa Birləşmiş Ştatları) idarəçilik, xüsusilə də hüquq sistemi, tarixi ABŞ federativ quruluşunun və hüquq sisteminin konvergensiyaya edilmiş prosedur qaydalarını təkrarlayır.

Dünyanın hüquq xəritəsində yaranan ən sonuncu hüquq sistemi kimi, Birlik hüququnun mənbələrinin yaranma şəraiti və təkamülü çox mürəkkəb prosesləri əhatə edir. Bu kontekstdə, hüquqi proseslərin formalaşması və inkişafı iki əsas mərhələdən keçir: birinci mərhələ Avropa Birliyinin (daha çox iqtisadi birlik) yaranması və möhkəmlənməsi; ikinci mərhələ isə Avropa İttifaqının (daha çox siyasi birlik) təkmilləşdirilməsi və müasir inkişafı ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu mərhələlər çərçivəsində təşəkkül tapan Avropa hüquq normaları, yaranma şərtləri, tutduğu mövqe, əhəmiyyəti, tətbiq sahəsi və s. fərqlərə görə üç qrupa ayrılır: birinci dərəcəli və ya əsas hüquq normaları; ikinci dərəcəli və ya törəmə hüquq normaları; üçüncü dərəcəli və ya əlavə normalar. Əsas normalar (mənbələri: Təsis Müqavilələri, Avropa Konstitusiyası, Avropa İnsan hüquq və Azadlıqlar Konvensiyası) hüquqi baza kimi ikinci və yaxud törəmə hüquq

normalarının formalaşması və tətbiq olunması üçün hüquqi şərait yaradır. Törəmə hüquq normaları Avropa Birliyi daxilində, onun institutları tərəfindən subyektlər üçün icrası məcburi olan normalar yaradaraq İttifaq yurisdiksiyası çərçivəsində münasibətləri tənzimləyir. Üçüncü normalar və ya əlavə normalar (fransızca: komplementarnoe, əlavə), o normalara aid edilir ki, onların mənbəyini təsis müqavilələri və ya Avropa İttifaqı institutlarının müəyyən etdikləri normativ aktlar deyil, üzv-dövlətlərin ikitərəfli müqavilələri, beynəlxalq Konvensiyalar və sazişlər təşkil edir. Komplementar normalar (əlavə normalar), Birlik haqqında müqavilənin 293-cü maddəsi ilə tənzimlənən səlahiyyətlər çərçivəsində, üzv dövlətlərdə ikiqat vergi ödəmə, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsində dövlətlərarası danışıqlar aparmaq qaydası, firma və şirkətlərin qarşılıqlı tanınması, rezidensiyaların (yerləri dəyişdiyi halda) müəyyən edilməsi, məhkəmə və arbitraj qərarlarının icra edilməsi və s. münasibətləri əhatə edir. Avropa institutları tərəfindən müəyyən edilən normativ aktlar fiziki, hüquqi, üzv dövlətlər və Avropa institutları tərəfindən yerinə yetirilməsi şərti – məcburi və ya tövsiyə (dispozitiv) xarakterli hüquqi qüvvəli normalardır. Ümumilikdə isə, Avropa hüquq sistemində imperativ normalara üstünlük verilməməsi, onun fərqli xüsusiyyətlərinə aid edilir.

Vahid Avropanın yaradılması prosesində baş verən mütərəqqi və əsaslı dəyişikliklərinin nizamlanmasında və onların hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsində Avropa Konstitusiyasının mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi isə, heç şübhəsizdir. Belə ki, 2003-cü il iyulunda Avropa İttifaqı tərəfindən Avropa Konstitusiya layihəsini hazırlamaq üçün yaradılmış xüsusi Konvent, Avropa Birliyinin inkişafı tarixində yeni mərhələnin başlanmasının əsasını qoymuşdur. Konventin sədri, Fransanın keçmiş prezidenti görkəmli siyasi xadim Valeri Jiskar de Esten olmuşdur. Avropa dövlətlərinin geniş müzakirələrindən sonra, 2004-cü il oktyabrın 29-da Romada

Avropa Konstitusiyasının təsis edilməsi haqqında saziş imzalanmışdır. Məhz, Avropa İttifaqı Konstitusiyası mətninin üzv-dövlətlərin hər biri tərəfindən ratifikasiya etmələrindən sonra, biz, İttifaq təcrübəsi üçün modern üst-konstitusiya quruluşunun, yurispudensiya üçün isə, yeni konstitusiya hüququ institutunun yaranmasına şahidlik edəcəyik. Və Konstitusiyanın qüvvəyə minməsindən sonra, Avropa İttifaqının “de-yure hüquqi şəxs” statusuna malik olması isə, qəti rəsmiləşəcəkdir.

Hər bir predmet kimi, “Avropa hüququ” fənnin öyrənilməsinin metodoloji əsaslarında da, komparativist yurispudensiyanın (müqayisəli hüquqşünaslığın) rolu xüsusi diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, hüquqi tənzimləmənin sadələşdirilməsində, praktikanın tələblərinə cavab verən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində, mövcud hüquq sistemlərinin qabaqcıl təcrübəsindən səmərəli istifadə edilməsində və dünya hüquq sistemində inteqrasiya olunmasında, müqayisəli hüquqşünaslıq mühüm yer tutur. Məhz, hüquq münasibətlərinin müqayisəli araşdırılması, mövcud proseslərin inkişaf xüsusiyyətlərini və istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan yaradır ki, bu metoddan da, kitabın hazırlanmasında uğurla istifadə edilmişdir.

Beləliklə, Avropa İttifaqının təsisat quruluşu, institusional mexanizmləri və hüquqyaratma prinsipləri ilə tanışlıq, heç şübhəsiz ki, hüquqşünaslar üçün nəzəri və praktiki cəhətdən böyük maraq kəsb edir. Avropa İttifaqı hüququ, federativ quruluşa malik dövlətlərin hüquq münasibətləri sistemi üçün də, faydalı nümunə ola bilər. Avropa İttifaqı hüququ müasir dövrün hüquqi fikir tarixində demokratik dövlətlərin birliyi ilə yanaşı, tarixən formalaşan iki böyük hüquq sisteminin (anqlosakson və roman-german) və eyni zamanda müxtəlif milli hüquq sistemlərinin də, konvergensiyanı əhatə edir. Məhz Avropa hüququnun unikalığı da ondan ibarətdir ki, bir-birilə “rəqabət” aparan iki böyük hüquq sistemlərinin, bərabər statusda hüquq

mənbəyi kimi istifadəsini məqbul hesab edir. Hazırda yüksələn inkişaf mərhələsində olan hüquq sistemi kimi, Avropa hüququ çərçivəsində ən yeni hüquqi konsepsiyalar və ideyalar yaranır, müasir hüquq institutları təşəkkül tapır, formalaşır, möhkəmlənir və təkmilləşir. Ona görə də, bugünkü qloballaşan dünyada, özündə böyük iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni inkişaf perspektivini birləşdirən Avropa Birliyi və onun əsas təsisatları və hüquq institutlarının formalaşması və inkişafının nəzəri və praktiki fəaliyyəti haqqında geniş məlumatla malik olmadan peşəkar hüquqşünas, o cümlədən beynəlxalq münasibətlər, regionşünaslıq, politologiya və sair ixtisaslara üzrə yüksək səviyyəli mütəxəssis olmaq mümkün deyil.

Dosent R.Əkbərov Avropa hüququ fənni üzrə proqram tərtib etmiş və kitab bu proqram əsasında hazırlanmışdır. Dərs vəsaitinin yazılmasında geniş elmi ədəbiyyat və mənbələrdən istifadə edilmişdir. Müəllif kitabın hazırlanmasında L.M.Entinin məsul redaktor olduğu Avropa hüququ, S.Y.Kaşkinin məsul redaktor olduğu Avropa İttifaqı hüququ və A.Y.Kapustinin Avropa İttifaqı hüququ dərsliklərindən, həmçinin milli hüquqşünaslıq məktəbinin bu sahə üzrə tanınmış müəlliflərindən olan prof. L.Hüseynovun, prof. Ə.Hüseynovun, prof. Ə.Əliyevin, dos. Z.Əsgərovun, dos. F.Nağıyevin, dos. V.İbayevin, dos. O.Məmmədovun, dos. M.Abdullayevin, dos. İ.Cəfərovun, dos.H.Qəmbərovun, dos. A.Səfixanlının, dos. Z.Əliyevin b/m. A.Ələkbərovun, b/m A.Rüstəmovun və başqalarının əsərlərindən istifadə etmişdir.

I HİSSƏ. AVROPA İTTİFAQI HÜQUQUNUN VƏ AVROPA İTTİFAQI TƏSİSATLARININ QURULUŞU

I Mövzu: Avropa hüququnun təşəkkül və inkişafı

- 1. Avropa Birliyinin və hüququnun yaranmasının tarixi inkişafı.**
- 2. Avropa hüququ anlayışı.**
- 3. Avropa hüququnun təkamülünün əsas mərhələləri.**
- 4. Avropa İttifaqının yeni inkişaf mərhələsi.**
- 5. Avropa İttifaqı Konstitusiyası və Avropa hüququnun inkişaf perspektivləri.**

1. Avropa Birliyinin və hüququnun yaranmasının tarixi inkişafı. Avropa İttifaqı ideyası çoxəsrlik tarixə malikdir. İlk dəfə Avropa Birliyi ideyası 1306-cı ildə fransalı hüquqşünas P.Dyubu tərəfindən, Avropada “Xristian Respublikası”nın yaradılması layihəsinin irəli sürülməsi ilə başlamışdır. Feodal Avropasının birləşdirilməsini irəli sürən **Bohema kralı (kürfürist) İrji Podebradın** layihəsi də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Kral nəyin ki, birləşməyi təklif edir, eyni zamanda Avropa monarxlarının bu yolda konkret addımlar atmağa təbliğat aparırdı. Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə üçün hersoq Syulli tərəfindən 1639-cu ildə Avropa dövlətlərinin Federasiyasını nəzərdə tutan “Böyük Layihə” irəli sürülmüşdür. Layihəyə müvafiq olaraq ümumavropa hakimiyyət orqanlarının yaradılması təklif olunurdu. Həmin dövrdə, yəni 1639-cü ildə ingilis U.Penn “Avropa dövləti mozaikası”na son qoymaq və Avropa parlamentini çağırmaq ideyasını irəli sürür. Bir əsrdən sonra, onun həmvətəni görkəmli filosof və hüquqşünas İ.Bentam bu ideyanı davam etdirərək nəyinki vahid parlament (Avropa Assambleyası), eyni zamanda avropa ordusunun yaradılmasını təklif edirdi.

Avropanın dini əsasda (xristianlıq) birləşdirilməsi ideyası da dəfələrlə irəli sürülmüşdür. Rusiya imperatoru I Aleksandrın təşəbbüsü ilə 1815-ci ildə hazırlanmış sənəddə “Müqəddəs İttifaqın” xalqlarına “xristian xalqın vahid üzvləri” kimi baxılırdı.

XIX əsrin əvvəllərində (1814-cü il) fransız utopik-sosialisti Anri Sen-Simon daha mükəmməl layihə işləmişdir. Onun siyasi planında, Avropa qitəsində avromonarx postu, avropa hökuməti və ordunun yaradılması nəzərdən keçirilirdi. Anri Sen-Simonun ideyaları Rusiyadakı petraşevçilər, o cümlədən N.S.Kaşkinin dərnəyində fəal şəkildə öyrənilmişdir.

XIX əsrin sonlarda gələcək siyasi ittifaqın planını o dövrün beynəlxalq siyasət üzrə tanınmış alimlərindən olan isveçrəli K.Bluntşli təklif etmişdir. Belə ki, o, 1878-ci ildə dərc olunmuş “Avropa ittifaqı dövlətlərinin təşkilatı” adlı məqalədə bu ittifaqı, birbaşa seçkilər əsasında seçilmiş Federal Şura və Senatın idarəçiliyi altında təsis olunmasını irəli sürürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni dövrdə İttifaqa dair təşəbbüslərin həm siyasi əsası, həm də məzmunu kəskin dəyişirdi. Əgər orta əsrlərdə birləşmənin əsaslandırılmasını zəruri edən əsas amil xarici təhlükə, işğallar idisə, müasir dövrdə isə artıq, birinci planda Avropa dövlətlərinin öz aralarında, ümumilikdə kontinentdə müharibələrin dayandırılması olmuşdur. Digər tərəfdən, əgər feodal dövrünün layihələri aristokratik və ya monarxiya xarakteri daşıyırdısa, Avropada burjuva-kapitalist münasibətlərinin qəti olaraq təşəkkül tapması və konstitusionalizm ideyalarının təsdiqindən sonra, gələcək “Vahid Avropa”nın qurulması layihələrinin əsasında konstitusiya demokratik prinsiplər, kollegial idarəçilik daha konkret öz təsbitini tapmışdır.

XX əsrdə köhnə qitədə baş verən qanlı müharibələr və toqquşmalardan sonra daimi sülhün əldə olunması və təsdiq edilməsi üçün çoxlu layihələr irəli sürülürdü. Bu layihələrin əsas ideyası isə avropada birliyin olmasının zəruri hesab

edilməsi idi. Avropa Birliyi tərəfdarı kimi görkəmli siyasi və ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, incəsənət nümayəndələri çıxış edirdilər. Panavropa hərəkəti ideyası Birinci dünya müharibəsindən sonra daha da fəallaşmışdı. Avropa Birliyi ideyası və yaxud “Avropa Birləşmiş Ştatları” layihələri kiçik dairələr tərəfindən dəstəklənir, lakin kütləvi tərəfdar toplaya bilmirdi.

Birinci dünya müharibəsi illərində, ABŞ nümunəsi əsasında ən iri layihələrdən biri Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılması ideyası olmuşdur. Layihəyə görə, Avropa dövlətlərinə öz aralarında ABŞ nümunəsi əsasında münasibətlərin qurulması təklif edilirdi.

İki Dünya müharibəsi arasındakı dövrdə panavropa ideyası yeni təşkilatlanma mərhələsinə daxil olur. 1923-cü ildə avstriyalı siyasətşünas qraf Kudenxova-Kalergi, Fransa hökumətinin fəal yaradımı ilə Panavropa ittifaqını yaradır. 1924-cü ildə Panavropa manifestində, qitə dövlətləri Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılmasını qəbul etməyə dəvət olunurdular.

Panavropa İttifaqının əsasını qoyanlardan biri, fransız görkəmli dövlət xadimi Aristid Brian, 1929-cü ildə ilk dəfə olaraq “federativ əlaqələri” və “ümumi bazarı” iqtisadi bazis əsasında, öz də nəyinki “ümumi düşməne” qarşı mübarizə aparmaq və ya daxili münaqişələri dəf etmək, eyni zamanda daha çox, Avropa Birliyinin əsaslarını dəqiq formalaşdırmaq planını irəli sürmüşdür. Bu planın mühüm məqsədi iqtisadiyyatı dirçəltmək və avropalıların həyat səviyyəsini yüksəltmək olmuşdur. Məhz Brian layihəsində irəli sürülən məsələlər 1930-cu ildə Fransa hökumətinin rəsmi memorandumunda təsbit edilmiş və Millətlər Liqasının digər üzvlərinə göndərilmişdir. Memorandum Avropa İttifaqı təşkilatına, üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət olan siyasi orqan-Avropa konfransı və icraedici orqan olan Avropa Komitəsinin yaradılmasını təklif edirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində avropa ideyası faşizmə qarşı mübarizə və müharibədən sonrakı gələcək Avropanın yenidənqurulması planın işlənilib hazırlanması zəminində inkişaf etmişdir. Məhz, bu dövrdə avropa birliyi ideyası, əvvəllər ziyalı elitəsi-siyasi xadimlər, sahibkarlar, mədəniyyət nümayəndələri arasında porulyar və təbliğ edilirdisə, indi artıq geniş əhali kütləsi arasında da daxil olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa qitəsində vəziyyət köklü surətdə dəyişir. Avropa Birliyi ideyasının gerçəkləşməsi tarixi, məhz bu mərhələyə nəsisb olur. İkinci Dünya müharibəsi tarixin ən qanlı müharibəsi olmaqla bəşər tarixində milyonlarla insanın həyatına son qoyulması ilə nəticələnmişdir. Böyük Avropa dövlətlərinin iqtisadiyyatı dağıntılar altında qalaraq tənəzzülə uğrayır. Yalnız Avropa xalqlarının birliyi ilə faşizmə və nasizmə qalib gəlməyin mümkünlüyünü anlayan avropa dövlətləri, inteqrasiyaya üstünlük verməyə başlamışdılar. İlk növbədə iqtisadiyyatı bərpa edib insanlara inamı qaytarmaqla demokratik institutların, hüquq və azadlıqların təmin edilməsi üçün effektiv mexanizmlərin yaradılması ön plana keçir, o cümlədən mövcud olan və yarana biləcək konfliktlərin dinc yolla həll edilməsi üçün səylərin birləşdirilməsi qəbul edilir. Beləliklə, ikinci dünya müharibəsindən sonra artıq belə bir düşüncə formalaşmışdır ki, Avropada real inteqrasiya dövlət-hüquqi və beynəlxalq-hüquqi alətlərin nəzərə alınması ilə mümkündür. Bu hüquqi konstruksiya üzv-dövlətin könüllü olaraq öz suverenliyinin məhdudlaşdırılmasına, birləşdikdən sonra isə, özünü bir sıra funksiyalarını ümumi maraqlar naminə mövcud olan üst-dövlət qurumuna verməsinə əsaslanmalı idi.

“Müharibədən sonrakı dövrdə, ön plana üç əsas problem çıxır: müharibədə dağıdılmış avropa təsərrüfatının bərpası; təhlükəsizlik sisteminin təşkili; və insan hüquqlarının müdafiəsi. 1946-cı ildə İngiltərənin baş naziri U.Çörçil Avropa Birləşmiş Ştatları ideyasını dəstəkləyir. 1947-

ci ildə Marşall planına görə, Avropanın bərpası üçün ABŞ külli miqdarda vəsait ayırır. Və beləliklə, Avropa inteqrasiya prosesi daha konkret xarakterik cəhətlər almağa başlayır. İlk təşəbbüs kimi 1948-ci ilin mayında Haaqada (Niderlanda) toplaşan 16 dövlət, Avropa dövlətlərindən olan 713 nümayəndə Avropa Birliyinin yaradılması və İnsan Hüquqlarına dair Bəyannamə qəbul edir, Avropa Birliyi Parlament Assambleyasının və Məhkəməsinin təsis edilməsi tərəfdarı olduqlarını bəyan edirlər. Bu ideya öz bəhrəsini hər hansı bir şəkildə 1949-cu ildə çağırılmış və 1950-ci ildə Romada qüvvəyə minmiş İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında Avropa Konvensiyasında öz təsdiqini tapmışdır. Bundan əlavə, bu hüquqları təmin edəcək institut kimi İnsan hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Avropa xalqlarının vahid ideya ətrafında birləşdirmək fikri baş tutmur. Çünki ikinci dünya müharibəsindən sonra başlayan “soyuq müharibə” köhnə qitəni iki yerə parçalaya bilir. Avropanın şərqində, sosialist düşərgəsində 1949-cu ildə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası, 1955-ci ildə Varşava Hərbi müqaviləsi, qərbində isə 1949-cu ildə Şimali Atlantika Hərbi Təşkilatı (NATO) yaranır. Sosialist düşərgəsi ölkələri totalitar rejimlər yaradaraq SSRİ-nin ətrafında birləşirlər.

Bununla belə, qərbi Avropa dövlətlərində inteqrasiyaya doğru başqa proseslər gedirdi. Artıq, **1950-ci il 9 may tarixli Mone-Şuman planı**, iqtisadi birlik haqqında təsəvvürləri daha da konkretləşdirən bir plan idi. Belə ki, bu plan kommunitar metoddan istifadə etməklə dövlətlərin federativ birliyi məqsədləri üçün onların “ayrılmaz maraqlarının birləşdirilməsini” və eyni zamanda “iqtisadi cəhətdən təcridən inteqrasiyasını” nəzərdə tuturdu. **1951-ci ilin noyabrında Fransa** iqtisadi sahədə inteqrasiya proseslərini gücləndirməkdən ötrü hökumətlərarası konfransın çağırılmasını təklif edir. Bu sənəd rəsmi olaraq **“Röbet Şuman Bəyannaməsi”** adlanır. Yeni Birliyin arxitektoru Avropada

vahid inteqrasiyanın yorulmaz tərəfdarı olan fransalı Jan Monne olmuşdur. Təsis konfransında 6 dövlət- Fransa, Benilyuks (Belçika, Niderland, Lyuksemburq), İtaliya və Almaniya (AFR) iştirak edirdi. Nəticədə bu dövlətlər Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında müqavilə imzalayırlar. Yeni təsis olunmuş Birliyin institusional, iqtisadi, maliyyə və sosial parametrləri müəyyən edilir. Bu 6 dövlətin hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq cəhdləri isə uğursuzluqla nəticələnir. Çünki 1954-cü ildə Fransa Milli Məclisi bu müqaviləni ratifikasiya etməkdən imtina edir. Və nəhayət yenə də həmin 6 dövlətin sayları ilə 1957-ci ildə Romada Avropa İqtisadi Birliyi (AİB) təsis edilməsi barədə müqavilə imzalanır. Romada eyni zamanda Atom enerjisi üzrə Avropa əməkdaşlığına dair aktda təsbit edilir (Evroatom). Çərçivə xarakterli o cümlədən institusional, hüquqi, sosial və sair müqavilələr imzalanır ki, bunlarda Avropa hüququnun təkamülündə, Avropa Birliyi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. İnteqrasiya prosesləri və hüququn predmetlərinin təşəkkülü, avropa hüququnu zənginləşdirmişdir. 1972-ci ildə İngiltərə, Danimarka, İrlandiya, 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliya, 1995-ci ildə Avstriya, İsveç, Finlandiya, 2004-cü ildə Polşa, Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Sloveniya, Litva, Latviya, Estoniya, 2005-ci ildə Kipr və Malta, 2007-cildə Rumıniya və Bolqarıstan, 2012-ci ildə isə Xorvatiya və beləliklə 28 dövlət artıq, Avropa İttifaqının tam səlahiyyətli üzvlürlər.

2. Avropa hüququ anlayışı. Avropa hüquq sistemi insan hüquqları və inteqrasiya hüququnu əhatə etməklə, Avropa inteqrasiyası prosesində qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Gələcək Avropa Konstitusiyasının qəbul edilməsindən sonra hüquq sahələrinin birbaşa tətbiqi, inteqrasiya proseslərinin təkamülü və inkişafını tamamlayacaq və vahid hüquq məkanı daxilində prosedurların tənzimlənməsini asanlaşdıracaq. Müasir mərhələdə Avropa Birliyi daxilində hüquqi rejim

əsasən aşağıdakı dayaqalara istinad edir: **ümumi xarici siyasət və siyasi təhlükəsizlik sahəsində vahid siyasət; cinayət hüququ sahəsində polis və məhkəmələrin sıx əməkdaşlıq etməsi; hüquq normalarının yaradılması və tətbiqi, həmçinin hüquqi müdafiəni əhatə edən subyektlərin qəti müəyyən edilməsi.**

Avropa hüquq sistemində insan hüquqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənədlərdən biri 1950-ci il noyabrın 4-də Romada qəbul edilmiş "İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında Avropa Konvensiyası"dır. 2005-ci ildə bu konvensiya 46 Avropa dövlətini əhatə etmişdir. Konvensiyanın yanında Avropa İnsan hüquqları Komissiyası və Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Avropa hüququnun inkişafı, İttifaq daxilində müxtəlif hüquqi rejimləri bir-birinə yaxınlaşdırır. Xüsusilə də ikinci və üçüncü dayaqların daxilində müəyyən yaxınlaşmalar, daha dəqiqi isə təkamülü baş verir.

Avropa İttifaqının Amsterdam (1997-ci il) və Nitsa (2001-ci il) müqavilələri milli xarakterli direktivlərdən üstün olan, İttifaq daxili direktivlərin qəbulunu təsbit etmişdir. Bu proses üçüncü istinad dayaqları üzrə özünü daha çox göstərir. Buna nümunə kimi Şengen müqaviləsini göstərmək olar. İmmiqrasiya, viza, sığınacaq hüququ, Amsterdam müqavilələrində əsas inteqrasiya proseslərini reallaşdırmışdı. Nitsa müqaviləsi üçüncü dayaq üzrə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin səlahiyyətlərini daha da genişləndirmişdi. Heç şübhəsiz ki, Avropa konstitusiyasının qəbul edilməsi isə tam vahid hüquqi məkana doğru mühüm addım olacaqdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa məkanının yaradılması prosesi İkinci Dünya müharibəsindən sonra daha intensiv xarakter almışdır. 1949-cu il 5 may tarixində Avropa Şurasının əsası qoyulmuşdur. **Avropa Birliyinin elan edilməsi isə 1957-ci ildə baş vermişdir.** Belə ki, Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerjisi Birliyi,

Avropa Birliyinin (daha çox İqtisadi Birlik) yaradılmasını rəsmən elan etdilər. 1991-ci il 11-12 dekabr tarixində Hollandiyanın Maastrix şəhərində keçirilən və 12 dövlətin iştirak etdiyi görüşdə Avropa İttifaqının (həm siyasi, həm də iqtisadi ittifaq) yaradılması niyyəti üçün prinsiplər razılıq əldə edildi. Lakin bəzi müddəaları yenidən işləmək üçün qaytarıldı və bu proses 7 fevral 1992-ci ildə başa çatdı və nəhayət, 1993-cü ildən qüvvəyə mindi. Beləliklə, bu tarixdən (1993-cü il) yeni İttifaq dövlətinin yaradılmasına başlandı. Maastrix müqaviləsi heç bir halda Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerjisi Birliyinə dair müqavilələri ləğv etmirdi.

Avropa İttifaqının yaradılmasında mühüm mərhələlərdən biri 1986-cı il Vahid Avropa Aktının qəbul edilməsi olmuşdur. 1989-cu ildə yeni Avropa Sosial Xartiyası qəbul edilmişdir. Avropa Birliyi Dövlət və Hökumət başçıları Şurası 1974-cü il Paris sammitində qərara almışdılar ki, iclasları ildə üç dəfə və zirvə görüşləri isə 2 ildən bir keçirilsin. 1987-ci ildə isə Avropa Birliyi Dövlət və Hökumət başçıları Şurası, bu qurumun institusional strukturuna daxil edildi. 1975-ci ildə Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi yaradıldı. 1990-cı il Paris Xartiyasına görə, bu beynəlxalq təsisatın statusu daha da möhkəmləndirilərək, artıq 1994-cü ildən Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı adlandırıldı. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il iyunun 10-da ATƏT-ə daxil olmuşdur. 1994-cü ildə Avropa İttifaqının Gömrük məəcəlləsi qəbul edildi. 2002-ci ildə Avropa İttifaqına üzv 15 dövlətdən 11-də (İngiltərə, Danimarka, İsveç və Yunanıstan) pul vahidi avrodan istifadə olunmağa başlandı. 2004-cü ildə Avropa İttifaqının Konstitusiyaya layihəsi qəbul edildi. Maraqlıdır ki, Norveçdə keçirilən iki referendum (1972-ci il və 1993-cü il) ölkənin Avropa Birliyinə daxil olmasının əleyhinə olmuşdur.

3. Avropa hüququnun təkamülünün əsas mərhələləri. Avropa hüququnun inkişafı çoxmərhələli mürəkkəb prosesdir.

Bu hüquq, vahid Avropanın yaradılmasında baş verən irəliləyiş və dəyişiklikləri əks etdirir. Onun əsas mərhələləri aşağıdakı dövrləri əhatə edir: Avropa Birliyin yaranması, inkişafı və təkamülü birinci - mərhələ, Avropa İqtisadi Birliyinin yaranması isə ikinci, daha yüksək mərhələyə - daxil olması ilə fərqlənir. Hüquq sahəsində dəyişiklik və yeniliklər təsis müqavilələrində, birinci və ikinci mərhələdə daha aydın görünür. Bu müqavilələrin hər biri əldə edilmiş nailiyyətləri təsdiq edir və eyni zamanda sonrakı təkamülün konturlarını müəyyən edir.

Avropa Birliyində Avropa hüququnun yaranması və təkamülü mərhələlərinə diqqət yetirdikdə, birinci mərhələnin 1951-ci il 18 aprel tarixində Parisdə bağlanmış müqavilə əsasında təsis edilmiş "Gömrük və Polad birliyi"nin (EOUS) yaradılması ilə başlayır. Müqavilə hər bir üzv dövlət tərəfindən təsdiq edilir və 1952-ci ildən qüvvəyə minir (Rober Şuman-Fransa XİN). 4 bölmə və 100 maddədən ibarət müqavilə ümumi bazarın yaradılmasının mahiyyəti və məqsədini əhatə edir. Müqavilədə xüsusilə maliyyə, iqtisadi və sosial məsələlər təsbitini tapırdı. Avropa Kömür və Polad Birliyi sənədi, Avropa hüququnun əsas prinsiplərini müəyyən edirdi.

Atom Enerjisi üzrə Avropa müqaviləsi (Evroatom) və Avropa Kömür və Polad Birliyinin birgə təsis yığıncağında (İtaliya, 1957-ci il 25 martda) Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtləri Avropa hüququnun yaradılmasında ikinci mərhələ olmuşdur.

1986-cı ildə müqaviləyə edilmiş dəyişikliklər əsasında Vahid Avropa Aktı qəbul edilir və Avropa İqtisadi Birliyinin preambula və 248 maddədən ibarət normalar sistemi tətbiq edilir. Bu müqavilənin normaları Konsolidasiya edilərək, 1997-ci ildə 314 maddəyə çatdırılmışdır. Beləliklə, Avropa İqtisadi Birliyi, onun prinsipləri, məqsəd və vəzifələri Birinci hissədə; vətəndaşlıq institutu İkinci hissədə; ümumi siyasətin əsas məzmunu və mahiyyəti Üçüncü hissədə; zəmanə ölkələri və

ərəzilərini ilə münasibət və qarşılıqlı əlaqələr Dördüncü hissədə; Birliyin institut və təsisatlarının statusu Beşinci hissədə; ümumi və yekun əsaslar isə Altıncı hissədə təsbit edilmişdir.

Beləliklə, 1986-cı ildə yeni təsis müqaviləsi imzalanır və preambula, 4 bölmə və 36 maddədən Vahid Avropa Aktı qəbul edilir. Vahid Avropa Aktı qəbul edilməsi, Avropa İttifaqının yaradılmasında, iqtisadi və valyut birliyinin yaranmasında mühüm mərhələ hesab edilir. Yeni təsis Aktı özündə iki mühüm xarakterik cəhəti birləşdirirdi:

1) Avropa Birliyinin yaranmasını müvafiq aktla möhkəmləndirmək;

2) digər tərəfdən xarici siyasət sahəsində əməkdaşlıq haqqında yeni qərarlar müəyyən etmək.

Vahid Avropa Aktı daxili bazarın qurulmasını mühüm məqsədlərdən biri hesab edirdi.

Vahid Avropa Aktına müvafiq olaraq Avropa Birliyinin 1988-ci ildə Birinci Məhkəmə İnstansiyası yaradılır. Vahid Avropa Aktının qəbul edilməsi Avropada yeni siyasi inteqrasiya-Avropa İttifaqının yaranmasını sürətləndirdi.

4. Avropa İttifaqının yeni inkişaf mərhələsi. Avropa inteqrasiyasında yeni mərhələ 1992-ci ildə fevralın 27-də Maastrixdə imzalanmış və 1993-cü il noyabrın 1-də qüvvəyə minmişdir. Beləliklə, bu sənəd Avropa İttifaqının (siyasi birlik) yaradılmasını rəsmiləşdirən müqavilə kimi tarixə düşmüşdür. Müqaviləyə qoşulmaq üçün Avropanın aparıcı dövlətləri olan, Fransanın, 1958-ci il konstitusiyasına və Almaniya Federativ Respublikasının 1949-cu il konstitusiyasına zəruri düzəlişlər edildi. Maastrix müqaviləsi preambula və 8 bölmədən ibarət idi. 1997-ci ildə Amsterdam müqaviləsi ədliyyə və daxili işlər orqanları sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu. Razılığa əsasən Avropa İttifaqı dövlətləri yeni pul vahidini dövriyyə buraxdılar. Belə ki, 1999-cu il yanvarın 1-də yeni valyuta evro nağdsız ödənişə

çıxarıldı. 2002-ci yanvarın 1-dən isə 15 dövlətdən 12-də nağd ödəniş – evro vahid pul kimi qəbul edilir.

Avropa İttifaqının genişləndirilməsini nəzərdə tutan Nitsa (Fransa) müqaviləsi 2001-ci il fevralın 26-da imzalanır və 2003-cü il mayın 1-də qüvvəyə minir. Nitsa müqaviləsində Avropa İttifaqının genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Nitsa müqaviləsində Avropa İttifaqı Məhkəmə Nizamnaməsinə dair protokol imzalanmışdır. Avropa İttifaqının bütün institusional strukturlarına dəyişiklik edilir. Avropa Parlamentinin üzvlərinin sayı və tərkibi dəyişdirilir (cəmi 750 nəfər). Avropa Komissiyasının sədrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artırılır. Nitsa müqaviləsinə görə, üçpilləli Avropa İttifaqı Məhkəməsi yaradılır: Avropa İttifaqı Məhkəməsi; Birinci İnstansiya Məhkəməsi; İxtisaslaşmış Məhkəmə Palatası. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin yeni Nizamnaməsi qəbul edilir.

5. Avropa İttifaqı Konstitusiyası və Avropa hüququnun konstitusion inkişaf perspektivləri. Avropa Birliyinin çoxsaylı təsis müqavilələrini əvəz edəcək vahid konsolidasiya edilmiş Konstitusiya sənədinin qəbul edilməsi, Avropa İttifaqın hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsində mühüm addımlardan biri olmuşdur. 2001-ci il dekabrında Belçikada, Avropa İttifaqının 23 sayılı Bəyannaməsini icra etmək məqsədilə (Nitsa müqaviləsinə əlavə), Avropanın gələcəyi üçün Konventin çağırılması qərara alınır. Konvent Avropa İttifaqının Konstitusiyasını hazırlamalı idi. Konventin tərkibinə Avropa Parlamentinin və Avropa Komissiyasının nümayəndələri daxil idilər. Konventin sədri Fransanın keçmiş prezidenti Valeri Jiskar de Esten olmuşdur. Beləliklə, uzun sürən müzakirələrdən sonra, Avropa İttifaqının 25 dövləti, 2004-cü il iyunun 18-də Brüsseldə, Konstitusiya mətnini tam razılaşdırıb, **2004-cü il oktyabrın 29-da Romada Avropa Konstitusiyasının təsis edilməsi barədə sazişi** imzalayırlar. Yeni ali hüquqi sənəd, gələcək Avropa üçün təsis edilmiş Konstitusiya adlanırdı.

Təsis edilmiş Konstitusiyada, preambula, 4 hissə və 448 maddə nəzərdə tutulmuşdur. Hər hissə fəsilərə, bölmələrə, bəndlərə və maddələrə bölünür. Konstitusiya müqaviləsinin qəbul edilməsi (Aİ-nin federallaşdırılması, Aİ-nin xarici işlər nazirinin təyin edilməsi və sair ayrı-ayrı məsələlərdə konsensus əldə edilməsi geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur) kimi, onun üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməsi prosesi də, uzun müddətdir ki, müzakirə edilir və hər hansı bir ciddi irəliləyiş yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi üçün hər bir üzv-dövlət, daxili qanunvericiliklə müəyyən edilmiş prosedurlardan asılı olaraq ratifikasiya və ya referendum qaydasında Konstitusiya müqaviləsini təsdiq etməlidirlər. Bu proses uzun müddət aparsa da, Avropa institutlarının bürokratlaşdırılmasına gətirib çıxara biləcək çoxsaylı təsis sənədlərindən qurtulmağın yeganə çıxış yolu, məhz vahid Konstitusiyanın qəbul edilməsindən keçməsi, hamılıqla etiraf olunur.

Konstitusiyanın birinci hissəsi 60 maddədən (I, 1-60) ibarət olmaqla, İttifaqın hüquqi təbiətini, məqsədini, prinsiplərini və vəzifələrini, həmçinin İttifaqa daxil olma kriteriyalarını müəyyən edir. Bu hissədə İttifaqın və üzv-dövlətlərinin səlahiyyətləri dəqiqləşdirilmiş, yenilənmiş konstitusiya sisteminin fəaliyyət prinsipləri, yeni inteqrasiya birliyinin hüququ statusu müəyyən edilmişdir. İkinci hissə 54 maddədən (II, 61-114) ibarət olmaqla ümumilikdə Avropa İttifaqı Xartiyasını əhatə edir. Bir qədər əvvəl, 2000-ci il dekabrın 7-də, Avropa ittifaqı Xartiyası Nitsada təntənəli şəkildə elan edilmişdir. Təbii ki, Konstitusiya qüvvəyə mindikdən sonra bu sənəd "Əsas qanun"un tərkib hissəsi kimi, imperativ xarakterli hüquqi normaya çevriləcəkdir. Üçüncü hissə ən geniş həcmli (III, 115-436) maddədən (cəmi 322) ibarət olmaqla vətəndaşlıq, ümumi bazarın qurulması, azadlıqların müəyyən edilməsi və tətbiqi, rəqabət şəraiti və rejimi, iqtisadi və valyuta siyasəti, o cümlədən Avropa Mərkəzi Banklar sistemi və

Avropa Mərkəzi Bankı, Məşğulluq haqqında siyasət, ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti, ümumi nəqliyyat siyasəti, elmi tədqiqatlar, texnologiya, energetika və kosmik fəzadan istifadəni əhatə edir. Məhz, bu bölmədə ümumi siyasət və İttifaqın funksiyası müəyyən edilmişdir. Belə ki, İttifaqın üçüncü ölkələrlə münasibətləri, o cümlədən azadlıq, təhlükəsizlik və qanunçuluq məkanının yaradılması və bu sahələr üzrə əməkdaşlıq (inteqrasiya üzrə) edilməsi irəli sürülmüşdür. Bu bölmədə təsis sənədlərinin əsas müddəaları (daxili bazar, iqtisadi və valyuta siyasəti, ümumi siyasət) bir daha təsbit edilmiş və onların üzərində müvafiq təkmilləşdirilmə işləri aparılmışdır. Üçüncü hissədə Avropa İttifaqının mədəniyyət, təhsil, gənclər və idman siyasəti, zəmor ölkələri ilə qarşılıqlı tənzimləmələri də, nəzərdə tutulurdu. Həmçinin üçüncü dayaq üzrə azadlıq, təhlükəsizlik, qanunçuluq, o cümlədən polis və məhkəmələrin cinayət hüququ sahəsində əməkdaşlıq genişləndirilirdi. Konstitusiyada ümumi ticarət məsələlərinə dair siyasət və üçüncü ölkələrə humanitar yardım, maliyyə-iqtisadi və texniki əməkdaşlıq etmək təsbit olunurdu. Konstitusiyanın üçüncü hissəsində Avropa İttifaqı institutlarının fəaliyyəti: Avropa Parlamentinin; Avropa İttifaqı Şurası; Nazirlər Şurası; Məhkəmə sistemi və Hesablama Palatası işinin təşkili reqlamentləşdirilirdi. Nəhayət, Avropa Konstitusiyasının IV hissəsi 12 maddədə təsbit (IV, 437-448) olunmaqla, ümumi və yekun müddəalardan ibarətdi. Yekun müddəalarda qeyd edilirdi ki, Konstitusiya qüvvəyə mindikdən sonra Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul edilmiş aktlar qüvvədən düşür və **Avropa İttifaqı Konstitusiya Aktı, Əsas qanuna** çevrilir. Konstitusiya müddətsiz elan edilmiş normaları əhatə edir. Avropa Birliyi aktlarının hüququ varisliyinin təmin edilməsini şərt kimi irəli sürülürdü. Belə ki, törəmə aktlar, məhkəmə praktikası, hüququn təfsir edilməsində əsas mənbə kimi qalırdı. Yekun müddəalara görə, Konstitusiya bütün üzv dövlətlər və Avropa İttifaqının bütün institusional

orqanları tərəfindən yekdilliklə qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minir.

Avropa İttifaqı Konstitusiyaya müqaviləsinə çoxsaylı protokol və əlavələr daxil edilmişdir. Konstitusiyanın IV hissəsinin 442-ci maddəsinə görə, bu protokol və əlavələr onun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Konstitusiyanın IV hissəsinin 447-ci maddəsinə (Konstitusiyanın ilkin layihəsində hər hissənin maddələri ayrılıqda sıralanmış, son variantda isə Birinci hissənin I-ci maddəsindən başlayaraq, sonuncu IV hissənin sonuncu maddəsinə (448-ci maddə) qədər ardıcıl sıralama qaydasından istifadə edilmişdir) müvafiq olaraq müəyyən edilirdi:

1. Bu müqavilə Razılığa gələn Yüksək tərəflərin konstitusiyaya normalarına müvafiq olaraq ratifikasiya edilir. Ratifikasiya edilmiş sənəd (etimadnamə) İtaliya Respublikası hökumətinə təqdim edilir.

2. Bu müqavilə 2006-cı il noyabrın 1-dən bir şərtlə qüvvəyə minir ki, bütün ratifikasiya sənədləri təqdim edilsin. Və yaxud bu baş vermirsə, onda sonuncu iştirakçı dövlət tərəfindən ikinci ayın birinci günündə ratifikasiya sənədi təqdim edildikdən, yəni axırıncı formalıq başa çatdıqdan sonra qüvvəyə minir.

Konstitusiyaya müqaviləsinin imzalanmasından sonra keçid mərhələsində olan Avropa İttifaqı institutları fəaliyyət proqramlarını, funksiyalarını və səlahiyyətlərini Avropa üçün təsis edilmiş Konstitusiyaya normalarına uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Avropa İttifaqı, Konstitusiyaya layihəsini qəbul etməklə hüquqi və siyasi xarakterli inkişafında böyük addım atmışdır. Çünki Konstitusiyaya layihəsində (1957-ci Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilənin, 1992-ci il Maastrix müqaviləsinin, onu tamamlayan Amsterdam və Nitsa müqavilələrinin) qeyd edilən sənədlərin əvəzinə, onları konsolidasiya edən, vahid müqavilə mətni daxil edilmişdir.

Konstitusiyaya müqaviləsində, yaradılan İttifaqın məqsəd və dəyərləri tam aydın məzmununda təsbit edilmişdir. Belə ki, birinci hissəsinin 2-ci maddəsində Avropa dəyərlərinə "insan ləyaqətinə hörmət, azadlıq, demokratiya, bərabərlik, hüquqi dövlət, həmçinin insan hüquqları o cümlədən azlıqlara aid hüquqların qorunması" daxil edilmişdir. İttifaqın məqsədləri birinci hissənin 3-cü maddəsində təsbit edilmişdir. Məhz bu maddədə 25 dövlətdən (hazırda 28 dövlət) olan 450 milyon Avropa əhalisinin, hansı məqsədlər naminə İttifaqda birləşməyə üstünlük verilməsinə aydınlıq gətirilmiş, həmçinin, əvvəlki Avropa Birliyi təşkilatlarının ən müxtəlif normativ sənədlərinin və aktlarının sadələşdirilməsi və sintezinin həyata keçirilməsi aparılmışdır. Konstitusiyaya müqaviləsinə görə İttifaqın məqsədlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

– İttifaqın məqsədi sülhə, bəşəri dəyərlərə və öz xalqının rifahının möhkəmləndirilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir.

– İttifaq sərəhədləri daxilində öz vətəndaşlarına azadlıq, təhlükəsizlik və qanunçuluq, həmçinin vahid (ümumi), azad və sağlam rəqabətli bazar təklif edir.

– Avropanın uzunmüddətli inkişafını, məqsədini təmin edən İttifaq, balanslaşdırılmış iqtisadi inkişafa, yüksək rəqabətə, bazar münasibətlərinə, sosial iqtisadiyyata əsaslanmaqla, tam məşğulluğu, sosial tərəqqini və ətraf mühitdə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və bu sahədə yüksək mühafizəni təmin etməyi nəzərdə tutur. İttifaq elmi və texniki tərəqqinin inkişafına yardım edir, zəngin mədəni və dil müxtəlifliyinə hörmət edir və Avropanın mədəni irsinin qorunması və inkişafı qayğısına qalır.

– İttifaq beynəlxalq münasibətlərində dünyanın qalan hissəsi ilə öz dəyərlərini və maraqlarını təsdiq və realizə edir. Sülhün, təhlükəsizliyin, planetin uzunmüddətli inkişafını, həmrəyliyi və xalqlara qarşılıqlı hörməti, azad və əlverişli ticarəti, yoxsulluğun ləğv edilməsi və insan hüquqlarının, xüsusilə də, uşaq hüquqlarının qorunması, həmçinin beynəlxalq

hüquqa əməl edilməsi və onun inkişafını, BMT-nin Nizamnaməsi prinsiplərinə əməl edilməsini prioritet elan edirdi.

– Bu məqsədlərə isə mövcud vasitələrlə, Konstitusiyaya müvafiq olaraq və İttifaqa verilmiş səlahiyyətlərlə nail olunurdu.

Avropa Konstitusiyaya müqaviləsinə görə, İttifaqın ümumi və fərdi məqsədləri gələcəyə hesablanmışdır. Çünki irəlidə görülməli işlər çoxdur. Belə ki, yalnız “**Sosial Avropa Birliyi**” ideyasının gerçəkləşməsi üçün iri həcmli layihələr icra edilməli idi. Bunun üçün “sosial”, “yüksək rəqabətli bazar iqtisadiyyatı”, “uzunmüddətli inkişaf”, “sosial ədalət” və sair bu kimi müddəalar özlüyündə, “Avropa sosial modelini” təqdim etməklə, əhalini birliyini və sosial tərəqqinin əldə edilməsini təmin etməli idi.

Konstitusiyaya müqaviləsi İttifaqla, üzv-dövlətlər arasında səlahiyyətlər hədlərini müəyyən edir və dəqiqləşdirirdi. Avropa xalqlarının zəngin mədəni və dil müxtəlifliyinin qorunmasına hörmət edilməsi, bir məqsəd kimi Konstitusiyaya daxil edilməsi isə, yeni İttifaqın ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərdən ibarət olacağına təminat verirdi.

Konstitusiyaya müqaviləsi, Avropa İttifaqının qəbul etdiyi hüquqi aktları sadələşdirir və sayını azaldırdı. Belə ki, yeni müqavilə **6 növ aktları: qanun, çərçivə qanunu, rəqlament, qərar, tövsiyə və rəy formasını** hüquq mənbəyi kimi müəyyən edirdi. Birinci və ikinci aktlar yerinə yetirilməsi məcburi olan aktlar yerarxiyasına daxil idi.

Avropa Konstitusiyaya müqaviləsinə görə, milli parlamentlər, qərarların qəbul edilməsi mexanizmini, Avropa İttifaqı institutları ilə bölüşdürmək hüququ əldə edirdi. Bununla da onlar, Avropa Birliyi səviyyəsində öz hökumətlərinə effektiv nəzarət etmək hüququna malik olurdular. Həmçinin, Avropa İttifaqı hüququnun subsidiyalıq prinsipinə bilavasitə nəzarət etmək imkanı da yaranırdı.

Avropa Konstitusiyaya müqaviləsinə əlavə Protokolda, milli parlamentlərin rolu barədə müddəalar təsbit olunmuşdur. Əlavə Protokola müvafiq olaraq, Avropa Parlamentini və Avropa Nazirlər Şurasını təmsil edən Komissiya, bütün sənədləri eyni zamanda milli parlamentlərə göndərirdi. Beləliklə, ilk dəfə olaraq, Avropa inteqrasiya proseslərində milli parlamentlər də, Avropa Komissiyası tərəfindən göndərilən sənədləri təsdiq etmək və ya yenidən işləmək üçün geri qaytarmaq səlahiyyətləri alırdılar. Və yaxud milli parlamentlər və ya onların hər hansı palatası, məsələnin həlli üçün Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququna malik olurdular.

Konstitusiyaya müqaviləsi, Nazirlər Şurasına tabe olan Avropa İttifaqının müdafiə agentliyinin yaradılmasını da, nəzərdə tuturdu (I, 41 və III, 311 maddələr). Belə ki, üzv-dövlətlər öz aralarında qarşılıqlı müdafiə olunmaq haqqında müqavilə imzalaya bilərdilər.

Konstitusiyaya müqaviləsinə əlavə Protokol, 12 üzv-dövlətin nazirlərinin daxil olduğu “**Avropa qrupu**”nun yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Məqsəd isə, Avropa Komissiyasının və Avropa Mərkəzi Bankının nümayəndələrinin də daxil olduğu, avro zonasının yaratmaqdan ibarət idi. Əslində, xeyli vaxtdır ki, qeyri-rəsmi mövcud olan Avro qrup, Konstitusiyaya müqaviləsinə əlavə Protokola əsasən, “12-ci Avro qrup” kimi, tam legitim əsaslarla fəaliyyət göstərmək hüququ əldə edirdilər.

Avropa Konstitusiyaya müqaviləsi, 2009-cü ildən başlayaraq Avropa Şurası və Nazirlər Şurasında qərarların qəbul edilməsi prosedurunda, yeni sadələşdirilmənin tətbiq etməyi nəzərdə tuturdu. Belə ki, əvvəllər mövcud olmuş üç kriteriyalı mürəkkəb xarakterli səsvermə əvəzinə, sadələşdirilmiş mütləq səs çoxluğu (kvalifikasiya edilmiş) prinsipini müəyyən edirdi.

Avropa Konstitusiyaya müqaviləsində, **Avropa Şurasının statusu haqqında** müddəalar da təsbit olunmuşdur. Məlumdur ki, Avropa Şurası təsis olunduğu 5 may 1949-cu il tarixdən, kontinentin **rəhbər ali siyasi orqanı** kimi fəaliyyət göstərir.

Əgər əvvəllər Avropa Şurası icra edilməsi məcburi olmayan (tövsiyə) qərarla qəbul edirdisə, yeni Konstitusiyaya müqaviləsinə görə, o yerinə yetirilməsi icbarı olan hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olurdu. Digər tərəfdən, Avropa Şurasının sədri rotasiya qaydasında 6 ay müddətinə (İttifaqın adından xarici təmsilçilik funksiyasını icra edən) seçilirdisə, yeni Konstitusiyaya müqaviləsinə görə, 2,5 il müddətə (hal-hazırda olduğu kimi) və bir dəfə təkrar seçilmək (I, 22-ci maddə) şərt ilə fəaliyyət göstərirdi.

Avropa Komissiyasının fəaliyyətini tənzimləyən Konstitusiyanın I hissənin 26-cı maddəsinə görə, Komissiyanın (Avropa Komissiyasının sədri, J.M.D. Barroza) birinci tərkibinə Sədr və üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən təyin olunan vitse-sədrdən ibarət tərkibi də nəzərdə tutulurdu. Hazırkı tərkibin mandat müddəti başa çatdıqdan sonra, Komissiyanın say tərkibi Avropa Şurasının qərarlarında asılı olacaqdır. Eyni zamanda, Avropa Komissiyasının sədr müavini olacaq xarici işlər naziri, İttifaqın xarici siyasət fəaliyyətini koordinasiya edəcəkdir. Xarici işlər naziri öz missiyasını, yəni xarici və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində fəaliyyətində, Avropa Şurasından asılı olacaqdır.

Konstitusiyaya müqaviləsinə görə, kifayət qədər uzun müddətə seçilən Avropa Şurasının sədri ilə yanaşı, yeni Avropa İttifaqında (Konstitusiyanın qüvvəyə minməsindən sonra) xarici işlər naziri postu da yaradılacaqdır. Bu postu tutan, xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə Ali nümayəndənin (Ali nümayəndə rəhbəri, Ketrin Eşton) və xarici işlər üzrə Avropa Komissarının vəzifələrini əvəz edəcəkdir.

Beləliklə, Konstitusiyaya müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən və Avropa Birliyi (Avropa İqtisadi Birliyi) və Avropa İttifaqı arasında hüquqi fərqlərin ləğv edilməsindən sonra yeni beynəlxalq inteqrasiya subyekti, yəni Avropa İttifaqı imperativ (qəti-məcburi) hüquqi şəxs statusuna malik olmaqla beynəlxalq hüquq subyektinə çevriləcəkdir. Konstitusiyanın

birinci bölməsinin 7-ci maddəsində bilavasitə təsbit edilir: "İttifaq hüquq şəxsdir". Üçüncü bölmənin 323-cü maddəsində isə, bu maddə konkret müəyyən edirdi:

a) İttifaqın siyasəti çərçivəsində, onun məqsədlərini realizə etmək üçün və Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna və yaxud İttifaq qarşısında hüquqi aktla öhdəlik yaratdığına görə, İttifaq bir və ya bir neçə dövlətlə və ya beynəlxalq təşkilatlarla müqavilə bağlaya bilər;

b) İttifaq tərəfindən bağlanan müqavilə, İttifaqın institutları və üzv-dövlətləri qarşısında öhdəlik yaradır.

Məhz bu proses 1992-ci ildən (Maastrix) sonra başlamış və Avropa Birliyinin bir çox prosedurlara görə hüquqi subyektivliyi statusuna malik olmağa yaxınlaşdırmışdır. Belə ki, Avropa İttifaqı daşınar və daşınmaz əmlak əldə edə və ya onu özgəninkiləşdirilə və yaxud Məhkəmədə tərəf kimi çıxış edə bilər. Konstitusiyaya müqaviləsinin IV hissəsinin 438-ci maddəsində də təsbit edildiyi kimi, Avropa İttifaqı, Avropa Birliyi hüquq və öhdəliklərinin, o cümlədən ümumqəbul edilmiş beynəlxalq hüquq subyektivliyinin varisidir. Lakin Konstitusiyaya qüvvəyə mindikdən sonra ümumməcburi əhəmiyyət kəsb edir. Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi isə zaman məsələsidir.

II MÖVZU: AVROPA BİRLİYİNİN VƏ AVROPA İTTİFAQININ HÜQUQİ TƏBİƏTİ. HÜQUQİ MÜDAFİƏ

1. İnteqrasiya qurumlarının təşəkkülünün hüquqi əsasları.
2. İnteqrasiyada hüquqi şəxslərin statusu.
3. Avropa Birliyi və Avropa İttifaqının xarakterik cəhətləri.
4. Avropa İttifaqının məqsəd və prinsipləri.
5. Avropa İttifaqına üzvlük.
6. Avropa hüququnda nəzərdə tutulan hüquqi müdafiənin xüsusiyyətləri.
7. Avropa Məhkəmələrində baxılan iddia növləri.

1. İnteqrasiya qurumlarının təşəkkülünün hüquqi əsasları. Avropa Birliyi və Avropa İttifaqı suveren dövlətlərin qarşılıqlı razılığı ilə birgə fəaliyyət göstərmələri üçün yaradılmışdır. Bu razılıq Avropa xalqlarının birlik tərəfdarları tərəfindən təsis müqavilələri ilə təsdiq edilmişdir. Avropa inteqrasiyası, ümumi məqsədlərə çatmaq üçün hətta suveren dövlətlərin hüquq və səlahiyyətlərini Birlik və İttifaq naminə məhdudlaşdırmağı nəzərdə tutan Akt olmuşdur. Üzv dövlətlər Birliyə xələl gətirəcək və yaxud zidd olacaq heç bir daxili tədbirlər yaxud aktlar qəbul etməyəcəklərinə öhdəlik-zəmanət vermişdilər. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün hər bir dövlət öz daxilindəki institutların yenidən təşkil edir və maddi resurslarını təqdim etməli idi. İnteqrasiyanın əsas atributlarından olan muxtar hüquq sistemi hər bir dövlətdə yaradılacaq Birliyin və İttifaqın təsis müqaviləsi institutlarına uyğunlaşdırılacaqdır. Belə ki, birtərəfli qaydada normativ-hüquqi aktlar yaradılır, məqsəd və prinsiplərdən irəli gələn dəqiqləşdirmə, detallaşma, reqlamentləşdirmə aparılmalı idi.

İki faktor Avropa Birliyi və Avropa İttifaqının hüquqi təbiətinin aydınlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci onların yaranma mexanizmi. Bu beynəlxalq və dövlətlərarası təşkilatların yaradılmasında təzahür edirdi. Digər tərəfdən inteqrasiyadan çox bu Birlik qarşısında qoyulmuş radikal vəzifələr, beynəlxalq Birliyin "hibrid" və ya "kvazidövlət" (yalançı dövlət, guya ki, dövlət) təbiətinin olduğunu söyləməyə əsas verir. İkincisi, faktor isə bundan ibarətdir ki, Avropa Birliyi və Avropa İttifaqı federasiya və ya konfederasiya dövlətə çevrilmək imkanı ilə üz-üzə qala bilməsi ilə bağlı idi. Belə ki, hər bir dövlət daxilindəki mövcud institutların (hüquq və s.) transformasiya yəni, Avropa Birliyi və Avropa İttifaqının təsisatlarına uyğunlaşdırılması federativ dövlətin təşəkkülü üçün zəmin yaradır. İnteqrasiya prosesləri suveren dövlətlərin üzərində səlahiyyət və hüquqların Birliyə keçməsinə, yəni unifikasiya edilməsinə gətirib çıxarır və beləliklə, bütün üzv-dövlətlər üçün ümumi-hüquq, yeni Avropa hüququ yaranırdı.

2. İnteqrasiyada hüquqi şəxslərin statusu. Bütün Avropa Birliyi üzvləri yuridik baxımdan, hüquqi şəxs statusuna malikdirlər. Hətta ilk Birlik sənədləri olan 1951-ci il "Kömür və Polad Birliyi" sənədinin 6-cı maddəsində deyilirdi ki, "Birlik hüquqi şəxsdir və beynəlxalq münasibətlərdə öz məqsəd və vəzifələrini, funksiyalarını yerinə yetirərkən tam hüquqi qabiliyyətə malikdir". Birlik öz adından sərbəst olaraq daşınar və daşınmaz əmlakı əldə edə, onları özgəninkiləşdirə bilər. Birlik hər bir institutuna öz səlahiyyətləri daxilində hüquqlar verirdi. Beləliklə, daxili hüquq, göründüyü kimi, Birlik üzvlərinə geniş səlahiyyətlər verirdi. Lakin Birlik beynəlxalq hüquqi subyekti kimi çıxış etdikdə, hüquqi münasibətlər bir qədər fərqlənirdi. Belə ki, hüquqi şəxslər üçüncü dövlətlərlə o halda müqavilə bağlaya bilərdilər ki, (cümlədən beynəlxalq təşkilatlarla) bu birbaşa təsis aktlarında, məsələn ümumi ticarət münasibətlərində nəzərdə tutulsun. Bu yanaşma Birliyin hüquqi qabiliyyət statusunu ciddi şəkildə azaldır və Komissiyalar və digər institutlar tərəfindən etirazla

qarşılır. Bu məsələnin həllində məhz, Avropa Məhkəməsi arbitr rolunda çıxış edir və xarici siyasi-iqtisadi məsələlərdə səlahiyyətləri müəyyən edir. Əgər məqsəd ümumi bazar yaratmaqdan gedirsə, bu konsepsiyaya görə Birlik qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün bütün səlahiyyətlərə malik olmalıdır.

Avropa Birliyindən fərqli olaraq, Avropa İttifaqı formal olaraq hüquqi şəxs statusuna malik deyildir. Bu onunla izah edilir ki, milli dövlətlər xarici siyasət, ədliyyə və daxili işlərdə yalnız tövsiyə xarakterli göstərişlər verə bilərlər. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqına hüquqi şəxs statusu verilsə, bu Avropa İttifaqının səlahiyyətlərini ciddi surətdə artırmağa və bütün Avropa (üzv dövlətlər) dövlətləri Avropa İttifaqının yurisdiksiyasına daxil ola bilər. Lakin, bununla belə, yenə də İttifaq daxilində bütün danışıqlar (hüquq sahəsində) Avropa İttifaqı Şurası adından aparılır.

Avropa Konstitusiyası isə, onun təsis edənlərə: "İttifaq hüquq şəxs statusuna malikdir" hüququ verə bilər. Hal-hazırda Avropa Polis Təşkilatı (evropol) hüquqi şəxs statusuna malikdir və xüsusi nizamnamə sənədi əsasında fəaliyyət göstərir.

3. Avropa Birliyi və Avropa İttifaqının xarakterik cəhətləri. Avropa Birliyi və Avropa İttifaqı inteqrasiya və öhdəlik aktlarını qəbul edən Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Komissiyası, Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Məhkəməsi, Avropa Mərkəzi Bankı sistemi və Avropa Mərkəzi Bank təşkilatına malikdir. Bu orqanların qəbul etdikləri normativ-hüquqi aktlar (öz səlahiyyətləri daxilində) Avropa hüququnun subyektlərinə şamil edilir. Avropa Parlamenti deputatlarından fərqli olaraq **Avropa Məhkəməsi və Hesablama Palatası üzvləri maksimal olaraq müstəqil** olurlar. Avropa İttifaqı Ali Məhkəməsinin qərarları bütün üzv dövlətləri üçün məcburidir.

Avropa Birliyinin inteqrasiyası özünün xüsusi muxtar hüquq sisteminə malikdir. Hüquq mənbəyi kimi həm təsis

aktları, həm onu əvəz edəcək Avropa Konstitusiyası, həm də Avropa İttifaqı institutlarının qəbul etdikləri aktlar təşkil edir. Məhz bu aktlar, yəni törəmə aktlar əsas kütləvi normaları əhatə edir.

Avropa Birliyi müstəqil büdcəyə malikdir. 2015-ci ildə Avropa Birliyinin büdcəsi 141 milyard evro olmuşdur. Avropa Birliyinin müstəqil valyuta sistemi mövcuddur. Məhz, stabil pul vahidi iqtisadi inkişafa kömək edir.

Avropa Birliyi özünün vətəndaşlıq statusunu müəyyən etmişdir. Üzv dövlətlərin vətəndaşları eyni zamanda Avropa Birliyinin vətəndaşları hesab edirlər. Bu hüquq vahid məkanda sərbəst hərəkət və yaşayış hüququ verir. Yaşadıqları (yeni yaşadıqları) ərazilərdə yerli və Avropa İttifaqı seçkilərində iştirak etmək hüququ müəyyən edir. Üçüncü ölkələrdə Avropa Birliyi üzv dövlətlərinin diplomatları və sair immunitetlərdən istifadə edə bilərlər.

Avropa İttifaqı xüsusi əraziyə malikdirlər. Bu ərazi üzv dövlətlərin ərazilərindən ibarətdir.

4. Avropa İttifaqının məqsəd və prinsipləri. Avropa İttifaqının məqsədləri gələcək Avropa Konstitusiyasının preambula hissəsində təsbit edilib: sülhün bərqərar olması; vətəndaşlarına azadlıq, təhlükəsizlik, qanunçuluq vermək; ittifaq daxili vahid bazarın yaradılması və azad və vicdanlı rəqabətin təşkil edilməsi; sosial sferada ədalətli sosial müdafiənin təşkil edilməsi; ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti aparmaq, müdafiə olunmaq və təhlükələri aradan qaldırmaq, polis, məhkəmə və cinayət-hüquq sahəsində birgə fəaliyyət göstərmək. Bunun üçün Avropada hərbi planlaşdırma üzrə qrup təşkil etmək (Brüssel, dekabr 2003-cü il), kollektiv silahlı qüvvələr yaratmaq nəzərdə tutulur. Mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Evropol və Evroyust (Evroyust əsas üzv dövlətlərin prokurorlarından təşkil olunur) və yaxud Avropa prokurorluğunu yaratmaq, sərhədlərdə operativ əməkdaşlığı təmin etmək nəzərdə tutulur. Həbslər üçün

ümumavropa orderi sənədini hazırlamaq, effektiv əməliyyatları təşkil etməklə, ekstradisiya problemlərinə son qoymaq və terrorizmlə mübarizə birinci yerdə olması zəruri hesab edilir. Fövqəladə hallarda həmrəylik (klauza-həmrəylik) göstərmək İttifaqın mühüm vəzifələrindən biri idi.

Ən mühüm vəzifələrdən biri də, milli qanunvericilikdə harmoniyanı təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Avropa İttifaqının institutları və orqanlarının normaları, milli normalara münasibətdə imperativ xarakter daşıyır.

Avropa İttifaqının prinsiplərində: demokratiya, azadlıq, hüquq bərabərliyi və sair bu kimi başəri prinsiplər subsidiar (birlik və milli dövlətlər arası) və proporsionallıq (onların arasında bərabərlik) təşkil etməli idi.

5. Avropa İttifaqına üzvlük. Təsis sənədləri Avropa qitəsində yerləşən hər bir dövlətə, Avropa Birliyinə və İttifaqına üzv ola bilməsini təsbit etmişdir. Avropa dəyərlərinin qəbul edilməsi əsas şərt kimi irəli sürülürdü. Kopenhagen sammiti bir sıra şərt və tələbləri irəli sürərək namizəd ölkələrlə danışıqlar aparılmasını nəzərdə tuturdu. Demokratik təməl və azad bazar iqtisadiyyatının yaradılması üzvlük prosesini sürətləndirməli idi. Bu proseslər xüsusi yaradılmış monitoring qrupları tərəfindən nəzarətə götürülürdü. Məsələn 2004-cü il qərarlarına görə üzv olmaq istəyən dövlətlərdə 720 mövqedən monitoring aparılırdı. Avropa Komissiyası bütün hazırlıq işlərini görür. 2004-cü ildə sonuncu 10 dövlətin Avropa İttifaqı üzrə orta göstəricilərə malik olmalarına baxmayaraq üzv qəbul olundular. Bu daha çox siyasi qərar idi.

Avropa İttifaqına daxil olmaq istəyən dövlətlər ilk növbədə xahişnamə göndərir. Avropa Parlamenti və milli parlamentlər bu haqqda məlumatlandırılırlar. Üzvlükdən çıxmaq barədə isə sənədlərdə heç nə deyilmir. Lakin qəbul ediləcək Konstitusiyada isə, İttifaqdan könüllü çıxmaq haqqında maddə edilmişdir. Bu barədə Avropa İttifaqı Şurası məlumatlandırılır və iki il ərzində müvafiq prosedurlar nəzərdə tutulurdu. Avropa

Birliyi (Evro Soobşestvo), Avropa İqtisadi Birliyindən başlayır və bu birlikdə daha çox iqtisadi məsələlər prioritet təşkil edirdi. Avropa İttifaqı (evrosoyuz) isə iqtisadi birliklə yanaş siyasi ittifaqa da əsaslanır. Avropa iqtisadi inteqrasiyasının fəal üzvü olan Norveç hələ də Avropa İttifaqına daxil olmayıb.

2009-cu ildə Avropa qonşuluq siyasətinin 10 illiyinin başa çatdığı dövrdə, yeni şərq tərəfdaşlığı işə salındı. Avropa İttifaqının "Şərq tərəfdaşlığı" proqramı (genişlənmə və şərq qonşuluğu üzrə komissar Ştefan Fülpe) rəsmi olaraq 2009-cu il mayın 7-də İttifaqın Praqa sammitində qüvvəyə minmişdir. "Şərq tərəfdaşlığı" proqramı çərçivəsində Avropa İttifaqı, şərqdəki qonşuluqda olan ölkələrlə daha yaxın siyasi assosiasiya və iqtisadi inteqrasiya, o cümlədən dərin azad ticarət məkanlarını təşviq etmək məqsədini təşviq edir. Bu Proqram Ukrayna, Moldova, Belarus, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı əhatə edir. 2013-cü ilin noyabr 28-29-da Avropa İttifaqının Vilnüs sammitində Moldova və Azərbaycan (viza rejiminin sadələşdirilməsi) inteqrasiya doğru mühüm addım atmışdır.

Əlavə: Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və Azərbaycanın üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərinin, xüsusilə viza liberallaşdırılması prosesi, sənədləşdirmə təhlükəsizliyi və dövlət sərhəd siyasəti sahəsində öhdəliklərinin icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası çox mürəkkəb və təhlükəli regionda yerləşir. Viza liberallaşdırılması Aİ-na inteqrasiya prosesində çox böyük addımdır. Belə ki, viza liberallaşdırılması iqtisadi inteqrasiyanı sürətləndirəcək, Azərbaycanın Avropa bazarına çıxışını asanlaşdıracaq və yeni ticarət və investisiya imkanlarını təşviq edəcəkdir. Multikulturalizmin yüksək səviyyədə təmin olunduğu Azərbaycan, Avropa üçün də həmişə nümunədir. Azərbaycan, insanlar arasında ünsiyyət, müxtəlif xalqlar və mədəniyyətlər arasında anlaşmalar və mədəni mübadilələri üçün avropaya mühüm tövələr verə bilər. Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrlə diplomatik əlaqələrə malikdir. Avropa İttifaqı Azərbaycanla formal

münasibətlərə 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburqda Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Müqaviləsini (TƏM) imzalamaqla başladı. Müqavilənin Avropa Birliyinə daxil olan bütün dövlətlər tərəfindən ratifikasiyasından sonra ikitərəfli münasibətlərin hüquqi çərçivəsi 1 iyul 1999-cu ildə qüvvəyə mindi. Bu sənəd əməkdaşlığın müxtəlif tərəflərini-siyasi dialoqu, insan hüquqlarını, iqtisadi, hüquqi və s. əhatə edir. Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Müqaviləsinin məqsədlərindən biri Azərbaycan qanunvericiliyini AB standartlarına çatdırmaq idi. Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Müqaviləsinin Azərbaycan və AB arasında daimi dialoqu təmin etmək üçün Əməkdaşlıq Şurasının, Əməkdaşlıq Komitəsinin, Parlamentlərarası Əməkdaşlıq Komitəsinin, ticarət, iqtisadiyyat, hüquqi, enerji, nəqliyyat və ətraf mühit üzrə alt Komitələrin əsasını qoydu. Müqaviləyə əsasən Əməkdaşlıq Şurası, iki tərəf arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyən edən əsas orqandır. 14 iyun 2004-cü ildə Avropa İttifaqı Avropa Qonşuluq Siyasəti Fəaliyyət Planını qəbul etdi və Azərbaycan Avropa Qonşuluq Siyasətinə qoşuldu. Bu Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında münasibətlərin mühüm əlaməti idi. Bu münasibətlər Azərbaycanca, Aİ ilə daha yaxından siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr və ölkəmizin Avropa Birliyi bazarına çıxış üçün iqtisadi və institusional islahatları həyata keçirməkdə yardım edir. Fəaliyyət Planı həmçinin qanunsuz miqrasiya, narkotik qaçaqmalçılıq və müştəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlığı əhatə edir. Bu əməkdaşlığı dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş ölkədə təhlükəsizlik, regional stabillik və insan hüquqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayır. 2006-cı ilin 14 noyabrında qəbul edilmiş Avropa İttifaqı-Azərbaycan Fəaliyyət Planı əməkdaşlığın 10 əsas sahəsini əhatə etmişdi. Bunlar Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu həll edilməsindən başlayaraq, demokratiyanın gücləndirilməsindən, insan hüquqlarının qorunmasından, korrupsiyaya qarşı mübarizəni gücləndirməklə biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına qədər müxtəlif sahələri əhatə edir. Azərbaycanın gələcək inkişafında mühüm rol oynayan, qarşılıqlı münasibətlərdə digər prioritet sahələr Aİ-nin iqtisadi fəaliyyət sahələrini müxtəlifləşdirməklə balanslaşdırılmış və davamlı iqtisadi inkişafı dəstəkləmək səyləri, regional inkişaf, yoxsulluğun azaldılması və sosial ədalət, ətraf mühitin qorunması,

regional nəqliyyat şəbəkələrinin və enerji bazarlarının inkişafına nail olmaqla, bu sahələri Aİ inteqrasiya etdirməklə, regional əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə qaldırmaqdan ibarətdir. Avropa Qonşuluq Siyasəti həmçinin mədəniyyət, elm, təhsil və ətraf mühit sahələrində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə imkan verdi. Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində Twining, TAIEX, Tempus, Erasmus Mundus və dövlət layihələrinə dəstək proqramları Aİ-nin dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir.

Aİ ilə Azərbaycan arasında münasibətlərdə növbəti əhəmiyyətli addım 2009-cu ildə Praqada qəbul olunmuş Şərqi Tərəfdaşlıq siyasəti oldu. Şərqi Tərəfdaşlıq Siyasəti əvvəlki təşəbbüsünün davamı olaraq Azərbaycanın habelə Şərqi Avropanın digər beş ölkəsinin Aİ-yə inteqrasiyasını gücləndirmək, sabitliyi, səmərəli idarəçiliyyə nail olmaqla iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədlərini daşıyır. Bu müqavilə gələcəkdə Aİ ilə, həmçinin Assosiativ üzvlüyü nəzərdə tutur. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, Avropa Birliyi, yeni yaranan dövlətin iqtisadiyyatında əsas donorlardan biri olmuşdur. Bu müddət ərzində ikitərəfli münasibətlər TACIS (MDB ölkələrinə Texniki Yardım proqramı), TRACECA (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi), İNOGATE (Avropaya Dövlətlərarası Neft və Qaz Nəqli) və ECHO (Avropa Komissiyası – Humanitar Yardım və Vətəndaş Müdafiəsi) layihələri çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasında Avropa İttifaqı ilə dialoq məsələlərində aparıcı dövlət orqanı Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyidir. Avropa Qonşuluq siyasətinə qoşulduqdan sonra, 1 iyun 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 834 sayılı sərəncam imzaladı və bu sərəncamla Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Viza liberallaşdırılması prosesinin başlanması üçün ilkin əsas şərt Avropa Qonşuluq Siyasəti Fəaliyyət Planının qüvvədə olmasıdır. 2001-ci ildən başlayaraq Aİ viza məsələləri ilə bağlı ölkələri 2 qrupa böldü: “ağ siyahı”ya daxil olan ölkələr hansıların ki, vətəndaşları üçün viza tələb olunmur və “qara siyahı”ya daxil ölkələrin vətəndaşları üçün isə viza tələb olunur. “Ağ siyahı”ya daxil olan ölkələrin vətəndaşları Şengen vizası ölkələrinə üç aydan altı aya kimi vizasız daxil olaraq vizasız qala bilər. Aİ Şurasının 539/2001 Nizamnaməsinə görə Azərbaycan “qara

siyahı”da olan ölkələrin siyahısında olaraq onun vətəndaşları, üzv ölkələrin xarici sərhədlərini keçərək vizaya sahib olmaları tələb edilirdi. 2007-ci ildə Aİ-nin Xarici Əlaqələr Komissarı Benita-Ferrera Valdner Aİ-nin Azərbaycanla sadələşdirilmiş viza rejiminə keçməsinə hazır olduğunu bildirdi. Şərqi Tərəfdaşlıq siyasəti çərçivəsində ölkə daxili, hüquq və miqrasiya məsələləri üzrə alt komitələr Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanla dialoqa başlamışdır. Azərbaycan bir sıra islahatlar həyata keçirməyə çalışaraq polis, məhkəmə, mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində müəyyən uğurlara nail ola bilmişdir. Bu cür islahatlar müəyyən qədər vaxt almış və bir çox işlər hələ də görülməlidir. 15 iyun 2010-cu ildə Aİ-nin xarici işlər nazirləri Lüksemburqda blokun Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla münasibətlərin Qafqaz ölkələri ilə Aİ üzv ölkələri arasında vizasız səyahətin həyata keçirilməsi ilə daha da dərinləşməsinə razılaşdılar. 25 yanvar 2011-ci ildə Kişinyevdə, ölkədaxili məsələlərə məsul Avropa Komissiyası, 2011-ci ilin yayına kimi Azərbaycan və Ermənistanla vizaların sadələşdirilməsi və readmissiya müqavilələrinin bağlanmasını təklif etmişdi. 23 oktyabr 2009-cu ildə Avropa İttifaqının dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikasının Avropaya İntegrasiyası üzrə Dövlət Komissiyası “2010-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin Aİ standartlarına uyğunlaşdırılmasına” dair Fəaliyyət Planı Qəbul etdi. Fəaliyyət Planı qanunvericiliyin 15 müxtəlif sahəsini əhatə edir. Bu Plan əsasən 126 qanuna dəyişiklik edilməsi nəzərdə tutulur.

13 fevral 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası prezidenti 2007-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Elektron İdentifikasiya Sisteminin Əsasının Qoyulması haqqında Dövlət Proqramını imzaladı. 13 iyun 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası həmçinin “Biometrik informasiya” haqqında qanunu qəbul etdi. Bu qanunda biometrik informasiyaya barmaq, əlin içi və üz izləri, gözün qişası, insan səsinə nümunə və onun akustik xüsusiyyətləri, DNK analizinin nəticələri, insan bədəninin ölçüləri və xüsusi formaları, əl yazısı, imza və s. prosedurlar nəzərdə tutulurdu. Dövlət Proqramı 2007-2012-ci illər ərzində Azərbaycanda biometrik texnologiyaların tam tətbiqi üçün fəaliyyət planları müəyyən etdi. Proqramın məqsədi

ölkənin milli təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsinə və terrorizm, qanunsuz miqrasiya, insan alveri və başqa cinayət formaları ilə daha effektiv mübarizəsinə xidmət etmək məqsədini daşıyır. Bu məqsədlə Proqram şəxsi identifikasiya üzrə ən müasir texnologiyaların Azərbaycana gətirilməsini, tətbiqini və şəxsi informasiyalar, foto, barmaq izləri, səs, DNK və digər şəxsi biometrik məlumatlar əsasında Azərbaycanda əhalinin mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasının yaradılmasına nail olmağı nəzərdə tutur. Dövlət Proqramının iki mərhələdə yerinə yetirilməsi idi. 2007-2009-cu illəri əhatə edən birinci mərhələ ərzində: a) bu sahədə mövcud qanunvericilik aktları və bazasını inkişaf etdirmək; b) biometrik identifikasiya haqqında yeni qanunların və nizamnamələrin qəbul etmək; c) - dövlətin miqrasiya prosesləri üzərində nəzarətinin gücləndirmək; və d) - sərhəd keçidləri üçün şəxsi identifikasiya məlumatları bazası texnologiyalarının inkişaf etdirmək. 2010-2012-ci illəri əhatə edən dövlət proqramının ikinci mərhələsində isə, biometrik texnologiyaları dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələrində tətbiq edilməsi və yayılması nəzərdə tutulurdu. Biometrik texnologiyalara əsaslanan yeni rəqəmsal pasport və şəxsiyyət vəsiqələri kriminal qruplara ayrı-ayrı şəxslərin şəxsi məlumatlarından istifadə cəhdlərinin qarşısını almağa yönəlmişdi. Biometrik texnologiyalar ictimai və milli təhlükəsizliyə müsbət təsir edəcək və bu texnologiyalar cinayət törətmiş şəxslərin daha asan axtarışına imkan verəcəkdir. 21 aprel 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası həmçinin “Əhalinin dövlət qeydiyyatı haqqında” qanunu və “şəxsi identifikasiya nömrələrinin (PİN kod) verilməsinin qaydalarını” qəbul etdi. Bu qanunlar və digər nizamnamələr şəxsi məlumatların informasiya sistemi üçün bazanı yaratmışdır. “Azərbaycan Respublikası əhalisinin dövlət qeydiyyatı” haqqında qanuna əsasən şəxsi məlumatlar haqqında bazaya yaşayış yeri, nikah, hərbi mükəlləfiyyət və b. məlumatlar daxildir. Bu qanun həmçinin hər bir Azərbaycan vətəndaşına və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxsə, şəxsi identifikasiya nömrəsi vermişdir. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər və Ədliyyə Nazirlikləri Əhalini Dövlət Qeydiyyatının həyata keçirilməsini və mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasını idarə edir. 22 aprel 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 744 sayılı

fərmanı ilə yeni “Giriş-çıxış və qeydiyyat” avtomatlaşdırılmış informasiya-axtarış sisteminin Əsasnaməsi təsdiq edildi. Bu fərman əvvəlki “Giriş-çıxış” avtomatlaşdırılmış informasiya axtarış sistemi (AMAS) adını dəyişərək yenisi ilə əvəz etdi. Yeni Əsasnamə Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarında və sənədlərində müəyyən edilmiş ən son şəxsiyyəti müəyyən edən biometrik texnologiyaları fəal şəkildə cəlb etməyi nəzərdə tuturdu.

13 may 2003-cü ildə Azərbaycan ən mühüm beynəlxalq sənədlərdən birini Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilmiş, Mütəşəkkil Cinayətkarlığa Qarşı BMT Konvensiyasına Quruda, Dənizdə və Havada Qanunsuz miqrasiya haqqında əlavə Protokolu ratifikasiya etdi. Miqrasiya proseslərinə nəzarət və idarə edən başlıca dövlət orqanı 19 mart 2007-ci ildə əsas qoyulmuş Dövlət Miqrasiya Xidmətidir. Bu dövlət orqanı xarici vətəndaşların Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydiyyatı və miqrasiya qanunvericiliyinin icrasına nəzarətinə məsul olan dövlət orqanıdır. Daxili İşlər Nazirliyi Baş Pasport, Qeydiyyatı və Miqrasiya İdarəsi şəxsiyyət vəsiqələrinin, pasportların verilməsi habelə yaşayış yeri üzrə xarici vətəndaşların qeydiyyatı üzrə məsul dövlət orqanıdır. Xarici İşlər Nazirliyi isə ölkəyə giriş vizasını verən dövlət orqanıdır. Azərbaycan Respublikası həmçinin qaçqınlar üzrə bir sıra beynəlxalq Konvensiyaları ratifikasiya etmişdir. Qaçqınların işi üzrə məsul dövlət orqanı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlərlə İş üzrə Dövlət Komitəsidir. Azərbaycan Respublikası ictimai asayiş və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan Respublikası mütəşəkkil cinayətkarlığa, korrupsiyaya, terrorizmə, insan alverinə və insan hüquqlarına aid demək olar bir çox mühüm beynəlxalq Konvensiyaları və müqavilələri ratifikasiya etmişdir. 2004-cü ildə Azərbaycan Korrupsiyaya qarşı BMT Konvensiyasına qoşuldu və 2003-cü ildə Avropa Şurasının Korrupsiyaya qarşı Cinayət və Mülki hüquq Konvensiyasını, habelə digər Avropa Şurasının digər Konvensiyalarını ratifikasiya etdi. 2004-cü ilin iyununda Azərbaycan Avropa Şurasının Korrupsiyaya qarşı olan ölkələrinin Qrupuna qoşulmuşdur (GRECO).

6. Avropa hüququnda nəzərdə tutulan hüquqi müdafiənin xüsusiyyətləri. Avropa hüququnun özünəməxsus məhkəmə müdafiəsi ondan ibarətdir ki, Avropa hüququna əsaslanan normalar üç müxtəlif məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Birinci Avropa İttifaqına üzv olan milli

dövlətlərin məhkəmələri, ikincisi Avropa İttifaqının özünün məhkəmə strukturları, üçüncüsü İnsan Hüquqları üzrə Məhkəmə tərəfindən və Avropa İttifaqında bütün maraqlı tərəflərin məhkəmə müdafiəsini təşkil edilməsi. İnsan hüquq və azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyası (1950-ci il 4 noyabr) bütün ATƏT-in üzvlərinə, o cümlədən Avropa İttifaqı üzvlərinə, bu təminatların verilməsi öhdəsini qoyur. Konvensiyanın 6-cı maddəsi yaranmış mübahisələrin hüquqi müdafiəsini təşkil etmək, ədalətli və açıq araşdırmanı təşkil etmək öhdəsini müəyyən edir. 13-cü maddə tərəfsiz və effektiv hüquqi müdafiəni təmin edir. İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəmə doktrinasına görə iştirakçı dövlətlərə ədalətli qərarların qəbul edilməsinə köməklik göstərir. Məhkəmə quruluşu və məhkəmə işinin təşkilində də, eyni prinsiplər müəyyən edilir. Məhkəmə prosesində Avropa İttifaqının imperativ normaları nəzərə alınır. İstənilən məhkəmə orqanı Avropa İttifaqı hüququnun aliliyini təmin edir. 1988-ci ildə Avropa Birliyi Şurasının qərarı ilə məhkəmə təsisatlarına kömək məqsədi ilə Birinci Məhkəmə İnstansiyası yaradılmışdır.

2001-ci il Nitsa müqaviləsinə görə üç pilləli məhkəmə formalaşdırıldı. Birinci Məhkəmə İnstansiyası ümumi məhkəmə kimi bütün işləri ərsəyə gətirir (Avropa Ali Məhkəməsi və İxtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palatasının səlahiyyətlərinə daxil olan işlərdən başqa). Birinci Məhkəməsi İnstansiyası nəzdində ixtisaslaşdırılmış məhkəmə palatası təşkil edilmişdir. Avropa Məhkəmələri milli məhkəmə orqanlarının qəbul etdikləri qərarlara yenidən baxmaq hüququna malikdirlər. Milli məhkəmə orqanları Avropa aktlarını təfsir etmək hüququna malik deyildilər. Lakin milli və Avropa məhkəmələri arasında subordinasiya nəzərdə tutulmur və təciliyyət yoxdur, yəni məhkəmələrin müstəqilliyi təmin edilir. Bununla yanaşı qarşılıqlı hüquqi yaradım və prinsiplər gözlənilir. Avropa Məhkəmələri, Avropa İnstitutlarının sorğularına qanunla nəzərdə tutulan qaydada cavab verməli, beynəlxalq münasibətlərdə üçüncü dövlətlərə aid normaları təfsir etməli

idilər. Avropa Məhkəmələri mübahisəli qərarlar verməməlidirlər.

7. Avropa Məhkəmələrində baxılan iddia növləri. Avropa İttifaqı Məhkəmələrinin baxdığı işləri iki yerə ayırmaq olar. Birbaşa baxılan işlər və dolayısı ilə araşdırılan məhkəmə işləri. Avropa Birliyin birbaşa yurisdiksiyasında olan işlər təsis müqavilələri ilə təsdiq edilmişdir. İddiaların əsas müxtəlifliyi bunlardır: öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı; hərəkətsizliyə dair (tədbir görülməməyə görə); qanunsuzluq barədə (ləğv etmə); və dəymiş zərərin ödənilməsinə dair iddialar.

Öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə dair iddialarda nəzərdə tutulur ki, bu və ya digər sahədə öhdəlikləri tam və ya qismən icra edilməməsi və yaxud kifayət qədər vicdanla yerinə yetirilməməsi barədə Avropa Şurası Parlament Assambleyası Komissiyaları məsələ qaldıra bilərlər: xüsusilə də təsis aktları və törəmə qanunlar-normativ aktların yerinə yetirilməməsinə görə. Adətən bu məsələlər məhkəmə araşdırılmalarına gətirib çıxarmır. Lakin komissiya məhkəmə iddiasını tələb edə bilər.

Hərəkətsizliklə bağlı aktlar müqavilələrin (Birlik haqqında) 232-ci maddəsini nəzərdə tuturdu. Belə ki, təsis aktları və ya törəmə aktlar üzrə birbaşa yerinə yetirməli olan aktlar hərəkətsiz olanda (icra edilmədikdə), həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər, həmçinin Avropa Parlamenti Şurası, Komissiyası və Avropa Mərkəzi Bankı iddia çəkişməsinə cəlb edilə bilər.

Dəymiş ziyanın ödənilməsinə dair Avropa İttifaqı Şurası Məhkəmələrində baxılan iddialar həm müqavilə öhdəlikləri həm də, müqaviləyə daxil olmayan məsuliyyətləri (səlahiyyətləri) əhatə edir.

Ləğv etməyə dair iddialar Birlik müqavilələrinin 230-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Avropa İttifaqı Şurası Məhkəməsi Avropa Parlamentinin, Şurasının, Komissiyasının və Mərkəzi Bankının qəbul etdikləri aktların qanuna uyğunluqlarını müəyyən etmək və ləğv etmək səlahiyyətinə malikdir.

III MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ HÜQUQU VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ. AVROPA İTTİFAQININ MİQRASIYA VƏ VİZA REJİMİ

- 1. Beynəlxalq hüququn subyektləri.**
- 2. Beynəlxalq hüquq subyekti realizasiyası.**
- 3. Birlik və üzv dövlətlərin iştirakı ilə bağlanan müqavilə növləri.**
- 4. Şengen sazişi. Avropa İttifaqının viza rejimi.**

1. Beynəlxalq hüququn subyektləri. Beynəlxalq hüquq sisteminin bu günə qədər inkişafına retrospektiv nəzər salsaq, onun mahiyyət və məzmununda xüsusilə son yüzillikdə inqilabi dəyişikliklərin baş verdiyini aydın görmüş olarıq. Keçən əsrin əvvəllərində yalnız "sivil millətlərə" mənsub olan və "yumruq hüququna" söykənən beynəlxalq hüquq bu gün suveren bərabərlik prinsipi əsasında bütün dünya dövlətlərini əhatə edən, müharibəni və istənilən güc tətbiqini imperativ surətdə qadağan edən "sivil" hüquqa, sülh və təhlükəsizlik hüququna çevrilmişdir. Birbaşa olaraq dövlətlərin daxili siyasətinə aidiyyəti olmasa da, beynəlxalq hüquq sahəsi yalnız dövlətlərin xarici siyasətində məhdudiyətlər formalaşdıran hüquq sahəsi deyil, o cümlədən bir sıra hallarda dövlətin daxili siyasətinə də təsir göstərə bilən hüquq sahəsidir. Beynəlxalq hüququn bu "statusu" dövlətlərin suverenliyinin pozulması kimi yox, onun vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının daha yaxşı təminatına, vətəndaşların səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olan məhdudiyətlər kimi qəbul etmək lazımdır. Xalqların, millətlərin təhlükəsizliyinin qorunması, sülh və bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətlərin qarşısının alınması, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə fərdlərin də beynəlxalq hüquq subyekti status almasına səbəb olmuşdur. Xalqlara, millətlərə qarşı hər hansı bir dövlət tərəfindən törədilmiş

cinayətlər, soyqırımlar görə, bu əməlin məsuliyyətini bütövlükdə yalnız dövlət deyil, bu qərarı vermiş vəzifəli şəxs daşımalıdır.

Beynəlxalq hüquq dünyada gedən siyasi-iqtisadi proseslərin nəticəsi olaraq, müxtəlif xarakterli dəyişikliklər və yenilikləri nəzərə almaqla özündə yeni-yeni aspektləri əks etdirir. Məhz konvensiyalar, sazişlər, paktlar və sair zəruri dəyişikliklər və yeniliklər beynəlxalq hüququn bir sahəsi kimi yenilənməsinə və yeni keyfiyyətlər əldə etməsinə səbəb olur. Bu yenilənmə həmçinin transmilli korporasiyaların hüquqi statusunun müasir beynəlxalq hüquqda müəyyənləşdirilməsinə, onun fəaliyyətinin beynəlxalq hüquqla tənzimlənməsinə və həmin fəaliyyətin nəticəsi kimi onların məsuliyyət məsələlərinin tənzimlənməsinə ehtiyac yaradır. Belə ki, beynəlxalq hüquqda transmilli korporasiyaların hüquqi statusunu müəyyən etməklə onların fəaliyyətini tənzimləmək, məsuliyyət məsələsini dəqiq müəyyən etmək və fəaliyyəti ilə bağlı digər beynəlxalq hüquqi aspektləri müəyyənləşdirmək olar. Dövlətlərin, millətlərin, xalqların, beynəlxalq təşkilatların və transmilli korporasiyaların, o cümlədən fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquqi subyektliliyinin öyrənilməsinin həm elmi həm də praktiki baxımdan əhəmiyyəti vardır.

Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələri daşımaq və onları həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olan quruma (bəzi hallarda – şəxsə) beynəlxalq hüququn subyekti deyilir. Ümumiyyətlə, hüquq subyekti anlayışı ümumi hüquq nəzəriyyəsinin əsas institutlarından biri kimi çıxış edir. Hüquq subyekti anlayışı həmçinin "hüquqi münasibətlər", o cümlədən hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər anlayışı ilə sıx əlaqədədir. Hüquq münasibətlərinin subyektləri (tərəfləri) – qarşılıqlı hüquqlara və vəzifələrə malik hüquq münasibətlərinin iştirakçılarıdır. Müasir beynəlxalq hüquq normalarına görə dövlətlər, öz

müqəddəratın təyin etmə hüququnu realizə edən millətlər və xalqlar, beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar, bəzi digər *ictimai* qurumlar onun subyektidir. Beynəlxalq hüququn subyekti anlayışı, hüququn subyekti olan bu və ya digər şəxslərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Dövlətlər, xalqlar, beynəlxalq təşkilatlar bütövlükdə ictimai təsisatlardır. Dövlətlərin beynəlxalq hüququn subyekti olmasına baxmayaraq onlar fərdi xüsusiyyətlərinə görə birlərindən fərqlənirlər. Beynəlxalq hüququn bu və ya digər subyektlərinin hüquqi təbiətlərindəki fərqləri müəyyən etmək üçün onun ənənəvi subyektlərini iki əsas kateqoriyaya – əsas və törəmə subyektlər kateqoriyalarına bölmək olar. Əsas subyektlər kateqoriyasına dövlətlər, bəzi hallarda isə xalqlar və millətlər aid edilir. Onları heç kəs yaratmır, onların meydana gəlməsi obyektiv gerçəklikdir. Bu cür subyektlər sosial orqanizmlər kimi yarandığı andan kiminsə kənar iradəsindən asılı olmayaraq, bir-birlərlə ünsiyyətə girir və özləri üçün qarşılıqlı davranış qaydalarını müəyyən edirlər. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar və siyasi, dini, müstəqil statuslu siyasi ərazi vahidləri əsasən törəmə subyektlərə aiddir. Onları əsas subyektlər yaradır və bu subyektlərin hüquq qabiliyyətinin həcmi onların yaradıcılarının məram və istəklərindən asılıdır. Bir qayda olaraq onların hüquq qabiliyyətinin həcmi beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunur. Törəmə subyektlər dövlətlərarası münasibətlərdə öz adlarından çıxış etmək hüququna malikdirlər. Bu və ya digər subyektin hüquq münasibətinin iştirakçısı olması onun hüquq subyektliliyi, yəni hüququn subyekti olmaq imkanı ilə müəyyənləşir. Hüquq subyektliliyi müəyyən şəxsin özəl xüsusiyyətidir, siyasi-hüquqi vəziyyətidir. Hüquq subyektliliyinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də dövlət təminatlılığı xüsusiyyətidir. Dövlət orqanlarının əsas vəzifələrindən biri hər bir subyektin hüquqlarını tam və maneəsiz realizə edilməsini

təmin etməkdir. Beynəlxalq hüququn subyekti beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə iştirak edən və ya edə biləcək, hüquq və vəzifələrə sahib olan tərəfdir. Müasir beynəlxalq hüququn subyektləri beynəlxalq hüququn ən mühüm və nəzəri məsələlərindən biridir. İlk növbədə, beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələri daşımaq, onları həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olmaqla beynəlxalq hüquq subyektliliyinin əsas ünsürləri fərqləndirilir, beynəlxalq hüquq subyektinin hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, delikt qabiliyyəti və onun məzmunu müəyyən edilir.

Beynəlxalq hüquq subyektliliyinin növlərinə aid edilir: ilkin və törəmə subyektlilik; ümumi hüquq subyektliliyi; sahəvi hüquq subyektliliyi; xüsusi hüquq subyektliliyi. Milli hüququn tənzimlədiyi dövlətdaxili münasibətlər çərçivəsindən kənarında yerləşən beynəlxalq ictimai münasibətlər beynəlxalq – hüquqi tənzimlənmənin obyektidir. Obyektin özəlliyi beynəlxalq hüquq subyektlərinin də özəlliyini müəyyən edir. Bu subyektlər beynəlxalq hüququn tənzimlədiyi beynəlxalq münasibətlərdə iştirak qabiliyyətinə malik olmalı, beynəlxalq hüquqa əsasən səlahiyyətli sayılan tərəflərlə hüquqi əlaqələrə girə bilməlidir. Beynəlxalq hüququn subyekti anlayışı ilə sıx əlaqəli daha bir termin “beynəlxalq hüquq subyektliliyi” terminidir. Bu termin hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti anlayışlarının hüquqi statusda birləşdirilməsi məqsədilə tətbiq olunur. Beynəlxalq hüquq subyektləri həm hüquq qabiliyyətinə, həm də fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Lakin beynəlxalq hüququn müxtəlif subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin həcmi müxtəlifdir. Beynəlxalq hüquq subyektliliyi keyfiyyəti hüquq və vəzifələrin həcmi vasitəsilə üzə çıxır. Belə ki, beynəlxalq təşkilatların hüquq subyektliliyi beynəlxalq həyatın bir sıra amilləri ilə (sosial, siyasi, iqtisadi və s.) müəyyən olunur və təşkilatın

qarşısında duran məsələlərdən, onun məqsədlərindən asılıdır. Hüquq subyektliliyi terminindən beynəlxalq – hüquqi sənədlərdə nadir hallarda istifadə olunur. Məsələn, Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində deyilir ki, hər bir dövlət digər dövlətlərin hüquq subyektliliyinə hörmət etməlidir və yaxud BMT-nin Dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyasının 176-cı maddəsinə görə, Dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqan “beynəlxalq hüquq qabiliyyətinə” malikdir.

Beynəlxalq hüququn subyektlərinin beynəlxalq statusunun tənzimlənməsi üçün özündə üzvi şəkildə fəaliyyət və hüquq qabiliyyətini birləşdirən “hüquq qabiliyyəti” terminindən istifadə olunur. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 6-cı maddəsinə görə, hər bir dövlət müqavilələr bağlamaq hüquq qabiliyyətinə malikdir, yaxud BMT Nizamnaməsinin 104-cü maddəsinə görə BMT özünün hər bir üzvünün ərazisində öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri olan hüquq qabiliyyətindən istifadə edir. Beynəlxalq hüquq subyektliliyi subyektin xüsusi hüquqi əlamətidir və onun xarakteristikasının keyfiyyət ölçüsüdür. Subyektin hüquq və vəzifələrinin məcmusu isə onun kəmiyyət ölçüsünü təşkil edir. Təsis müqavilələrinə görə, Birlik beynəlxalq ümumqəbul edilmiş norma və prinsipləri qəbul edir və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə məsuliyyət daşıyır. Lakin subyektlərin öhdəlik hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi, Avropa Birliyi hüququ əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Formal olaraq konstitusiyanın qəbuluna qədər Avropa İttifaqı, beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınması nəzərdə tutulub. Konstitusiyanın qəbulundan sonra hüquqi şəxs statusu Avropa İttifaqına keçəcəkdir. Konstitusiyanın özü isə təsis sənədlərini və digər aktları əvəz edəcək. Avropa İttifaqı beynəlxalq hüquq

münasibətləri və öhdəliklərində Birliyin hüquqi varisi olacaqdır.

Məlum olduğu kimi Birlik və İttifaq suveren dövlətlərin hər birinin malik olduqları hüquqların bir hissəsini könüllü olaraq İttifaqın səlahiyyətlərinə həvalə etmişdir. Səlahiyyətlərin verilməsi və onun hədləri elə müəyyən edilmişdir ki, onlar ümumi məqsədə və məsələlərin həllində Avropa Birliyinə kömək etsin. Xarici siyasət məsələlərində sülh ideyasının bəşəri dəyərlər və maraqlar çərçivəsində qorunması prioritet təşkil edir. Xüsusilə BMT-nin Nizamnaməsindən irəli gələn prinsiplərə dönmədən əməl etmək önə çəkilir. Avropa Komissiyasının Nizamnaməsinə istinadən Avropa İttifaqı getdikcə daha çox beynəlxalq arenada böyük rolə malik olmalı və "böyük dövlət" funksiyasını yerinə yetirməlidir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri və onun ümumi təməl prinsipləri inteqrasiya proseslərində üzv dövlətlərin istinad etdikləri əsas normalardır. Lakin bu o demək deyildir ki, Avropa İttifaqı hüquq sistemi və beynəlxalq eynidirlər. Avropa İttifaqının hüquq sistemi, onun normalarının formalaşması və həll etdiyi münasibətlərin dairəsi, həmçinin hüquq subyektləri ümumbeynəlxalq hüquqdan radikal fərqlənir. Avropa Birliyi hüquqi şəxs statusuna malikdir. Eyni zamanda beynəlxalq hüquq subyekti səlahiyyətindədir. Üçüncü dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik münasibətlər saxlaya bilər. Avropa İttifaqı hüquqi şəxs statusuna malik deyildir. Nə Maastrix , nə Amsterdam və nə də Nitsa müqavilələrinə bu barədə birbaşa heç nə deyilmir. Şübhəsiz ki, konstitusiyanın qəbulundan sonra isə, Avropa İttifaqının hüququ şəxs statusu reallaşacaq.

2. Beynəlxalq hüquq subyekti realizasiyası. Avropa İttifaqı hüququnun yaranması ilə onun beynəlxalq hüquqla qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyən edilməsində bir sıra problemlər yaranmışdır. Belə ki, Avropa İttifaqı hüququnun aliliyi prinsipi beynəlxalq hüququn aliliyinə münasibəti necə

olacaqdır və yaxud Avropa İttifaqının hüquq sistemində, hüquq mənbəyində, beynəlxalq müqavilələr hansı yer tutacaqdır? Avropa İttifaqı hüququ beynəlxalq müqavilələri, İttifaqın yerinə yetirməli olduğu inteqrasiya proseslərinin tərkib hissəsi hesab edir. Lakin burada söhbət heç də Birliyə daxil olan aktlardan getmir. Bununla belə, müqavilələrin bağlanması qaydası və müqavilələrin statusu, eyni zamanda Avropa hüququnun normativ aktlarına tabe edilmiş və təsis aktları, törəmə hüquq normaları və Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə təsdiq edilmişdir. Avropa hüququnun xarakteristikasını, ilk növbədə Birliyin məhkəmə qərarları əsasında müəyyənləşdirmək olar. Məhz məhkəmə qərarlarında müasir Birlik hüququnun xarakteristikası işlənilib hazırlanaraq formalaşmışdır. Məhkəmə qərarlarında, Avropa Birliyi hüququnun müstəqil hüquq sistemi və ya beynəlxalq hüququn bir hissəsi olması məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Avropa Birliyinin xüsusi hüquqi təbiətə malik olduğunu təsbit edən məhkəmə presedenti (Van Hend işi üzrə) müəyyən edirdi ki, üzv-dövlətlər Birlik hüququnu, hüquq mənbəyi kimi qəbul edir və vətəndaşlar milli hüquqda olduğu kimi Avropa Birliyi hüququna da müraciət edə bilərlər. Məhkəmə presedentindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Birlik artıq, yeni beynəlxalq hüquq qaydaları müəyyən etmiş və üzv-dövlətlər onun xeyrinə müəyyən sahələrdə öz suveren hüquqlarını məhdudlaşdıraraq, nəyin ki, özləri, həmçinin vətəndaşları da Birliyin subyektlərinə çevrilmişdilər. Digər məhkəmə presedentində (Kosta işi üzrə) isə, təsbit edilmişdir ki, adi beynəlxalq müqavilələrdən fərqli olaraq, Avropa İttifaqı haqqında Müqavilə, Birliyin müstəqil, xüsusi hüquq sistemini yaradır.

İttifaq haqqında müqavilənin 300-cü maddəsində Birliyin digər subyektlərlə beynəlxalq müqavilə bağlamağın ümumi qaydalarını müəyyən edirdi. Şura komissiyaya səlahiyyət verərək onu xüsusi komitələrlə razılaşdıqdan sonra İttifaqla bir dövlət və ya bir neçə dövlət və yaxud beynəlxalq təşkilatlarla

müqavilə bağlaya bilərdi. Avropa İttifaqının 300-cü maddəsi bir sıra üzv dövlətlər tərəfindən qızğın müzakirələrə, diskussiyalara səbəb olmuş və onlar bu maddənin geniş təfsir edilməsinə qarşı çıxırdılar. Avropa Komissiyası bu məsələ ilə bağlı 20 ildən çox diskussiya apardı. Avropa Məhkəməsi diskussiyaya son qoyaraq belə bir qərar çıxardı ki, İttifaqın institutları onlara həvalə edilmiş missiyanı həyata keçirmək üçün tam səlahiyyətliyə (təsis müqavilələrində nəzərdə tutulmuş).

Beynəlxalq hüququn subyektli olmaq baxımından (onun əsasları və hədlərinin müəyyən edilməsində), İttifaq iki əhəmiyyətli nəticə çıxara bilərdi: birincisi, İttifaqın daxili səlahiyyətlərinin davamı kimi o, xarici əlaqələrə dair bağlanmış beynəlxalq müqavilələr görə də səlahiyyətli. İkincisi, üzv dövlətlərin bu prosesə qatılmaması (təcrid edilməsi) onunla şərtlənir ki, İttifaq müqavilələrinin ümumi normaları müvafiq hüquq münasibətlərini tənzimləyir. İttifaq haqqında müqavilənin 307-ci maddəsinə görə, 1958-ci il yanvarın 1-ə qədər bağlanmış iki tərəfli, çoxtərəfli və digər müqavilələr Avropa İttifaqının yaradılması haqqında müqaviləyə heç bir aidiyyəti yoxdur. 306-cı maddədə göstərilirdi ki, Birliyə daxil olana qədər bağlanmış bütün beynəlxalq müqavilələr hüquqi qüvvəsini saxlayır. Problem yalnız o halda yaranır ki, bu müqavilələr Avropa İttifaqı haqqında əsasnaməyə ziddiyyət təşkil etsin. Bu halda Birlik bütün kolliziyaları aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Digər üzv dövlətlər bu işdə Birliyə hər cür köməklik göstərməlidirlər.

3. Birlik və üzv dövlətlərin iştirakı ilə bağlanan müqavilə növləri. Avropa Birliyi hüququnda inteqrasiya prosesləri nəzəri və praktiki olaraq üç qrup müqavilə növünü fərqləndirməyə imkan verir.

Birinci qrupa daxil olan müqavilələr Birlik tərəfindən 3-cü dövlətlər və yaxud beynəlxalq təşkilatlarla imzalanmış müqavilələrdir. Prosedur qaydalara görə bu müqavilələrin

bağlanılması üçün Komissiya Şuraya baxılmaq üçün təqdim edilir. Mütləq səsçoxluğu ilə müqavilələr müzakirəyə çıxarılaq qəbul edilməlidir. Yekdil səsvermə isə daxili aktla bağlı məsələlərdə tətbiq edilir. Eyni zamanda assosiasiyalar haqqında (məsələn, birgə institutların yaradılması, birgə əməkdaşlıq) sazişin qüvvəyə minməsi üçün yekdilliklə səsvermə nəticəsi olmalıdır. Müqavilələrin qüvvəyə minməsi üçün Avropa Parlamentinin məsləhət-rəzılığı tələb olunur. Əvvəllər parlamentin qərarı mütləq nəzərə alınmaya bilərdi.

İkinci qrupa daxil olan müqavilələr qarşı müqavilə kateqoriyasına aid edilir. Belə ki, onun hüquqi nəticələri həm Birlik üzvü olan dövlətləri, həm də üzv dövlətlərin "milli maraqları"ni əhatə edir. Eyni zamanda sazişin qüvvəyə minməsi üçün həm Birlik həm də, ayrı-ayrı üzv dövlətlərin ratifikasiyasını tələb edirdi. Üzv-dövlətlər öz milli konstitusiyaları çərçivəsində müqavilələri təsdiq etməlidirlər. Müqavilələrin qüvvəyə minməsinin uzun və çətin prosedur qaydalar çəkdiyini nəzərə alsaq, Birlik qarşılıqlı müqavilələri Avropa Şurasının qərarı ilə vaxtından əvvəl təsdiq edə bilər. Bunun üçün Komissiyanın qərarı ilə mütləq səsçoxluğu tələb olunur. Əgər müqavilə növü Birlik haqqında müqavilənin 310-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş assosiasiyalar və ya daxili aktla əlaqədar olarsa, onda yekdilliklə qərar qəbul edilməlidir. Birinci və ikinci qrupa daxil olan müqaviləri Birliyin səlahiyyətlərində olan sahələr üzrə bağlandığına görə, onun əsas hüquqi bazasını təşkil edir. Onun realizasiya üçün hakimlərə əlavə hər hansı hüquqi akta müraciət etməyə ehtiyac qalmır.

Üçüncü qrupa daxil olan müqavilə növləri yalnız Birliyin özünə aid edilən müqavilələrdir. Birlik xüsusilə inteqrasiya ilə bağlı müqavilələri realizə etməli, onun hər hansı mane ilə üzvləşməsinə imkan verməməlidir.

4. Şengen sazişi. Avropa İttifaqının viza rejimi. Avropada miqrasiya və viza rejiminin nizamlanmasını nəzərdə

tutan Şengen sazişi 1985-ci ildə, Avropa İttifaqının yaranmasından (1992-ci il) əvvəl imzalanmışdır. Müqavilənin imzalandığı sənədlərdə adı çəkilən “Şengen” coğrafi məkanı, Lyuksemburq dövlətində, onun Fransa və AFR-lə sərhədlərinin kəsişdiyi ərazidə yerləşən kiçik kənd və eyni zamanda qəsr adıdır. Şengendə müvafiq olaraq, 1985-ci və 1990-cı illərdə iki saziş imzalanıb. Bu gün öz əhəmiyyətini itirmiş 1985-ci il birinci Şengen müqaviləsi, ümumi sərhədlərdə təcridən yoxlamaların ləğv edilməsini nəzərdə tutmaqla, sanki “sınaq” xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Lakin, Şengen sazişinin təkmilləşdirilmiş qaydada tətbiqini nəzərdə tutan 1990-cı il ikinci müqavilə və ya Şengen Konvensiyası Avropada viza rejiminin tənzimlənməsində böyük rola malikdir.

Şengen sazişi əməkdaşlıq forması kimi, İttifaq tərəfindən üzv-dövlətlər arasında azadlıq, təhlükəsizlik və ədalətli məhkəmə məkanının yaradılmasını sürətləndirmək üçün irəli sürülmüşdür. İlk mərhələdə Şengen sazişi 5 dövlət- Fransa, AFR, Belçika, Niderland və Lyuksemburq tərəfindən imzalanmışdır. Hazırda Böyük Britaniya və İrlandiya istisna olmaqla bütün İttifaq dövlətləri bu sazişə qoşulmuşdular.

Artıq 1999-cu ildən başlayaraq Şengen sazişi və onun əsasında qüvvəyə minmiş hüquqi aktlar, Avropa İttifaqı hüququnun tərkib hissəsi kimi müəyyən edilmişdir. Sazişə qoşulmuş bütün dövlətlər öz ərazilərində, sazişin qüvvədə olması öhdəliyini götürmüşdülər. Bir müddət sonra Avropa İttifaqı Şurasının xüsusi qərarı əsasında Böyük Britaniya və İrlandiya cinayətkarlıqla mübarizəyə aid məsələlərlə bağlı, Şengen sazişinin bəzi müddəalarına qismən qoşulmuşdular. Avropa İttifaqının üzvü olmayan daha iki dövlət-İslandiya və Norveç Şengen sazişinin assosiativ iştirakçısı olmuşdular.

Şengen sazişi İttifaqa üzv dövlətlərin daxili sərhədlərinin şəffaflığını, özünün əsas prinsipi kimi müəyyən etmişdir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində göstərilirdi ki, daxili

sərhəddən istənilən keçid məntəqəsindən, heç kim tərəfindən nəzarət olunmadan keçmək mümkündür. Konvensiyada İttifaq ərazisinə keçmək istəyən əcnəbilərin daxil olmasının vahid şərti və vahid (Şengen) viza qaydası müəyyən edirdi. Şengen sazişinin “Polis və təhlükəsizlik” adlanan 3-cü bölməsində hüquq-mühafizə istiqamətində xüsusi normalar təsbit edilmişdir. “Şengen informasiya sistemi” yaradılmasının nəzərdə tutulması, vahid kompüterləşdirilmiş şəbəkələrin qurulması və müvafiq dövlətlərin hüquq-mühafizə bazasının bu vahid şəbəkəyə daxil edilməsi prioritet məsələ kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Şengen Konvensiyası müvafiq olaraq üzv-dövlətlərin daxili işlər nazirlərindən ibarət olan Şengen İcra Komitəsi fəaliyyət göstərir. Bu Komitə daxili və xarici sərhədləri keçmək məsələləri ilə bağlı çoxsaylı normativ-hüquqi aktlar qəbul etmişdir ki, bu da cinayətkarlıqla mübarizədə Şengen sazişinin mühüm nailiyyətlərindən hesab edilir. 1999-cu ildən İcra Komitəsi ləğv edilmiş, onun səlahiyyətləri Avropa İttifaqının əsas qanunvericilik institutu olan Şuraya keçmişdir.

Şengen vizası, Şengen dövlətlərinin konsulluq təsisatları tərəfindən verilir. Müstəsna hallarda vizanı sərhədlərdə də, almaq mümkündür. Ümumi qaydalara görə, müvafiq vizanı almaq üçün, səyahət ediləcək konkret dövlət və ya səfərin təyin olunduğu əsas ərazinin səfirliyinə və ya konsulluğuna zəruri müraciət edilməlidir. Səyahət tranzit xarakterli (bir neçə ölkə ərazisindən keçməklə) olduqda, Şengen məkanı ərazisində yerləşən hər bir dövlətin nümayəndəlikləri səlahiyyətli olurlar.

Şengen vizasını vermək üçün, hər hansı vahid viza mərkəzi yoxdur. Üzv-dövlətlərin hər biri, Şengen məkanına daxil olmaq üçün xahiş ərizəsi ilə müraciət etmiş hər bir şəxsə müəyyən edilmiş vahid şərt əsasında viza verə bilər. Üzv-dövlətlərin konsulları tərəfindən viza verilməsi şərtləri 1990-cı il Şengen Konvensiyasının 5-ci maddəsinə müvafiq olaraq tafsilatı ilə tənzimlənirdi. Məhz, Ümumi Konsul Təlimatında

konkretləşdirilən şərtlər, 1999-cu ildə Şengen İcra Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Beləliklə, Şengen vizası almaq üçün nəzərdə tutulur:

– ilk növbədə əcnəbi səyahət etmək üçün zəruri həqiqi sənədə, yəni ümumvətəndaşlıq pasportuna (xarici pasporta) malik olmalıdır. Bu pasportların bütün Şengen dövlətləri tərəfindən tanınması zəruridir və onun etibarlılıq müddəti, viza üçün alınan müddətinin qurtarmasına ən azı üç ay qalana qədər qüvvədə olmalıdır (bu şərtlərdən istisnalar da ola bilər);

– əcnəbi səfərinin məqsədi və şərtlərini təsdiq etməli, özündə kifayət miqdarda maddi ehtiyata (üzv-dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş) malik olmalı, həmçinin vətəna qayıtmaq niyyətinə dair təminat (viza təminatında istifadə edib qanunsuz immiqranta çevrilməməlidir) verməlidir;

– əcnəbiyə vizaya icazə verilməməsinin səbəbləri barədə üzv-dövlətlərində “informasiya sorğusu” olmalıdır. İstənilən Şengen dövləti səyahət etmək istəyən haqqında sorğu göndərmək hüququna malikdir. Əgər viza verilməsini əngəlləyəcək “ciddi əsas yaranıbsa”, məsələn viza xahiş edən əcnəbi “ağır cinayət törədib və ya oxşar əməlləri törətməyi planlaşdırdığına dair real məlumatlar mövcuddursa”, onda həmin şəxs səyahət etmək hüququndan məhrum edilir;

– şengen informasiya sistemi kanalları vasitəsilə məlum səbəblərə görə, vizanın verilməməsi barədə üzv-dövlətlərə məlumat sorğu göndərilir. Üzv-dövlətlərdən biri, konkret əcnəbi vətəndaşa qarşı sorğunu mənfə cavablandırarsa, həmin əcnəbiyə Şengen dövlətlərin heç birindən viza təqdim oluna bilməz;

– əcnəbi heç bir halda Şengen dövlətlərində “ümumi təhlükəsizliyə və ya beynəlxalq münasibətlərə təhlükə yarada biləcək şəxs” olmamalıdır. Göstərilən şərtlərə “uyğun gələn” əcnəbi, hətta zəruri vizanı əldə edib sərhəd buraxılış məntəqəsinə gəldikdə belə, ona Şengen ölkələrinə giriş qadağan olunur. Beləliklə, əcnəbi vətəndaş, yuxarıda göstərilən

şərtlərin heç olmasa birinin “tələblərinə” uyğun gəldikdə ona viza verilmir.

Bununla belə, istənilən üzv-dövlət istisna qaydası olaraq “məhdud ərazi dairəsi üzrə qüvvədə” olan viza verə bilər. Avropa İttifaqı praktikasından aprobasiyadan keçmiş presedentə müraciət etdikdə, məlum olur ki, İsveç dövləti xarici vətəndaşa dair verilmiş sorğuya cavab olaraq, onun öz ölkəsinə daxil olmasını qadağa etdiyi halda, Finlandiya həmin şəxsi öz ərazisinə buraxmağa hazır olduğunu bəyan etmişdir. Lakin məhdud ərazi dairəsi üzrə viza almış əcnəbi, digər Şengen dövlətlərində sərbəst hərəkət etmək hüququndan məhrumdur.

IV MÖVZU: AVROPA HÜQUQUNUN QURULUŞU VƏ MƏNBƏLƏRİ

1. Avropa hüququnun strukturu.
2. Hüquq mənbələri.
3. Törəmə aktlar hüquq mənbəyi kimi.
4. Məhkəmə qərarları hüququn mənbəyi kimi.
5. Beynəlxalq müqavilələr hüququn mənbəyi kimi.
6. Digər hüquqi sənədlər hüququn mənbəyi kimi.

1. **Avropa hüququnun strukturu.** Elementlərinin sayı, milli dövlətlər arası və milli hüquqlar üzərindəki "hüquqyaratma" və mürəkkəb daxili struktura malik Avropa Birliyinin olması, Avropa hüququnun özünəməxsusluğunu şərtləndirirdi. Avropa hüquq normalarının yaranması, onun şərtləri, tutduğu mövqe, əhəmiyyəti, həcmi və sair görə bu normaları üç qrupa bölmək olar: birinci dərəcəli və ya əsas hüquq normaları; ikinci dərəcəli və ya törəmə hüquq normaları; üçüncü dərəcəli və ya əlavə normalar.

Əsas normalar təsis və yeni konstitusiya haqqında müqavilələrdə təsbit olunaraq, Avropa Birliyinin və Avropa İttifaqının fundamental konstitusiya bazasını təşkil edir. Təməl hüquq normaları Avropa Birliyinin hüquq sisteminin əsas özəyini təşkil edir. Birinci dərəcəli hüquqi aktlara insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyasına qoşulur. Təsis aktları Avropa hüququnun əsas parametrlərini, xüsusilə də onların formalaşması şərtlərini və tətbiqi qaydalarını müəyyən edir. Əsas normalar, sözsüz ki, ikinci və üçüncü pillədə duran normalardan üstündür. Lakin Avropa İttifaqı yaranana qədər üçüncü dövlətlərlə bağlanmış müqavilələr istisnaq təşkil edir. Onların dəyişdirilməsi və ya yenidən baxılması çox mürəkkəb prosedur qaydalara əsaslanır. Bunun üçün dövlətlər arası konfrans çağırılmalı, dəyişiklik və əlavələr edilməsi üzv dövlətlər tərəfindən yekdilliklə

ratifikasiya edilməlidir. Bu aktların materialları və prosessual aspektləri həm doktrina kimi, həm də Avropa Məhkəməsinə yeni konstitusiyasının qəbuluna qədər dövlətlərin əsas qanunları kimi Konstitusiya Xartiyası olaraq onları təsnifləşdirmək (kvalifikasiya etmək) əsası verir.

Əsas normalar baza götürülərək ikinci və ya törəmə hüquq normalarının formalaşması və tətbiq olunması üçün hüquqi şərait yaradır. Törəmə hüquq normaları Avropa Birliyi daxilində onun institutları tərəfindən, subyektlər üçün icrası məcburi olan normalar yaradaraq İttifaq yurisdiksiyasının çərçivəsində münasibətləri tənzimləyir. Avropa institutları tərəfindən verilən normativ aktlar həm fiziki, həm də hüquqi, həm də üzv dövlətlər tərəfindən və Avropa institutları tərəfindən yerinə yetirilməsi məcburi olan hüquqi qüvvəli normalardır.

Törəmə hüquq normaları, əsas hüquq normalarına bazasında yaradılır və avtonom (muxtər) olmaqla, Avropa İttifaqı institutları tərəfindən qəbul edilir. İkinci dərəcəli normalar olan törəmə hüquq Birlik və İttifaq tərəfindən, onların prinsip və məqsədlərinə müvafiq olaraq qüvvədir və tətbiq olunur. Avropa İttifaqı qarşısında duran məqsəd vəzifələrin təmin edilməsində törəmə normalar, hüquqi əsas yaradır və real olaraq inteqrasiya proseslərini və onların institutlarının funksiyalarının təmin edilməsində əsas rol oynayır. Başqa sözlə, törəmə hüquq-bu Birliyin və İttifaqın özünün həyat fəaliyyəti deməkdir və təsis aktları əsasında onun institutlarının hüquq yaratmasını məhsuludur. Törəmə hüquq Avropa hüququnun əsas normalarının böyük hissəsini özündə birləşdirir. Əsas fərqləndirici xüsusiyyəti isə milli hüquq normalarına münasibətdə aliliyə malikdir.

Üçüncü normalar və ya əlavə normalar (fransızca: *komplementarnoe, əlavə*), o normalara aid edilir ki, onların mənbəyini təsis müqavilələri və ya Avropa İttifaqının institutlarının verdikləri normativ aktlar deyil, üzv-dövlətlərin

qoşulduqları beynəlxalq Konvensiyalar və sazişlər təşkil edir. Komplementar normalar (əlavə normalar), Birlük haqqında müqavilənin 293-cü maddəsi ilə tənzimlənən səlahiyyətlər çərçivəsində, üzv dövlətlərdə iqtisat vergi ödəmə, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi üçün dövlətlərarası danışıqlar aparmaq qaydası, firma və şirkətlərin qarşılıqlı tanınması, rezidensiyaların (yerləri dəyişdiyi halda) müəyyən edilməsi, məhkəmə və arbitraj qərarların icra edilməsi və s. əhatə edir.

Beləliklə, Avropa İttifaqının yaranması, Avropa Birliyinin (yəni 1957-ci il AİB) iqtisadi inteqrasiyasına siyasi formanın əlavə edilməsi, yəni Birliyin yalnız iqtisadi birlik deyil, eyni zamanda siyasi strukturlara (institutlara) malik təşkilata çevrilməsi, onun ikinci və üçüncü dayaqlarının yaradılması, Avropa hüququnun məzmununda və quruluşunda müəyyən dəyişiklik edilməsi ilə nəticələndi.

2. Hüquq mənbələri. Təsis müqavilələri və Avropa üçün vahid Konstitusiyanın təsis olunması müqaviləsi. Göstərilən müqavilələr Avropa hüququnun mühüm və eyni zamanda əsas mənbəyini təşkil edir. Digər beynəlxalq aktlar kimi Avropa Birliyi və Avropa İttifaqının təsis edilməsi haqqında müqavilələr suveren dövlətlər arasında bağlanır. Öz mahiyyəti etibarilə təsis aktlarının imzalanması və tətbiq edilməsi adi beynəlxalq müqavilələr kimidir. Lakin öz parametrləri, istiqamətləri, subyektlərin əhatə dairəsi və s. görə bu müqavilələr Avropa Birliyinin Konstitusiyasının mətninə uyğunlaşdırılır (Böyük Britaniya istisna olunmaqla). Təsis aktları birbaşa tətbiq qüvvəsinə malikdirlər. Onların icrası və hüquq cəhətdən müdafiəsi müstəqil məhkəmələrə həvalə edilir. Beynəlxalq müqavilələrdən fərqli olaraq, təsis aktları tək-cə iştirakçı dövlətlərə deyil, eyni zamanda ayrı-ayrı fiziki şəxslərə də aid edilir ki, aktların icrası zamanı dəymiş ziyan və ya qeyri-qanuni hərəkətlərə görə onlar da məsuliyyət daşıyırlar.

Tənzim etdiyi sahələrə və məzmununa görə təsis aktları milli konstitusiyaya rühunda tərtib edilərək, mahiyyət etibarilə oxşardılar. Əsas hüquq mənbələri sırasında 1957-ci il Avropa İqtisadi Birliyi (AİB) haqqında Roma müqaviləsi və Avroatom yaradılması haqqında müqavilə, 1986-cı il Vahid Avropa Aktı, 1992-ci il Avropa İttifaqı və Avropa Birliyinin yaradılması (həm siyasi, həm iqtisadi) yaradılması haqqında Maastrix müqaviləsi, 1997-ci il Amsterdam və 2001-ci il Nitsa müqaviləsi çıxış edir.

Avropada ümumi institutların yaradılması, yəni Avropa İqtisadi Birliyi, Avropa İttifaqı və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (əvvəlki, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi) kimi üç orqanın bir-birinə qarışması, inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi, vahid Avropa hüquq məkanının yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir yeni dövlət Avropa Birliyi və Avropa İttifaqına daxil olarkən qoşulmaq haqqında müqavilə bağlayır. Avropa Birliyinə daxil olan dövlət təsis müqavilələrindən irəli gələn öhdəlikləri, eyni zamanda, normativ-hüquqi aktların öz ərazilərində təmin edilməsi öhdəliyi götürür. Bu həm də Birliyin təsis olunduğu vaxtlardan başlayaraq həmin müddəti əhatə edir. Yəni daxil olana qədər qəbul edilmiş bütün aktlar öhdəliklərə aid edilir. Bu şərt xüsusilə vacib hesab edilir. Çünki milli dövlətlərin qanunvericilikləri və ya doktrinaları Avropa təsis aktlarının öz ölkələrində tətbiqinə əngəllər yarada bilər. Məsələn, Böyük Britaniya qanunlarına görə, parlamentin üstünlüyü, onun qəbul etdiyi aktlar beynəlxalq hüquq aktlarından yuxarıda durur. Belə görünür ki, İngiltərə məhkəmə hakimləri ingilis hüquq normalarına istinad edərək, Avropa hüququndan imtina edə bilərlər.

Belə şəraitdə Birləşmiş Krallıq 1972-ci ildə parlamentin xüsusi "Avropa Aktı" adlanan sənədini qəbul etmişdir. Bu sənədə görə Avropa hüquq normalarının birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olduğu qəbul edilir və ölkənin Birliyə daxil

olana qədər qəbul etdikləri aktlar Böyük Britaniyada da hüquqi qüvvəyə malikdir. İngiltərə parlamenti heç bir halda onları birtərəfli qaydada ləğv edə və ya qüvvəsini dayandıra bilməz.

2004-cü ildə 10 dövlətin eyni zamanda Avropa Birliyinə qəbul edilməsi zamanı bu barədə böyük işlər görülmüş, monitorinqlər keçirilmişdir.

Təsis aktlarına edilmiş əlavələrdə hüquq mənbəyi kimi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Maastrix müqaviləsinə əlavə sənədlər, iqtisadi, valyuta və s. sahələrdə qəbul edilmiş normaları buraya aid etmək olar. Çoxsaylı normativ aktlar, düzəliş və əlavələr hüququn tətbiqində dolaşılıq (kolliziyalar) yaratdığına görə, Amsterdam sammitində onların sistemləşdirilməsi qərara alınır. İlk növbədə ziddiyyət təşkil edən normalar sistemləşdirilir.

Avropa Konstitusiyasının təsis edilməsi sənədi Avropa İttifaqı tərəfindən yaradılmış Konvent tərəfindən hazırlanır və 29 oktyabr 2004-cü ildə 25 dövlətin rəsmi nümayəndələri tərəfindən imzalanır. Müqavilə hər bir dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmək üçün təqdim edilmişdir.

Avropa üçün Konstitusiya adlanan müqavilə hüquq ədəbiyyatlarında adətən Avropa İttifaqı Konstitusiyası adlanır. Bu konstitusiyanın 1-ci və 2-ci bölmələri "əsas qanun" kimi ənənəvi konstitusiya normaları əsasında tərtib edilmişdir. Konstitusiyanın 2-ci hissəsi tamamilə hüquq və azadlıqlara həsr edilmişdir. Həcminə və mürəkkəbliyinə görə 3-cü hissə fərqlənir. Burada Birlük və İttifaq haqqında əsas nizamnamələr inkorporasiya edilmişdir. Yaxın gələcəkdə Avropa Konstitusiyası hüquq mənbəyi iyerarxiyasında əsas ən yüksək yerdə olacaqdır.

3. Törəmə aktlar hüquq mənbəyi kimi. Törəmə aktlara daxildir:

Reqlamentlər: ümumi xarakterli normativ-hüquqi aktlar olmaqla, öz elementlərinə görə Avropa İttifaqının subyektləri üçün məcburidir. Hakimiyyət strukturları və məhkəmə

orqanları tərəfindən tətbiq edilməsi vacib hesab edilir. Bütün reqlamentlər rəsmi xəbərlərdə dərc edilir və 20 gündən sonra qüvvəyə minir.

Dekretlər: dekretlərin reqlamentlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, adətən dekretlərin məqsədi və nəticələri göstərilir. Lakin milli hakimiyyətlər özləri tətbiq formalarını, prosedur və mexanizmləri müəyyən edirlər. 1997-ci il Amsterdam aktlarının qəbul edilməsi ərəfasında dekretlərin iki növü təsnifləşdirilmişdir: a) çərçivə dekretləri və b) adi dekretlər. Birincilər müstəqil aktlar qrupuna daxil olmaqla, iyerarxiya kimi reqlamentə tabe etdirilmir. İkincilər isə hərtərəfli reqlamentləşdirilmiş məzmun kəsb edir və iyerarxiya mərtəbəsində reqlamentə tabeçilik edirdi. Direktivlər dərc edildikləri və ya modifikasiya olunduğu andan qüvvəyə minirlər.

Qərarlar: hüququn üçüncü qrupunu qərarlar təşkil edir. Onların fərqli cəhətləri ondan ibarətdir ki, onlar fərdi ümumi xarakterli ola bilərlər. Avropa hüququnun subyektləri üçün qərarlar məcburidir.

Tövsiyə və rəy: Birlük haqqında müqavilənin 249-cu maddəsində daha iki növ hüquqi sənədin qəbulunu nəzərdə tutur-tövsiyə və rəy. Lakin bunlar normativ-hüquqi aktlar hesab edilmirlər və məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmurlar.

Hüququn ümumi prinsipləri: Avropa hüququnun mənbələrinə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin fəal surətdə istinad etdikləri Avropa Birliyi hüququnun ümumi prinsipləri aid edilir. Hüququn ümumi prinsipləri imperativ xarakter daşıyır. Bu normalardan məlumdur ki, onlar ən mühüm demokratik dəyərlər, hüquqi dövlətə xas əlamətlər, demokratik dövlət quruluşu və sair prinsiplər öz təsbitini tapır. Ümumi prinsiplərə 1950-ci il 4 noyabr tarixli Romada imzalanmış əsas İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş Avropa Konvensiyası müddəaları daxil edilir. Avropa

Konstitusiyasının 1-9-cu maddələrində daxil edilmiş normalarda hüququn ümumi prinsiplərində maddiləşir.

4. Məhkəmə qərarları hüququn mənbəyi kimi. Avropa inteqrasiya proseslərində iki mühüm məhkəmə orqanı formalaşmışdır: İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsi və Avropa Birliyi Məhkəməsi. İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin əsas təyinatı Avropa Konvensiyası əsasında üzv dövlətlərdə insan və vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Baş vermiş qaydaların pozulmasının aradan qaldırılmasında, İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsi subsidiar rol oynayır.

Birlik daxilində, norma yaratmaq prosesində Avropa İttifaqı Məhkəməsi böyük rol oynayır. Bu məhkəmə Avropa Birliyi hüququnun təfsirində və hüququn tətbiqində vahid təminatçı kimi çıxış edir. Avropa Birliyi Məhkəməsi ali, konstitusiyaya və kassasiya məhkəmə instansiyası kimi çıxış edir.

5. Beynəlxalq müqavilələr hüququn mənbəyi kimi. Avropa Birliyində beynəlxalq müqavilələr hüququn xüsusi qrup mənbələrinin təşkil edirlər. Reqlamentlər, direktivlər, qərarlar 249-cu maddəyə görə Birliyin daxili aktları kimi qəbul edilir. Avropa İttifaqında tərəfdən 3-cü dövlətlərlə bağlanan müqavilələr ümumi beynəlxalq hüquq normaları kimi qəbul edilir. Beynəlxalq müqavilələrin spesifik cəhətləri ondan ibarətdir ki, onlar təsis müqavilələrinə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

6. Digər hüquqi sənədlər hüququn mənbəyi kimi. Bu sənədlər arasında Avropa Şurasının qərarları xüsusi qeyd olunmalıdır. Avropa Şurasının siyasi rəhbərliyin ümumi prinsiplər əsasında formalaşdırdıqları sənədlər, İttifaqın siyasi fəaliyyətinin impulsunu müəyyən edir. Xartiya, bəyanat, bəyannamə, kommunike, xəbərlər, Yaşıl və Ağ kitab və digər hüquqi sənədlər mənbəyi kimi çıxış edirlər.

V MÖVZU: AVROPA İNSTİTUTLARININ QURULUŞU. AVROPA ŞURASI

1. Avropa Şurası.

2. Avropa Şurasının İş qaydası və qərarların qəbulu proseduru.

3. Avropa Şurasına üzvlüklə bağlı Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqları sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi.

1. Avropa Şurası. Avropa Şurası, Avropa İttifaqının ali siyasi orqanıdır. Onun statusu və təyinatı təsis müqavilələrində müəyyən edilmişdir. Bu müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilirdi ki, Avropa Şurası İttifaqın ümumi siyasi istiqamətini müəyyən edir. Avropa Şurasını, Avropa İttifaqının yuxarı instansiyası kimi də kvalifikasiya etmək olar. Belə ki, o nəinki, İttifaqa dair qərarlar qəbul edir, həmçinin yaranmış kolliziyaları həll edir. Məsələn Nitsa müqaviləsinin 40/A maddəsində deyilir ki, İttifaq daxilində yaranmış mübahisəli məsələlərə, Avropa Şurası "ali instansiya" kimi baxa bilər. Əlbəttə ki, burada söhbət daha çox siyasi arbitrajdan (arbitr) gedir, nəinki hüquqi (hakim) münasibətlərdən. Avropa Şurasının tərkibinə Avropa İttifaqı dövlət və hökumət başçıları, Avropa Komissiyası sədri daxildir. Dövlət və Hökumət Başçıları icraedici hakimiyyət qolunu təşkil edirlər. Sessiyalar müddətində üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri iştirak edirlər. 1974-ci ildə Fransanın Fontenblo sammitində qəbul edilmiş qərara görə, dövrü olaraq üzv dövlətlərin dövlət başçılarının görüşməsi nəzərdə tutulurdu. Hüquqi cəhətdən sammit görüşünün qərarları məcburi xarakter daşıyırdı. Yalnız konsensus əsasında qəbul edilmiş kommunike olaraq nəzərə çatdırılır. 1986-cı il Vahid Avropa Aktında sammitlərin mütəmadi keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa Şurası qərarları hüquqi deyil, siyasi xarakter daşıyır. Müvafiq olaraq normativ-hüquqi akt olmadığı üçün ayrı-ayrı fiziki şəxslərə deyil, üzv-dövlət üçün yerinə yetirilmiş məcburi xarakter daşıyan qərarlara aid edilir. Bu qərarlar həm də öz təbiətinə görə məhkəmə çəkişməsinə səbəb ola bilməz. Yəni Avropa Şurası qərarlarını həm rəhbər tutmaq həm də onunla birlikdə praktiki fəaliyyətdə hərəkət etmək lazımdır. Hüquqi təbiətin olmaması həm də onunla şərtləşir ki, qərarlar imperativ normalar deyil, tövsiyə xarakteri daşıyırlar.

Avropa Şurası səlahiyyətlərinə inkişafın bu və digər mərhələsinə keçid, yeni təsis aktlarının işlənilməsi və ona keçid, hökumətlərarası konfransların çağırılması, nəzərdə tutulmuş inkişaf proqramlarına baxmaq, qəbul etmək və ya etməmək haqqında qərara gəlmək, İttifaqın iqtisadi, sosial və maliyyə inkişafı istiqamətini müəyyən etmək, yeni üzvlərin qəbul ilə bağlı məsələni həll etmək, ümumi xarici siyasət, müdafiə siyasəti və təhlükəsizlik haqqında ali rəhbərliyi həyata keçirmək, məhkəmə, polis və cinayət-hüquqi sahəsində istiqamət və əməkdaşlığa nəzarət etmək kimi məsələlər daxildir.

2. Avropa Şurasının İş qaydası və qərarların qəbulu proseduru. Avropa Şurasının ümumi (tam) iclası iki ildən bir dəfə keçirilir. Eyni zamanda növbədən-kənar iclasların keçirilməsi də mümkündür. Məhz bu icaslarda ən mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilir. Təsis sazişlərinə müvafiq olaraq hər bir dövlət və ya hökumət başçısı 6 ay müddətinə Avropa İttifaqına sədirlik edir. Təsis müqavilələrində qeyd olunduğu kimi, Avropa Şurası iclaslarında biri, sədrlik edən dövlətdə keçirilir. Eyni zamanda həmin dövlət növbəti və ya növbədən kənar iclasları təyin etmək səlahiyyətlərinə malik olmaqla sənədlər və materialları təqdim edir. Sədirlik edən dövlətin rolu böyükdür. Belə ki, o sessiyalararası dövrdə Avropa İttifaqı və Avropa Birliyini beynəlxalq münasibətlərdə

təmsil edir. Adətən sədirlik edən dövlətin rəhbəri, şəxsən ən mühüm görüşlərdə və danışıqlarda iştirak edir.

Sədr mümkün qərarların qəbul edilməsinin ilkin razılığının əldə edilməsində mühüm rol oynayır, qeyri-rəsmi olan zəruri görüşlər keçirir, ikitərəfli və məhdud sayda iştirakçılarla məsləhətləşmələr aparır, qərarların balanslaşdırılmasını, yəni bütün tərəfləri qane edəcək nəticələrin əldə olunmasını təmin edir. Sonuncu xüsusilə zəruridir. Çünki Avropa Şurasında qərarlar konsensus əsasında qəbul edilir. Sədrlik edən şəxs digər Avropa institutlarına və kollegiyalarına həssaslıqla yanaşmalıdır. Belə ki, istənilən şəxsi konflikt (münaqişə), sessiyanın effektivliyinə, qarşıya qoyulmuş proqramın həyata keçirilməsinə zərər bura bilər. Belə vəziyyət, rotasiya qaydasında sədrlik etmək qaydası aktuallığını itirir və Avropa Şurası prezidenti postu institutunun yaradılması təklif edilir. Mütləq səs çoxluğu ilə 2,5 il müddətinə seçilməsini nəzərdə tutan Avropa Şurası prezidenti öz ölkəsində heç bir dövlət-hökumət başçısı vəzifəsi tuta bilməz. Digər tərəfdən bu və ya başqa dövlətdə siyasi istiqamətli dəyişmə, sədrlik edənin mövqeyinə təsir etməməlidir. Milli parlamentin tərkibinin dəyişməsi ölkənin mövqeyinə də təsir edir. Məsələn İngiltərənin leyborist hökuməti onu Şengen (1985-ci il) sazişinə və evro pul məkanına qoşulmağa mane olur. İspaniyada 2004-cü il sosialistlərin qələbəsi Avropa İttifaqı Konstitusiyasına baxışları dəyişmişdir.

1997-ci il Amsterdam müqaviləsinə görə ümumi xarici siyasət və siyasi təhlükəsizlik məsələləri üzrə Ali nümayəndə postu təsis edilmişdir. Bu vəzifə eyni zamanda Avropa Şurası Baş Katibi (Trobyorn Yagland, 2014-cü il) kimi fəaliyyət göstərir. Konstitusiyaya xarici işlər naziri postunun yaradılmasında nəzərdə tutur. Bu vəzifəni tutan şəxs komissiyanın üzvü və vitse-sədr olacaqdır. O Avropa İttifaqının daimi Prezidentinə kömək etməlidir. Nitsa müqaviləsinin şərtlərinə görə, üzv dövlətlərin sayı 18 çatdıqdan

sonra, Avropa İttifaqının iclaslarını yalnız Brüsseldə keçirməyi nəzərdə tuturdu.

3. Avropa Şurasına üzvlüklə bağlı Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqları sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycan Respublikasının 2001-ci ilin yanvar ayının 25-də Avropa Şurasına daxil olması, daha sonra "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməsi ilə 15 aprel 2002-ci ildən etibarən Respublikanın yurisdiksiyasının himayəsində olan hər bir şəxsin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə, Konvensiya ilə müəyyən edilmiş şərtlər daxilində müraciət etmək hüququ yaranmışdır. Bu hüquqların həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə mükəmməl məhkəmə sisteminin təşkil edilməsi zəruridir. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə görülən tədbirlərin mühüm hissəsini məhkəmələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Buna müvafiq olaraq "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı, məhz insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmin edilməsinə, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsinə, məhkəmə hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə yönəlmişdir.

Müasir dövrdə suveren dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında dövlətdaxili hüquqi münasibətlər qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi qanunlarla tənzimlənir. Lakin buna baxmayaraq, dövlət beynəlxalq hüququn subyektı olması ilə əlaqədar olaraq, digər dövlətlərlə beynəlxalq müqavilələr bağlayır, beynəlxalq təşkilatlarla

əməkdaşlıq edir, Konvensiyalara və Protokollara qoşulur və bununla da digər ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında öz üzərinə icrası məcburi olan öhdəliklər götürür. Həmin beynəlxalq təşkilatlardan biri də Avropa Şurasıdır. Avropa Şurası 1949-cu il 05 may tarixində təsis edilmiş və hazırda 800 milyon vətəndaşı əhatə etməklə 47 üzv-dövlətdən ibarətdir. Təşkilatın əsas məqsədi təşkilata üzv olan dövlətlər arasında böyük birliyə nail olmaqdır. Bu məqsədə çatmağın əsas vasitələrindən biri, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi və inkişafını təmin etməkdir.

Məlumdur ki, Avropa qitəsində "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiya 1950-ci il qəbul olunmuş, 1953-ci il sentyabr ayında qüvvəyə minmişdir. Hal-hazırkı dövrə qədər "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyaya, 14 Protokolla əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiya insan hüquqlarının və əsas azadlıqların əsas kriteriyalarını müəyyən etməklə kifayətlənməyərək, üzv-dövlətlərin üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin icrası mexanizmini də nəzərdə tutur. Həmin mexanizmə uyğun olaraq 1959-cu ildə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi təsis edilmişdir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Fransanın Strasburq şəhərində yerləşən beynəlxalq məhkəmədir. AIHM Avropa Şurasına üzv olan, "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyayı ratifikasiya etmiş dövlətlərin sayı qədər hakimlərdən ibarətdir. Hazırda məhkəmə hakimlərinin sayı 47 nəfərə çatır. Məhkəmə hakimləri müstəqil hakimlər kimi fəaliyyət göstərirlər və heç bir dövləti təmsil etmirlər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyayı tətbiq edir və vəzifəsi Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyada təsbit olunan hüquqlara və onlarla

bağlı zəmanətlərə hörmət etməsini təmin etməkdir. Bu iş fərdi şəxslər, bəzən isə dövlətlər tərəfindən təqdim edilən şikayətlərə baxılması qaydasında həyata keçirilir. Əgər Avropa Şurasına üzv olan dövlətin qeyd olunan hüquqlar və onlarla bağlı zəmanətlərdən birini və yaxud bir neçəsini pozduğu müəyyən edilərsə, bu halda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi icrası məcburi olan qətnamə qəbul edir.

Buna baxmayaraq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin dövlətdaxili qərarları və ya qanunları dəyişmək, yaxud ləğv etmək səlahiyyəti yoxdur və qətnamələrinin icrası ilə əlaqədar heç bir məsuliyyət daşımır. Qətnamə qəbul edildikdən sonra onun icrası üzrə məsuliyyət Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinə keçir. Nazirlər Komitəsi qətnamələrin icrasına nəzarət edir və məhkəmə qətnaməsi ilə müəyyən edilən kompensasiyanın ödənilməsini təmin edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərin Xarici İşlər nazirləri və ya onların nümayəndələrindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası 25 yanvar 2001-ci ildə Avropa Şurasının üzvü olmuş, habelə 25 dekabr 2001-ci ildə “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanı ratifikasiya etmiş və 1, 4, 6, 7 sayılı Protokolları, 4 aprel 2006-cı il tarixdə isə 14 sayılı Protokolu təsdiq etmişdir. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 46-cı maddəsinə müvafiq olaraq, Avropa Məhkəməsinin Azərbaycana münasibətdə qəbul edəcəyi qərarlar qəti olmaqla, bütün dövlət orqanları, o cümlədən məhkəmələr üçün məcburidir. Həmin maddənin tələbinin pozulmaması üçün dövlətdə müvafiq mexanizm olmalı, milli məhkəmələr tərəfindən Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna müraciət edilməlidir. Milli hüquqla “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiya və ona əlavə edilən Protokollar və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının qarşılıqlı əlaqəsi, onlar arasında hüquqi qüvvəsi və tətbiqi ilə bağlı münasibət

məsələsi, bir qayda olaraq, hər bir dövlətin konstitusiyası ilə müəyyən edilir. Üzv-dövlətlər öz milli qanunvericiliklərinin “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyaya uyğunlaşdırılması işində sərbəstdirlər.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın mətni, Razılığa gələn Yüksək tərəflər üzərinə onun müddəalarını öz milli qanunvericiliyinə inkorporasiya etmək öhdəliyini qoymur. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyaya birbaşa hüquqi qüvvə verməklə deyil, ona uyğun xüsusi qanun qəbul etməklə, transformasiya da edə bilərlər. Bu prinsipin ifadəsi kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən xüsusən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 8-11-ci maddələrinin ikinci bəndlərinin təsiri ilə bağlı inkişaf etdirdiyi “dəyərləndirmə həddi” doktrinasını göstərmək lazımdır. Presedent olaraq göstərmək olar ki, Həndisayd işində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi belə bir tövsiyə vermişdir ki, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiya onun müəyyən etdiyi hüquq və azadlıqların təmin edilməsi vəzifəsi, ilk növbədə hər bir Razılığa gələn dövlətin öz öhdəliyindədir.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 10 maddəsinin ikinci bəndi Razılığa gələn Dövlətə dəyərləndirmə həddi verir. Bu hədd həm milli qanunvericiliyə, həm də mövcud qanunları təfsir və tətbiq etməli olan dövlət hakimiyyəti orqanlarına, o cümlədən məhkəmə orqanlarına verilir. Öz dəyərləndirmə həddini həyata keçirərkən dövlət prinsip etibarilə özü istədiyi kimi qanunvericiliyi formalaşdırmaqda sərbəstdir, yalnız bu şərtlə ki, bu qanunvericilik dövlətin “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyadan irəli gələn öhdəlikləri ilə ziddiyyət təşkil etməsin.

Bu mövqə Lizqou və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı işi üzrə qərarı ilə müəyyən edilmişdir. Həmin iş milliləşdirmə

haqqında qanunvericiliyin qəbulu zamanı 1 nömrəli Protokolun 1-ci maddəsi ilə bağlı dövlətin dəyərləndirmə həddinə aid idi. Qərarda qeyd edilmişdir ki, “milli hakimiyət orqanları öz cəmiyyətləri və onların ehtiyac və resurslarını bilavasitə bildiklərinə görə bu sahədə hansı tədbirlərin ən münasib olduğunu müəyyənləşdirmək üçün beynəlxalq hakimə nisbətən daha yaxşı mövqedədirlər və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bununla bağlı qərara, əgər bu qərar açıq-aşkar əsassız deyilsə, hörmətlə yanaşacaqdır.

12 noyabr 1995-ci il tarixdə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyası və onun tərkib hissəsi olan Protokollar və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarla milli hüququn münasibətini müəyyən edən normalar təsbit olunmuşdur. Belə ki, Konstitusiyanın 7-ci, 10-cu və 12-ci maddələri, 95-ci maddəsinin 4-cü bəndi, 109-cu maddəsinin 17-ci bəndi, 109-cumaddəsinin 30-cu bəndi, 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsi, 151-ci maddəsi və digər normaları beynəlxalq hüquqla bağlı müxtəlif məsələləri tənzim edir. Bunların içərisində 10-cu, 148-ci, 151-ci maddələri xüsusi ilə fərqlənilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsi beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərini müəyyən edir. Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa,

həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsi ilk baxışdan beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünü qəbul etsə də, əsas məqsəd beynəlxalq müqavilə ilə daxili normativ aktlar arasında mümkün kolliziyaları aradan qaldırmaqdır. Göstərilən norma ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin Respublikanın hüquq sisteminə daxil olan normativ aktların iyerarxiyasında yeri müəyyən edilmişdir.

Bu sistemdə beynəlxalq müqavilə hüquqi qüvvəsinə görə Konstitusiyadan və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlardan sonra üçüncü yerdə durur. Konstitusiyanın qeyd edilən 148-ci və 151-ci maddələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində beynəlxalq hüquq normalarının – “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyası, habelə onun tərkib hissələri olan Protokolları və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının yeri haqqında kifayət qədər aydınlıq yaradır. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 avqust 1994-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə qoşulma praktikasının qaydaya salınması üzrə tədbirlər haqqında” Sərəncamı mühüm rol oynamışdır. Bu proses 13 yanvar 1995-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası, denonsasiyası haqqında” Qanunu və dekabr 1996-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin bağlanması, icrası, denonsasiyası qaydalarının təsdiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə tənzimlənir. Bundan əlavə, iyun 2000-ci il tarixdə “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur.

Azərbaycanın müasir hüquq sistemi mahiyyəti və xüsusiyyət etibarilə roman-german hüquq sistemində aiddir və son dövrlərə qədər məhkəmə presedentinə, o cümlədən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının milli məhkəmələr

tərəfindən istinad edilməsi praktikasına müraciət edilmirdi. Baxmayaraq ki, ingilissakson və roman-german hüquq sistemindən eyni zamanda istifadə etməsinin mümkünliyünü praktikada sınaqdan keçirmiş ABŞ kimi dövlətlərin təcrübəsi çoxdan mövcuddur. Lakin "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» 2006-cı il 19 yanvar tarixli fərmandan, eləcə də "Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası müddəalarının və "İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında" Ali Məhkəmənin 30 mart 2006-cı il tarixli qərarından sonra İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının presedent kimi milli məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınması önə çəkildi. Bu, məhkəmə sisteminə yeni bir təkamülün və inkişafın təməlini müəyyən etmiş oldu.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 46-cı maddəsinə müvafiq olaraq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycana münasibətdə qəbul edəcəyi qərarlar qəti olmaqla, bütün dövlət orqanları, o cümlədən, məhkəmələr üçün məcburidir. Həmin maddənin tələbinin pozulmaması üçün dövlətdə müvafiq mexanizm olmalı, milli məhkəmələr tərəfindən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna müraciət edilməlidir. "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın yaratdığı hüquq qaydasının konseptuallığı bir çox hallarda onunla izah olunur ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları iştirakçı dövlətlərin Ali və Konstitusiya Məhkəmələrinin qərarlarında nəzərə alınır, bu da həmin qərarların birbaşa dövlətin daxili hüququna öz təsirini göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının maddələrinin üçdə bir hissəsi insan hüquqlarına və onların təminatlarına

yönlənmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 158 maddəsindən 48-də insan hüquqlarına dair müddəalar təsbit edilib. 1998-ci ildə ölüm hökmünə monitorinq qoyuldu, daha sonra bu cəza növü ölkəmizdə tamamilə ləğv edildi. Konstitusiyamızın tələblərinə uyğun olaraq qəbul olunan milli qanunvericiliyimiz ən müasir tələblərə cavab verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə öyrənilməsi və tətbiqinə başlamış presedent hüququ ötən illər ərzində öz inkişafını tapmışdır. Bunun üçün qısa müddət ərzində zəruri tədbirlər görülmüş və ən başlıcası Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında» qərarı bu işin ardıcıl və keyfiyyət aparılmasına geniş imkanlar açmışdır. Ali Məhkəmənin, Prezident fərmanının icrası ilə bağlı bu qərarı əhəmiyyətli və vaxtında qəbul edilmiş qərar kimi qiymətləndirilir. Çünki pozulmuş hüquqların bərpası sonda məhkəmələrdə bərpa olunur, ona görə də, məhz məhkəmələr tərəfindən presedentlərin öyrənilməsi zəruri hesab edilmişdir.

Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlarla Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Lakin Konstitusiyamızın 12-ci maddəsinin ikinci hissəsində birbaşa göstərilir ki, Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə nisbətə fərqli qaydalar müəyyən edilibsə, beynəlxalq müqavilənin norması tətbiq edilməlidir. İlk baxışdan

Konstitusyanın 12-ci maddəsinin ikinci hissəsi ilə 151-ci maddə arasında müəyyən ziddiyyətin olduğu görünə bilər. Konstitusyanın beynəlxalq hüquq üzərində üstünlüyünü nəzərdə tutan 151-ci maddə ümumi qaydanı ehtiva edir. 12-ci maddənin II hissəsi isə xüsusi hal üçün, ayrıca məsələ olmaqla yalnız insan hüquqları sahəsində mövcud olan Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr üçün nəzərdə tutulub. Bu hal üçün hüquqi texnikanın prinsipi olan «lex specialis derogat legi generalis» (xüsusi qanun ümumi qanunu dəyişdirir) qaydası tətbiq edilir.

«Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanununun məqsədinin Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında» Konvensiyaya uyğunlaşdırmaqdan ibarət olması, Avropa Konvensiyasının milli hüquqda tətbiqinin məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan qayda olmamaqla beynəlxalq hüquq milli hüquqa implementasiyası, Azərbaycanda transformasiya yolu ilə baş verir. Əks halda, yəni əgər Azərbaycanda beynəlxalq hüququn milli hüquqa implementasiyası inkorporasiya yolu ilə həyata keçirilərdisə, bu Konstitusiya qanununun qəbul edilməsinə heç bir zərurət olmazdı, çünki «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiya birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olardı. Göstərilənlərə müvafiq olaraq, «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyası, habelə 1, 4, 6, 7, 14 sayılı Protokollar və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları Azərbaycanın qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi olmaqdan əlavə, Konstitusiyada qeyd edilən hüquq və azadlıqlar məhz «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyaya uyğun tətbiq edilir.

VI MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI İNSTITUTLARININ STRUKTURU: AVROPA İTTİFAQI ŞURASI

1. Avropa İttifaqı Şurasının statusu.
2. Avropa İttifaqı Şurasının səlahiyyətləri.
3. Avropa İttifaqı Şurasının iş qaydası və qərarların qəbulu proseduru.

1. Avropa İttifaqı Şurasının statusu. Avropa İttifaqı Şurası Avropa Birliyi institutları sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onun statusu və səlahiyyətləri təsis müqavilələrində təsbit olunmuşdur. Şura Avropa Birliyinin aparıcı institutu olmaqla, üzv dövlətlərin razılığı əsasında bütün maraq və mənafeələrini, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin, inteqrasiya birliyi fonunda təmin etməli olan institutdur. Şuranın tərkibinə üzv dövlətlərin nümayəndələri, adətən, nazirlər səviyyəsində daxil olurlar. Şura daha çox mühüm məsələlərin, o cümlədən siyasi xarakterli məsələlərə baxılması üçün xarici işlər və yaxud müvafiq nazirliklər səviyyəsində toplanır. Şurada sədrlik rotasiya qaydasında aparılır. Şuranın iclaslarının sayı və dövriyyəsi normativ aktlarda fiksasiya edilmişdir. İclaslar zəruri hallarda çağırılır və ya digər məsələlərə baxılır. Bir il ərzində təxminən 100 iclas keçirilir.

2. Avropa İttifaqı Şurasının səlahiyyətləri. Avropa İttifaqı Şurasının geniş səlahiyyətlərə malikdir. Birlik haqqında müqavilənin 202-ci maddəsində bu səlahiyyətlər müəyyən edilmişdir. Avropa İttifaqı Şurası üzv dövlətlərin ümumi iqtisadi siyasətini koordinasiya edir. Avropa İttifaqı Şurası üzv dövlətlər üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul edir. Şura həmçinin qəbul etdiyi qərarların icrasına nəzarət səlahiyyətini Avropa Komissiyasına həvalə edə bilər. Bu zaman yenə də Şura özünün qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsini təmin etmək hüququna malikdir. Belə qayda hələ 1957-ci il Roma

müqaviləsində nəzərdə tutulmuşdur. Daha sonra 1986-cı il Vahid Avropa Aktında, 1992-ci il Maastrix, 1997-ci il Amsterdam, 2001-ci il Nitsa müqavilələrində isə Birliyin səlahiyyətlərinin daha da genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Avropa İttifaqı Şurasının da səlahiyyətləri dəyişir. Bu nəyinki iqtisadi, həmçinin sosial sferada geniş fəaliyyət imkanı yaradır. Buraya məşğulluq, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət məsələləri və sair aid etmək olar. Maliyyə siyasətini də Şura müəyyən edir. Ümumi Xarici Siyasət və Siyasi Təhlükəsizlik (ÜXSST) və Təhlükəsizlik və Müdafiə sahəsində Ümumi Avropa Siyasəti (TMÜAS) sferalarında Avropa İttifaqı Şurası xüsusi mühüm səlahiyyətlər əldə etmişdir. Şura cinayətkarlıqla mübarizə sahəsinə ümumi rəhbərlik, polis və məhkəmələrin cinayət-hüquq sahəsində fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsini təmin edir. Təsis aktlarına görə, məhz, Avropa İttifaqı Şurası bütün subyektlər tərəfindən icrası məcburi hesab edilən normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyətlərinə malikdir. Bu əsasında onu bəzən İttifaqın qanunverici orqanı da adlandırmaq olar. Lakin qanunvericilik proseduru təkcə Şura deyil, digər institutlarda, ilk növbədə Avropa Komissiyası və Avropa Parlamenti həyata keçirir.

Avropa İttifaqı Şurasının ikinci və üçüncü dayaqları çərçivəsində də geniş səlahiyyətlərə malikdir. Şura İttifaqın birliyi və effektivliyini tam təmin etməlidir. Şuranın qəbul etdiyi qərar, üzv dövlətlərin öhdəliklərini müəyyən edir. Onlar isə öz növbəsində Şuraya zəruri informasiyalar təqdim etməklə birgə fəaliyyət göstərməli idilər. Xarici siyasət və təhlükəsizliyə dair üzv-dövlətlər tərəfindən qəbul edilmiş hər hansı bir fəvqəladə tədbir barədə Şuraya dərhal məlumat verilməli və birgə fəaliyyət üçün imkan yaradılmalıdır.

Avropa İttifaqı Şurasına siyasət və təhlükəsizlik məsələlərinə dair Komitə zəruri kömək göstərir. Komitəni üzv dövlətləri təmsil edən ali vəzifəli şəxslər təmsil edir. Komitə nəticə və tövsiyələrini Şuraya təqdim edir. Nitsa müqaviləsi

polis və məhkəmə orqanlarının geniş əməkdaşlığını nəzərdə tutan mütəşəkkil cinayətkarlıq, terrorizm, insan alveri, silah, narkotik, korrupsiya, fırıldaqçılıq, rasizm, ksenofobiya və sair mübarizəyə yönəlmiş siyasət aparır. Bunun üçün ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar: Avropol, Avroyust, Avropa Məhkəmə şəbəkəsi ilə sıx əməkdaşlıq nəzərdə tutulur. Vahid Avropa həbs orderinin müəyyən edilməsi və cinayətdə şübhəli bilinən və axtarışda olanların ekstradisiyası, birgə təhqiqat və məhkəmə təqibi və minimal tələblər üçün ümumi standartların müəyyən edilməsi qarşılıqlı fəaliyyət üçün geniş imkanlar yaradır. İrəli sürülmüş əməkdaşlıq mexanizmlərini həyata keçirmək və yaxud ondan imtina etmək müstəsna olaraq Avropa İttifaqı Şurasının səlahiyyətlərindədir. Bu tədbirlərlə razı olmayan üzv dövlət Avropa Şurasına müraciət edə bilər, lakin bu müraciət Avropa İttifaqı Şurası qərarlarını dayandıra bilməz.

3. Avropa İttifaqı Şurasının iş qaydası və qərarların qəbulu proseduru. Qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlar və İttifaqın daxili Reqlamenti, onun iclaslarının əvvəlcədən müəyyən edilən hansı müddətdə keçirilməsi qaydalarını təsbit etməmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqı Şurasının iclaslarını, sədr öz təşəbbüsü ilə üzv dövlətin xahişi və yaxud Komissiyanın təklifi ilə çağırır. Ən çox ümumi Şura xarici işlər nazirlərinin iştirak ilə, həmçinin İqtisadi-Maliyyə məsələləri üzrə iqtisadi və maliyyə nazirlərinin xahişi ilə toplanır. Şuranın iclaslarının 3/2-si onların payına düşür.

Avropa İttifaqı Şurası iclaslarının gündəliyi müvafiq qurumlar tərəfində hazırlanaraq iclasa sədirlik edən tərəfindən müəyyən edilir. O özündə iki kateqoriya məsələləri əhatə edir. Onlardan birincisi əvvəlcədən razılaşdırıldığı üçün əlavə diskussiya və müzakirələr aparmağa ciddi səbəb olmur. Qərar Şuranın iclas protokolunda qeyd edilir və sədr və Baş katib tərəfindən imzalanır. İkinci kateqoriyaya daxil olan məsələlər əvvəlcədən razılaşdırılmamış sahələri əhatə edir. Əgər müvafiq məsələ yekdilliklə qəbul edilməli məsələləri əhatə edərsə,

adətən onu gündəliyə salmırlar. Mütləq səs çoxluğu ilə qəbul edilməli məsələlər isə gündəliyə daxil edilir. Qərarların qəbul edilməsi prosedurunun aparılması məsələnin məzmunu və əhəmiyyətindən asılıdır. Təsis müqavilələrinə görə qərarlar böyük səs çoxluğu ilə qəbul edilməlidir. Prosedur xarakterli, ikinci dərəcəli və texniki xarakterli məsələlər isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Digər mühüm və əhəmiyyətli məsələlər isə təsis müqavilələrində göstəriləyi kimi ya yekdilliklə və ya mütləq səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Hər hansı bir dövlət əleyhinə səs versə belə qərar qəbul edilmir. Lakin bir dövlət bitərəf qalarsa, həmin qərar qəbul edilmiş sayılır. Mütləq səs çoxluğu ilə qəbul edilməli qərarların, mürəkkəb prosedur qaydaları təsbit olunmuşdur. Hər bir dövlətin səsi onun çəkisi ilə, yəni əhalisinin sayı, iqtisadi göstəriciləri və bir sıra digər göstəricilərlə bağlıdır.

Təsis müqavilələrində 2003-cü ilə qədər 15 üzv dövlətlərin çəkisi ümumilikdə 87 səsə bərabər olmuşdur. Onlardan Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya və Fransa hər biri 10 səs, İspaniya 8 səs, Belçika, Yunanıstan, Portuqaliya və Niderland 5 səs, Avstriya və İsveç 4 səs, Danimarka, İrlandiya və Finlandiya 3 səs, Lüksemburq 2 səsə malik olmuşdur. Lakin səsler üçün müəyyən edilən kvota bəzən ölkələrin əhalisi ilə mütənəsnib gəlmir (Almaniya 8 milyona 1 səs, Lüksemburq 200 nəfərə 1 səs). 62 səs (cəmi 87 səsədən) mütləq səs çoxluğunu təmin edir. Avropa Komissiyası Nitsa müqaviləsində 62 səsin, yəni qəbul edilməni məqbul sayan qərar çıxardı ki, 10 üzv-dövlət müvafiq sənədi təsdiq etsin.

2001-ci il Nitsa müqaviləsi daha bir dəyişiklik edərək üzv dövlətlər üçün yeni səs kvotası müəyyən etmiş və aşağıdakı kvotalar müəyyən edilmişdir: Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya və Fransa hər biri 29 səs, İspaniya 27 səs, Belçika, Avstriya və İsveç 10 səs, Danimarka, İrlandiya və Finlandiya 7 səs, Lüksemburq 4 səs. Beləliklə, cəmi 169 səs. Üzv dövlətlər 3/2 hissəsi və səslərin 62% qərarların təsdiqi üçün kvota idi.

Yeni dövlətlər Polşa-27, Çexiya və Macarıstan-12, Latviya, Sloveniya, Estoniya, Kipr-4, Malta-3 (Kopenhagen Sammiti 2002-ci il dekabr).

Avropa İttifaqı ikinci və üçüncü dayaqlarına dair qərarların qəbul isə bir qədər fərqli qaydalarla keçirilir. Belə ki, Təhlükəsizliyə dair ümumi xarici siyasət, ümumi qaydalara əsasən yekdillik prinsipi əsasında müəyyən edilir. Səsvərmədə bitərəf qalan üzv-dövlət rəsmi bəyanat verməlidir. Həmin dövlət Şura tərəfindən qəbul edilmiş qərarı tətbiq etməkdən imtina etsə də, digər Şura üzvlərinin hamısının bu qərara əməl etməsi şərtinə razı olmalıdır. Qərarı qəbul etməyən dövlət, Şuranın hərəkətlərinə xələl gətirəcək heç bir aksiya həyata keçirməməlidir. Əgər göstərilən prosedur qayda üzv-dövlətlərin 3/1-i əhatə edirsə, Şuranın təklif etdiyi qərar qəbul edilmir.

Avropa İttifaqının Baş Katibi (2009-2011-ci illər Terri Devis) 1997-ci il Amsterdam müqaviləsinə görə ümumi Xarici Siyasət və Siyasi Təhlükəsizlik üzrə ali Komissar statusu almışdır. Baş Katib və onun müavini Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən təyin edilir.

İkinci və üçüncü dayaqlar üzrə İttifaqın daha iki mühüm orqanının fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur:

1) siyasət və təhlükəsizlik məsələlərinə dair Komitə (xarici işlər nazirləri səviyyəsində);

2) koordinasiya Komitəsi (ali vəzifəli şəxslər-cinayətkarlıqla mübarizə və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığını həyata keçirən nümayəndələr). Avropa İttifaqı Şurasının aparatında 2,5 min nəfər əməkdaş çalışır.

VII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI İNSTİTUTLARININ STRUKTRU: AVROPA KOMİSSİYASI

1. Avropa Komissiyasının təyinatı, tərkibi və təşkili qaydaları.

2. Avropa Komissiyasının strukturu.

3. Avropa Komissiyasının işinin təşkili və qərarların qəbul edilməsi proseduru.

4. Avropa Komissiyasının səlahiyyətləri.

5. Avropa Komissiyasının hüquqyaratma prosesində iştirakı.

1. Avropa Komissiyasının təyinatı, tərkibi və təşkili qaydaları. Avropa Komissiyası – Avropa Birliyi və Avropa İttifaqının aparıcı institutlarından biridir. O, Avropa inteqrasiyasının vəzifə və məqsədlərini həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Avropa Komissiyasının əsas təyinatı-Avropa inteqrasiyasını – Birlik və İttifaqın səlahiyyətləri və yurisdiksiyası çərçivəsində hər hansı bir hüquqi və digər pozuntulardan qorumağa yönəlib. Təsis müqavilələrində göstəriləyi kimi, Komissiya Avropa qanunçuluğu keşiyində duraraq, ilk və törəmə hüquq normalarının dönmədən yerinə yetirilməsini təmin etməlidir.

Avropa Konstitusiyasına görə Komissiya İttifaqın ümumi maraqlarını qoruyur və bunun üçün lazım olan bütün təşəbbüsləri göstərir. O, Konstitusiya və digər hüquqi aktların nəzarətini həyata keçirir. Hüququn tətbiq edilməsində Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarına nəzarət edir. Proqramların realizasiyasına rəhbərlik etməklə yanaşı, büdcənin icrası da ona həvalə edilir. Konstitusiya ilə müəyyən edilən koordinasiya, icraedici və idarəedici funksiyaların yerinə yetirilməsi şəraitinə nəzarəti həyata keçirmək komissiyanın səlahiyyətlərinə daxildir. Ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti (Komissiyanın Ali nümayəndəsi, Ketrin Eşton, 2014-cü il

noyabrın 1-dən Federika Mogerin tərəfindən əvəzlənmişdir) və bəzi digər bu kimi sahələr istisna olunmaqla o, İttifaqı xaricdə təmsil edir. Komissiya cari və uzunmüddətli proqramların təşəbbüskarı kimi çıxış edərək, institutlararası zəruri razılığın qəbul olunmasına nail olur.

Avropa Komissiyası Birliyin idarəçiliyində həlledici rol oynayır. Belə ki, onun rəhbərliyi ilə işləyən inzibati aparatın işçilərinin sayı, İttifaq genişlənməsindən sonra 30 min nəfərə çatır. Komissiyanın özünün sərəncamverici hakimiyyəti mövcuddur. Qanunvericilik prosesinin mühüm iştirakçısı olan Komissiya, Avropa İttifaqı büdcəsinin bölüşdürülməsində əsas kreditor kimi çıxış edir. Bütün bunlar Komissiyanın statusunu, suveren dövlətlərin hökumətləri səviyyəsinə yaxınlaşdırır. Lakin heç bir rəsmi sənəddə Komissiya icraedici hakimiyyəti kimi xarakterizə edilmir.

Avropa Komissiyasının təşkil qaydalarına iki faktor mühüm təsir göstərir. Birincisi, Komissiya bütün üzv dövlətlərinin təmsil olunması (bu təmsilçilər formal olaraq müstəqil beynəlxalq məmurlar olmaqla, fərdi keyfiyyətlərinə görə təyin olunurlar). İkincisi, Komissiyanın effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün daim qayğının göstərilməsi.

İttifaqın və Birliyin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ilk növbədə üzv-dövlətlər Komissiyada təmsilçilər üçün kvotalar müəyyən edir və ümumi say razılaşıdırılır. Hələ 1951-ci ildə yaradılmış Gömür və Polad Birliyində hər ölkədən (Fransa və Almaniyadan) bir nəfər və iki nəfərdən çox olmayan kvota müəyyən edilərək, orqanın Ali rəhbərliyində təmsil olunurdular. Məhz, Avropa Komissiyası həmin nümayəndəliyin varisi kimi hal-hazırda çıxış edir. 1951-ci ildə müəyyən edilmiş qaydalar, yalnız 2001-ci il Nitsa müqaviləsindən sonra dəyişdirilmişdir.

Nitsa müqaviləsinə görə qəbul edilmiş yeni dövlətlərdə parlament seçkilərindən sonra bir nəfər nümayəndə Komissiya göndərir. Hazırda Rumıniya, Bolqarıstan və Xorvatiya daxil

olmaqla Komissiya 28 üzvü vardır. Lakin, yeni prinsiplərə görə onlara rotasiya tətbiq ediləcək.

Avropa Konstitusiyası məsələlərin həllinə başqa cür yanaşır: hər dövldən bir nəfər prinsipi+sədr və xarici işlər naziri. Və nəhayət daha sonra isə, Komissiya üzvlərinin sayını üzv dövlətlərin 3/2 hissəsini azaltmaq.

2001-ci il Nitsa müqaviləsinin 214-cü maddəsinə görə Komissiya sədri vəzifələrinə namizəd, Şura tərəfindən dövlət və hökumət başçıları tərəfindən irəli sürülərək iclasda mütləq səs çoxluğu ilə qəbul ediləcəkdirlər. Beləliklə, yeni 214-cü maddə üç prinsipial yeniliyi nəzərdə tutur:

1. Qəti olaraq Komissiyanın sədri və üzvlərinin irəli sürülməsi və təsdiqi Şuranın səlahiyyətlərinə daxil edilir, yəni formal olaraq üzv-dövlətləri tərəfindən deyil, İttifaqın institutu tərəfindən seçilir (Şura tərəfindən).

2. Şuranın qərar qəbul etməsinə baxmayaraq, 214-cü maddə üzv-dövlətlərinin ali rəhbərlərinin iştirakını saxlayaraq, Şura çərçivəsində qərarların qəbul edilməsini təmin edir.

3. Prinsipial xarakter daşıyan səsərlərin mütləq çoxluqla qəbul edilməsi qaydası tətbiq edilir.

1999-cu ildə İtaliyanın baş naziri olmuş Romano Prodi, 2004-cü ildən Portuqaliyanın keçmiş baş naziri Joze Manuel Duran Barroza və 2014-cü ilin noyabrından isə Jan Klod Yunker Avropa Komissiyasının sədri vəzifələrində çalışmışdılar.

Komissiya sədrləri, namizədlərin təqdimatını Avropa Parlamentinə göndərir. Parlamentin səs çoxluğu ilə qərar qəbul etməli idi. Əgər imtina qərarı verilərsə Şura üzvləri yeni sədr və komissiya üzvlərinin tərkibini müəyyən edərək, mütləq səs çoxluğunda qərarı təsdiq etməli idilər. Avropa Parlamentinə yeni Komissiya sədri və üzvləri təqdim edilirdi.

Sədr və komissiya üzvlərinə qarşı bir sıra tələblər (senz) tətbiq edilir:

a) Avropa İttifaqı üzvü olmaq,

b) peşəkarlıq.

Komissiya üzvləri komissarlar adlanır. Sədr və üzvlər 5 il müddətinə təyin olunurlar.

2. Avropa Komissiyasının strukturu. Avropa Komissiyasının strukturu onun Avropa Birliyi institutları sistemində həll etməli olduğu tapşırıqların dairəsi ilə şərtləşir. Buna müvafiq olaraq Avropa Komissiyası, Avropa İttifaqının məqsədlərinə çatmaq naminə onun üzərinə qoyulmuş funksiya və səlahiyyətləri öz strukturlarının köməyi ilə həyata keçirməyə səy göstərir. Nə təsis aktları, nə də törəmə aktlar Avropa Komissiyasının strukturunu tənzimləyən heç bir normativ müəyyən etməmişdir. Təsis aktlarında yalnız, Avropa Komissiyasının sədrinin təyin edilməsi və tutduğu postdan kənarlaşdırılması qaydaları və onun müavinin təyin edilməsi təsbit edilmişdir.

1992-ci il Maastrix, 1997-ci il Amsterdam və 2001-ci il Nitsa müqavilələri Avropa Komissiyası sədrinin səlahiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Belə ki, ilk növbədə sədr siyasi rəhbər rolunda çıxış edir, ikincisi Komissiya iyerarxiya başçısı kimi öz müavinini təyin edir, komissiya üzvləri arasında vəzifələri bölüşdürür, üçüncüsü Komissiya sədri, komissiyanın struktur quruluşunu müəyyən etmək səlahiyyəti əldə edirdi.

1999-cu ildə Avropa Komissiyası 20 nəfərə qədər artırılır. 2004-cü ildə Milli Parlament seçkilərindən sonra onun say tərkibi 25 nəfərə, 2014-cü il noyabrın 1-dən yeni tərkibdə fəaliyyətə başlayan Komissiya isə 28 komissardan ibarət idi. Komissiya üzvləri-komissarlar ən çox iqtisadi sahə üzrə-11 komissarlıqla təmsil olunur. Digər komissiyalar inzibati məsələlər və xarici əlaqələr-cəmi 5 nəfər və digər qalan 9 komissarlar sosial və mədəni quruculuq məsələləri, məşğulluq, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, istehlakçıların hüquqlarının qorunması məsələləri ilə məşğul olurlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, komissarlar bu və ya digər komissiyalardakı

fəaliyyəti şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bir komissiya eyni zamanda iqtisadi, sosial və yaxud mədəniyyət məsələləri həll edə bilərdi. Hər bir komissarlığın daxili idarəçilik aparatı vardır. Aparata Kabinet direktoru başçılıq edir ki, onun da təbəçiliyində çoxsaylı ekspertlər, departament üzvləri fəaliyyət göstərirdi. İxtisaslaşdırılmış xidmətlər, müxtəlif direktorluqlar, qərarqahlar və s. bu kimi sahələr üzrə əməkdaşlar çalışırlar.

Avropa Komissiyasında, komissiyanın Baş Katibi vəzifəsində xüsusi qeyd olunmalıdır. Komissiyanın Baş Katibi, müvafiq katibliyi idarə edir. Ona texniki aparat və ixtisaslaşdırılmış xidmət təbedir. Baş Katib birbaşa Avropa Komissiyasının sədrinin inzibati köməkçisidir. Avropa Komissiyasının Hüquqi xidmət qrupunda əhəmiyyət kəsb edən strukturlardandır. Onun vizası olmadan Komissiya heç bir layihə müzakirəyə çıxara və qəbul edə bilməz.

3. Avropa Komissiyasının işinin təşkili və qərarların qəbul edilməsi proseduru. Avropa Komissiyasında prosedur məsələlər daxili rəqlament əsasında Komissiyanın özü tərəfindən tənzimlənilir. Komissiyanın iclası onun sədri tərəfindən çağırılır. Adətən bu iclaslar hər həftənin 3-cü günləri toplanır. Zərurət olduğu halda sədr fəvqəladə iclas çağırma bilər. Üzvlərin hamısının iştirakı vacibdir. Qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Kollegial orqan olan Komissiya yuridik qərar çıxara bilər. Komissiya üzvləri sərəncamverici hakimiyyət hüquqları yox idi. Belə ki, onların irəli sürdükləri təkliflər Komissiyaya təqdim edilməli və orada baxılıb müvafiq qərar verildikdən sonra onun icrası təmin edilməlidir. Komissiya kollektiv məsuliyyət daşıyan yuridik qərarlar verir.

Avropa Komissiyasının praktikasında istisnalar da mövcuddur. Belə ki, rəsmi kollegial iclaslarla yanaşı iki prosedur qaydalar üzrə qərarlarda verilə bilərdi: birincisi yazılı prosedur; ikincisi Komissiyanın həvalə etdiyi səlahiyyətlər çərçivəsində qərarların qəbulu. Yazılı prosedura görə Komissiya üzvü və ya üzvləri tərəfindən irəli sürülən təklif,

bütün Komissiyanın bəyənilməsini nəzərdə tutan qaydalar kimi, ümumiləşdirməklə qəbul edilə bilər. Bu dərhal Komissiya adından rəsmiləşdirilir. İkinci prosedura görə isə Komissiyanın adından səlahiyyət almış inzibati xidmət rəhbəri və ya Komissiyanın hər hansı bir üzvü prosedur qərar qəbul edə bilər. Lakin daxili rəqlamentə görə "səlahiyyət proseduru" qaydası kollegiyalıq prinsipindən irəli gələn tələbləri pozmamalı idi.

Komissiyanın işi qapalı aparılır. Daxili debat və sənədlər dərc edilmir və Komissiyanın işi konfidensial xarakter daşıyır. Sənəd və layihələrin Komissiya müzakirəsinə çıxarılması iki orqan tərəfindən aparılır: bu Baş direktorluq və Baş departamentin ümumi xidmət qrupları idilər. Bunlar öz tərkiblərində Mərkəzi Təhqiqat Birliyi, Humanitar yardım məsələləri üzrə İdarə, Fırıldaqçılıqla (dələduzluqla) mübarizə üzrə Avropa İdarəsi və s.

Komissiyanın işinin təşkilində prosedur qaydalar və qərarların qəbulunda Baş katib və onun başçılıq etdiyi Katiblik əhəmiyyətli rol oynayır. Məlumatların hazırlanması, koordinasiya səlahiyyətləri ona aid edilir. Avropa Komissiyasının Daxili Rəqlamentinə Məcəllə əlavə edilir ki, Komissiya personalın (heyətin) funksiyalarını tənzimləyir.

Avropa İttifaqının "Xəbərlər"ində zəruri bilinən məlumatlar dərc edilir. Lakin əksəriyyət məlumatlar yalnız zəruri bilinən rəsmi şəxslərə çatdırılır. Praktika göstərir ki, Avropa Komissiyasının əsas iddiaları üzv-dövlətlər tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır.

4. Avropa Komissiyasının səlahiyyətləri. Qeyd edildiyi kimi, Avropa Komissiyasının əsas təyinatı-İttifaqın möhkəmliyini təmin etmək və qorumaq, və bunun üçün zəruri olan bütün tədbirlər görməkdir.

Avropa Komissiyasının səlahiyyətlərini 4 blokda birləşdirmək olar: birincisi, Komissiyanın təsis müqavilələrini həyata keçirilməsini təmin edir; ikincisi təsis aktlarının

predmetinə daxil olan məsələlərə dair təklif və rəylərini verir; üçüncüsü Komissiya sərəncamverici hakimiyyətə malik olmaqla, digər Avropa İnstitutlarının, ilk növbədə Avropa Şurası və Parlamentinin qərarlarının qəbul edilməsində iştirak edir; dördüncüsü Komissiya Avropa şurasının qərarlarının icra edilməsini təmin edir.

Avropa Komissiyasının səlahiyyətlərinə ilk növbədə İttifaqdakı ümumi vəziyyəti izləmək daxildir. Onun nəzarət funksiyası onunla şərtləşir ki, təsis müqavilələrindən və törəmə aktlardan irəli gələn öhdəliklərin üzv-dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsi tam təmin edilsin. Və bu inteqrasiya hüquqi qaydaların nəzarəti altında çoxsaylı agentliklər, ofislər, statistik xidmətlər, tədqiqat mərkəzləri tərəfindən aparılır.

Avropa Komissiyası nəyinki qeydə alınmış pozuntuları ümumiləşdirməli, həm də onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməli idi. Avropa Komissiyasının nəzarət-islahedici-qoruyucu funksiyası onun fəaliyyətində əsas yer tutur. Bəzi sahələr üzrə Komissiya istintaq hərəkətləri apararaq qeydə alınmış faktlar və pozuntulara görə sanksiya tətbiq edir. Məsələn rəqabət hüququ, nəzarət, maliyyə öhdəliklərinin, büdcə rejiminin yerinə yetirilməsinə və s. o cümlədən Sabitlik Paktının təmin edilməsi. Bu məsələlər hətta geniş planda Avropa İttifaqı Məhkəməsinə müraciət edilməsi ilə nəticələnir. Bu halda Komissiya yoxlama və nəzarət hərəkətləri qaydasında qərar verərək, üzv-dövlətlərin Avropa İttifaqı üzvləri kimi götürdükləri öhdəlikləri dönmədən həyata keçirilməsini tələb edə bilər. Eyni zamanda üzv-dövlətlər həm müqavilələrdən həm də törəmə aktlardan yaranan öhdəlikləri yerinə yeriməlidirlər.

5. Avropa Komissiyasının hüquqyaratma prosesində iştirakı. Bu sahədə Avropa Komissiyası ümumməcburi xarakter daşıyan normayaratmaq təşəbbüsü hüququnda, həmçinin onu hazırlamaq, tərtibində iştirak etmək, norma qəbul etmək və realizasiya etmək səlahiyyətinə malikdir. Komissiya

həm öz təşəbbüsü, həm də başqa Avropa institutlarının təşəbbüsü ilə bu və ya digər məsələlər barədə yekun rəy vermək hüququna malikdir. Zəmanət (tövsiyyə) verən komissiya adətən iki tövsiyəni nəzərdə tutur. Birincisi, komissiya müəyyən tədbirlərin hazırlanması proqramını və həmin tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif edə bilər ki, bu təkliflər Birlik və İttifaqın fəaliyyətində qarşıda duran məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş olsun. Buna müvafiq olaraq Komissiya kütləvi şəkildə müxtəlif Ağ və Yaşıl kitablar, bəyannamə, bəyanat, kommunique və digər sənədlərlə çıxış edə bilər ki, bunlarda əsasnamələrin qəbul edilməsi, geniş qanunvericilik fəaliyyəti və hərəkətləri üçün imkanlar yaradır. İkincisi, Komissiya tövsiyyə xarakterli Aktları, normativ-hüquqi qaydada nizamlama və yaxud Avropa İttifaqının digər institutları və ya üzv-dövlətlərin tərəfindən müzakirə edilən məsələlər barədə öz mövqeyini bildirməsi Komissiyanın qanunyaratma prosesində işini müəyyən etməyə imkan verir.

Komissiya bəzən ambisiya xarakterli proqram sənədlər qəbul edir ki, bunda da, məqsəd inteqrasiyanın inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Məsələn, Avropa İttifaqı üçün layihə hazırlayan Komissiya 2002-ci ildə Avropa İttifaqının üç missiyanı həyata keçirmək təklifini irəli sürmüşdür. Birincisi, İttifaqın iqtisadi və sosial inkişafı üçün öz xüsusi modelini konsolidasiya etmək; ikincisi təhlükəsizlik, azadlıq və qanunçuluq mühütu (məkanı) yaratmaq; üçüncüsü superdövlət missiyasını öz üzərinə götürmək məsuliyyətinə nail olmaq.

VIII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI İNSTİTULARININ STRUKTURU: AVROPA PARLAMENTİ

1. Avropa İttifaqı institutlarında Avropa Parlamentinin yeri və rolu.

2. Avropa Parlamentinin formalaşması.

3. Avropa Parlamenti deputatlarının statusu.

4. Avropa Parlamentinin daxili quruluşu və iş qaydaları.

5. Avropa Parlamentinin səlahiyyətləri.

1. Avropa İttifaqı institutlarında Avropa Parlamentinin yeri və rolu. Avropa Parlamenti Avropa İttifaqı və Birliyində öz xüsusi yeri olan institutlardan biridir. **Avropa Parlamenti adını, bu orqan 1962-ci ildən sonra almışdır.** Buna qədər isə Avropa Kömür və Polad Birliyinin **Assambleyası**, bir qədər sonra isə Avropa Birliyinin Assambleyası adlandırılmışdır. Avropa Parlamenti Avropa inteqrasiyasının nümayəndəli orqanı olan Parlamenti, dolayısı ilə ictimai rəyi ifadə edən qurumdan, norma yaratma prosesində iştirak edən və nəzarət funksiyasını həyata keçirən orqana çevrilmişdir. Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 189-cu maddəsinə əsasən Avropa Parlamenti üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən təşkil edilir. Avropa Birliyi daxilindəki digər qurumlarda olduğu kimi formalaşan Parlament Assambleyası, 1976-cı ildən birbaşa Assambleyaya seçkilər keçirilməsinə, ümumi seçki hüququ əsasında formalaşması prosesinə qoşulmuşdur. Lakin, bu məsələ mübahisələrə səbəb olmuş, bəzi siyasi qüvvələr onun milli konstitusiyaya normalarına müvafiq olmadığını göstərmiş, lakin son olaraq bu qərarın qanunauyğunluğu ümumi miqyasda qəbul edilmişdir.

1979-cu ildə Avropa Parlamentinə birbaşa seçkilər keçirilmişdir. Təsis müqavilələrinə görə Avropa Parlamenti iştirakçı dövlətlərin xalqlarının təmsilçiləri qismində, Birlik və

İttifaqda həmin ölkələri təmsil edirlər. Birlik haqqında müqavilənin 190-cı maddəsinə və ona əlavə edilmiş 2001-ci il Nitsa müqaviləsinin əlavələrinə görə, Avropa Parlamenti özünün statusu və ümumi fəaliyyət şərtlərini müəyyən edirdi. Bu status və funksiyalar, səlahiyyətlər, qaydalar, digər Avropa institutlarına nisbətə parametrləri təsbit və müəyyən edir, o cümlədən, milli parlamentlərlə münasibətlərdə rəqləmləşdirilirdi. Rəqləment iri həcmli sənəd olmaqla 250 səhifə və 10 əlavədən ibarətdir. Mövcud hüquqi aktlar və praktika göstərir ki, Avropa Parlamenti əsasən yenə də məsləhətçi (məşvərətçi) orqandır. Avropa Parlamenti daha çox digər Avropa institutlarının formalaşması, nəzarət funksiyası, xüsusilə də Komissiya üzərində nəzarət fəaliyyəti qeyd edilməlidir. Digər tərəfdən Avropa Parlamenti hələ də Avropa İttifaqının qanunverici orqanı kimi özünü təsdiq edə bilməmişdir.

Avropa Konstitusiyası, Avropa Parlamentinin rolunun genişləndirilməsini nəzərdə tutan əsas prinsiplərinin nümayəndəli demokratiyanı yaradılmasının müəyyən edir:

- 1) parlament vasitəsilə İttifaq vətəndaşlarının təmsilçiliyi;
- 2) üzv-dövlətlərin, dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində demokratik prosedurlarla seçilmiş nümayəndələr kimi təmsil olunması.

2014-cü il seçkiləri göstərir ki, Avropa İttifaqı vətəndaşları (sağ-millətçi qüvvələrin üstünlüyü fonunda) hələ də Avropa Parlamentinin nümayəndəli xarakter daşmasını və Parlamentarizm inkişafının yüksək səviyyəsinə çatmamışdılar.

Avropa Konstitusiyası Parlamentin səlahiyyətlərini artırmağı nəzərdə tutur. Konstitusiyanın 1-20-ci maddələri Avropa Parlamentinin Avropa Şurası ilə birlikdə qanunverici və büdcə funksiyalarını birgə həyata keçirməyi, həmçinin siyasi nəzarət və məsləhətçi funksiyalarını da, ona həvalə edilməsini təsbit edirdi. Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyasının sədrini seçir. Bununla belə, Konstitusiyaya hər

hansı radikal dəyişikliyə gətirib çıxaracaq normalar müəyyən etmir və Avropa Parlamenti demək olar ki, əvvəlki kimi, sadəcə olaraq, qanunverici funksiyasını yerinə yetirir. Yalnız konstitusiyaya bəzi yenilik kimi terminlərdən istifadə etməklə (Avropa qanunları, qanunvericilik proseduru), novellalar (yeniliklər) etməyə çalışmışdır.

2. Avropa Parlamentinin formalaşması. Birlik haqqında müqavilənin 190-cı maddəsinə görə, "Birliyə daxil olan dövlətlərin xalqlarının nümayəndələri, birbaşa və ümumi səsvermə ilə Avropa Parlamentinə seçilir". Müqavilənin, Avropa Parlamentini seçmək və seçilmək hüququ olan vətəndaşlarının dairəsi müəyyən edilir. Bu hüquq iştirakçı dövlətin vətəndaşı olan hər bir şəxsə aiddir. Harada yaşmasından asılı olmayaraq İttifaqın istənilən ərazisində seçkidə iştirak hüququ təmin olunur. Təsis aktları iştirakçı dövlətlərdə seçkilərin keçirilməsinin vahid qaydalarını təsbit etmişdir. Buna müvafiq olaraq Parlament normativ aktların layihələrini hazırlayır və prosedur qaydaları müəyyən edir. O, demokratik prinsiplərə uyğun olmaqla iştirakçı dövlətlərin hamısı üçün ümumi qaydalara əsaslanır. İlk belə akt 1976-cı ilin 20 sentyabrında qəbul edilmişdir.

Avropa İttifaqı (hazırda Aİ-nin Prezidenti cənab Herman Van Rompuydir) səviyyəsində seçkilərə dair vahid seçki qanunu qəbul edilməyib, yalnız seçkilərin keçirilməsi və səsvermə proseduru hələ də üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliklə nizamlayırlar. Böyük Britaniya istisna olmaqla, İttifaqın digər dövlətlərində seçkilər proporsional sistem üzrə keçirilir. 2001-ci il Nitsa müqaviləsindən sonra Avropa Parlamentində deputat mandatlarının sayı 732 nəfər müəyyən edilmişdir. AFR-99 yer (Almaniya birləşdirildikdən sonra deputatların sayı 87-dən 99-a çatdırıldı), Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya hər biri 79 (əvvəllər 87 idi), Belçika, Yunanıstan və Portuqaliya 22 (əvvəllər 25), İsveç 18 (əvvəllər 22), Avstriya 17 (əvvəllər 21), Danimarka və Finlandiya 13

(əvvəllər 16), İrlandiya 12 (əvvəllər 15), Lüksemburq 6, Polşa 50, Çexiya və Macarıstan 20, Sloveniya 7, Estoniya və Kipr 6, Malta 5, Rumıniya 33, Bolqarıstan 17-cəmi 732 deputat. Qeyd etmək lazımdır ki, kvotalar ölkələr üzrə əhalinin sayına düzmütənasib deyil. Belə ki, Almaniyanın kvotası ilə Lüksemburqun kvotasına nisbətə, 15-20 dəfə aşağı müəyyən edilib.

Avropa Konstitusiyasına görə, deputat mandatı maksimal olaraq 750 nəfərdən çox olmamalıdır. Bu zaman bir ölkə üçün maksimum 96, minimum isə 6 yer müəyyən edilir. Avropa Parlamenti 5 il müddətinə seçilir. Avropa Parlamentin deputat eyni zamanda milli parlamentin üzvü ola bilməz. Digər tərəfdən Avropa Konstitusiyasının, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin, hökumətin üzvü, Birinci Məhkəmə İnstansiyasının üzvü, Baş advokat, Məhkəmə katibi deputat ola bilməzdir.

3. Avropa Parlamenti deputatlarının statusu. Avropa Parlamenti deputatlarının statusu təsis aktlarında və Parlament Reqlamentində təsbit edilmişdir. Reqlament deputat səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi qaydalarını və bu qaydaların pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir. Seçkilərin nəticələrinə görə deputat səlahiyyətlərinin təsdiqi Parlamentin özü tərəfindən aparılır. Səlahiyyətlər hər bir deputata tərəfindən fərdi qaydada icra edilir. Deputat imperativ mandat statusunda deyildir və bütün hüquqlardan istifadə edir, gündəliyə daxil edilən məsələlərin müzakirəsində iştirak edir, səsverməyə çıxarılan qərarlara münasibət bildirir.

Hər bir deputat məcburi (icbari) qaydada öz peşəkar fəaliyyəti barədə məlumat verməli idi. Bu həm ödənişli, həm də ictimai əsaslarla olan fəaliyyətə aid edilirdi. Bütün məlumatlar reyestrə daxil edilir və kvestor (hüquq şöbəsi) tərəfindən qeydiyyatdan alınır. Məlumatların verilməsindən imtina etmək və ya onu gizlətmək, müəyyən sanksiyaların tətbiq ilə nəticələnmə bilirdi. Daşınmaz əmlak barədə

məlumatların verilməsi qaydası Avropa İttifaqı haqqında Aktın qəbul edilməsinə qədər mövcud milli qanunvericiliklə tənzimlənirdi.

Avropa Parlamenti deputatlarına Birlük və iştirakçı dövlətlər arasında bağlanmış müqavilə əsasında bütün imtiyaz və immunitetlər şamil edilir. Deputat imtiyazı və immunitetləri demək olar ki, milli parlamentlər tərəfindən deputatlara verilən immunitetlərə analogiya təşkil edir. Deputatlar ayda 8,5 min evro əməkhaqqı alırlar. Bundan əlavə mükafatlarda nəzərdə tutulur. Çoxsaylı ezamiyyətlər, həmçinin yaşayış yerinin dəyişməsinə görə parlament deputatları mükafatlandırılır.

Deputatlar parlament müzakirələri zamanı söylədikləri fikirlərə görə, vəzifə borclarını yetirdikləri zaman, debatlarda, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmirlər. Sessiya müddətində deputatların təqibi, saxlanması, həbsi ümumi qaydalar görə icra edilmir.

4. Avropa Parlamentinin daxili quruluşu və iş qaydaları. Avropa Parlamenti birpalatalı quruluşa malikdir. O, daimi əsaslarla işləyir. Parlament sessiyası hər il keçirilir. Növbəti sessiyalar hər il mart ayının ikinci həftəsinin ikinci çərşənbə axşamı toplanır. Lakin deputatların böyük əksəriyyətinin xahişi ilə Parlament sədri, sədrələr Konfransı ilə məsləhətləşərək fəvqəladə iclas çağırma bilər. Sessiyaların əvvəlində iş proqramı təsdiq edilir. Ümumi qaydalar əsasən iclaslar qapalı keçirilir. Stenoqrafik hesabat rəsmi Xəbərlərdə dərc edilir. Deputatlar əsas vaxtlarını plenar iclaslarda deyil, komitələrdə keçirilən müzakirələrə sərf edilir. Plenar iclaslar Strasburqda hər ay bir həftə ərzində keçirilir. Brüsseldə keçirilən komitə iclasları isə ay ərzində iki həftə müddətində davam edir. Parlamentin işinə rəhbərlik sədr tərəfindən həyata keçirilir. Sədr legislatura (yerlərdən seçilmiş parlament deputatları) tərəfindən 2 il 6 ay müddətinə seçilir. Sədr palata iclaslarını keçirir, inzibati və nizam-intizam (davranış) funksiyalarını yerinə yetirir. Parlament sədri, Şura sədri ilə

birlikdə Birlük və İttifaqı təmsil edirlər. Sədrə 14 vitse-sədr və 5 kvestor kömək edir. Onlar sədrə birlikdə seçilir və Parlament bürosuna daxil olurlar. Kvestor məsləhətçi səsə malikdir və təşkilat, təsərrüfat və maliyyə məsələlərinə baxır.

Gündəlik və məsələnin müzakirəsi iclas gedişində sədrələr konfransı müəyyən edir. Onun tərkibinə Parlament sədri, siyasi partiyaların sədrləri (fraksiyalar sədrləri) və iki nəfər müstəqil deputat qrupunun nümayəndəsi daxil edilir. Konfransda konsensus əldə etməyə çalışılır.

Maastrix müqaviləsi parlamentdəki siyasi qrupların formalaşması qaydasını müəyyən etmişdilər. Müqavilədə qeyd olunur ki, Avropa səviyyəsində təşkil olunan siyasi partiyalar İttifaq daxilə inteqrasiyanın mühüm cəhəti olmaqla İttifaq vətəndaşlarının iradəsini ifadə etməlidirlər. 1999-2004-cü il Avropa Parlamentində 8 siyasi partiya qrupu olmuşdur. Onlardan Avropa Xalq Partiyası 232; Avropa Sosialist Partiyası 179; Avropa Liberal, Demokrat və İslahat Partiyası 53; Yaşlılar 44; Avropa uğrunda Milli qrup İttifaqı 22; Demokratiya və müxtəliflik (çəşidlik) Avropası uğrunda qruplar 18; Müstəqil deputatlar 32; cəmi 625 (626-dan). 2004-cü il seçkilərində deputat yerlərinin 3/2-si Avropa Xalq Partiyası və Avropa Sosialist partiyası tutdu.

Deputatların 3/1 iştirak etdikdə iclas keçirilir. Kvorum 32 deputatın tələbləri ilə yoxlanılır bilər. Bütçə və digər mühüm məsələlərdə kvorum tələb olunurdu. Komissiya üzvlərinin (parlament) partiya qruplarına proporsional müəyyən edilir. Parlamentdə daimi, xüsusi və müvəqqəti komissiyalar fəaliyyətə göstərir. Daimi komissiyanın tərkibi sədrələr konfransında yaradılır. 17 daimi komissiya mövcuddur. İstintaq komissiyası konkret faktlar əsasında hadisəni öyrənir. Komissiyalar 12 ay fəaliyyət göstərir.

5. Avropa Parlamentinin səlahiyyətləri. Avropa Parlamentinin səlahiyyətləri, ənənəvi parlament təsisatlarının daxil olduqları müasir dövlətlərdə olduğu kimidir. Belə ki,

birincisi, parlamentin qanunyaratma prosesində imperativ səlahiyyətləri, ikincisi, büdcənin təsdiqi və onun icrasına dair hesabat qəbul etmək, üçüncüsü, digər institutların yaradılmasında iştirak etmək və onların fəaliyyəti üzərində nəzarət etmək, dördüncüsü, xarici əlaqələri qurmaq səlahiyyəti. Müvafiq prosedura görə, büdcə layihəsi hər il sentyabr ayının 30-dan gec olmayaraq Parlament Şurasına təqdim edilməlidir.

Avropa Parlamenti, digər institutların yaranmasında, o cümlədən Parlament Komissiyasının, Hesablama Palatasının və Avropa Mərkəzi Bankının sədri və üzvlərinin təyin olunmasındakı səlahiyyətləri müstəsna. Parlamentin nəzarət funksiyasına informasiya almaq və ya əldə etmək səlahiyyətləri daxildir. Komissiya Avropa Parlamentinə cari fəaliyyətləri və Avropa İttifaqının illik fəaliyyəti barədə hesabat təqdim etməlidir.

Digər nəzarət səlahiyyətlərinə şifahi və yazılı suallar vermək daxildir. Komissiya və Şura Avropa Parlamentinin şifahi və ya yazılı suallarına cavab verməlidir. Nəzarət fəaliyyətinə, müştərək ərizələrə Avropa Parlamentində baxmaq zəruri hesab edilir. Bir şərtlə ki, bu müştərək ərizə Avropa Birliyinin sərəncamında olan idarələrə aid edilsin, ikincisi isə ombudsman institutunun təsisinə bağlı olsun. Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 195-ci maddəsində və həmçinin Avropa Konstitusiyasında ombudsman institutunu yaratmaq nəzərdə tutulur. Parlamentin Reqlamentinə görə ombudsman gizli səsvermə ilə seçilir.

IX MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI MƏHKƏMƏ SİSTEMİ

- 1. Avropa İttifaqı məhkəmə sisteminin xüsusiyyətləri.**
- 2. Avropa İttifaqı Məhkəməsi.**
- 3. Avropa İttifaqı Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsinin formalaşması qaydaları.**
- 4. Baş Vəkillik.**
- 5. Avropa İttifaqı Məhkəmə orqanları arasında hüquqi səlahiyyətlərin hədləri.**
- 6. Məhkəmə işlərinin aparılması qaydaları.**

1. Avropa məhkəmə sisteminin xüsusiyyətləri. Avropa İttifaqı Məhkəməsi yarandığı andan başlayaraq, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil və nüfuzlu institutlarından birinə çevrilmişdir. Avropa Məhkəməsi nəyinki hüquqətbəqedicidir, o cümlədən hüquqyaradıcı institut olmaqla, Birlik və İttifaq daxilində hüquq qaydalarının rəhbər başlanğıclarının təsis edilməsində mühüm rol oynamışdır. Məhz, Avropa Məhkəməsi hüququn aliliyi və birbaşa qüvvəsinin, şəxsiyyətin əsas hüquq və azadlıqlarının prioritetliyinin, əmtəələrin, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkətlərinin təmin edilməsində müstəsna hüquqi fəaliyyət göstərmişdir. Avropa Məhkəməsi inteqrasiya qurumlarının təşəkkülü və inkişafında, həmçinin Avropa hüququnun formalaşması və təkamülündə mühüm rol oynayır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi təcrübəsində formalaşmış məhkəmə praktikası, Avropa İttifaqı hüququnun əsas hüquq mənbələri kateqoriyasına daxildir. Avropa İttifaqın məhkəmə praktikası bütün üzv-dövlətlərin və onların müvafiq məhkəmə orqanlarının istinad etdiyi hüquq mənbəyi idi. 1957-ci Avropa Birliyi haqqında müqavilənin imzalanması, nəyinki Birliyin federativ xarakterini gücləndirmiş, eyni zamanda onun "konstitusiyaya xartiyası" kimi etiraf edilməsinin əsasını qoymuşdur. Müstəqil ixtisaslaşdırılmış məhkəmə orqanlarının yaradılması isə, İttifaqın inteqrasiya məqsədlərinin mühüm

təminatı olmaqla, onların vahidliyi və birliyini yaradır. Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerjisi Birliyi haqqında təsis müqavilələri Avropa İttifaqı üçün ümumi Məhkəmənin yaradılmasını zəruri etmişdir.

2. Avropa İttifaqı Məhkəməsi. Avropa Birliyi Məhkəməsi, Avropa hüququnun qısa müddətdə tətbiq edilməsi və onun unifikasiya edilərək, qərəzsiz, yüksək nüfuzlu orqan kimi özünü təsdiq etməsi, heç şübhəsiz ki, həyati əhəmiyyətli integrasiya proseslərinin hüquqi təminatçısı kimi çıxış etməsini təmin etmişdir. Avropa Birliyinin hüquq konsepsiyasına müvafiq olaraq müstəqil, suveren və muxtar hüquq sisteminin formalaşması, məhz Avropa Məhkəməsinin xidmətidir. Onun köməyi ilə təsis müqavilələrindəki çoxsaylı boşluqların aradan qaldırılması, hüquqi sənədlərin məzmunlarının dəqiqləşdirilməsi, törəmə aktların və hüququn təfsir edilməsi aparılmışdır. XX əsrin 50-ci illərinin sonunda fasiləsiz olaraq Avropa Məhkəməsinə baxılmalı olan işlərin sayı artırdı. Yeni daxil olan işlər isə, artıq baxılmış işlərin sayından qat-qat artıq olurdu. Nəticədə işlərin araşdırılması prosesi uzanırdı. Məhz artıq, Avropa Məhkəməsinin effektivliyi zəifləməyə başlayır. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaqdan ötrü əlavə məhkəmə instansiyası yaratmaq lazım gəlirdi. 1985-ci ildə Vahid Avropa Aktında yeni əlavə instansiyanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Vahid Avropa Aktına (591/88 sayılı qərar) görə, Birinci İnstansiya Məhkəməsi təsis edilir. Avropa Birliyi Məhkəməsinə kömək edəcək instansiyanın formalaşmasını nəzərdə tutan məhkəmə, Birlik Məhkəməsinin yükünü azaltmaq və daxil olmuş işlərin prosessual sürətini artırmalı idi. Tezliklə bu öz effektini verdi və işlərin baxılması sürətlənməklə, çıxarılmış qərarların sayı iki dəfədən çox artırıldı.

Bununla belə məlumdur ki, görülmüş tədbir yarımçıq xarakter daşıyır və problem tam öz həllini tapmırdı. XX əsrin 90-cı illərində Birinci İnstansiya Məhkəməsinin

yurisdiksiyasının artırılması kimi əlavə tədbirlərində effekti olmadı. Belə olan halda radikal islahata ehtiyac yaranır. Digər tərəfdən Avropa İttifaqının genişləndirilməsi ərafəsində bu xüsusilə vacib məsələ idi. Qəbul ediləcək yeni dövlətlər qrupunda isə demokratik hüquqi ənənələrin zəif olması əlavə tədbirlər götürülməsini, Avropa standartlarından kənar qaydaların qəbul olunması səbəbindən tədbirlər görülməsini sürətləndirməyi tələb edirdi. 2001-ci il Nitsa konfransında bu məsələ ön plana keçdi.

Nitsa müqaviləsinə görə üçpilləli məhkəmə sistemi yaradılır və məhkəmə təsisatlarının statusu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilir. Belə ki, 1) Avropa İttifaqı Məhkəməsi; 2) Birinci İnstansiya Məhkəməsi; 3) İxtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palataları yaradılır.

İslahata görə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi, Avropa İttifaqının Ali Məhkəməsi statusunu alır. Ali instansiya kimi o, sayca məhdud kateqoriyalı işləri araşdırır və yalnız İttifaqın Birliyi və bütövlüyü və Avropa hüququnun vahidliyini təmin edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi kassasiya və konstitusiyalı məhkəməsi funksiyasını icra edir.

Birinci İnstansiya Məhkəməsi müstəqil məhkəmə instansiyasıdır. Birbaşa onun yurisdiksiyasına daxil olan çoxsaylı məhkəmə işləri mövcuddur. O, ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr üçün kassasiya instansiyasıdır. İxtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palataları, Birinci İnstansiya Məhkəmələrinə kömək etməlidir.

İxtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palataları, Birlik və onun qulluqçuları arasında və ya xüsusi texniki səbəblərlə bağlı olan, məsələn: intellektual mülkiyyət və ya patent hüququ ilə və sair əlaqədar mübahisəli işləri araşdırır.

Avropa Konstitusiyası da üç müstəqil Məhkəmə instansiyasının yaradılmasını nəzərdə tutur:

- 1) Avropa İttifaqı Məhkəməsi;
- 2) Ümumi Məhkəmə;

3) İxtisaslaşdırılmış Məhkəmələr.

İxtisaslaşdırılmış məhkəmələr köməkçi məhkəmə palataları kimi deyil, müstəqil məhkəmə instansiyalar kimi fəaliyyət göstərmələri nəzərdə tutulmuşdur.

3. Avropa İttifaqı Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsinin formalaşması qaydaları. 2001-ci il Nitsa müqaviləsinə görə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin üzvləri iştirakçı dövlətlərin razılığı ilə 6 il müddətinə təyin edirlər. Üzv-dövlət bir nəfər Avropa İttifaqı Məhkəməsində, bir nəfər isə Birinci İnstansiya Məhkəməsində yer tuta bilər. Məhkəmə tərkibinin dəyişməsinə görə də namizəd verə bilər. "Bir dövlət-bir hakim" prinsipi məhkəmənin sayını müəyyən edir. Məsələn, 2004-cü ilə qədər 15 hakim fəaliyyət göstərirdi. İştirakçı dövlətlərin hamısının təmsil olunması təkcə bərabərlik prinsipindən irəli gəlir. Həm də bütün milli hüquq sisteminin təmsil olunması, məhkəmənin effektivliyinin artırılmasına xidmət edir. Birinci Məhkəmə İnstansiyasında analoji qaydalarla formalaşır. Məhkəmə korpusu ilə yanaşı onun tərkibinə 8 nəfərdən ibarət Baş vəkildə daxil edilirdi.

2001-ci il Nitsa müqaviləsi məhkəmə orqanlarının formalaşmasına bir qədər yenilik gətirmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi hər dövlət bir nəfər, Birinci İnstansiya Məhkəməsi isə ən azı bir nəfər olmaqla iştirakçı dövlətlərdən təmsil olunmalı idilər. Bu qayda Birinci İnstansiya Məhkəməsinin tərkibini genişləndirmək imkanı yaradır və onun yurisdiksiyasını artırır. Bu həm də Baş Vəkillərin təyin edilməsinə də aid edilirdi. Tərkib sayının artırılmasının formalaşdırılması qaydaları Şuranın səlahiyyətlərinə daxil edilirdi. Məhkəmə hakimlərinə olan tələblər əvvəlki kimi dəyişməz olaraq qalırdı: bu kvalifikasiyalı peşəkar və müstəqillikdən ibarət idi. Hakim vəzifəsinə başlamazdan öncə, birinci açıq iclasda təntənəli andiçmə keçirilir. Hər bir hakim öz vəzifəsini qərəzsiz, məsuliyyəti dərk etməklə və məşvərət

otağındakı gizli (qapalı) qərarları yaymadan, həyata keçirəcəklərinə and içirlər.

İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsindən fərqli olaraq Avropa İttifaqı Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsi, məhkəmə debatlarının məxfiliyini qoruyur və hər hansı hakim müstəqil rəyi və daxili səsvermənin nəticələri elan edilmir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində isə hər bir hakim ayrılıqda öz fərqli mövqeyini bildirir və çoxluğun qərarı ilə razılaşmaya bilərdi və bunu açıq elan edə bilər.

Avropa İttifaqı və Birinci İnstansiya Məhkəməsinin qərarları məhkəmə adından elan edilir. Qərardan şikayət etmək və ya ona hakimler və ya Baş Vəkillər tərəfindən etirazlar qəbul edilmir. Bu tələblərin (qaydaların) pozulması, Məhkəmə Qaydalarına müdaxilə kimi qəbul edilir. Hakimlərə qarşı ciddi sanksiya, o cümlədən hakimler yığıncağı və Baş Vəkillərin qərarı ilə işdən kənarlaşdırılması cəzası tətbiq edilir.

Məhkəmə hakimləri təntənəli andiçməklə yanaşı, hər biri müvafiq ərizəyə qol çəkməklə öz səlahiyyətlərini icra etdikləri dövrdə və səlahiyyətlərin bitəcəyi andan sonra səlahiyyətləri daxilində müəyyən edilmiş tələblərə əməl edəcəkləri öhdəliyini qəbul edirlər. Hakimlərdən vicdanlı, ciddi, prinsipial olmaq tələb olunur. Bu tələblər, hər hansı bir mənafeyin təmin edilməsinə yönələn, hətta istifadə olacağı dövrdə hətta ədə biləcək işlərə dair müəyyən təklifləri qəbul etməyə də aiddir. Bu tələblərin pozulmasına görə hakim hətta təqaüddə olsa belə müəyyən sanksiyalara məruz qala bilər (məsələn, pensiya təminatı, immunitətdən, toxunulmazlıqdan məhrum edilmək). Hakimlərin geniş immunitetləri vardır. Lakin onlar öz peşələrindən əlavə sahibkarlıqla və hər hansı işlə məşğul ola bilərlər. O cümlədən siyasi və inzibati fəaliyyətlə. Bu tələblər Baş Vəkillərə də şamil edilir.

Birinci İnstansiya Məhkəməsinin Daxili Reqlamenti hazırlandıqdan sonra, Şuranın təsdiqinə verilmiş və mütləq səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdir. Birinci İnstansiya Məhkəməsinin

təyin edilməsi və formalaşması, Avropa İttifaqı Məhkəməsində olduğu kimidir. Belə ki, hakimlərin sayı, Baş Vəkillərin təyin edilməsi, səlahiyyətləri və yeniləri ilə əvəzlənməsi yeni qaydalar üzrə müəyyən edilirdi. Birinci İnstansiya Məhkəməsi yanında xüsusi ixtisaslaşdırılmış Məhkəmə Palataları yaradılır. Bu palataların hakimləri ali məhkəmə funksiyası icra etməli olan tələblərə cavab verməli idilər. Şura tərəfindən Palatanın təsis edilməsi, Komissiyanın və ya Məhkəmənin Avropa Parlamenti ilə məsləhətləşməsindən sonra müəyyən edilir. Burada palatanın tərkibi və səlahiyyətlərinin həddi göstərilir. Məhkəmənin (B.İ.M.) razılığı ilə məhkəmə palatası özünün prosessual rəqlamentini qəbul edir. Şura mütləq səs çoxluğu ilə onu təsdiq edir. Avropa Mülki Xidmət İşləri üzrə Məhkəmə, Birinci İnstansiya Məhkəməsinin prosessual rəqlamentini müvəqqəti qəbul edirdi (rəhbər tuturdu).

Məhkəmə palatalarının (B.İ.M. yanında), xüsusi ayrı məhkəmə instansiyası kimi yaradılmış Məhkəmə Palatası ilə qarışdırmaq lazım deyil. Çünki Birinci İnstansiya Məhkəmələri tərkibində olan ixtisaslaşdırılmış Məhkəmələr, Birinci İnstansiya Məhkəməsi yanında fəaliyyət göstərir və onun daxili quruluşuna aid edirlər.

Belə ki, həm Avropa İttifaqı Məhkəməsində, həm də Birinci İnstansiya Məhkəməsində işlərə palatalarda baxılır. İxtisaslaşdırılmış palatalar isə Birinci İnstansiya Məhkəməsinin tərkibinə daxildir. Nizamnaməyə uyğun olaraq palatalarda 3 nəfərdən 5 nəfərə qədər hakim fəaliyyət göstərir. Böyük Palatada isə 11 hakim fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, plenar (birgə) iclasların keçirilməsi də mümkün idi. Palata sədrlərini, hakimlərin özləri seçirdilər. Kiçik palatada (3-5 nəfər) azı 3 nəfərin, Böyük Palatada isə 11 nəfərdən 7-in üstün səs çoxluğu ilə sədr müəyyən edilirdi. Palataların fərdi tərkibi hər il müəyyən edilir. Palata, sədr iştirak etmədiyi iclasda başqa hakimlə əvəz edilə bilər. Plenar iclaslar adətən, təşkilatı məsələlər və ya mühüm əhəmiyyətli məsələləri həll etmək üçün

keçirilir. Məhkəmə Plenumunun keçirilməsi üçün 11 hakimnin iştirakı tələb edilir.

Birinci İnstansiya Məhkəməsinin işinin təşkilində sədr mühüm rol oynayır. O, hakimlər tərəfindən gizli səsvermə və mütləq səsçoxluğu ilə 3 il müddətinə seçilir. Əgər namizədlərdən heç biri mütləq səsçoxluğu əldə etmirsə, onda ikinci tur keçirilir. İkinci turda nisbi səsçoxluğu qazanan hakim sədr seçilir. Vaxtından əvvəl sədr vəzifəsi vakansiya qalardısa, onun yerinə təyin edilən, eyni funksiyanı daşıyır.

Sədr, məhkəmənin və onun xidməti işinə rəhbərlik edir. O, Böyük Palatanın və plenar iclasların işinə sədrlik edir. Sədr məşvərət zalında, gizli qərarın qəbulunda iştirak edir. O palatalararası işləri bölür və məruzəçi hakimi müəyyən edir. Məruzəçiyə kömək etmək üçün müavində təyin olunurdu. Məruzəçinin köməkçisi Şura tərəfindən təsdiq edildiyi təqdirdə, vəzifəli şəxs sayılır.

Palata sədrləri isə müvafiq hakimlər tərəfindən bir il müddətinə seçilirlər. Bir il müddətinə üç hakimdən ibarət olan palatalar və 3 il müddətinə isə 5 hakimdən ibarət palatalar müəyyən edilirdi. 3 il müddətinə seçilən hakim Böyük Palatanın (ex officio) yəni, Böyük Sədri əvəz etmək hüququna malik olurdular.

Məhkəmə Rezidensiyası Lyuksemburqda yerləşir. Qərar hakimlərin tək sayı ilə müəyyən edilir. Əgər hər hansı bir səbəbdən hakimlərin sayı cüt olarsa, onda məhkəmə hakimiyyətində stajı ən az olan hakim, qərarın qəbul edilməsi prosedurundan kənar qalır (əgər, həmin hakim məruzəçi-hakim deyildirsə).

Məhkəmə 6 il müddətinə daimi katib (qrefe) təyin edir. Qrefe də hakimlər kimi and içir və prosedur qaydalara əməl edir. O, qəbul keçirir, sənədləri göndərir və onu mühafizə edir. O, arxivin qorunmasına məsuliyyət daşıyır. Məhkəmənin sənədlərinin dərc edilməsinə, möhürün saxlanılmasına da, qrefe cavabdeh idi. O, məhkəmənin hazırlanması və keçirilməsini

təşkil edir. Bu hal, intizam xarakteri daşıyan (məs. məhkəmə üzvünə qarşı) işlərə aid edilmirdi. İnzibati və texniki xidmət qrefenin tabeçiliyində idi. Maliyyə və mühasibatlıq işlərində ona xüsusi köməkçi verilirdi.

Avropa Məhkəmə Aparatında Linqvistik Xidməti çoxsaylı şöbə fəaliyyət göstərir. Buraya hüquqi mədəniyyətə malik bir neçə dil bilən ekspertlər daxildir. Müzakirə və məşvərət zəllərində qərarlar fransız dilində qəbul edilir. Eyni zamanda nə tərcüməçi, nə katib, nə müşavir, nə də texniki işçilər məşvərət zalına buraxılmırlar. Ona görə də, Avropa məhkəmələrində fransız dini bilən hakimlərə üstünlük verilir.

4. Baş Vəkillik. Təsis müqavilələrində, 8 nəfərdən ibarət Baş Vəkillər təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin məhkəmənin sorğusu ilə onların sayı artırıla bilərdi. Baş Vəkil, məhkəmənin vəzifəli şəxsi olmaqla fəvqəladə mühüm funksiyaları yerinə yetirir, məhkəmənin təqdim etdiyi işin öyrənilməsinə məsuliyyət daşıyır. Baş Vəkil araşdırdığı işə dair məhkəməyə özünün obyektiv, qərəzsiz və əsaslandırılmış rəyini təqdim edir. Əksər hallarda açıq məhkəmə iclaslarında Baş Vəkilin təqdim etdiyi rəy məhkəmənin yekun qərarına böyük təsir göstərir. Lakin formal olaraq məhkəmə Baş Vəkillərin təqdimatını qəbul etməyə borclu deyildir.

Baş Vəkil institutunun təsis edilməsi bir sıra mübahisələr doğurmuşdur. Belə bir institutun formalaşması qaydası və fəaliyyəti məhkəmələrin çəkişmə, tərəflərin bərabərlik şəraiti prinsipinə ziddiyyət təşkil edir. Bu barədə bəzi milli dövlətlər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə şikayət etmişdilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qismən müvafiq iddiaları qəbul etsə də göstərmişdir ki, bu hal İnsan Hüquqları Məhkəməsinə şamil edilmir. Nitsa müqaviləsi bu barədə çıxardığı qərarla göstərir ki, Baş Vəkillik təsisatı mühüm institut olmaqla Birinci İnstansiya Məhkəməsində ondan geniş istifadə edilməlidir.

Hər üç ildən bir Məhkəmənin tərkibi yeniləşir. Bu qaydaya müvafiq olaraq Baş Vəkillər institutunun tərkibi dəyişdirilir. Lakin yeni müddətə seçilmək üçün hər hansı bir məhdudiyət (senz) müəyyən edilməmişdir. Yəni, hakim və vəkillər müddətləri başa çatdıqdan sonra yenidən seçilə bilərlər. Vaxtından əvvəl vakansiya yaranarsa onun yerinə qalan müddət üçün yenisi təyin edilir.

Hakimlərin və Vəkillərin statusu, təfərrüatlar, Məhkəmə Nizamnaməsində tənzimlənir.

5. Avropa İttifaqı Məhkəmə orqanları arasında hüquqi səlahiyyətlərin hədləri. Birinci İnstansiya Məhkəməsi təşkil edildikdən dərhal sonra problemlər üzə çıxdı və məhkəmə islahatının keçirilməsinə kəskin zərurət yarandı. Hətta 2001-ci il Nitsa müqaviləsi 12 sayılı xüsusi Bəyannamə qəbul edərək “qısa müddətdə Avropa İttifaqı Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsi arasında səlahiyyətlərin bölgüsü üzrə məsələlərin məcmusunu öyrənməyi, xüsusi ilə də birbaşa aidiyyəti işləri müəyyən etməyi” çağırırdı.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinə aid işlər xüsusi müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi, o cümlədən buraya aid edilir: Avropa İttifaqının iştirakçı olan dövlətlər arasındakı, iştirakçı dövlətlərlə Avropa İttifaqı institutları arasındakı və Avropa İttifaqı institutlarının öz aralarındakı mübahisələri həll etmək daxil edilirdi. Bu məsələ Birlik haqqında müqavilənin 230-cu maddəsinin yeni redaksiyasında müəyyən edilmişdir. Avropa İttifaqı Birinci İnstansiya Məhkəməsi, daxili işlərə dair Konstitusiyaya və Kassasiya İnstansiyası hüququna malik idi.

Nitsa müqaviləsinin 225-ci maddəsinə görə, Birinci İnstansiya Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Avropa İstitutlarının qəbul etdikləri aktların qanuna uyğunluğunun araşdırılması (230-cu maddə), hərəkətsizliyə dair (235-ci maddə), Birliklə onun qulluqçuları arasındakı mübahisələr (236-cı maddə), Arbitraj məsələlərinə dair mübahisələrin həllinə aid işlər daxildir. Xüsusilə qeyd edilirdi ki, Birinci

İnstansiya Məhkəməsi, həmçinin digər kateqoriyalı işlərə baxa bilər. Bununla belə, rəqabət qaydalarının pozulması, azad ticarətin məhdudlaşdırılması və s. bu kimi işlərə də artıq məhkəmə praktikası formalaşmışdır.

Nitsa müqaviləsində edilən mühüm və köklü yeniliklərdən biri, Birinci İnstansiya Məhkəməsi tərəfindən həll edilən məsələlər sırasında araşdırılmaların həvalə edilməsi olmuşdur. Yaxın vaxtlara qədər bu müstəsna olaraq Avropa İttifaqı Məhkəməsinin səlahiyyətlərində olmuşdur. Eyni zamanda bir sıra məsələlərin dairəsi aydınlaşdırılmamış qalırdı. Belə ki, hansı milli məhkəmə orqanları Avropa Məhkəməsinə sorğu qaydasında müraciət etməlidir; bu halda hansı Avropa Məhkəmə instansiyası işi icraata qəbul etməlidir, hansı qaydada Birinci İnstansiya Məhkəməsi qərarından şikayət etmək olardı ki, bu halda hüquqi sabitlik və təhlükəsizlik pozulmasın. Nitsa müqaviləsinin göstərişləri, müstəsna qaydada işlərə yenidən baxılması və təcili prosedur araşdırmaların tətbiqi və s. bütövlükdə problemi həll etmirdi.

Avropa İttifaqının ixtisaslaşdırılmış məhkəmə palatalarından, Kassasiya instansiyası qaydasında baxılmalı olan işlərə dair çoxsaylı problemlər üzə çıxır. Belə ki, tək hakimlik məhkəməsi qaydası tam tənzimlənməyib və dəqiqləşdirmə aparılmasını tələb edir. Bütün bu məsələlərə cavab Şura tərəfindən prosessual rəqlamentin qəbul edilməsi və səlahiyyətlərin bölüşdürülməsinin təmin edilməsindən sonra mümkün olacaqdır.

6. Məhkəmə işlərinin aparılması qaydaları. Qaydalar, təsis aktlarındakı ümumi cəhətlərin əsasında müəyyən edilərək, Məhkəmə Nizamnamələri, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin, Birinci İnstansiya Məhkəməsi və İxtisaslaşdırılmış məhkəmə palatalarının prosessual rəqlamentləri ilə tənzimlənir.

İşin açılması Avropa İttifaqı Məhkəməsi Katibliyinə yazılı ərizənin müraciət edilməsi ilə başlayır. Ərizədə ərizəçilərin adı və ünvanları tam şəkildə mütləq göstərməli idi. Həmçinin

kimin tərəf (tərəflər) olması göstərməli və kimə qarşı olması bildirilməli, mübahisənin predmeti və doğuran səbəbinin qısa məzmunu, mübahisə edilən aktın mətni, iddiaçının gətirdiyi qənaətlər (nəticələr), həmçinin gətirdiyi sübutların sayı, əgər, bu sübutlar mövcuddursa və sair bu kimi prosedurlar gözlənilməli idi. Ərizəyə bütün zəruri sənədlər, prosessual əlavələr, şəhadətnamələr və digər aktlar daxil edilir. Əgər iddiaçı fərdi şəxsdirsə, o vəkil və xüsusi nümayəndə müəyyən edərək işi aparmağı ona həvalə edirdi. Əgər iddiaçı Avropa İttifaqı institutu olarsa və ya bu halda cavabdeh olarsa onun nümayəndəsi (ex officio) müvafiq institutun hüquqi xidmət üzvü ola bilərdi. Əlavə sənədlər Məhkəmə katibi tərəfindən sorğu ilə alına bilər. Belə sorğu iddia müddətinə təsir etmirdi.

Ərizənin qəbulundan sonra ona baxacaq instansiya göstərilir. Məhkəmə proseduru isə adətən iki mərhələdə: yazılı və şifahi olur. Yazılı mərhələdə, sənədlərin hər iki tərəfdən qəbulu və mübahisə edən tərəflərin bəyanatları, vəsədləri ilə müşayiət olunur. Bu mərhələdə məhkəmə əlavə sənədlər və ekspertlərin rəyini tələb edə bilərdi.

X MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI HÜQUQ SİSTEMİNDƏ İNSAN HÜQUQLARI

1. İnsan hüquqlarının anlayışı və inkişafı.
2. İnsan hüquqlarının şərti bölgüsü.
3. İnsan hüquqlarının məzmunu.

1. İnsan hüquqlarının anlayışı və inkişafı. İnsan hüquqları ilk yazılı konstitusiyalarda və Bəyannamələrdə təsbit olunsa da, onların mükəmməl məhkəmə müdafiəsi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təsis edilməsindən sonra təmin edilmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqı sistemində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin əvəz edilməz rolu vardır. İnsan hüquqlarının qorunmasında öz unikalığı ilə fərqlənən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibinə daxil olmayan tam müstəqil məhkəmə institutudur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, 1950-ci il "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsinə dair Avropa Konvensiyası" əsasında təsis edilmiş və Avropa Şurası inteqrasiyası çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Konvensiya üzv-dövlətlərdən daxil olan şikayətlər əsasında araşdırmalar apararaq müvafiq qərarlar qəbul edir. Növbəti mövzuda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktiki fəaliyyətindən geniş bəhs ediləcəyindən, bu mövzuda yalnız insan hüquqlarının tarixi inkişafına nəzər yetirməklə, onun hansı əhəmiyyət daşıdığını göstərməyə çalışacağıq.

Hələ, dövlət yaranmamışdan əvvəl, bəşəriyyətin yaranması ilə insan hüquqları da təşəkkül tapmağa başlamış və ya tanıtılmanınmamasından asılı olmayaraq insan vücudu bütün hüquqlardan üstün hesab edilən hüquq kimi formalaşmışdır. İnsan hüquqları – bütün dövrlərin görkəmli mütəfəkkirləri tərəfindən, bu haqların mövcudluğu və onun elmi-nəzəri təsdiq edilməsi fikri, daim diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsan

hüquqları ideyasının tarixi inkişafı isə, təxminən e.ə. VI-V əsrlərə gedib çıxır. Belə ki, hələ o dövrdə Afina və Romada bu ideyalar meydana gəlməyə başlamışdır. Doğrudur, bu fikirlər o zaman bilavasitə insan hüquqları adlanmasa da, onlar öz mahiyyəti etibarilə indiki insan hüquqlarının ilk başlanğıcları idilər. Bunun inkişafı olaraq, ilk demokratlardan olmuş Afinalı Periklin xalqın mənafeyi naminə həyata keçirdiyi islahatlar və ya Qədim Romada plebeylərlə patrisilər arasında gedən mübarizə nəticəsində hüquqi müstəviyə çıxmış və plebeylərin hüquqlarının müdafiəsini təsbit edən XII Cədvəl qanunları, borca görə köləliyin ləğv edilməsini nəzərdə tutan Peteli qanunu, Qrəx qardaşlarının irəli sürdükləri qanunlar (torpaq qanunu, çörək qanunu) və sair bu kimi qanunlar qəbul edilmişdir.

Lakin, təbiidir ki, həm quldarlıq, həm də, feodalizim dövründə insan hüquqları dedikdə, ilk növbədə quldurlara məxsus hüquqlar önə çəkilir və qulların və digər asılı təbəqələrin hüquqları yox dərəcəsində idi. Məhz, hüquqların tələbinin davamı olaraq ilk növbədə yüksək iyerarxiyaya daxil olanlar, hüquqsuz təbəqəni də mübarizəyə qatmaqla, öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxırdılar. Bu mübarizə bəzi hallarda nəticəsiz qalmır və yuxarı təbəqənin müəyyən uğurları ilə başa çatırdı. İngiltərə statutu (parlamentdə qəbul edilən və kral tərəfindən imzalanan yazılı qanunlar) hüququ tarixində ilk mühüm hüququ sənədlərdən olan, İngiltərənin və ABŞ-ın müasir qanunlarının əsas mənbəyini təşkil edən 1215-ci il "Böyük Azadlıqlar Xartiyası" (Magna Charta) cəmi 63 maddədən ibarət olmuşdur. Xartiya İngiltərə feodal dövlətinin məhkəmə-inzibati sisteminin mühüm hüquqi prinsiplərini müəyyən etmişdir. Xartiyanın maddələrini 3 əsas qrupda sistemləşdirmək olar. Birinci qrupa əhalinin müxtəlif sosial təbəqələrinin maddi maraqlarını əhatə edən maddələr (1, 2, 9, 13, 15, 18), ikinci qrupa İngiltərə krallığının dövlət mexanizmlərini təkmilləşdirən "konstitusiyaya" maddələri (12,

14, 61), üçüncü qrupa isə məhkəmə-inzibati aparatın fəaliyyət prinsiplərini müəyyən edən maddələr (17, 20, 21, 39, 40) daxil edilmişdir. Magna Charta 1225-ci ildə ilk olaraq kral III Henrix və 1297-ci ildə isə sonuncu dəfə qəti olaraq, I Eduard tərəfindən təsdiq edilmişdir. Artıq XIII əsrdə Xartianın bir sıra maddələrinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik edilməsi, 61-ci maddə (parlament yarandıqdan sonra lüzumsuz idi) isə ümumiyyətlə çıxarılmışdır. Maqna Xartiya qanunvericili tarixində, kral hakimiyyətini feodalların xeyrinə məhdudlaşdıran ilk sənədlərdən biri idi. Bundan sonra İngiltərədə insan hüquqları uğrunda mübarizə daha da gücləndi və 1689-cu ildə Hüquqlar haqqında Bill qəbul olundu ki, bu da insan hüquqları sahəsində bəşəriyyətin daha bir nailiyyəti idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, insan hüquqları ilk dəfə XVIII əsrdə elmi nöqteyi-nəzərində öz izahını tapdı. Bu dövrün böyük mütəfəkkirləri Monteskye, Russo, Hobbs, Lökk və digərləri insanların ayrılmaz, təbii hüquqlarının olduğunu göstərir və deyirdilər ki, bu hüquqları onlardan heç kəs, hətta dövlət belə ala bilməz. Ümumxalq maraqlarını və “üçüncü” silkin nümayəndələrinin tələblərini ifadə edən H.Qrotsi, Ş.L.Monteskye, C.Lökk, J.J.Russo və b. xalq suverenliyi, hakimiyyətin bölünməsi, insanların təbii və özgəninkiləşdirilməyən hüquqları, parlamentarizm, məsuliyyətli hökumət, qanunun aliliyi, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı və sair müasir konstitusiyaya hüquq elminin əsas müddəaları işləyib hazırlamışdılar. Bu bu liberal fikirli ideyalar ilk konstitusiyaya sənədlərində: ABŞ-ın 1776-cı il İstiqlaliyyət Bəyannaməsində, 1787-ci il Konstitusiyasında, Fransanın 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları Bəyannaməsində təsbit edilmişdir. Bunların nəticəsi olaraq hal-hazırda insan hüquqları bütün milli konstitusiyaların əsas prioritet müddəalarını təşkil edir və bütün təminatları müəyyən edir. İstiqlaliyyət Bəyannaməsində dövlətin başlıca vəzifəsi kimi insan hüquqlarını müdafiəsini irəli sürülmüşdür. Bundan

başqa, bəyannamədə göstərilir ki, xalq yalnız o hökumətə tabedir ki, həmin hökumət xalqın azad inkişafını təmin etməyə səy göstərir. Bu fikir öz dövrü üçün çox qabaqcıl ideya idi.

Yeni dövrdə, feodalizm quruluşundan fərqli olaraq, kapitalizmdə ölkənin sənaye iqtisadiyyatının inkişafı, vətəndaş cəmiyyətinin və siyasi cəmiyyətin dualizmi şərtləşir. İnsan vətəndaş cəmiyyətinin bərabərhüquqlu üzvü kimi, bütün digər fərdlərlə eyni hüquqlara malikdir. İnsanın bərabərhüquqluluğu, hüquq və azadlıqları özgəninkiləşdirilə bilməyən dəyərlərdir. “Bütün dövrlərin və bütün xalqların” hüquqi sənədi olan Birinci Fransa burjua inqilabında qəbul edilmiş “İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi”nin bəzi maddələri bilavasitə insanın bioloji varlıq kimi ayrılmaz hüquqlarını təsbit edir:

1) İnsanlar azad doğulurlar. Onlar hüquqca azad və bərabərdirlər. Bəzi ictimai fərqlər yalnız ümumi fayda ilə əlaqədar mülahizələrə əsaslanı bilər.

2) Hər hansı bir dövlət ittifaqının məqsədini insanın təbii və özgəninkiləşdirilə bilməyən hüquqlarını təmin etmək təşkil edir. Azadlıqların, mülkiyyətin, təhlükəsizliyin və əsarətə, zülmə qarşı müqavimətin də təminatı belədir.

3) Azadlıq, hər şeydən əvvəl, başqasına, onun hüquqlarına ziyan vurulmamasından ibarətdir. Hər bir insanın təbii hüquqlarının həyata keçirilməsi yalnız cəmiyyətdə fayda verməsi çərçivəsində və başqalarının hüquqlarını məhdudlaşdırmamaq həddində ola bilər. Belə çərçivə və hədlər isə yalnız qanunla müəyyən edilə bilər.

Birinci Fransa Respublikasının 1792-ci il ilk Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarını özündə ehtiva etməklə yanaşı, həm də aşağıdakı mühüm bir müddəanı təsbit edirdi: “Qanunvericilik hakimiyyəti bu bölmədə sadalanan və Konstitusiyaya ilə təmin edilən təbii hüquqlara və vətəndaş hüquqlarına mane olan qanunlar verə bilməz. Qanunvericilik hakimiyyətinin qanunları insanın təbii hüquqlarını pozmamalıdır”. Konstitusiyaya normasında qanunvericinin

hakimiyyəti dəqiq müəyyən edilmiş və insan vətəndaş hüquq və azadlıqları ilə fərdlərin hüquqi vəziyyətinin tənzim edilməsi üzrə dövlətin hüquqları öz prinsipial ifadəsini tapmışdır. Fransanın "İnsan və vətəndaşların hüquqları haqqında bəyannaməsi"nin ən mühüm xüsusiyyəti onun universal xarakter daşmasıdır. Yəni o, yalnız fransız xalqının deyil, bütün bəşər övladlarının təbii hüquqlarını bəyan edirdi. Bəyannamədə göstərilirdi ki, insan hüquqlarının unudulması və ya ona laqeydlik ictimai bəlaların və hökumətdə korrupsiyanın əsas səbəbidir.

XX əsrin ortalarına kimi insan hüquqlarını, bəşəriyyətin mövcudluğunun əsas olan ali varlığın hüquqlarını, hələ də bütün dünya ölkələri qəbul etmirdi. 1948-ci il dekabrın 10-da, "Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi" qəbul ediləndən sonra insanın mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının ümumi dairəsi genişlənməyə başlamışdır. Bəyannamə preambula və 30 maddədən ibarət idi. Burada göstərilirdi ki, irqindən, cinsindən, dilindən, əqidəsindən, siyasi mənsubiyyətindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq, bəyannamədə göstərilən hüquqlar bütün insanlara aiddir. Bu bəyannamədən sonra, 1996-cı il dekabrın 16-da BMT "Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında" və "İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında" paktlar qəbul etdi ki, bunlar hazırda insan hüquqlarına aid əsas sənədlər sayılır.

1975-ci ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin Yekun Aktının qəbulundan sonra isə insan hüquqları beynəlxalq sistemin hamılıqla etiraf olunan normasına çevrilmişdir. İnsan hüquqlarının qorunması BMT-nin əsas vəzifəsidir. 1990-cı il noyabrın 21-də qəbul olunmuş Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında (eyni zamanda Avropa İttifaqını rəsmiləşdirən sənəd) və 1993-cü il iyunun 25-də Ümumdünya Konfransında qəbul olunmuş tədbirlər Proqramında və Vyana bəyannaməsində insan hüquqlarına

hörmət, dövlətlərin ən birinci vəzifəsi kimi müəyyənləşdi, onlara əməl olunması "azadlığın, ədalətin və sülhün əsası" kimi müəyyən edilirdi.

Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarına aid baxışlar vahid deyil. Belə ki, insan hüquqlarına aid əsasən iki nəzəriyyə mövcuddur. Bunlar relyativ və universal nəzəriyyələrdir. Relyativçilərə görə, insan hüquqları əsasən Qərb mədəniyyətinin məhsuludur və bu hüquqlar Asiya və Afrika ölkələrində təsdiq edilə bilməz. Onların fikrincə, Qərbdə insan hüququ kimi tanınan hər hansı bir norma digər mədəniyyətlərə malik ölkələrdə tanınmaya da bilər. Onlar bunu mədəniyyətlərin və dinlərin müxtəlifliyi və ölkələrin müxtəlif iqtisadi gücə malik olması ilə əlaqələndirir və belə hesab edirlər ki, bu hüquqlar universal deyil. Universal nəzəriyyənin tərəfdarları isə göstərilirlər ki, insan hüquqları yalnız Qərb üçün deyil, həm də bütün bəşəriyyət üçün qəbul olunan normalardır. Onlar bildirirlər ki, mədəniyyətdən və dilindən asılı olmayaraq, azad yaşamaq, vicdan azadlığı, öz dininə etiqad etmək, işgəncəyə məruz qalmamaq, qanunsuz təqib olunmamaq, öz fikrini azad sürətdə ifadə etmək, dövlət idarəçiliyində iştirak etmək və digər hüquqlar istənilən cəmiyyətdə məqbul sayılır. Elmi təhlillər və araşdırmalar göstərir ki, universalçılar nəzəriyyəsi daha obyektiv və elmidir.

Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarının təminatı səviyyəsi ölkələrdəki siyasi rejimlərin xarakterini müəyyən edən başlıca amillərdən biri kimi qəbul olunmuşdur. Hələ XIX əsrdə Kant deyirdi ki, insan müəyyən məqsədlərin əldə edilməsi üçün vasitə olmalı deyildir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin və islahatların məqsədi insan olmalıdır. Yəni insan hüquqlarının təmin olunması və insanların xoşbəxtliyi dövlətin və cəmiyyətin məqsədi olmalıdır. Məhz elə bu ideya BMT-nin Nizamnaməsində öz təsbitini tapmışdır. Orada göstərilir ki, insan hüquqlarının təmin olunması BMT-nin əsas vəzifəsidir. Bu fikir 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul

olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur və Konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təsbiti, təmini və müdafiəsi konstitusionalizmin əsasıdır. Təsadüfi deyildir ki, konstitusiya kimi mühüm siyasi-hüquqi sənədin hazırlanmasında başlıca məqsəd insanın hüquq və azadlıqlarının bütün özbaşınalıklarından və qəsdlərdən müdafiəsini təmin etmək olmuşdur. Yalnız sərbəst və azad insan cəmiyyəti, insanlar üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin yaradıcısı kimi çıxış edə bilər.

Müasir dövrün təbii hüquq nəzəriyyəsi insanın doğulduğu andan azad və bərabər hüquqlu olması ideyasını irəli sürür. Tarixi təcrübə göstərir ki, dövlətlərin inkişaf dövrlərində qəbul edilmiş konstitusiya aktlarının əsasını məhz bu ideya təşkil etmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə istər Qərbi Avropada (xüsusilə də Fransa və İngiltərədə), istərsə də Amerika qitəsində baş vermiş burjua-demokratik inqilablarının gedişində irəli sürülmüş şüarlar içərisində mərkəzi yeri insan hüquqları və azadlıqları tuturdu.

İnsan hüquqları mənəvi-siyasi, bəşəri imperativdir. Bu hüquqlar uğrunda aparılan mübarizə gedişində o, hüquqi forma almış və ictimai inkişafın sonrakı gedişində konstitusiya hüququnun ən mühüm institutlarından birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə isə, insan hüquq və azadlıqları, onların müdafiəsi və təminatı beynəlxalq hüququn da müstəqil institutuna çevrilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqları, bu hüquqların müxtəlif vasitələrlə təmini və müdafiəsi ümumbəşəri, qlobal problem kimi formalaşmışdır.

2. İnsan hüquqlarının şərti bölgüsü. Şərti olaraq üç nəslə bölünən insan hüquqlarının birinci nəslini vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar aiddir. İnsan hüquqlarının bu nəslə XVIII əsr Avropa və Amerika fəlsəfəsindən və siyasi —hüquqi

praktikasından yaranmışdır. Birinci nəsil hüquqlar baş vermiş burjua inqilabları nəticəsində yaranan mülki və siyasi hüquqları (yaşamaq hüququ, köləliyin ləğvi, işgəncənin ləğv edilməsi, şəxsi toxunulmazlıq hüququ və digər hüquqlar) əhatə edir. Sonradan bu hüquqlar İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə, Vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və regional sazişlərdə- İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında öz təsbitini tapmışdır.

İkinci nəslə sosial-iqtisadi hüquqlar aiddir. Bu hüquqlar sosialist dövlətləri ilə qərb ölkələri arasında ideoloji və siyasi kompromis nəticəsində tanınmağa başlamışdır. İkinci nəsil insan hüquqlarına XIX əsrin ikinci və XX əsrin birinci yarısında sosialist və kommunist ideyaların təsiri ilə yaranan sosial və iqtisadi hüquqları (əmək hüququ, təhsil hüququ, sosial təminat hüququ və digərləri) aid etmək olar. İkinci nəsil hüquqlar bərabərlik hüququ ilə bağlıdır. Bu hüquqlar cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinə eyni rəftarı və şərtləri təmin etməyə yönəlir. Onlar da İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə nəzərdə tutulub.

Üçüncü nəslə kollektiv hüquqlar (həmrəylik) aid edilir. Bunlar əsasən ətraf mühitin mühafizəsi, xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququ və digər hüquqlardan ibarətdir. Bu hüquqlar 1955-ci ildə Bandunq konfransından sonra 3-cü dünya ölkələri tərəfindən irəli sürülmüşdür. XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etdirilən üçüncü nəsil insan hüquqları azlıqların, müəyyən sosial təbəqələrin, azsaylı xalqların hüquqları, inkişaf hüququ, reproduktiv hüquqlar və sair aid edilir. Bu sahədə 70-80-ci illərdə BMT azlıqların, xalqların hüquqlarına dair sənədlər hazırlamış, bir sıra regional sənədlər qəbul edilmişdir.

İnsan hüquqları azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanan ayrılmaz hüquqdur. Heç kəs insanı təbii hüquqlarından yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, özünün həyat

fəaliyyətini azad seçmək, vicdan, fikir, əqidə azadlığı hüquqlarından məhrum edə bilməz. İnsan hüquqları təkcə dövləti, hüququ, qanunu, qanunçuluğu, hüquq qaydasını deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin qiymətləndirilməsi kriteriyası kimi qəbul edilir. Çünki hüquqi dövlətin inkişafı, yetkinliyi insan hüquqlarının vəziyyəti, bu hüquqların həcmi və həyata keçirilməsindən asılıdır. Ona görə də insan hüquqları fərdə təkcə dövlətin idarə olunmasında iştirak vermir, eyni zamanda dövlətdən aralanmaq, şəxsi həyat sahəsində özünütəyin etmə, əqidəsini, mülkiyyətə münasibətini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Dövlətin vətəndaş cəmiyyətini tam əhatə etməsi, həyatın bütün sahələrinin dövlətləşdirilməsi, yalnız insan hüquqlarının mövcud olmadığı və ya deklarativ xarakter daşdığı dövlətdə mümkündür. İnsan hüquqlarının təşəkkülü və inkişafı sivilizasiya növünü və onun mərhələsini aşkar etməyə imkan verir. Çünki insan və dövlət münasibətləri bu və ya digər sivilizasiyanın təbiətini, dövlətin hüquqi və ya qeyri-hüquqi olmasını xarakterizə edən mühüm əlamətdir. İctimai inkişafın hər bir mərhələsi özünün problemlərini meydana çıxarır. İnsan hüquqları dünyanın müxtəlif regionlarında bu və ya digər sivilizasiyanın xarakterini müəyyən edən mədəniyyət, din, ictimai dünyagörüş, əxlaq müvafiq olaraq yaranır və inkişaf edir. Sivilizasiyaların müxtəlifliyi labüddür. Bu müxtəliflik bəşəriyyət üçün böyük sərvətdir. Bununla belə müəyyən universal standartların olması zəruridir və onlar mövcuddur. Həmin standartlar vahid planətdə insanların birgə həyatının zəruri şərti kimi bəşəriyyət tərəfindən müxtəlif sənəqlərdən keçirilərək işlənilib hazırlanmışdır. İnsan hüquqları ilə bağlı məsələlərdə dövlətin həmin hüquqlarla qarşılıqlı münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi demokratik dövlət insan hüquqlarının üstünlüyünü tanıyır və bununla da özünün hakimiyyət funksiyalarını məhdudlaşdırır. Ona görə də dövlətin həqiqi təbiəti insan hüquqları vasitəsilə, fərdin cəmiyyətdə yeri və rolu, onun dövlətlə qarşılıqlı əlaqələrində

aşkarlanır. Cəmiyyətin normal həyat fəaliyyətinin təminində insan hüquqlarının əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla onların müdafiəsinin mexanizminin və prosedurlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin dövlətdaxili və beynəlxalq mexanizmləri hazırda biri-birini tamamlayır və onların təmininin mühüm amilini təşkil edir. Bu cəhətdən həmin mexanizm və prosedurlar qarşılıqlı əlaqədə öyrənməlidir.

İnsan hüquqları hüququ bir çox istiqamətlərdə digər hüquq sahələri-dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, dövlət və hüquq tarixi, dövlət və hüquq təlimləri, konstitusiyaya, cinayət, mülki, inzibati hüquq, eyni zamanda cinayət və mülki prosessual hüquq sahəsindəki mövcud elmi-nəzəri müddəalarla zənginləşir. Lakin hüququn bu sahəsi xüsusi əhəmiyyəti onun fərdlə sosial qruplar, şəxsiyyətlə dövlət arasında normal əlaqələrin və qarşılıqlı təsirin inkişafı üçün ictimai münasibətləri əlaqələndirən və nizama salan xüsusi qanunauyğunluqları müəyyən etməsindədir. Hazırda insan hüquqları sahəsində müasir dünyada qiymətləndirmə amili kimi dəyərləndirilən əsas prinsiplər formalaşmışdır. Bu prinsiplər tarixən yaranıb inkişaf etmiş, zənginləşdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Müasir konstitusiyalarda, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında həmin prinsiplər: insan hüquqları fərd anadan olandan ona məxsusdur və ona görə də təbii, ayrılmaz və toxunulmaz; insan hüquqları universaldır və bərabərlik prinsipinə əsaslanır; dövlət yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxs üçün həmin hüquqlara təminat verilir; insan hüquqları ali dəyərdir, onlara hörmət olunması, riayət edilməsi və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir; insan hüququ hakimiyyət üzərində nəzarət vasitəsidir. Bu hüquqlar dövlətin tamhakimiyyətliliyini məhdudlaşdırır. Dövlət insan hüquqları ilə müəyyən edilmiş azadlıqların sərhədini keçməməlidir; hüquq və azadlıqların təmini hər hansı əlamətə görə ayırı-seçkiliklə bir araya sığmır; hüquq və azadlıqların həyata

keçirilməsi başqaların hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır; əsas hüquq və azadlıqlar dövlətin bütün ərazisində vahid olmalıdır; şəxsi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar bərabərdir; bu hüquqların vahid sistemində heç bir iyerarxiya yoxdur; kollektiv hüquqlar fərdi hüquqlardan ayrılmazdır; onlar fərdi hüquqlara zidd olmalı, şəxsiyyətin hüquqi statusu məhdudlaşdırılmamalıdır; insan hüquqları qanunla tənzimlənməlidir; insan hüquq və azadlıqları qanunla, konstitusiya və beynəlxalq hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş hallar əsasında məhdudlaşdırıla bilər. Hüquq və azadlıqların müvəqqəti məhdudlaşdırılması bu cür məhdudiyyətin zəruriliyini müəyyən edən vəziyyətə müvafiq və proporsional olmalıdır.

İnsan hüquqları müasir dünyada ümumbəşəri mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Yalnız insan hüququ mədəniyyətinə nail olmaq şəxsiyyətə mövcud siyasi rejimləri qiymətləndirmək, cəmiyyətdə öz yerini müəyyənləşdirmək imkan verir. İnsana məxsus olan insan hüquq və azadlıqlarının anadangəlmə xarakterinin başa düşülməsi insanı dövlətdə həddən artıq asılılıqdan qurtarır, ona öz hüquqlarını hər hansı qəsdlərdən müdafiə etməyə imkan verir. İnsan və onun hüquqlarına əsil hörmətə nail olunması üçün ilk növbədə insan hüquq mədəniyyətinin öyrənilməsi bir vəzifə kimi qarşıda durur. Bu vəzifə həm vəzifəli şəxslərə, həm də dövlət ərazisində yaşayan hər bir şəxsə şamil olunmalıdır. Beləliklə, hüquq və azadlıqların tarixi inkişafına baxış onu göstərir ki, insan hüquqlarının tanınmayan (əmək hüququ, təhsil hüququ, sosial təminat hüququ və s.) bölümünün etiraf edilməsi və rəsmi tanınması prosesi uzun əsrlərboyu davam etmiş mübarizələr nəticəsində baş vermiş və milli və beynəlxalq aktlarla möhkəmləndirilərək hüquqi müdafiəsi təmin edilmişdir.

3. İnsan hüquqlarının məzmunu. Tarixin müxtəlif mərhələlərində insan hüquqlarının məzmununda konyunktur

dəyişikliklərin edilməsinə cəhdlər edilmişdir. İnsan hüquqlarına konkret tarixi yanaşma bu fərqlərin müəyyən edilməsinə tam aydınlıq gətirir. Hətta bu dəyişikliklər mövcud quruluşun ideoloji təbliğati kontekstində, hüquq normalarında öz təsbitini tapmağa çalışmışdır. Bununla belə, XX əsrdə qəbul edilmiş Konvensiyalarının və hüquqi dövlətlərin konstitusiyalarının prioritet təşkil edən normalar, çoxəsrlik tarixi təcrübənin sintezində keçərək müasir dövrə qədər gəlib çatmış mükəmməl normaları əhatə edir. İnsan hüquqlarının inkişafında XVII-XVIII əsrlərin burjua – demokratik inqilabları mühüm rol oynamışdır. Bu inqilablar nəticəsində insan hüquqları ictimai inkişafın başlıca qiymətləndirmə amilinə çevrilmişdir. Onlar təkhakimiyyətliyi məhdudlaşdıran amil kimi dövlətin xarakterinə böyük təsir göstərmiş, dövlət hakimiyyəti ilə fərd arasında demokratik qarşılıqlı təsirin yaranmasına kömək etmiş, fərdi həddindən artıq himayəçilikdən, onun iradə və maraqlarının hakimiyyət strukturları tərəfindən sıxışdırılmasından azad etmişdir. Hər bir insan müəyyən həcmdə rifah və həyat şəraitinə (maddi və mənəvi) iddia edir. Buna nail olunmasına cəmiyyət və dövlət yardım etməlidir. Bu rifah və şəraitin həcmi tarixən həmişə cəmiyyətdə fərdin vəziyyəti ilə müəyyənləşmişdir. Həmin rifah şərti olaraq insan hüququ adlana bilər. Bu cür şərtlilik cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində fərqli qruplara bölünməsi, sivilizasiyaların müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Bütün bunlar isə insan hüquqlarına universal xarakter almağa imkan verir. Hazırda insan hüquqları sahəsində müəyyən universal standartlar mövcuddur. Həm də onlar bəşəriyyət tərəfindən yer üzündə insanların birgə yaşayışının zəruri şərti kimi hazırlanmışdır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi ideyası sözsüz ki, ilk növbədə dövlətdaxili hüquqda təzahür etmişdir. Hər bir fərd doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malikdir. Həmin hüquq və azadlıqlar bərabər əsasda, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan təmin etmək dövlətin

vəzifəsidir. Bunun üçün zəruri qanunvericilik aktları qəbul edilməli və bu hüquqlar müdafiə olunmalıdır. Dövlətdaxili hüquqda insan hüquqlarının müdafiəsi bu və ya digər dərəcədə həmişə mövcud olmuşdur.

İkinci dünya müharibəsindən sonra insan hüquqları beynəlxalq səciyyə almış və dövlətlərin müvafiq öhdəlikləri kimi təzahür etmişdir. Bu öhdəliklərdə bir tərəfdən insan hüquqlarının müvafiq standartları müəyyənləşdirilmiş, digər tərəfdən isə dövlətlər tərəfindən onların yerinə yetirilməsinə nəzarət mexanizmlərinin fəaliyyəti əsasları təsbit olunmuşdur. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi özünün təzahür etdirir: insan hüquqlarının təbii xarakter daşmasını və dövlətin qanunvericiliyindən kənarında və ondan asılı olmayaraq mövcud olmasını bəyan etmək; insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinin dövlətin daxili işi olmamasını bəyan etmək; insan hüquqları sahəsində dövlətlər üçün ümumi standartlar müəyyən etmək; dövlətlərin insan hüquqları sahəsində öhdəliklərini yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət mexanizmlərini müəyyən etmək. Beləliklə, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar müəyyənləşdirən və bu standartların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət məqsədilə xüsusi mexanizmlər müəyyən edən normaların məcmusu beynəlxalq insan hüquqları hüququnu təşkil edir. İnsan hüquqları haqqında normativ müddəalar beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil sahəsidir. Bu hüquq özünün xüsusi mənbəyinə, həyata keçirilmə mexanizminə və tətbiq proseduruna malikdir. Hazırda bir çox universal və regional xarakterli beynəlxalq müqavilələrdə insan hüquqları öz təsbitini tapmışdır. İnsan hüquqları sahəsində müqavilələrin səciyyəvi xüsusiyyəti ondadır ki, onlar ilk növbədə razılaşımış dövlətlərin özləri üçün deyil, sanki üçüncü tərəf-fərdlər üçün hüquq və vəzifələr nəzərdə tutur. Həmin müqavilələr vasitəsilə insanın təbii və ayrılmaz hüquq və azadlıqları beynəlxalq

təminat alır. Bununla belə, insan hüquqları sahəsində heç bir beynəlxalq müqavilə özü fərdə hüquq bəxş etmir.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin inkişaf tarixi BMT-nin yaranması ilə bağlıdır. 10 dekabr 1948-ci ildə BMT İnsan hüquqları haqqında Bəyannamə qəbul etmişdir. Bəyannamə özündə insan hüquqlarının geniş dairəsini nəzərdə tutsa da da, pozitiv hüquq normaları nöqteyi-nəzərdən icra üçün məcburi sənəd deyildir. Bəyannamə insan hüquqları probleminin həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq səviyyədə gələcək müzakirələr üçün böyük təsir göstərmişdir. Onun təsiri nəticəsində hansı hüquq və azadlıqların insan hüquqları normalarına aid edilməsi barədə fikir formalaşmışdır. Bəyannamə beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən insan hüquq və əsas azadlıqlarına dair beynəlxalq müqavilə və konvensiyaların hazırlanması və qəbul edilməsi üçün hüquqi baza rolunu oynamışdır.

Bəyannamənin müddəaları dövlətlər üçün məcburi xarakter daşımasa da, hazırda dövlətlər onlara beynəlxalq adət hüquq normaları kimi riayət edirlər. Beynəlxalq hüquqda adətlər normayaratma prosesində iştirak edir. BMT-in Baş Məclis 1966-cı ildə insan hüquqları sahəsində mühüm əhəmiyyətli olan iki sənəd qəbul etmişdir: "İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt" və "Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt". Beynəlxalq Paktdan irəli gələn öhdəliklərini həyata keçirmək üçün dövlət zəruri qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməli, habelə pozulmuş hüquqların müdafiəsi və bərpası məqsədilə şəxsə səmərəli dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri təmin etməlidir. Dövlətləri öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarət etmək məqsədilə 28-ci maddədə xüsusi mexanizmlər-insan hüquqları komitəsini yaradırlar. Pakta iki protokol-İnsan hüquqları Komitəsinə fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti verən 1966-cı il Fakultativ Protokolu və 1989-cu il Ölüm

cəzasının ləğvinə yönəlmiş İkinci Fakultativ Protokol əlavə olunmuşdur.

Avropada son nəsil İnsan hüquq və azadlıqlarına dair, 2000-ci ilin dekabr ayının 7-də Nitsada qəbul edilən Avropa İttifaqı Xartiyasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Əsas hüquqlar haqqında Xartiyanın mətnini üzv-dövlətlərin və Avropa İttifaqının qanunverici və icraedici hakimiyyətinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi müvəqqəti orqan – Konvent işləyib hazırlamışdır. Konventin tərkibinə üzv-dövlətlərin qanunverici orqanlarının və Avropa Parlamentinin deputatları, Avropa Şurası dövlət və hökumət başçılarının səlahiyyətli nümayəndələri və Avropa Komissiyasının rəhbərləri daxil idi. Üzv-dövlətlərin ratifikasiyasından sonra Xartiya qəbul olundu və Birliyin hər üç institutunun – Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Şurası və Avropa İttifaqı Komissiyasının birgə hüquqi akti kimi təntənəli surətdə bəyan edildi. İnsan hüquq və azadlıqlarına dair Avropa İttifaqı Xartiyası 7 bölmədən və 54 maddədən ibarətdir.

Xartiyanın əsas məqsədinə, Avropa İttifaqı vətəndaşları üçün hüquqi varisliyi təmin etməklə, 1950-ci il 4 noyabr tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi” haqqında Avropa Konvensiyasının müddəaları, həmçinin şəxsiyyətin hüquqi statusunun dair prinsipləri yerə toplamaq, təsdiq etmək və sistemləşdirmək daxil idi. Xartiyada təsbit edilmiş hüquqlar, Avropa İttifaqı ərazisində olan istənilən şəxsə münasibətdə tanınan hüquqlardır. Bununla belə, Xartiyada ilk dəfə olaraq, şəxsiyyətin bütövlüyü hüququ (maddə 3) və yaxşı idarəetmə (maddə 4) hüquqları təsbit olunmuşdur.

Xartiyanın əsas fərqli xüsusiyyəti, onun əsas insan hüquqları və azadlıqlarının unikal təsnifatını aparılmasındadır. Belə ki, Xartiya əsas insan hüquq və azadlıqlarını özünəməxsus qaydada sistemləşdirir. Təsnifatın əsası kimi, subyektiv hüquqlar (şəxsi, siyasi, iqtisadi və s.) deyil, Preambulanın 2-ci abzasında təsbit olunmuş insan ləyaqəti, azadlıq, bərabərlik,

həmrəylik kimi dəyərlərin müdafiəsinə yönəlmiş hüquqlar çıxış edir.

Avropa İttifaqı hüququnda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı yeni mərhələ, 13 dekabr 2007-ci ildə imzalanan Lissabon sazişi ilə başladı. Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 2-ci maddəsinə Avropa İttifaqı dəyərləri adlı yeni hüquqi kateqoriya əlavə edildi. Buraya aid idi: insanın şərəf və ləyaqətinə hörmət, azadlıq, demokratiya və bərabərlik, insan hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü, həmçinin azlıqların hüquqları. Bu dəyərlər sistemi Avropa İttifaqının plüralizm, diskriminasiyanın qarşısının alınması, ədalət, həmrəylik, gender bərabərliyi prioritet kimi qəbul etmiş bütün üzv-dövlətlərini birləşdirir. Göstərilən dəyərlərə hörmət etmək və onlara əməl etmək, həm bütövlükdə Avropa İttifaqının, həm də hər bir üzv-dövlətin borcudur. Götürülən öhdəliklərin pozulması, Avropa İttifaqı üzvlüyü ilə bağlı ayrı-ayrı hüquqların dayandırılması formasında sanksiyalar tətbiq edilə bilər.

Avropa İttifaqının fəaliyyəti haqqında Müqavilənin 6-cı maddəsinin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq, insan hüquqlarına Avropa İttifaqı hüququnun ümumi prinsipləri xarakteri verilir ki, bu da Avropa İttifaqı hüququnda insan hüquqlarının tamamilə yeni statusunu müəyyən edir.

Hüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, hüquq normalarının mühafizəsinin əsasən məhkəmə və qeyri-məhkəmə növü fərqləndirilir. Avropa İttifaqı çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi sistemi çərçivəsində mövcud təsnifatı tamamlamaq üçün insan hüquqlarına əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi orqanların, habelə digər funksiya və vəzifələrlə yanaşı, bu funksiyaları da həyata keçirən orqanların yaradılması məqsəduyğundur. Avropa İttifaqı institutları və üzv-dövlətlər tərəfindən insan hüquqlarına əməl edilməsi ilə bağlı monitorinqlə məşğul olmaq üçün xüsusi olaraq yaradılan orqanlara Avropa İttifaqı “Əsas hüquqlar Agentliyi” və Avropa Ombudsmanı aiddir. Bu orqanlar Avropa İttifaqı

institutlarının və orqanlarının fəaliyyətində insan hüquqlarına əməl edilməsinə qeyri-məhkəmə nəzarətini həyata keçirir və onların səlahiyyətləri Avropa Birliyinə daxil olan dövlətlərin fəaliyyətinə qarışmağa imkan vermir.

Əsas hüquqlar Agentliyi 2007-ci ildə əvvəlki İrçilik və Ksenofobiya üzrə Mərkəz əsasında yaradılmışdır. Agentliyin fəaliyyət sferası hər il Avropa Komissiyasının təklifi ilə Şura tərəfindən təsdiq edilir və iş proqramı şəklində formalaşdırılır, Agentliyin hər hansı məsələ üzrə akt qəbul etmək səlahiyyəti isə ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdır: belə aktları o yalnız Avropa Komissiyasının və ya digər komissiyanın sorğusu əsasında qəbul edə bilər. Agentlik Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 263-cü maddəsinə əsasən, qanunvericilik prosedurunə, həmçinin 258-ci maddənin kontekstinə uyğun olaraq, üzv-dövlətlər tərəfindən Avropa İttifaqı hüququnun təlimatlarına əməl edilməsi prosesinə müdaxilə edə bilməz. Beləcə, bəhs edilən institutun yalnız illik hesabatlar tərtib etmək və Avropa İttifaqının digər institutları tərəfindən qoyulan konkret məsələlər üzrə nəticələrin hazırlanması hüququ qalır.

Əlavə: Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindən üzv-dövlətlərə qarşı daxil olan iddialar-praktikum (Azərbaycan Respublikası).

Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqları haqqında Konvensiyanı 2001-ci il 25 dekabr tarixində ratifikasiya etmişdir və həmin tarixdən etibarən hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs müvafiq instansiyaları keçdikdən sonra, həmin Konvensiyada qeyd edilən hüquq və azadlıqlarının Azərbaycan (dövlət orqanları) tərəfindən pozulduğunu irəli sürən ərizə ilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində həmin ərizəyə baxıldıqdan sonra iş üzrə Konvensiya pozuntusunun olub-olmadığı, habelə müraciətin məzmunundan asılı olaraq Konvensiya pozuntusu aşkar

edilərsə, ərizəçiyə Konvensiya pozuntusunun qurbanı kimi zərərçəkənə dövlətin kompensasiya, maddi və ya mənəvi zərərin ödənilməsi öhdəliyini müəyyən edə bilər.

Statistik məlumatlara görə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində ən çox qərar Türkiyə, İtaliya, Rusiya, Polşa, Fransa, Rumıniya, Ukrayna, Yunanıstan, Birləşmiş Krallıq, Bolqarıstan, Avstriya ilə bağlı qəbul edilmişdir. Lakin bu hələ o demək deyil ki, məhz bu Dövlətlərdə Konvensiya pozuntularına digərlərinə münasibətdə daha çox yol verilmişdir. Belə ki, qərarların sayı Dövlətin inkişaf səviyyəsindən, əhalisinin sayından, Avropa Şurasına üzv olma tarixindən, habelə əhalisinin fəallığından da asılıdır. Türkiyənin əhalisi təxminən 73 milyon nəfərdir, 55 il ərzində onunla bağlı 5 895 işə baxılmışdır. İtaliyanın əhalisinin sayı təxminən 50 milyon nəfərdir, 55 il ərzində onunla bağlı 4 650 işə baxılmışdır. Fransa da, İtaliya və Türkiyə kimi 55 ildir Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində cavabdeh Dövlətdir, lakin onunla bağlı 2 012 işə baxılmış, belə ki, əhalisinin sayı təxminən 65 milyon nəfər olmasına baxmayaraq, 5-ci yerdədir.

Eyni vəziyyəti Böyük Britaniya Birləşmiş Krallıqda da müşahidə etmək olar. Əhalisinin sayı təxminən 62 milyon nəfərdir, 55 il ərzində isə bu ölkə ilə bağlı cəmi 1 412 işə baxılmaqla 9-cu yerdə qərarlaşmışdır. Polşanın əhalisi təxminən 38 milyon nəfərdir, Fransanın əhalisi 65 milyon nəfərdir, buna baxmayaraq Polşa ilə bağlı 55 il ərzində 2212, Fransa ilə bağlı 22 il ərzində 2012 qərar qəbul edilmişdir. Bolqarıstanın əhalisi təxminən 7 milyon nəfərdir, Avstriyanın əhalisi 8 milyon nəfərdir. Lakin Bolqarıstanla bağlı 21 il ərzində 1000, Avstriya ilə bağlı 54 il ərzində 792 qərar qəbul edilmişdir. Rusiyanın əhalisinin sayı təxminən 141 milyon nəfərdir, 17 il ərzində Onunla bağlı 2 999 işə baxılmaqla 3-cü yerdədir.

Dövlətdə İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyanın pozulması hallarının çoxluğu ilk

növbədə müvafiq dövlətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Çünki əgər Dövlətdə Konvensiyada qeyd edilən müddəalara riayət edilərsə, o inkişaf etməsi üçün uyğun şərait meydana gəlir və ya əgər dövlət inkişaf etmişdirsə, orada Konvensiya ilə təmin edilən hüquq və azadlıqlar az pozulur. Bundan əlavə dövlətlərdə Konvensiya pozuntusu ola bilər, lakin Konvensiya pozuntusunun qurbanları Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə bununla bağlı müraciət etməzlərsə, həmin pozuntunun olub-olmaması ilə bağlı, təbii ki, qərar da qəbul edilməyəcəkdir. Deməli, burada Konvensiyanın Dövlət tərəfindən pozulmasından əlavə, müraciət edən Konvensiya pozuntusu qurbanlarının fəallığı da müəyyən rol oynayır.

Üzvlüyə qəbul olunduğu keçən 11 il ərzində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Azərbaycanla bağlı 130 qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarlar üzrə aşağıdakı maddələrin pozulması elan edilmişdir: “ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” (6, 6-1-cü maddə), “yığıncaqlar və birləşmək azadlığı” (11-ci maddə), “İşgəncələrin qadağan olunması” (3-cü maddə), “azad seçki hüququ” (1 nömrəli protokolun 3-cü bəndi), “azadlıq və toxunulmazlıq hüququ” (5-ci maddə), “səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ” (13-cü maddə), 62-ci maddə, “borca görə azadlıqdan məhrum etmənin qadağan olunması” (1 nömrəli Protokolun 1-ci bəndi), “fikri ifadə etmək azadlığı” (10-cu maddə). Son 5 ildə isə Azərbaycanla bağlı 103 qərar qəbul edilmişdir.

İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın pozulması ilə Azərbaycana qarşı işlərlə əlaqədar aşağıdakı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarını nümunə kimi göstərmək olar. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Paşayev Azərbaycana qarşı iş üzrə 28 fevral 2012-ci il tarixli qərarla Azərbaycan tərəfindən eyni şəxsə münasibətdə 2 hal üzrə Konvensiyanın 61-ci maddəsinin pozulması elan edilmişdir. Belə ki, ərizəçi şəxs cəzaçəkmə müəssisəsində olarkən olarkən mülki qaydada məhkəməyə ona

qarşı cəzaçəkmə müəssisəsində pis rəftar ilə bağlı dəymiş ziyanın ödənilməsi ərizəsi ilə müraciət etmiş, lakin ona müvafiq tibbi yardımın göstərilməməsi səbəbindən məhkəmədə iştirak edə bilməmişdir. Buna baxmayaraq məhkəmə şəxs iştirakı olmadan, yalnız nümayəndəsinin iştirakı ilə qərar qəbul etmişdir. Digər hal üzrə isə ərizəçinin cəzasının daha yüngül cəza ilə əvəz edilməsi ilə bağlı apellyasiya şikayətinə prosesual normalara riayət edilmədən verilməsi barəsində münasibət qərar formasında deyil, məktub formasında tərtib edilmişdir.

Beləliklə, birinci hal üzrə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi belə qənaətə gəlmişdir ki, işdə ərizəçinin nümayəndə tərəfindən təmsil olunmasına baxmayaraq, pis rəftar şəxsin nümayəndəsinə deyil, ərizəçiyə qarşı olmuşdur və bu səbəbdən onun ifadələrinin çəkişmə prinsipinin təmin edilməsi üçün yeganə vasitə ola bilərdi. Bundan əlavə, Azərbaycanın Mülki Prosesual Məcəlləsi iddiaçının onun tələbini araşdıran mülki məhkəmə prosesində iştirak etmə hüququnu nəzərdə tutur. Lakin nə Mülki Prosesual Məcəllə, nə də Cəzaların İcrası Məcəlləsi bu hüququn azadlıqdan məhrum edilən şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsi üçün xüsusi müddəa nəzərdə tutmur. Yəni həmin şəxslərin məhkəmə prosesində iştirak edə bilməmələri haqqında qanunvericilikdə heç bir müddəa yoxdur.

Digər tərəfdən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ərizəçinin nümayəndəsinin yerli məhkəmələrdə iştirakı nəticəsində ərizəçinin işinin səmərəli, düzgün və qənaətbəxş təqdim edilməsi barədə hökumətin arqumenti ilə razılaşmamışdır. İkinci halla bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qeyd etmişdir ki, Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən əgər verilən şikayət, şikayətlərin verilməsinə dair prosesual tələblərə uyğun deyilsə, şikayətin qəbul edilməsindən imtinaya dair qərar qəbul edilməlidir. Lakin hazırkı işdə yerli məhkəmələr ərizəçinin apellyasiya şikayətinə

baxmayıb, apellyasiya icraatını başlamayıb, həm də apellyasiya şikayətlərinin verilməsinə dair prosessual tələblərə riayət etməməsi səbəbindən apellyasiya şikayətini rəsmi qaydada rədd etməyib. Milli məhkəmə tərəfindən tərtib edilən məktub milli qanunvericiliyə əsasən həmin məhkəmənin rəsmi məhkəmə qərarı sayıla bilməz. Bununla bağlı, ərizəçiyə Konvensiya pozuntusunun qurbanı kimi kompensasiya ödənilməli olması müəyyən edilmişdir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Mirzəyevin Azərbaycana qarşı 3 dekabr 2009-cu il tarixli qərarı ilə Azərbaycanın dövlət orqanlarının Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi və 1 nömrəli Protokolun 1-ci maddəsinin pozulması elan edilmişdir. İş üzrə ərizəçi mülkiyyətçisi olduğu mənzildən qanunsuz məskunlaşmış məcburi köçkünlərin çıxarılmasına dair 2003-cü il tarixli qətnamənin dövlət tərəfindən icra olunmaması səbəbindən, Konvensiyada təsbit edilən hüquqlarının pozulduğunu qeyd edirdi. Lakin faktiki olaraq bu mümkün olmadığından, uyğun boş mənzilərin məcburi köçkünlərin köçürülməsi üçün mövcud olmadığından, milli qanunvericiliyə görə qanunsuz məskunlaşan şəxslər mənzildən məhkəmə qətnaməsi qüvvəyə mindiyi vaxtdan 6 il ərzində çıxarılmamışlar.

Bununla bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, qətnamə hüquqi qüvvəsinin olmasına baxmayaraq, onun icrası üçün bir neçə il ərzində dövlət orqanları tərəfindən müvafiq tədbirlər görülməmişdir. Dövlət orqanlarının sözügedən qətnamənin icrası üçün qanunsuz məskunlaşanlara başqa mənzil tapmaq istiqamətində daim və mümkün tədbirlər görmələri sübuta yetirilməmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi hesab etmişdir ki, Hökumət qətnamənin icrasının əhəmiyyətli dərəcədə gecikdirilməsini əsaslandırmaq üçün hər hansı məqbul səbəb göstərməmişdir. Bundan əlavə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bildirmişdir ki, ərizəçinin bu qətnamənin icrasına nail olmasının mümkünsüzlüyü onun 1

nömrəli Protokolun 1-ci maddəsinin birinci abzasının birinci cümləsində nəzərdə tutulmuş öz mülkiyyətindən manesiz istifadə hüququnu pozmuşdur. Beləliklə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarı ilə ərizəçiyə Konvensiya pozuntusu ilə əlaqədar kompensasiyanın ödənilməsi qərara alınmışdır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Əfəndiyeva Azərbaycana qarşı 25 oktyabr 2007-ci il tarixli qərarla Azərbaycanın dövlət orqanları tərəfindən Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin, 1 nömrəli Protokolun 1-ci maddəsi pozulması elan edilmişdir. 1994-cü il tarixli qüvvəyə minmiş qərarla ərizəçinin işə bərpa olunması və eyni zamanda itirilmiş əmək haqlarının kompensasiyanın ödənilməsi müəyyən edilmişdir. Lakin məhkəmə qərarı qüvvəyə mindiyi vaxtdan 13 il sonra icra edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq ərizəçiyə qərarın icra olunmaması ilə bağlı kompensasiya ödənilməmişdir. Beləliklə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi hesab etmişdir ki, ərizəçinin Konvensiya ilə təmin edilən ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ və mülkiyyət hüququ pozulmuşdur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, ərizəçiyə təyin edilmiş kompensasiyanın məbləği ərizəçinin Konvensiya hüquqlarının pozulmasının tam kompensasiyası sayıla bilməz. Bundan başqa, ərizəçiyə təyin edilmiş kompensasiya yalnız itirilmiş əmək haqlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və Konvensiyanın iddia edilən pozuntusu ilə, yəni 9 sentyabr 1994-cü il tarixli qətnamənin icra edilməməsi ilə bağlı heç bir kompensasiya təklif olunmamışdır, halbuki bu pozuntu ilə əlaqədar ərizəçi mənəvi sarsıntı keçirməsi istisna edilmir. Belə olan halda, baxmayaraq ki, indi ərizəçi 9 sentyabr 1994-cü il tarixli qətnaməyə uyğun olaraq əvvəlki işinə bərpa olunub, habelə itirilmiş əmək haqlarına görə ona müəyyən məbləğ təyin edilib, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi hesab etmişdir ki, ərizəçinin xeyrinə görülmüş tədbirlər hazırkı işdə ərizəçinin

«qurban» statusundan məhrum edilməsi üçün yetərli deyil. I nömrəli Protokolun I-ci maddəsi ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi izah etmişdir ki, məhkəmənin ərizəçiyə kompensasiya qismində 87.045 AZM təyin etmiş qətnaməsi ərizəçinin tələbinin real olduğunu sübut edir, qətnamənin icra edilməməsi onun I sayılı Protokolun I-ci maddəsinin birinci abzasında nəzərdə tutulmuş öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna pozmuşdur. Bununla bağlı ərizəçiyə müvafiq kompensasiyanın ödənilməsi müəyyən edilmişdir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Ramazanova və digərləri Azərbaycana qarşı 11 yanvar 2007-ci il tarixli qərarla Konvensiyanın 11-ci maddəsi pozulmuşdur. Ərizəçilər 2001-ci ildə ictimai birlik yaratmaq məqsədilə qeyri-kommersiya hüquqi şəxsi qeydiyyatdan keçirmək üçün dövlət orqanına müraciət etmiş, lakin ikincisi qanunvericiliklə qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin müraciətlərinə baxılmasının müəyyən edilmiş prosedur qaydasını pozmaqla məhkəmə qətnaməsi qəbul edildikdən uzun müddət sonra, 2005-ci ildə qeydiyyat almış, lakin qanunsuz olaraq qeydiyyatı almama ilə bağlı kompensasiya ödəməmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bununla bağlı, müəyyən etmişdir ki, ictimai birliyin vaxtında qeydiyyat alınmasını gecikdirməsi onların birləşmək hüququ ilə ziddiyyət təşkil edir. Dövlət orqanı qeydiyyat barədə müraciətlərin araşdırılmasını əhəmiyyətli dərəcədə gecikdirməklə və rəsmi cavab üçün qanunla müəyyənləşdirilmiş vaxt məhdudiyyətinin tələblərini pozmaqla, birliyin qeydiyyata alınmasından boyun qaçırdığı üçün birlik hüquqi şəxs statusunu əldə edə bilməmişdir. Bununla da, ərizəçilər Konvensiya pozuntusunun qurbanı olmuşlar. Hazırkı işdə hər biri birliyin əsl təsisçiləri olan ərizəçilər birliyin dövlət qeydiyyatına alınmasında özbaşına gecikmələrdən şikayət etmişlər ki, bunun nəticəsində də birlik hüquqi şəxs statusu əldə edə və tam fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Bu da öz növbəsində, birliyin nizamnaməsində

göstərilən məqsədlərə təkbəşinə və ya müstəqil nail olmaq və bununla da, bu hüququ həyata keçirmək imkanından məhrum etməklə, təsisçilərin birləşmək azadlıqlarına birbaşa təsir etmişdir. Ona görə məhkəmə qərarının gec də olsa icra edilməsinə baxmayaraq, hər bir halda ərizəçilərin Konvensiya ilə müdafiə edilən hüquqları pozulduğundan müvafiq kompensasiyanın ödənilməsi müəyyən edilmişdir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Nəsimova Azərbaycana qarşı 18 oktyabr 2007-ci il tarixli iş üzrə Konvensiyanın 11-ci maddəsinin pozulmasını elan etmişdir. Bu işdə də yuxarıda qeyd edilən mübahisə predmeti mövcud idi. Belə ki, ərizəçi 2001-ci ildə qeyri-kommersiya hüquqi şəxsin qeydə alınması üçün dövlət orqanına müraciət etmiş, lakin qeydə alınmadan nə imtina edilmə ilə bağlı qərar qəbul edilmədən, nə də qeydə alınmaqla bağlı şəhadətnamə verilmədən, qanunvericilikdə qeyd edilən qeyri-kommersiya hüquqi şəxsinin qeydə alınması ilə bağlı müraciətə baxılması qaydası, habelə Konvensiyanın 11-ci maddəsi pozulmuşdur. Milli məhkəmə ərizəçinin ərizəsini təmin etməmişlər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi öz qərarında ərizəçinin maddi ziyanla bağlı sübut təqdim etmədiyindən maddi deyil, mənəvi zərərə görə kompensasiya müəyyən etmişdir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin İsmayılovan Azərbaycana qarşı 17 yanvar 2008-ci il tarixli qərarı ilə yuxarıda qeyd edilən məsələ ilə bağlı Konvensiyanın 11-ci maddəsinin pozulması müəyyən edilmişdir. Burada da Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ərizəçinin maddi zərərin ödənilməsi tələbini rədd etmiş, mənəvi zərərə görə isə 1 000 avronun ödənilməli olmasını müəyyən etmişdir. Praktikumdan göründüyü kimi, Azərbaycanla bağlı müraciətlərin əksəriyyəti ədalətli məhkəmə araşdırması və dövlət orqanlarının qanunvericiliklə müəyyən edilən normalara lazımi qaydada riayət etməmələri ilə bağlıdır.

XI MÖVZU: İNSAN HÜQUQLARININ QORUNMASININ AVROPA SİSTEMİ

1. 1950-ci il 4 noyabr tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqları müdafiəsi” haqqında Avropa Konvensiyası.
2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yaradılması, strukturu və məhkəmə icraatı.
3. Avropa Ombudsmanı.
4. İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində Konvensiyanın Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində təminatı.

1. 1950-ci il 4 noyabr tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqları müdafiəsi” haqqında Avropa Konvensiyası. 1950-ci il 4 noyabr tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqları müdafiəsi” haqqında Avropa Konvensiyasının (1953-cü il 3 sentyabrında qüvvəyə minmişdir) tək-cə insan hüquq və azadlıqlarını təsbit etməklə kifayətlənməmiş, onların həyata keçirilməsi təminatları və mexanizmlərini yaratmışdır. Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası 5 bölmədən və 59 maddədən ibarətdir. Konvensiyada “1-ci nəsil” və ya “klassik hüquqlara” aid edilən mülki və siyasi hüquqlar tənzimlənib. Avropa Şurasının bütün üzvləri Konvensiyanın tərəfdarıdır.

1998-ci ilin noyabrın 1-dən Konvensiya yeni redaksiyada, 11-ci Protokolu əlavə edilməsindən sonra yenilənmişdir. Belə ki, Avropa İnsan hüquqları Komissiyasının əvəzinə, daimi və vahid orqan kimi Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Konvensiyanı imzalamış dövlətlər məcburi olaraq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının yurisdiksiyasını (fərdi şikayət qaydasında) qəbul edirlər.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, 15 aprel 2002-ci ildən Azərbaycan Respublikasında qüvvədədir. Azərbaycan dövləti Konvensiyanın bəzi maddələrinə qeyd-şərtlə qoşulub (xarici teleradio yayımçalarına 10-cu maddənin tətbiq

olunmaması barədə). Konvensiya Avropa Şurası üzvlərinə açıqdır.

2004-cü il may ayının 13-də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 14 sayılı Protokolu qüvvəyə minib (bütün dövlətlərin imzaları üçün açıqdır). 14 sayılı Protokol, məhkəmə icraatı ilə bağlı bəzi yeniliklər nəzərdə tutur. Preambulada göstərilir ki, yeni Protokolu məqsədi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə artan iş yüklərinin təsirini azaltmaq və nəzarət sistemini daha da təsirli etməkdən ibarətdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar və dövlətlərin bu standartlara (Konvensiyada nəzərdə tutulan müddəalar əsasında) əməl etmələri müvafiq öhdəliklərin əsaslarını müəyyən edir. Müasir beynəlxalq hüquqa görə, insan hüquqları dövlətlərin daxili işi hesab edilmir. Konvensiya insan hüquqları dairəsini müəyyən etdiyi kimi, onların məhdudlaşdırıla bilən hədlərində göstərmişdir. Belə ki, Konvensiyanın 15-ci maddəsinə görə, tərəf dövlətlər Konvensiyadakı hüquq və azadlıqları, göstərilən hədlər daxilində məhdudlaşdırıla bilərlər:

- a) millətin həyatını təhdid edən müharibə ya da ictimai təhlükə zamanında,
- b) ancaq vəziyyətin zərurəti ilə məhdud olaraq,
- c) dövlətin beynəlxalq hüquq öhdəliklərini pozmamaq şərtlə məhdudlaşdırıla bilər.

“İnsan hüquqları və əsas azadlıqları müdafiəsi” haqqında Avropa Konvensiyası məhdudlaşdırıla bilməyən hüquqlara aid edirdi:

- müharibədə hüquqa uyğun davranışlar nəticəsində olan ölümlər, istisna olmaqla yaşamaq hüququ;
- işgəncəyə məruz qalmamağ hüququ;
- qul və kölə alveri qadağası;
- habelə cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi məhdudlaşdırıla və ləğv edilə bilməz.

Ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququna görə, qanuni prosedurlarla, işə qərəzsiz və tərəfsiz icraatla baxılması hüququ məhdudlaşdırıla bilməz. Əslində, nəyinki, bu hal üzrə, hüquq ümumi prinsiplərinə zidd olan bütün prosedurlar qanunsuzdur və ləğv edilməlidir. Məhdudlaşdırıla biləcək hüquqlar haqqında tərəf dövlət, BMT sistemində olduğu kimi, Avropa Şurası Baş Katibliyinə məlumat verməli və niyə məhdudlaşdırdığını da bildirməlidir. Məhdudlaşdırma dövrü sona çatdıqda buna dair müvafiq məlumat göndərilməlidir.

“İnsan hüquqları və əsas azadlıqları müdafiəsi” haqqında Avropa Konvensiyası xüsusi məhdudlaşdırma ölçülərini ayrı-ayrı hüquqlar baxımından tənzimləyib. Bu hüquqlar azadlıq hüququ, məhkəmədə iclasların açıqlığı, şəxsi həyat və ailə yaşamına hörmət, mənzil toxunulmazlığı və yazışma sirtinə hörmət azadlığı, fikir, vicdan, din ya da inancı açıqlama azadlığı, söz, ifadə və məlumat alma və yayma hüquqları, toplaşma, birləşmə, həmkarlar ittifaqı qurma azadlıqlarıdır. Bunların məhdudlaşdırılmasında orta qərtlər (azadlıq hüququ istisna olmaqla), milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş, sağlamlığın qorunmasıdır. Lakin, milli təhlükəsizlik və ictimai mənfəət anlayışları geniş və mücərrəd anlayışlardır, bunları təfsir edəndə, insan hüquqlarının əsas prinsiplərindən olan “demokratik cəmiyyət” ehtiyaclarına görə təfsir edilməlidir. Belə ki, demokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik ehtiyacları fərqlidir. Avtoritar cəmiyyətdə isə çox daha geniş və qeyri-müəyyəndir. Milli təhlükəsizlik və ictimai qayda tələbləri azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasının legitim səbəbi ola bilməz. Şəxsi azadlıq hüququnun məhdudlaşdırıla bilməsi, Konvensiyanın 5-ci maddəsinə görə aşağıdakı hallarda mümkündür:

a) səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin qanuni həbsə alınması;

b) məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra

olunmasını təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

c) hüquqpozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquqpozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsaslar olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

d) yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli orqana verilməsi üçün qanuni həbsə alınması;

e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, habelə, ruhi xəstələrin, alkoqolizmə və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya səfillərin qanuni həbsə alınması;

f) şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə və ya barəsində deportasiya yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması.

Hüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, təqsirləndirilən şəxsin hüququnun qoruna bilməsi üçün məhkəmələrdə iclasların açıq keçməsi qərəzsizliyi təmin etmək üçündür. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının bu məsələdə tələb etdiyi standartlar görə, bir məhkəmə iclasının tamamı ya da bir hissəsi, media ya və ictimaiyyətə (izləyicilərə) ancaq aşağıdakı hallarda, qapalı tutula bilər:

a) bir demokratik cəmiyyətdə ümumi əxlaq, ictimai qaydaya da milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün;

b) həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya

c) tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud

d) məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda, mümkündür.

Konvensiyanın 8-ci maddəsinə görə, şəxsi həyat və ailəyaşamına hörmət, mənzil toxunulmazlığı və yazışma azadlığı hüquqlarının istifadəsində hakimiyyət orqanları aşağıdakı hallarda, hüquqa uyğun şəkildə, məhdudlaşdırma apara bilər: a) bir demokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik, ictimai qaydaya da ölkənin iqtisadi rifahının yararı üçün (ölkənin iqtisadi rifahı ancaq bu maddə üçün müdaxilə təşkil edə bilər);

b) iğtişaların ya da cinayətlərin qarşısının alınması, sağlamlığın, ya da ümumi əxlaqın qorunması ya da başqalarının hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün.

Konvensiyada təsbit edildiyi kimi, fikir və vicdan azadlığı məhdudlaşdırıla bilməz, yəni ona müdaxilə etmək hər halda hüquqa ziddir. Fikrə ancaq totalitar dövlətlər müdaxilə edir. Din və ibadət azadlığına gəldikdə isə, müdaxilə ancaq demokratik cəmiyyətdə zəruri olduğu ölçüdə, qanunla nəzərdə tutulma şərtlər daxilində mümkün ola bilər. Söz və ifadə azadlığı (10-cu maddə), habelə toplaşma və birləşmə azadlığı (11-ci maddə) baxımından gətirilən məhdudlaşdırma standartları eynidir, yalnız belə bir fərq var ki, söz və ifadə azadlığının məhdudlaşdırılmasında ərazi bütövlüyünün qorunması məhdudlaşdırma səbəbi kimi çıxış edə bilər (digər hüquqlar baxımından isə ola bilməz). Qanunla nəzərdə tutulma və demokratik cəmiyyətdə zəruri olma ölçüləri burada yenə təkrar olunur. Silahlı qüvvələrin, dövlət qulluqçularının və polis orqanlarının toplaşma və birləşmə azadlıqlarına qanunla digər məhdudkiyyələrdə qoyula bilər. 8, 9, 10 və 11-ci maddələrin ikinci bəndlərinə baxılsa görünər ki, ən geniş müdaxilə səbəbləri söz azadlığı üçün nəzərdə tutulduğu halda, ən az müdaxilə səbəbləri fikir və din azadlığı üçün nəzərdə tutulub. Habelə buradakı heç bir meyarı, azadlıq hüququnun

məhdudlaşdırılmasında tətbiq etmək olmaz. Bunu ona görə qeyd edirik ki, hüququn əhəmiyyət dərəcəsinə görə, ona tətbiq edilən məhdudlaşdırma standartları da fərqli olur. Konvensiya, ümumiyyətlə, xarici vətəndaşların siyasi hüquqlarının məhdudlaşdırıla biləcəyini qəbul edib. Konvensiyaya görə, 10, 11 və 14-cü maddələrdəki heç bir müddəə Yüksək Tərəf Dövlətlərin, xaricilərin siyasi fəaliyyətlərinə məhdudkiyyətlər qoymasına əngəl deyildir.

Konvensiyanın 17-ci və 18-ci maddələrində məhdudlaşdırmalarla bağlı çox vacib qeydlər nəzərdə tutulur. Belə ki, bu qeydlər ilk başda tam aydın da olmur. 17-ci maddə nəzərdə tutulan hüquqların əleyhinə təfsir qadağasını gətirir və deyir ki, heç nəyə əsaslanaraq müvafiq hüquqları ləğv etmək ya da onları icazə veriləndən daha çox məhdudlaşdırmaq olmaz. 18-ci maddə isə, hüquqlara tətbiq edilən məhdudlaşdırmaların, ancaq nəzərdə tutulmuş müvafiq məhdudlaşdırma səbəblərinə əsaslanma biləcəyi və başqa uydurmaya da, saxta səbəbləri ilə haqlı görülməyəcəyini bəyan edir. Əslində, 17 və 18-ci maddə bir-birini tamamlayır. Həqiqətən də bəzi ölkələrdə hüquqların məhdudlaşdırılmasında uydurma və saxta səbəblərin istifadəsi o qədər geniş yayılıb ki, Konvensiya bunu xüsusi olaraq təsbit edib.

2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yaradılması, strukturu və məhkəmə icraatı. Yuxarıda da qeyd etdiyimi kimi, Avropa məkanında, 1998-ci ilə qədər şikayətlərə baxan əsas orqan Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası idi. 1998-ci ilin noyabrından Konvensiya yeni redaksiyada, 11-ci Protokolunun təsdiqindən sonra əsaslı şəkildə dəyişdirildi. 11-ci Protokola görə Komissiya ləğv edildi və yalnız Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi saxlanıldı. 1998-ci ilə qədər baxılan və Komissiyanın icraatında olan işlər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə keçdi. Əvvəllər mövcud olmuş, Komissiya və Məhkəmənin səlahiyyətlərini tanıyıb-tanımamaq, tərəf dövlətlər üçün ixtiyari (sərbəst) deyildi və tərəf dövlətlər,

Konvensiyaya tərəf olmaqla artıq Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyası altına düşürdülər. Konvensiya çərçivəsində məcburi yurisdiksiyalı məhkəmənin olması təqdirə layiqdir və Konvensiya müddəalarını deklarativ olmadığını göstərici kimi təzahür edir. Çünki belə, çox mütarəqqi sənədlərə imza atan dövlətlər, onların praktiki həyata keçirilməsini təmin etməyə məcbur edilir. Bu baxımdan 11-ci Protokol Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə daha təsirli hala gətirmək hazırlanıb. 11-ci Protokol qüvvəyə mindikdən sonra, AŞ Nazirlər Kabineti məhkəmə qərarlarının yerinə yetirilməsində yenə də əsas icra orqanı kimi çıxış edir.

11-ci Protokol qüvvəyə mindikdən sonra Komissiya haqqında protokol ləğv edilmiş, Məhkəmənin strukturu dəyişdirilib. Hakimlər 6 il müddətinə və bir neçə dəfə seçilə bilər. Məhkəmənin strukturu: Komitə, Palata, Böyük Palata və Plenumdan ibarətdir. Yüksək əxlaqı xüsusiyyətlərə sahib olan hüquqşünaslar bu vəzifəyə təyin oluna bilərlər. Hakimlərə öz dövlətlərindən hər hansı bir təlimat və ya göstəriş almaları qadağandır. Məhkəmə hakimləri vəzifələri ilə uyğunlaşmayan hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmaq qadağandır. Hakimlər, tərəf dövləti tərəfindən irəli sürülən 3 namizəd arasında, Parlament Assambleyasında seçilir. 70 yaşına çatmayan hakimlərin vəzifə müddəti başa çatır. Yeni hakim vəzifəyə başlayana qədər əvvəlki hakim işinə davam edir.

1998-ci il noyabrın 1-dən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin iş həcmi artan tempə inkişaf etmişdir. Bu dövrə qədər özünün mövcudluğunun 44 ili ərzində Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası 38 389 qərar və qətnamə çıxarmışdır. Müraciətlərin sayı durmadan artmış 1998-ci ildə 18 164, təkcə 2002-ci ildə isə 34 546 şikayət qəbul edilmişdir.

AİHM-in inzibati cəhətdən öz Plenumda formalaşır. Plenum inzibati məsələləri həll etmək üçün çağırılır. Onun tərkibinə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bütün hakimləri daxildir. Plenar iclasda Məhkəmə 3 il müddətinə öz

sədrini və onun müavini seçir, Reqlament qəbul edir (prosedur qaydalar üçün), 5 il müddətinə Katiblik seçir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Plenumu sədrin hesabatını dinləyir, problemləri müzakirə edir. AŞNK və AŞPA-ın sorğularını cavablandıraraq təsdiq edir.

Məhkəmə işinin təşkil edilməsi katib-kanslərə və onun müaviniyə həvalə edilir. Məhkəmə katibliyi bölmə və şöbə katiblərindən ibarətdir. Onlar hüquqi və inzibati xarakterli işlər icra edirlər. Katiblik məhkəmənin inzibati cəhətdən idarə olunmasına cavabdehlik daşıyır. Belə ki, Katiblik AİHM-in ərizəçiləri, cavabdehlər və üçüncü tərəflə ilə yazışmalar aparır, arxivin, rəsmi nəşrlərin qorunmasına məsuliyyət daşıyır, kütləvi informasiya vasitələrinin basın, mətbu sorğularına cavab verir. Yüksək vəzifələr istisna olmaqla, Katibliyə aparılan təyinat AŞ Baş katibi tərəfindən, AŞ İnsan Hüquqları sədri və ya onun nümayəndəsinin razılığı əsasında müəyyən edilir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində ərizələrə ilkin baxan struktur, məhz 3 nəfərdən ibarət Komitələrdir. Komitələrdə ərizələrə baxılır və rədd edilmərsə, bu ərizələr Palataya göndərilir. 7 nəfərlik Palata ərizələrə dair qərar qəbul edilir. Məhkəmə qərarlarını ingilis və ya fransız dilində verir.

Komitələrin hər birində 3 hakim, Palatalarda 7 hakim və Böyük Palatada isə 17 hakimdən ibarət heyət formalaşır. Məhkəmə Palataları, Komitələrin təşkilində iştirak edirlər. Böyük Məhkəmə Palatalarının kollegiyalarının hər birinə isə 5 hakim daxildir. Məhkəmə Plenumu 3 il müddətinə sədr və sədr müavini seçir və 7 illik Palatalar qurur. Komitələrin fəaliyyəti ərizə (müraciət) araşdırılmaları ilə başlayır. Səsvərmə yolu ilə ərizənin qəbul edilib-edilməməsi həll edilir. Palatalarda işin mahiyyəti üzrə qərar verilir. Ərizələrin qəbul edilməsi səlahiyyəti də Palatalara məxsusdur. İşlərə baxılması Böyük Palataya həvalə edilir. Üzv-dövlətləri təmsil edən hakimlər, palataların üzvü olmaqla ex officio kimi onların dövlətlərinə

qarşı verilmiş iddialara qarşı məsuliyyət daşımaqla, cavabdeh-dövlətin nümayəndəsi hesab edilirlər. Əgər belə bir statusda hakim yoxdursa (müvəqqəti) və ya həmin hakim məhkəmədə iştirak edə bilmirsə, müvafiq dövlət 30 gün müddətində hər hansı şəxsi milli hakim (ad hoc) kimi onun əvəzinə AİHM-ə göndərməlidir.

AİHM işlərin araşdırılmasının təşəbbüskarı kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin üzv-dövlətləri və fərdi şəxslər çıxış edir. Fərdi ərizəçi ona münasibətdə qanun pozuntusuna yol verildiyini sübut etməli idi. Fərdi ərizəçinin üçüncü şəxsin (actio popularis) maraqları naminə etdiyi müraciətlər qəbul edilmirdi.

AİHM-in hakimiyyət orqanlarının hərəkəti və ya hərəkətsizliyi səbəbindən hüququ pozulmuş şəxslərin dairəsini müəyyən etmişdir. AİHM nəzərdə tutduğu və real olaraq hesab etdiyi "hüquqi pozulmuş" şəxslərlə yanaşı onların qohumlarının da bilavasitə və ya dolaylı yolla zərər çəkdiklərini müəyyən edirdi. AİHM-in icraata qəbul etdiyi işlər üzrə cavabdeh kimi dövlət çıxış edirdi. AİHM tərəfindən Avropa Şurasının istənilən üzv-dövlətini, o cümlədən dövlət strukturunun, hakimiyyət qollarının, dövlət agentliklərinin, məmurların, dövlət adından çıxış edən və dövlət tərəfindən delegiya edilmiş hakimiyyət vəzifələrinə malik istənilən struktur, inkriminasiya etmək səlahiyyətinə malik idi. AİHM-in səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq, üzv-dövlətlər ölkələri ərazisində baş verən insan həyatı, azadlıq, insan ləyaqəti, ayrı-ayrı şəxslərin fərdi maraq və mənafeələrini, pozulmuş hüquqlarını təmin etməməyə görə inkriminasiya edilə bilərdilər. Lakin məsələ, hər hansı iki şirkət arasında müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməməyə görə baş vermiş konflikte görə şikayətlərin AİHM-in yurisdiksiyasına heç bir aidiyyəti yoxdur və bu mübahisənin həllinə, müvafiq yerli və beynəlxalq qanunvericilik çərçivəsində mülki-hüquqi məsələ kimi araşdırılmalıdır.

Üzv-dövlətlərin ərazilərində baş verən istənilən hadisəyə görə müvafiq dövlətlərin yurisdiksiyası məsələni araşdırmalı və bu hadisələrin nəticəsində pozulmuş hüquqları təmin etməlidir. Dövlətin ərazisindən kənarında baş verən hadisələrə görə, dövlət məsuliyyəti daşımır və bu şərt "ratione loci" adlanır. Belə ki, üzv-dövlət yalnız ölkə daxilindəki hadisələrə görə məsuliyyət daşıyır. İstisna kimi üzv-dövlətin ərazisində kənarında yerləşən, başqa suveren dövlətin ərazisində (anklavında) yerləşən və faktiki olaraq üzv-dövlət tərəfindən idarə olunana ərazilərə şamil edilir.

AİHM-nə müraciət etmək üçün müəyyən edilmiş iddia müddəti, milli məhkəmə orqanları tərəfindən elan edilmiş qərarın və ya hökmün elan edilməsindən 6 ay başa çatana qədər olmalıdır. Bu müddət Avropa Şurasının hüquq sisteminin və üzv-dövlətlərin fəaliyyətləri üçün normal hesab edilir. Bu müddət ərzində iddia etiraz ərizəsi ilə müraciət etmək mümkün hesab edilir. 6 aydan yuxarı iddia müddətinin uzadılması müstəsna hallarda icazə verilir. Bu sırada forsmajor vəziyyətin mövcudluğu nəzərə alınır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə dair 14 sayılı Protokolu, onun təşkili və fəaliyyətində bir sıra dəyişiklikləri nəzərdə tutur. AİHM hakimlərinin seçilməsi prosedurlarında müxtəlif mərhələlərində milli dövlətlər, Avropa İttifaqı Nazirlər Komitəsi və Avropa İttifaqı Parlament Assambleyası iştirak edir. İnsan Hüquqları Konvensiyasına qoşulmuş dövlətlərin hər biri AİHM-də bir hakim ilə təmsil olunurlar. Bu qaydalar Konvensiyanın 20-ci maddəsi üzrə müəyyən edilmişdir. Lakin hakimlər dövləti təmsil etmir və öz adlarından, fərdi qaydada çıxış edirlər (21-ci maddə). Konvensiyanın 23-cü maddəsinə görə hakimlər 6 il müddətinə və yenidən seçilmək hüququna malikdirlər. 1998-ci ildə seçilmiş hakimlərin yarısı 3 il müddətə seçilmişdirlər. Beləliklə də, məhkəmə korpusunun rotasiya edilməsində varislik qorunmuşdur. Müstəqil və qərəzsiz fəaliyyət göstərən

hakimlərin geniş immunitetləri vardır. Lakin onlar öz peşələrindən əlavə sahibkarlıqla və hər hansı hakimlik peşəsinə müvafiq olmayan işlə, o cümlədən siyasi və inzibati fəaliyyətlə məşğul ola bilməzdilər. Milli dövlətlərin hakimlərin işlərinə, güman edilən təsirini azaltmaq məqsədilə, 14 sayılı Protokol yeni qaydaları nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, 2004-cü il may ayının 13-də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 14 sayılı Protokolu seçilmiş hakimlərin səlahiyyət müddətini avtomatik olaraq 9 ilə qədər uzadırdı. Əvvəllər isə (həm Komissiya, həm də 11 sayılı Protokolda) hakimlər yenidən seçilmələri üçün milli dövlətlər tərəfindən yenidən namizədlərinin irəli sürülməsi zəruri idi. Əgər planlı rotasiya və ya hər hansı səbəbdən yeni hakimlərin seçilməsi zərurəti yarandıqda, vakansiya yer üçün müvafiq dövlət Avropa Şurası Parlament Assambleyasına (AŞPA) 3 nəfərin namizədliyini verirdi. AŞPA-nın xüsusi Komissiyası hakimlərə namizədlərlə hüquqi məsələlərə dair qapalı söhbət aparır və Assambleyanın plenar iclası üçün namizədlər barədə təqdimat hazırlayır. Namizəd mütləq səs çoxluğu ilə seçilir.

3. Avropa Ombudsmanı. İnsan hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya təminatı institutları içərisində, hazırda, dünya birliyi ölkələrində geniş tətbiqini tapmış ombudsman mühüm yer tutur. Bu – Avropa Parlamenti tərəfindən təyin edilən, Avropa İttifaqı institutları və orqanları tərəfindən idarəetmə nizamının pozulması faktları üzrə müstəqil araşdırmalar aparan vəzifəli şəxsdir. İnsan hüquqları üzrə müvəkkil və ya Avropa Ombudsmanı müstəqil şəxs olmaqla, geniş səlahiyyətlərə malikdir. Ombudsmana bəzi ölkələrdə komissar, elçi, xalq müdafiəçisi və sair də deyilir. Belə ki, Skandinaviya ölkələrində, o, ombudsman, İspaniyada xalq müdafiəçisi (o cümlədən də Portuqaliyada), Fransa Respublikasında elçi, Rumıniya Respublikasında xalqın vəkili adlandırılır. Məhkəmə və prokurorluq orqanlarından fərqli olaraq, ombudsman, insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində apardığı təhqiqatı

qanunçuluqla yanaşı, həm də səmərəlilik, məqsəduyğunluq, vicdanlılıq və ədalətliklik nöqtəyi-nəzərdən həyata keçirilir.

Avropa Ombudsmanı vəzifəsi – Avropa İttifaqında icraedici və qanunvericilik qolları arasında yaranan konfliktlərdə müstəqil vasitəçi, Avropa İttifaqı orqanlarından, hər bir Avropa vətəndaşının şikayətlə müraciət edə biləcəyi insan – 1993-cü il Maastrixt sazişində nəzərdə tutulmuşdu. Nəticədə, Avropa İttifaqının bu institutu Avropa Parlamentinin 9 mart 1994-cü ildə qəbul edilmiş “Ombudsman vəzifələrinin həyata keçirilməsi mexanizminin qaydaları və əsas şərtləri haqqında” qərarı ilə konkretləşdirilmişdir.

İlk Avropa Ombudsmanı, 1995-ci ilin iyulunda Avropa Parlamenti tərəfindən seçilən və 1999-cu ildə ikinci dəfə yenidən bu vəzifəyə seçilən Jacob Soderman (Finlandiya, 1995-2003) olmuşdur. 2003-cü ildə ombudsman postunu Nikiforos Diamandouros (Yunanıstan, 2003-2013) tutdu. 2013-cü ildən etibarən bu vəzifəni Emily O'reilly (İrlandiya, 2013-indiyədək) yerinə yetirir. Ombudsmanın vəzifə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin əsaslandığı status və digər şərtlər, Sazişlərə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı Şurasının razılığı və Avropa Komissiyasının rəyi nəzərə alınmaqla, 9 mart, 1994-cü ildə Avropa Parlamenti tərəfindən müəyyən edilmişdir.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkil, Avropa Parlamentinə seçkilərdən sonra, 5 il müddətinə təyin edilir, yəni ombudsmanın səlahiyyət müddəti, parlamentin səlahiyyət müddəti ilə şərtlənir. Ombudsmanın qərarı, Parlamentin yerləşdiyi Strasburq şəhərindədir. Ona katiblik və Ombudsman tərəfindən təyin edilən direktorlar kömək edir. Ombudsman vəzifəsinə namizəd aşağıdakı şərtlərə cavab verməlidir: Aİ-nin üzvü olan dövlətin vətəndaşlığına malik olmaq; vətəndaşı olduğu ölkənin ən yüksək məhkəmə orqanlarına namizədlər üçün nəzərdə tutulan tələblərə cavab vermək və ya insan

hüquqları sahəsində hamılıqla tanınan səlahiyyətə və təcrübəyə malik olmaq.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkil öz vəzifələrini tamamilə müstəqil və qərəzsiz şəkildə həyata keçirir. Ombudsman, heç bir hökumətdən və təşkilatdan göstəriş almır. Bundan başqa, bütün səlahiyyət müddəti ərzində Ombudsman, ödənişli olub-olmamasından asılı olmayaraq, heç bir başqa professional fəaliyyətlə məşğul ola bilməz.

Ombudsmanın fəaliyyəti səlahiyyət müddətinin bitməsi, yaxud könüllü və ya məcburi istefa nəticəsində başa çatır. Əgər Ombudsman vəzifəsi müddətin bitməsindən öncə boşalrsa, onu əvəz edən şəxs Parlament seçkilərinin keçirilməsinə qalan üç ay müddəti üçün, müvafiq olaraq, yeni Ombudsman təyin olunana qədər bu vəzifəyə təyin edilir. Əgər Ombudsman, vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün məcburi olan şərtlərə əməl etmirsə və ya ciddi səhv etmişdirsə, bu zaman Avropa Parlamentinin tələbi ilə Avropa Məhkəməsi tərəfindən vəzifədən azad edilə bilər.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkil, Avropa İttifaqı vətəndaşlarından, Avropa İttifaqının üzv-dövlətlərində yaşayan və ya daimi qanuni yaşayış yeri olan fiziki və hüquqi şəxslərdən şikayətlər almaq səlahiyyətinə malikdir. O, yalnız insan hüquqları sahəsində mövcud olan problemlərin həlli ilə məşğul olmur, eyni zamanda, idarəetmədə mövcud olan çatışmazlıqların, İttifaqın orqan və institutlarının işi ilə bağlı hesablamalardakı yanlışlıqların aşkara çıxarılmasına kömək edir. Yalnız ədalət mühakiməsini həyata keçirən Avropa Məhkəməsi və Birinci instansiya məhkəməsi onun yurisdiksiyasına aid edilmir. Ombudsman, vətəndaşlarla İttifaq arasında vasitəçi kimi fəaliyyət göstərir. O, Avropa İttifaqı orqanlarına tövsiyələr vermək, Avropa Parlamentinin müzakirəsinə hər hansı məsələni çıxarmaq hüququna malikdir ki, sonuncu cəhətə olduqda, aparılan hesablamalarda

yanlışlıqlarla və səmərəsiz idarəetmə ilə bağlı günahkarlara siyasi təsirin ölçülərini müəyyənləşdirmək hüququna malikdir.

Avropa Ombudsmanına şikayət, iddiaçı tərəfindən onun haqlı olduğunu göstərən sübutlar qismində təqdim olunmuş faktların aşkarlandığı gündən iki il müddətində təqdim edilməlidir. Bundan başqa, iddiaçı Ombudsmana müraciət etməzdən öncə, şikayət etdiyi institut və ya müəssisənin bütün inzibati addımlara əməl etməlidir. Həmin dövrdə və ya daha öncə məhkəmə araşdırmasının predmeti olmuş şikayət əsassız sayılır. Hər bir şikayətdə onun mahiyyəti, iddiaçının konfidensiallığının saxlanması barədə xahiş edə bildiyi şəxsi məlumatları dəqiq və aydın şəkildə Ombudsmana çatdırılmalıdır. Zəruri hallarda, Ombudsman iddiaçıya digər vəzifəli şəxsə müraciət etməyi təklif edə bilər. Ombudsman məsələni aydınlaşdırmaq üçün istənilən sorğunu edə bilər. Sonra insan hüquqları üzrə müvəkkil araşdırmaya aidiyyəti olan və məsələyə öz qiymətini verə biləcək Avropa İttifaqı institut və ya müəssisəsinə problem və ya mübahisə haqqında məlumatlandırır. İttifaqın institut və müəssisələri Ombudsmanın tələb etdiyi bütün informasiyanı ona verməyə və işə aidiyyəti olan sənədləri əldə etməsinə lazımı şərait yaratmağa borcludurlar. Onlar yalnız bu məlumat və ya sənədlərin konfidensiallığının saxlanılmasına dair hüquqi göstəriş əsasında bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina edə bilərlər. Ombudsman tərəfindən aparılan araşdırmalar haqqında hər il Avropa Parlamentinə hesabat verir. Pozulmuş hüquqların müdafiəsinin yeganə məhkəmə mexanizmi, təcrübəsi yeni Avropa hüquq sistemi çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi konsepsiyasının inkişafının əsasını qoyan Avropa İttifaqı Məhkəməsidir.

4. İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində Konvensiyanın Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində təminatı. Müasir şəraitdə hər bir dövlətin demokratik imici onun insan hüquqlarına münasibəti, həmin dövlətdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Demokratiya və insan hüquqları bir-birilə qırılmaz surətdə bağlıdır, biri digərini şərtləndirir. Yalnız cəmiyyətdə mövcud olan demokratik mühit insan hüquqlarının qorunmasına real təminat verə bilər. Digər tərəfdən insanın əsas hüquq və azadlıqlarının qanunvericilikdə və real həyatda təmin edilməsi cəmiyyətdə demokratiyanın təşəkkülü və geniş inkişafı üçün həlledici amil rolunu oynayır. Azərbaycan Respublikası məhz bu prinsipləri əldə rəhbər tutaraq və demokratik hüquqi dövlət qurmağı ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edərək, insan hüquqlarının müasir konsepsiyasını ölkə Konstitusiyası səviyyəsində tanımış və onun adekvat normativ əsasını yaratmışdır. Məhz, dövlətimiz 1995-ci ilin noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir. İnsanın hüquq və azadlıqlarının ən yüksək dəyər kimi təsdiq edilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiya quruluşunun başlıca norması kimi götürülmüşdür. Konstitusiyanın «Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları» adlanan 48 maddədən ibarət III fəslinin bütün mətni insana, insan ləyaqətinə, insan hüquqlarına hörmət ruhunda yazılmışdır. İnsan hüquqları sahəsində Avropa standartlarının əsas hissəsi İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ona əlavə edilən 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarda ifadə olunmuşdur. İnsan hüquqları sahəsində Avropa standartları müasir beynəlxalq hüququn tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində beynəlxalq hüquq normalarının yeri ilə bağlı məsələni araşdırmaq bu mənada əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili (milli) hüququn qarşılıqlı əlaqəsi, onlar arasında (hüquqi qüvvəsi və tətbiqi ilə bağlı) münasibət məsələsi, bir qayda olaraq, hər bir dövlətin konstitusiyası ilə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da bu məsələ ilə bağlı bir necə

müddəa vardır. Konstitusiyanın «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan aktlar» adlanan 148-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İkincisi, beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsini tənzimləyən 151-ci maddədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlarla (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Bu müddəa Konstitusiyada təsbit olunsada, belə ziddiyyətlərin yaranması halında beynəlxalq müqavilələrin tətbiq edilməsinin mexanizmləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Bu baxımdan konkret münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı qeyd edilən səbəblərdən yaranan problemlərin qarşısının alınması üçün səlahiyyətli qurumlar tərəfindən müvafiq mexanizmlərin işlənilib hazırlanması məqsədəuyğundur. Göstərilən norma ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin respublikanın hüquq sistemində daxil olan normativ aktların iyerarxiyasında yeri müəyyən edilmişdir. Bu sistemdə beynəlxalq müqavilə hüquqi qüvvəsinə görə Konstitusiyadan və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlardan sonra üçüncü yerdə durur. Konstitusiyanın qeyd edilən 148-ci və 151-ci maddələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində beynəlxalq hüquq normalarının yeri haqqında kifayət qədər aydınlıq yaradır. Lakin bu müasir beynəlxalq hüququn tələblərinə tam şəkildə cavab vermir. Çünki istər müasir beynəlxalq hüquqda imperativ normalardan biri olan beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmə (pacta sunt servata) prinsipi baxımından, istərsə də universal beynəlxalq saziş olan Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci

maddəsinə əsasən, habelə bir sıra digər beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə görə dövlətdaxili qanunvericilik tamamilə, ölkə Konstitusiyası da daxil olmaqla, beynəlxalq hüquqa uyğun olmalıdır. Ölkə Konstitusiyasında insan hüquqları üzrə beynəlxalq standartlara münasibətdə beynəlxalq hüquqla milli hüququn nisbəti məsələsi həmin tələblərə cavab verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin ikinci hissəsində birbaşa göstərilir ki, Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə nisbətdə fərqli qaydalar müəyyən edilibsə, beynəlxalq müqavilənin norması tətbiq edilməlidir. Burada, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin ikinci hissəsi ilə 151-ci maddə arasında müəyyən ziddiyyətin olduğu təəssüratı yaranır. 12-ci maddənin II hissəsi isə xüsusi hal üçün, ayrıca məsələ olmaqla yalnız insan hüquqları sahəsində mövcud olan Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr üçün nəzərdə tutulub. Bu hal üçün hüquqi texnikanın prinsipi olan «lex specialis derogat legi generalis» (xüsusi qanun ümumi qanunu dəyişdirir) qaydası tətbiq edilir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi kimi müdafiə mexanizminin təsir dairəsinə düşən insan hüquqları və azadlıqları Konvensiyanın «Hüquqlar və azadlıqlar» adlanan birinci bölməsində və qeyd edilən Protokolların üst-üstə on dörd maddəsində öz əksini tapmışdır. Konvensiyanın 46-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası eyni zamanda tərəf olduğu işlər üzrə AİHM-in qərarlarını icra etməyi vəzifə kimi öz üzərinə götürmüşdür. Məhkəmənin fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində xeyli sayda qərarlar qəbul edilmişdir. AİHM ona edilən şikayətləri Konvensiya və ona dair Protokollar və əvvəllər qəbul etdiyi presedentlər əsasında həll edilir. Milli məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlar AİHM-in presedent hüququna uyğun gəlmədikdə cavabdeh tərəfin üzərinə

kompensasiya ödəmək vəzifəsi qoyulur. Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyini Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna uyğunlaşdırılması və bu hüququn milli qanunvericiliyə gətirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnun Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə gətirilməsində «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiyaya qanununu, «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Konstitusiyaya qanununu, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında» Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Bu akta müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi, apellyasiya məhkəmələri və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etmələri və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almaları tövsiyə edilmişdir. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli məhkəmələr tərəfindən düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini edilməsi məqsədilə Ali Məhkəmənin Plenumu 30 mart 2006-cı il tarixdə «Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında qərar qəbul etmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna, təbii ki, əsas Konvensiya və

ona dair Protokollar, həm də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmiş presedentlər daxil edilir. AİHM-in presedent hüququnun Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sistemində hansı iyerarxiya mövqeyində dayanması da əhəmiyyətlidir. Avropa Konvensiyasının Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sistemində yerini müəyyənləşdirərəkən, beynəlxalq hüququn milli hüquqa gətirilməsinə münasibətin hansı hüquqi qayda da tənzimlənməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148.2-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir.

Hüquq nəzəriyyəsində bu qayda monist mövqe yanaşmadır və beynəlxalq hüququn milli hüquqa gətirilməsinin inkorporasiya üsulunu ifadə edir. Beynəlxalq hüququn milli hüquqa gətirilməsinin transformasiya üsulu da – yəni müvafiq müqavilə normaları xüsusi qanun qəbul edilərək milli hüquqa daxil edilir. «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya qanununun məqsədi kimi Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında» Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq göstərilməsi, Avropa Konvensiyasının milli hüquqda tətbiqi məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan qayda olmaması ilə yanaşı, həm də AR-da beynəlxalq hüquq milli hüquqa transformasiya ilə gətirilir. AİHM-in presedent hüququnun Azərbaycan məhkəmələri tərəfindən tətbiqi tövsiyə xarakteri daşıyır və Azərbaycan hüquq sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması baxımından müsbət qiymətləndirilməlidir. Ali Məhkəmənin də bu barədə 30 mart 2006-cı il tarixli qərarı da bu sahədə bir çox boşluqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Azərbaycan hüquq ənənələrinə

görə Ali Məhkəmənin qərarları tövsiyə xarakterli olsa da, onlara əməl olunmadan qəbul edilən məhkəmə qərarları hüquqi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmamış hesab olunaraq yuxarı məhkəmələr tərəfindən ləğv olunur. Lakin burada da, beynəlxalq hüququn sekundum legem formasında tətbiqindən gədirsə, onda bunun qüvvədə olan qanunvericiliyin AİHM-in presedent hüququna uyğunlaşdırılması üçün ciddi nəticələri yaratmayacaq. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna hətta sekundum legem formasında da tətbiqinin məcburi hüquqi norma kimi müəyyənləşdirilməsinin belə özünün müsbət nəticələri olacaqdır. AİHM-in presedent hüququnun milli qanunvericilikdə tətbiqinin məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan qayda olunması məsələsi tam olaraq həll olunmamış qalmaqdadır. Belə ki, AR Ali Məhkəməsi qeyd olunan qərarın məqsədi kimi ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmələr tərəfindən «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini göstərilə də, ölkəmizdə inkorporasiya de fakto tətbiq olunması, bu məqsədə nail olmaq mümkün olmayacaqdır. Ali Məhkəmə qərarının 2-ci bəndində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı Konvensiya müddəalarını da rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər. Ona görə də, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı Konvensiyanın müddəalarını da rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidir.

II HİSSƏ. AVROPA İTTİFAQININ HÜQUQ SAHƏLƏRİ

XII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ GÖMRÜK HÜQUQU

1. Avropa İttifaqının gömrük hüququ anlayışı.
2. Avropa İttifaqının gömrük hüququnun mənbələri.
3. Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi.

1. Avropa İttifaqının gömrük hüququ anlayışı. Avropa İqtisadi Birliyi təsis olunduğu dövrdən başlayaraq, Gömrük İttifaqı "Ümumi bazar"ın əsasını təşkil etmişdir. Əvvəldən, Avropa Birliyinin yaranmasının əsas siyasi-hüquqi məqsədlərindən biri, vahid məkan daxilində əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst satışı və hərəkətini yaratmaq olmuşdur. Birlik daxilində Gömrük İttifaqının yaradılması Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilənin 9-cü maddəsində təsbit edilmişdir. Bu maddədə göstərilirdi ki, Birlik daxilində Gömrük İttifaqı təsis etməklə, üzv-dövlətlər öz aralarında və üçüncü dövlətlərlə vahid ümumi gömrük tarifləri müəyyən etməlidirlər. Hazırkı Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi 1994-cü il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minmişdir. Məcəllə, Birlik üzvlərinin üçüncü dövlətlərlə ticarət münasibətlərini tənzimləyən əsas hüquqi sənəddir. Məcəllə, 1968-ci ildən 1992-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən 75 ən müxtəlif gömrük rəqlamentini birləşdirməklə, Avropa İttifaqı hüququnun əsaslarını ifadə etməsinə yönəlmişdir. Gömrük Məcəlləsi üç hissədən ibarətdir:

1) gömrük qanunvericiliyinin əsasları (Avropa İttifaqının gömrük əraziləri, gömrük tarifləri, gömrük qiyməti, malların mənsəyi);

2) gömrük istiqamətləri ilə bağlı olan qaydalar (customs destinations), iqtisadi effektdə malik bəzi gömrük rejimləri

("iqtisadi məzmunlu gömrük prosedurları"), istiqamətlərdə əsas dəyişikliklər (redirection) və əmtələrin məhv edilməsi;

3) gömrük borcları məsələsi ilə bağlı qaydalar (customs debt) və gömrük məsələləri ilə bağlı qərarlara etiraz edilməsi qaydaları.

Məlumdur ki, Avropa Birliyinin yaranması, üzv dövlətlərin öz suverenliklərinin bir qismini Avropa Birliyinə, sonra isə Avropa İttifaqının institutlarına və orqanlarına verməsi nəticəsində baş vermişdir. Nəticədə, gömrük məsələlərinin tənzimlənməsi, təsis müqavilələrində nəzərdə tutulduğu kimi, integrasiya prosesində formalaşan orqanların yurisdiksiyasına keçmişdir. Beləliklə, gömrük hüququ sahəsində Birliyin hüquq normalarının formalaşması və inkişafı, üç Birlik (Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerjisi Birliyi) tərəfindən unifikasiyası edilməsi, Avropa Birliyinin yeni hüquq sahəsinin- gömrük hüququnun yaranmasını müəyyən etmişdir. Avropa İttifaqının gömrük hüququ anlayışı, ayrı-ayrı ölkələrin milli hüquq sahələrinin təsnifatında olduğu kimi hüquq sahələrindən biri, konkret olaraq isə bəhs etdiyimiz Avropa İttifaqının hüquq sahəsidir. Beləliklə, Avropa İttifaqının gömrük hüququ dedikdə, Gömrük İttifaqının fəaliyyətinin daxili və xarici aspektlərini tənzimləyən normalar məcmusu başa düşülür.

Avropa İttifaqının gömrük hüququ səlahiyyətlərindən kənarında, milli gömrük hüquq tənzimlənməsi üçün xarakterik olan bir çox gömrük hüquqi münasibətlər qalmışdır. Belə ki, milli konstitusiyaya və inzibati hüququn predmeti olan gömrük xidmətinin institusional əsasları, gömrük orqanlarının sistemi və strukturu. Gömrük qulluqçularının statusu haqqında Birlik hüququnda müvafiq maddələr təsbit olunmamışdır. Gömrük hüquqpozmaları və cinayətlərə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi, milli hüquq (inzibati və cinayət hüququ) sisteminin səlahiyyətlərinə şamil edilməsinə baxmayaraq, Maastrix və

Amsterdam müqavilələri bu sahədə işlərin uzlaşdırılması perspektivlərini nəzərdə tuturdu.

Avropa İttifaqının "gömrük hüququ" termini daha geniş mənada həm Birliyin hüquq normalarını, həm də, Avropa İttifaqının üçüncü dayaqları çərçivəsində hüquq normalarını (qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə, narkotiklər və onun dövryyəsinin qarşısının alınması və sair) əhatə edir. Lakin üçüncü dayaq üzrə normalar Birlik üçün özünəməxsus cəhətlər yaratsa da, onun birbaşa tətbiq qüvvəsi yoxdur. Bu normaların üzv-dövlətlər tərəfindən implementasiya olunmasına zərurət vardır və məhkəmə müdafiəsindən istifadə etməkdən məhrumdur.

Avropa İttifaqının gömrük hüququ, müstəsna olaraq Birliyin səlahiyyətlərinə daxil olan xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsində, bəzi hallarda isə üzv-dövlətlərin xüsusi normativ-hüquqi aktlar qəbul etməsini də istisna etmir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- ictimai mənəviyyatın, ümumi siyasətin və ümumi təhlükəsizliyin əsaslarına təhlükə yaradan importu (idxal) və eksportu (ixrac) məhdudlaşdırmaq və qadağan etmək; insanların sağlamlığının və həyatlarının müdafiəsi, heyvan və bitkilərin qorunması; milli ədəbi, tarixi və arxeoloji nailiyyətlərin mühafizəsi; sənaye və ya sahibkar mülkiyyətinin qorunması;

- ətraf mühitin qorunması və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlər;

- üzv-dövlətlərin təhlükəsizlik maraqları naminə (silah, hərbi sursat, ikitəyinatlı olan malların ticarəti) tədbirlər;

- üzv-dövlətlər tərəfindən müharibələr dövründə hüquq qaydasının ciddi pozulması, həmçinin sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunmasına dair götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə tədbirlər;

- 1958-ci yanvar ayının 1-ə qədər üzv-dövlətlərlə üçüncü dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələrdən yaranan hüquq və

öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə (təbii ki, Avropa İttifaqına qoşulmuş yeni dövlətlər üçün) tədbirlər.

Birlik hüququnun bəzi törəmə aktları, xüsusi ilə də, Gömrük Məcəlləsi, üzv-dövlətlərə zərurət yarandığı hallarda məsələləri milli hüquqla tənzimləmək səlahiyyəti verir. Belə ki, üzv-dövlətlər milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq gömrük agentlərinin (brokerlərinin) hüquq və vəzifələrini reqlamentləşdirə, gömrük sərhədlərində keçid məntəqələrinin yerlərini, azad zona ərazilərini, gömrük orqanlarının strukturu və səlahiyyətlərini, gömrük hüquqpozmalarına görə sanksiyaların verilməsini, gömrük orqanlarının qərarlarından edilən şikayətlərə baxılmasını proseduru və bəzi başqa məsələləri həll edə bilər.

2. Avropa İttifaqının gömrük hüququnun mənbələri. Avropa İttifaqı gömrük hüququ mənbələri sistemində Birlik və İttifaq haqqında təsis müqavilələri; Avropa İttifaqı institutlarının normativ-hüquqi aktları; məhkəmə qərarları; Birlik və üzv-dövlətlərin beynəlxalq müqavilələri daxildir.

Avropa İttifaqının hüquq mənbələri sistemində iyerarxiya statusuna görə, təsis müqavilələri nəyin ki, gömrük hüququ, o cümlədən digər hüquq mənbələrinə münasibətdə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan aktlardır. Məhz ilkin təsis müqavilə aktları, gömrük ittifaqının hüquqi əsasını həmçinin, malların sərbəst hərəkəti, daşınması və vahid xarici ticarət siyasətinin formalaşmasının realizə olunması şərtlərini təsbit etmişdir.

Üzv-dövlətlər arasında 1951-ci ildə imzalanmış Avropa Kömür və Polad Birliyinin təsis olunması haqqında müqavilə, ilk hüquqi akt kimi gömrük-tarif tənzimlənməsinin ümumi əsaslarını müəyyən etmişdir. Müqavilənin 4-cü maddəsində Birlik daxilində import və eksport prosesində ekvivalent (ikili) effektiv rüsum və ödəncələrin (xəracların) toplanması və həmçinin, malların yerdəyişməsinin məhdudlaşdırılmasını ləğv

və qadağan etmişdir. 72-ci maddədə, Ali rəhbər orqanın təklifi ilə Şuraya, gömrük və poladın üçüncü dövlətlərlə ticarətində gömrük rüsumlarının maksimum və minimum hədlərini müəyyən etmək səlahiyyəti verilmişdir. Üzv-dövlətlər gömrük rüsumlarının yüksək və aşağı hədlərindən çıxıb-çımamağı barədə öhdəlik götürmüşdülər. Gömrük tariflərinin formalaşdırılması üzv-dövlətlərin səlahiyyətlərinə aid edilmişdir. Lakin, Ali rəhbər orqan milli tariflərin dəyişdirilməsində, dövlətlərə tövsiyələr vermək hüququna malik idi. 73-cü maddə də, Ali rəhbər orqana, üçüncü dövlətlərlə ticarət mallarının idxalı və ixracının lisenziyalaşdırılmasına nəzarət etmək hüququnu təsbit etmişdir. Bununla belə, Avropa Kömür və Polad Birliyinin aktları, ümumi və imperativ gömrük tariflərinin tətbiqini, üçüncü dövlətlərlə ticarət münasibətlərini tənzimləyən vahid gömrük siyasətini nəzərdə tutmamışdır. Digər tərəfdən müqavilənin tənzimlədiyi əmtələrin dairəsi o qədər kiçikdir ki, ona tarif və ticarət sahəsində azad ticarət və ya gömrük ittifaqını yaratmış, hər hansı "möhtəşəm" və Böyük Birlik Sazişi kimi baxmaq olmaz.

Avropa İqtisadi Birliyinin təsis edilməsi haqqında 1957-ci il müqaviləsi gömrük hüququ mənbələri sırasında ilk yerlərdən birini tutur. Məhz, Avropa Birliyinin yaradılmasını rəsmiləşdirən 1957-ci müqaviləsi, gömrük ittifaqının anlayış və prinsiplərini formalaşmasında aparıcı rola malik olmuşdur. Gömrük tənzimlənməsi sahəsində, Avropa İqtisadi Birliyi müqaviləsinin aşağıdakı əsas müddəalarını fərqləndirmək olar: daxili bazarın məqsədləri və prinsipləri (maddə 14); gömrük ittifaqı daxilində malların sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi (maddə 23-25, 29-31); Birliyin ümumi gömrük tariflərinin müəyyən edilməsi (maddə 23); Şuraya gömrük rüsumu tariflərini dəyişmək səlahiyyəti verilməsi (maddə 26); ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti sahəsində gömrük tənzimlənməsi tədbirlərinin müəyyən edilməsi (maddə 37); Birliyin ümumi ticarət siyasəti prinsipləri (maddə 133); üçüncü dövlətlərə və

ərazilərə münasibətdə tarif prefensiyanın (üstün, imtiyazlı) hüquqi əsasları (maddə 187); ümumi bazarın yaradılması ilə bağlı bütün məsələlərə dair üzv-dövlətlər arasında gömrük əməkdaşlığının müəyyən edilməsi (maddə 135). Şura tərəfindən 187-ci (yekdillik prinsipi) və 95-ci (birgə qərarların qəbul edilməsi proseduru) maddələri istisna edilməklə, qərarlar 3/2 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Beləliklə, Avropa İqtisadi Birlik haqqında müqavilənin yuxarıda göstərilən müddəaları, gömrük tənzimlənməsi sahəsində qərarların qəbul edilməsində əsas prioritetləri müəyyən etmişdir.

Avropa Atom Enerjisi müqaviləsi isə, özünəməxsus spesifik sahəni tənzimlədiyinə görə, bu sahə üzrə gömrük tənzimlənməsində, geniş miqyaslı normativ aktları təsbit etmirdi. Yalnız, bu müqavilə üzv-dövlətlərin atom enerjisi sahəsində ümumi bazarın yaradılmasını elan edirdi. Bununla belə, Atom enerjisi müqaviləsi gömrük siyasətinə dair həm daxili (Birlik daxilində ticarət), həm də xarici xarakterli (üçüncü dövlətlərlə ticarət), hüquqi münasibətləri müəyyən etmişdir. Belə ki, Avroatom müqaviləsinin 94-cü maddəsində, üçüncü dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin qurulmasında Birliyin ümumi tariflərinin formalaşmasını müəyyən edilmişdir.

1986-cı il Vahid Avropa Aktı, Birliyin təsis müqavilələrinə, o cümlədən prosesin özünə və iqtisadi inteqrasiya formalarına əhəmiyyətli dəyişiklik etmişdir. Avropa İqtisadi Birliyi (ümumi bazar) haqqında müqaviləyə əlavə edilmiş 8a maddəsi, Birlik daxilində təcridən, Birliyin özünün daxili bazarının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Birliyin daxili bazarı, "ümumi bazar"la (dünyadakı bazar) müqayisədə, sərhədsiz məkan kimi, əmtələrin sərbəst hərəkətini, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın azad yerdəyişməsinin, yeni daha yüksək iqtisadi inteqrasiya formasını müəyyən edir.

Avropa inteqrasiya proseslərinin və buna müvafiq olaraq hüquqi bazanın formalaşmasının yeni mərhələsi 1992-ci il Maastrix müqaviləsindən sonra başlamış və 1997-ci il

Amsterdam müqaviləsi ilə inkişaf etdirilərək, Avropa İttifaqının iqtisadi, cinayət, polis, gömrük və digər səlahiyyətli orqanlarının sıx əməkdaşlığını daha da konkretləşdirmişdir. 2001-ci il Nitsa müqaviləsi üçüncü dövlətlərlə ticarət və gömrük münasibətlərində ciddi korrektələr edir. Və nəhayət, Avropa İttifaqı Konstitusiya layihəsində “Əmtələrin sərbəst hərəkəti” adlanan bölmənin 1-3-cü maddələrində gömrük ittifaqı və həmçinin ümumi ticarət siyasəti, ittifaqın müstəsna səlahiyyəti kimi müəyyən edilmişdir.

Avropa gömrük hüququ mənbələrinə Avropa İttifaqı institutlarının hüquqi aktları mühüm yer tutur. Gömrük tənzimlənməsi sahəsində Avropa İttifaqı institutlarının aşağıdakı aktlarını fərqləndirmək olar: 1) gömrük qaydaları və gömrük tarifləri; 2) ticarət siyasəti; 3) kənd təsərrüfatı siyasəti; 4) insanların sağlamlığı və təhlükəsizliyinin qorunmasına dair tədbirlər; 5) istehlakçılardan hüquqların qorunması; 6) sənaye və sahibkarlıq mülkiyyətinin müdafiəsi; 7) idxal və ixrac vergitutmalar.

Avropa İttifaqı gömrük hüququ mənbələrinə daxil olan **reqlamentlər**, üzv-dövlətlərdə bilavasitə qüvvədə olan daha əhəmiyyətli törəmə aktlardan olmaqla ümumi xarakterli və icrası tam məcburi olan normativ-hüquqi aktlardandır. Reqlamentlərin spesifik cəhətləri, Birliyin ümumi fəaliyyətinin əsas məsələlərinin, xüsusilə də gömrük hüququnun tənzimlənməsində Avropa İttifaqı hüququnun reqlament formasından istifadənin əhəmiyyətini artırır. Belə ki, Avropa Reqlament Şurasının, Gömrük Məcəlləsinin tətbiqinin qüvvəyə minməsinə rəsmiləşdirən 2913/92 sayılı reqlamenti, bu tipli mühüm hüquqi aktlarından biridir. Həmçinin Avropa İttifaqının ümumi gömrük tarifləri reqlament formasında realizə edilir.

Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin, xüsusilə də, gömrük siyasətinin uzlaşdırılmasında **direktivlərdən** fəal alət kimi istifadə edilir. Direktivlərdən

Avropa İttifaqının əmtəə dövriyyəsində tənzimlənməsində, xüsusilə də əlavə dəyər vergisinin tətbiqi sahəsində Komissiyanın 6-cı direktivinin mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Məhz 90-cı illərin əvvəllərində Birliyin direktiv institutu köməyi vasitəsilə, vahid bazarın hüquqi bazası formalaşdırılmışdır.

Hüquq mənbəyi kimi qərarlar, fərdi aktiv xarakterə malikdirlər. Qərarın ünvanlandığı hüquq subyekti, qərarın icrası üçün öhdəlik daşıyır. Qərarların subyektləri, Avropa İttifaqının üzv-dövlətləri və ayrı-ayrı hüquq şəxslər və ya fərdi müəyyən şəxslər kateqoriyaları ola bilər.

Avropa İttifaqı gömrük hüququ mənbəyinin xüsusi qrupunu **Avropa Birliyi Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsinin** gömrük tənzimlənməsi sahəsində qəbul etdiyi çoxsaylı qərarları təşkil edir. Məhkəmə qərarları hüquq tətbiqetmə funksiyası ilə yanaşı, Birliyin təsis müqavilələrinin və törəmə aktlarının təfəssilatı ilə hazırlanmasında, təfsir edilməsində və boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Gömrük hüquq münasibətləri məsələlərinə dair bəzi Məhkəmə qərarları, Avropa hüququnun milli hüquq üzərində üstqurum xarakterli olmasını müəyyən etmiş və bu prosesi möhkəmləndirən kifayət qədər əhəmiyyətli praktiki qərarların qəbul edilməsi, İttifaq hüquq sistemində yeni presedentlərin əsaslarını möhkəmləndirmişdir. Məhz gömrük ittifaqı sahəsində qəbul edilmiş Məhkəmə qərarları, sonradan Birliyin gömrük hüquqi münasibətlərinə dair normativ-hüquqi aktların əsasını təşkil etmişdir.

Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 300-cü maddəsində təsbit edilmişdir ki, Birlilik Müqaviləsinin şərtlərinə əməl edilməklə bağlanmış beynəlxalq müqavilələr, Birlilik institutları və üzv-dövlətlər üçün yerinə yetirilməsi məcburi olan aktlardır. **Birliyin beynəlxalq-hüquqi aktları** üç tipə bölünür:

1) Birlik tərəfindən və yaxud Birliyin və üzv-dövlətlərin birgə iştirakı ilə üçüncü dövlətlərlə bağlanan beynəlxalq müqavilələr;

2) üzv-dövlətlərin üçüncü dövlətlərlə və ya beynəlxalq təşkilatlarla bağlanan və Birliyin yurisdiksiyasına aid olan beynəlxalq müqavilələr; bu tip aktlar avropa hüququnun o hallarda mənbəyi ola bilər ki, əgər onlar birbaşa səlahiyyətli olduqları üçün bağlanır və təsis müqavilələrində və ya Birlik institutlarının aktlarında təsbit edilir və yaxud onların statusu avropa hüququnun mənbəyi kimi Avropa İttifaqının Məhkəməsi tərəfindən təsdiq edilir.

3) üzv-dövlətlər təsis müqavilələrində nəzərdə tutulan məqsədlərinə nail olmaları üçün, ikinci və üçüncü dayaq çərçivəsi sferasına dair bağladıkları beynəlxalq müqavilələr (konvensiyalar).

Birinci tip beynəlxalq müqavilələrə ilk növbədə razılığa gələn tərəf kimi, Avropa Birliyi tərəfindən 1994-cü ildə imzalanmış və 100-dən çox dövləti birləşdirən Tarif və Ticarət üzrə Baş Razılıq (TTBR) müqaviləsini aid etmək olar. 1947-ci ildə imzalanmış Tarif və Ticarət üzrə Baş Razılığa dair müqavilənin birinci redaksiyasında, o, ikinci tip beynəlxalq-hüquqi müqavilələrə şamil olunurdu. Çünki razılığa gələn tərəf kimi Birlik deyil, üzv-dövlətlər çıxış edirdilər. Birinci tip beynəlxalq-hüquqi müqavilələrə, əmtələrin siyahıya alınması və kodlaşdırılmasına dair 1983-cü il Beynəlxalq Konvensiyada aid edilir. 1975-ci ildə Birlik və üzv-dövlətlərin birgə imzaladıqları, yüklərin daşınmasına dair Gömrük Konvensiyası və müvəqqəti daşınmaya dair 1990-cı ildə bağlanmış İstanbul Konvensiyası birinci tip beynəlxalq-hüquqi aktlardandır.

Avropa Birliyinin gömrük hüquq mənbələrinin ikinci tipinə daxil olan aktlardan aşağıdakıları fərqləndirmək olar: gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmoniyalaşdırılmasına dair 1973-cü il Kiota Konvensiyası və əmtələrin müvəqqəti daşınmasını nəzərdə tutan və ATA (ingilis və fransızca

müvəqqəti daşınma mənasını verən – Admission Temporaire and Temporary Admission söz ifadələrinin qısaltılmış forması) kitabı adlanan 1961-ci il Gömrük Konvensiyası. Avropa İttifaqının ikinci tip beynəlxalq gömrük aktlarına, həmçinin ərazi aspektləri nəzərə alınmaqla bağlanan müqavilələr də aid edilir. Belə ki, Monako ilə gömrük tənzimlənməsini nəzərdə tutan 1963-cü il Paris Konvensiyası, AFR və İsveçrə konfederasiyası arasında bağlanmış 1964-cü il müqaviləsi və başqa digər aktları göstərmək olar.

Avropa İttifaqı hüququnun üçüncü tip beynəlxalq aktlarına gömrük administrasiyaları arasında qarşılıqlı yardım və əməkdaşlığı nəzərdə 1998-ci il Konvensiyasını və gömrük işləri məqsədi ilə informasiya texnologiyalarından istifadə etmək haqqında 1995-ci il Konvensiyasını göstərmək olar. Avropa İttifaqı müqaviləsi əsasında bağlanmış akta müvafiq olaraq, qeyd edilən müqavilələr üzv-dövlətlərin öz aralarında bağlanırdı.

Beləliklə, Birlik tərəfindən gömrük sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələr, Birlik hüququnun tərkib hissəsi hesab edilir və törəmə aktlara münasibətdə prioritetlərə malikdir. Lakin beynəlxalq müqavilə normaları birbaşa tətbiq olunmur və fərdi şəxslərin hüquqlarının və mənafeələrinin məhkəmə müdafiəsini bilavasitə təmin etmir. Bu baxımdan, Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz qərarlarında, mübahisələrə baxılan zaman törəmə hüquq aktlardan yaranan hər hansı bir öhdəliyin, Birliyin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə müvafiq olmamasını dəfələrlə qeyd etmişdir.

3. Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi. 1990-cı il fevral ayının 28-də Avropa Komissiyası Gömrük Məcəlləsini yekunlaşdıraraq Birliyə təqdim etmişdir. Avropa Komissiyasından, Avropa Birliyi Şurasına göndərilən gömrük məəcəlləsi layihəsinin memorandumunda qeyd edilirdi ki, bu məəcəllə Birliyin hüquq sahələri üzrə qəbul edilməsinə cəhd edilən və uzaq perspektivə hesablanmış hüquq normalarının

konsolidasiya olduğu ən böyük layihələrdən biridir. Məcəllə, 1992-ci oktyabrın 12-də Şuranın 2913/92 (çarpaz işarəsindən sonrakı rəqəm sənədlərin qəbul olunma ilini göstərir) sayılı Reqlamenti ilə qəbul edilmiş və **1994-cü il yanvarın 1-dən** qüvvəyə minmişdir. 1993-ci il iyulun 2-də Komissiyanın 2454/93 sayılı Reqlamenti (implementasiya Reqlamenti və ya gömrük məcəlləsinin tətbiq edilməsinə dair Reqlament), Birliyin gömrük məcəlləsinin qüvvəyə minməsi və onun normalarının tətbiq olunması qaydalarını qəbul etmişdir.

Gömrük məcəlləsi və implementasiya Reqlamenti, əvvəllər gömrük tənzimlənməsi sahəsində qüvvədə olan 100-dən çox reqlamenti və direktivi əvəz etmişdir. Belə ki, əvvəllər qəbul edilmiş iki mühüm reqlament qüvvədə qalmaqda davam edir. Bunlar, Ümumi tarifləri qüvvəyə mindirən 2658/87 sayılı Reqlament və gömrük sistemində rüsumları (gömrük imtiyazı) ödəməkdən azad etməyi nəzərdə tutan 918/83 sayılı Reqlamentlər idi.

Gömrük Məcəlləsinin yaradılması məqsədlərinə müvafiq olaraq, məcəllə normalarının tətbiqi Birliyin yalnız, üçüncü dövlətlərlə ticarət münasibətlərinin şamil edilirdi. Avropa Birliyinin üzv-dövlətlərinin öz aralarında mövcud ticarət dövryyəsi məsələləri isə, Məcəllənin tənzimləmə obyektinə daxil edilmirdi.

Məcəllə 253 maddəni əhatə edən 9 hissədən ibarətdir. Gömrük Məcəlləsindəki hüquq normalarının strukturunu üç əsas qrupda birləşdirmək olar:

– ümumi şərtlərə aid münasibətlər: I, VIII və IX hissələrdə Məcəllənin tətbiq edilməsi, Birliyin gömrük ərazilərinin müəyyən edilməsi, gömrük hüquq terminlərinin əsas xarakteristikası, gömrük hüquq münasibətlərinə daxil olanların hüquq və vəzifələrinin siyahısı, gömrük orqanlarından şikayət edilməsi qaydaları və sair məsələləri əhatə edir.

– rüsumların hesablanması metodları: Məcəllənin II, VI və VII hissələrini əhatə etməklə, gömrük rüsumlarının alınması

faktorunun əsasları (malların dərəcələrə bölünməsi, əmtələrin mənşəyi və gömrük dəyəri), imtiyazlı əməliyyatlara və prosedurlara dair normaları və gömrük borcuna aid məsələləri əhatə edir.

– gömrük nəzarətinin və gömrük sisteminin formallığı məsələləri III, IV və V hissələrdə tənzimlənilir və mahiyyət etibarlı ilə Məcəllənin nüvəsini təşkil etməklə, Avropa Birliyinin gömrük ərazilərinə malların daxil olması, gömrük ərazilərindən malların çıxarılması və Avropa Birliyinin gömrük hüququnun həlledici normalarına daxil olan və gömrük rejimi və gömrük prosedurları əsaslarını müəyyən edən normaların məcmusunu təsbit edir.

Məcəllənin I-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Birliyin Gömrük Məcəlləsi normaları, İttifaqın digər sahələr üzrə apardığı siyasətinin xüsusi qaydalarına zərər vurmada tətbiq edilir. Belə xüsusi qaydalara əsas kimi, Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 30-cu maddəsinə göstərmək olar. Bu maddə Avropa Birliyi dövlətlərinə kəmiyyət (say kvotası) və digər ticarət ölçü müdafiəsi tətbiq etmək, həmçinin ümumi kənd təsərrüfatı və ümumi ticarət siyasətinə dair Avropa Birliyi hüquq normalarını müəyyən etmək səlahiyyəti verirdi. Avropa Birliyi haqqında müqaviləyə müvafiq olaraq, xüsusi qaydaların müəyyən etmiş Birlik, əsas məqsədi kimi, bu sahədə ümumi təhlükəsizlik siyasətini təmin etməyə çalışırdı.

XIII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ TİCARƏT HÜQUQU

1. Avropa İttifaqının ümumi ticarət siyasəti və ticarət hüququ.

2. Avropa İttifaqının ticarət hüququnun mənbələri.

3. Avropa İttifaqı dünya ticarət sistemində.

4. Avropa İttifaqının valyuta və antiinhisar siyasəti.

1. Avropa İttifaqının ümumi ticarət siyasəti və ticarət hüququ. Avropa Birliyi, dünya ticarət əlaqələri prosesində fəal iştirak edən dövlətlər birliyi kimi yaranmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra qurulmuş beynəlxalq ticarət sistemi, Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişə əsaslanmışdır. İlk başlanğıcda, Birliyin üzvü olan bütün dövlətlər Baş sazişin razılığa gələn tərəfləri idilər. Avropa Birliyi yaratdıqdan sonra, üzv-dövlətlər nəinki öz iqtisadi inteqrasiya məsələlərini həll etmiş, eyni zamanda dünya ticarət arenasında yeni inteqrasiya birliyi mövqelərini təmin etmişdilər.

Məhz, üzv-dövlətlərin ticarət siyasəti sahəsində ümumi tədbirlərinin perspektivləri artıq, Avropa Polad və Kömür Birliyinin təsis edilməsi haqqında 1951-ci müqaviləsilə müəyyən edilirdi. Avropa Polad və Kömür Birliyi institutu kömür və poladın satışının yuxarı və aşağı hədd rüsumlarını, üzv-dövlətlərə gömrük tariflərinin dəyişdirilməsini tövsiyə etmək səlahiyyətini, import və eksportun (idxal və ixrac) lisenziyalaşdırılmasına nəzarət etməyi, xüsusi hallarda kəmiyyət (say-kvota) məhdudiyətini tətbiq etmək barədə tövsiyə verməyi nəzərdə tuturdu. Bununla belə, 1951-ci il müqaviləsi Birliyin üzv-dövlətlərinə, müqavilədə nəzərdə tutulmuş bəzi istisnaları çıxmaqla, ticarət siyasəti məsələlərində səlahiyyətlər verməmişdir.

"Ümumi ticarət siyasəti" anlayışı, Avropa İqtisadi Birliyinin (ümumi bazar) təsis edilməsi haqqında 1957-ci il

müqaviləsində də mühüm yer tutmuşdur. Müqavilə, Birliyin üzv-dövlətlərinə, Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin baza prinsipləri əsasında gömrük ittifaqında birləşmək öhdəliyini müəyyən etmişdir. Məhz, bu Birlik nəyinki, üzv-dövlətlər arasında gömrük sərhədlərini ləğv etməyi, eyni zamanda üçüncü dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin qurulmasının ümumi prinsiplərini müəyyən etməyi nəzərdə tuturdu. Ümumi gömrük tarifləri isə üçüncü dövlətlərlə ticarətdə, üzv-dövlətlərin milli tariflərini qarşıdakı 12 il keçid dövrü ərzində tamamilə əvəz etməli idi.

Birliyin xarici ticarət sahəsində səlahiyyətlərinə bunlardan əlavə, idxal və ixrac üzrə ümumi qaydaların işlənməsi və realizasiyası, antidempinq və digər qoruyucu tədbirlərin ümumi əsasları, ticarət prefensiyası, üçüncü dövlətlərlə, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla ticarət-iqtisadi əlaqələrlə iştirak etmək daxil idi.

Məlumdur ki, ticarətdə stabilliyin təmin edilməsində, həmçinin rəqabətin və biznesin inkişafında daxili bazarın dempinqdən (rəqabət məqsədilə xarici bazarlarda malların öz dəyərindən ucuz qiymətə satılması) qorunması mühüm faktorlardandır. Avropa İttifaqının antidempinq qanunvericiliyinin əsas prinsiplərini, ticarət sahəsində sabitliyin qorunması təşkil edir. Dempinq, ənənəvi olaraq milli bazarlar arasında qiymət diskriminasiyası kimi təzahür edir. Avropa İttifaqı müqaviləsinin 131-134-cü maddələrində, Birliyin ümumi ticarət siyasəti çərçivəsində antidempinq prosedurları, dünya ticarət qaydalarına müvafiq olaraq ixrac və idxal mənasibətlərində daxili bazarın qorunmasının mühüm vasitəsi kimi müəyyən edilmişdir. Bu qaydalar 1947-ci il Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin tələbləri əsasında təmin edilir. Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin 6-cı maddəsində antidempinq prosedurları təsbit edilmişdir. Avropa Birliyi ilə Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş təşkilatı arasında 1994-cü ildə Uruqvayda keçirilmiş danışıqların növbəti raundunda təşkilatın

6-cı maddəsinin tətbiq olunmasına dair (Antidempinq Məcəlləsi) razılıq əldə edilmişdir. Uruqvay raundu danışıqları gedişində Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş təşkilatı əsasında Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması barədə qərar qəbul edilmişdir. Hazırda Avropa İttifaqının müasir antidempinq qanunvericiliyi, Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş qurumunun və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının implementasiya edilmiş müvafiq hüquqi sənədləri əsasında fəaliyyət göstərir. Birliyin bu sahə üzrə əsas hüquqi aktı isə, Avropa Birliyinin üzvü olmayan dövlətlərlə idxalın dempinqdən qorunması haqqında Reqlamentdir. Məhz, əsas antidempinq Reqlamenti, dempinqin aşkar edilməsi qaydalarını müəyyən edir, antidempinq təhqiqatları aparır və antidempinq rüsumlarını tətbiq edir. Beləliklə, ümumi ticarət siyasəti, mahiyyət etibarilə, Birliyin xarici ticarət münasibətləri sahəsindəki prioritetlərini müəyyən edir.

Birliyin ümumi ticarət siyasəti məqsədlərində, dünya ticarətinin harmonik inkişafının təmin edilməsi, beynəlxalq ticarətdə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və gömrük sədlərinin azaldılmasını kimi prioritetləri bəyan edirdi. Avropa İqtisadi Birliyinin təsis edilməsi haqqında müqavilədə Birliyin ümumi ticarət siyasətinin realizasiya edilməsi və üzv-dövlətlərin gömrük inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi və onların arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr yaradılması müəyyən edilmişdir. Xüsusilə də ümumi ticarət siyasəti Avropa Birliyinin ümumi, daha sonra isə, vahid bazarının formalaşdırılmasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Gömrük Birliyin yaradılması və onun müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi, xüsusilə də 1968-ci ildə Ümumi gömrük tariflərinin qəbul edilməsindən sonra, Birliyin ümumi ticarət siyasətinin realizasiyasında praktiki tədbirlərin formalaşdırılmasına keçməyə imkan vermişdir. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyinin təsis edilməsi haqqında müqaviləyə uyğun olaraq üzv-dövlətlər və Birliyin institutları, üçüncü dövlətlərlə,

habelə beynəlxalq ticarət sahəsində əməkdaş-dövlətlərlə bağlanan ticarət müqavilələrinə, ixtiraca, həmçinin də ticarətin qorunması üçün unifikasiya tədbirlərinin görülməsinə dair, vahid tarif siyasətinin işlənilib hazırlanmasına başlamışdılar. Birlik və üzv-dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi-ticarət təşkilatlarla çoxtərəfli ticarət danışıqlarının aparılmasında vahid mövqedən çıxış etmələri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyi üzv-dövlətləri və Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş çərçivəsində de-fakto vahid blokdan çıxış edirdilər.

Ümumi ticarət siyasəti Avropa İqtisadi Birliyinin təsis edilməsi haqqında müqavilənin əsas müddələrinə uyğun realizasiya edilir. Müqavilə, Birliyin institut və orqanlarına konkret səlahiyyət verməklə, qərarların qəbul edilməsi prosedurlarının tənzimlənməsini və müəyyən normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsini təsbit edir. Artıq 1969-cu ildə ixracın tənzimlənməsində ümumi tədbirlərə dair Reqlament qəbul edilir. Reqlament əlavə və dəyişikliklərlə indiyə qədər qüvvədədir. Bunun ardınca tariflərin tənzimlənməsində, gömrük rejimi və prosedurlarının tətbiq edilməsində, kvota və lisenziyaların müəyyən edilməsində, fərdi növ malların ticarətində və sair bir sıra çoxsaylı reqlamentlər, qərarlar, direktivlər kimi hüquqi aktlar qüvvəyə minmişdir. Birliyin ümumi ticarət siyasətinin realizasiyası nəticəsində, məhz özünəməxsus hüquq normalarının məcmusundan ibarət olan Avropa Birliyinin ticarət hüququ formalaşmışdır. Ümumi ticarət siyasəti ilk növbədə xarici ticarət münasibətlərini tənzimlədiyinə görə, Birliyin ticarət hüququ, eyni zamanda xarici ticarət hüququnu təmsil edir.

Ticarət hüququ, gömrük hüququ ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və formalaşır. Əgər gömrük hüququnun nizamlama obyektinə ilk növbədə tarif tənzimlənməsi daxildirsə, ticarət hüququ daha geniş məsələlərin dairəsini, o cümlədən xarici ticarət üzrə müəyyən edilmiş tədbirlərin tətbiq edilməsini,

malların idxal və ixracına nəzarət edilməsini, kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiqini, ixracın qorunması tədbirlərini, dempinqdən müdafiə tədbirlərini, prefensiyalarını, subsidiyaladırma və ticarət maneələrini (baryerlərini) əhatə edir. Avropa Birliyinin ticarət hüququnun tənzimləmə sahəsinə əmtəələrin idxal və ixracı ilə yanaşı, xarici ticarət üzrə xidmətlər və beynəlxalq ticarətdə intellektual mülkiyyətin qorunmasına dair məsələlərdə daxildir.

Avropa İttifaqının yaradılması və onun genişləndirilməsinə hazırlıqlardan sonra, vahid bazar məqsədlərində nailiyyətlər əldə edilməsi, xarici amilləri nəzərə almaqla praktiki olaraq iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının formalaşdırılması, dünyada ümumi siyasi vəziyyətin dəyişməsi və sair bu kimi faktorlar, Birliyin ümumi ticarət siyasətinin normativ-hüquqi bazasını əhəmiyyətli dərəcədə yenilənməsi ilə nəticələnmişdir. Ticarət hüququ artıq, daha çox beynəlxalq ticarət hüququnun norma və prinsiplərinə uyğun gəlməyə başlamışdır. İxrac tənzimlənməsi sahəsində kvotalar, antidempinq müdafiəsi, üçüncü dövlətlərə ticarət güzəştlərinin edilməsi kimi yeni normativ aktlar hazırlanmışdır. Birliyin beynəlxalq ticarət sistemində post-sovet ölkələrilə ticarət müqavilələri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Avropa İttifaqının yaradılmasından sonra, Birliyin ticarət hüququnun strukturunda elə bir ciddi əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. Çünki ikinci və üçüncü dayaqlar üzrə olan normalar ümumi ticarət siyasətinin hüquqi aspektlərinin realizasiyasında əhəmiyyətli təsir qüvvəsinə malik deyildir. Beləliklə, "Avropa İttifaqının ticarət hüququ" anlayışı, "Avropa Birliyinin ticarət hüququ" ilə ekvivalentlik təşkil edir. Avropa Birliyinin ticarət hüququ bu gün ən dinamik inkişaf edən hüquq sahələrindən biridir. Xarici ticarətin tənzimlənməsi və inkişafında əsas tendensiya, daha çox dünya əmtəə bazarının liberallaşdırılması, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının rolunun artması, dünya ticarətində inteqrasiya birliyinin möhkəmləndirilməsi təşkil edir. Avropa Birliyinin xarici ticarət sahəsində effektiv və düşünülmüş hüquqi tənzimlənmə siyasəti, onun dünya ticarət arenasında liderliyinin təmin edilməsində mühüm amillərdən biridir.

2. Avropa İttifaqının ticarət hüququnun mənbələri. Avropa Birliyinin təsis müqavilələri ticarət hüququnun mənbəyi kimi əhəmiyyətli mövqeyə malikdirlər. Avropa Kömür və Polad Birliyinin bəzi müddəaları ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinə (rəqabət, kvota, dempinq, idxal-ixrac əməliyyatlarında daxili bazarın qorunması və sair) toxunsada, onun beynəlxalq müqavilələr bağlamaq səlahiyyətləri müəyyən edilməmiş, yalnız ali rəhbər orqan, üzv-dövlətlərə tövsiyə xarakterli təkliflərlə çıxış etmək hüququ vermişdir.

Avropa İqtisadi Birliyi haqqında 1957-ci il müqaviləsi ümumi bazarın təsis edilməsi, iqtisadi fəaliyyətin harmonik inkişafı, balanslaşdırılmış və fasiləsiz inkişaf, həyat səviyyəsinin yüksəlişi və üzv-dövlətlər arasında sıx qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması kimi mühüm məsələləri müəyyən etmişdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün, digər çoxsaylı işlərlə yanaşı, üçüncü dövlətlərlə ümumi gömrük tarifləri və ümumi ticarət siyasətinin davam etdirilməsi, xarici ölkələr və ərazilərlə ticarətin artırılması, onların iqtisadi inkişafına kömək üçün assosiasiya əlaqələrinin qurulması zəruri hesab edilirdi. Ümumi ticarət siyasətinin əsasları Müqavilənin 110-116-cı maddələrində təsbit edilmişdir. Avropa İqtisadi Birliyi müqaviləsində müəyyən edilən 12 illik keçid dövrünün başa çatması və ümumi bazarın yaradılmasından sonra, Birliyin ticarət siyasəti vahid prinsiplər əsasında qurulmalı, xüsusilə də, tarif dərəcələrinin dəyişdirilməsi, tarif və ticarət müqavilələrinin bağlanması, ixrac siyasətinin liberallaşdırılmasının unifikasiya edilməsi, dempinq və

subsidiyalaşdırılmada müdafiə tədbirlərinin görülməsi kimi mühüm məsələlər yekunlaşmalı idi. Şura tərəfindən səlahiyyətlər verilmiş Komissiya üçüncü dövlətlərlə danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq hüququna malik idi. Birliyin adından bu tip müqavilələrin bağlanması, Şuranın imtiyazı hesab edilirdi. Şura mütləq səs çoxluğu ilə ticarət siyasəti üzrə normativ-hüquqi aktlar qəbul edirdi. Avropa İqtisadi Birliyi haqqında Roma müqaviləsinin 115-ci maddəsində üzv-dövlətlərə, Komissiyanın razılığı ilə disbalans və ya iqtisadi çətinliklər yaranması səbəbilə müdafiə tədbirləri görməyi təsbit edirdi. Lakin müdafiə tədbirləri ümumi bazarın funksiyalarına daha az zərər vurmaqla icra edilməli idi. Müqavilənin 116-cı maddəsi üzv-dövlətlərə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində iqtisadi xarakterli tədbirlərdə eyni mövqedən çıxış etmək, birlikdə hərəkət etmək öhdəliyini müəyyən edirdi. Müqavilənin 131-136-cı maddələri, Birliklə iqtisadi ərazilər arasında, həmçinin üzv-dövlətlərlə xüsusi əlaqələr saxlayan dövlətlərlə (xarici ölkələr) assosiasiya sazişi bağlanılmasının hüquqi əsaslarını müəyyən edirdi.

Avropa İqtisadi Birliyi yaradıldıqdan sonra, kömürün və poladın satışı üzrə gömrük-tarif tənzimlənməsi, Birlik haqqında müqavilə əsasında aparılırdı. Avropa Kömür və Polad Birliyi müqaviləsi isə, müstəsna olaraq kömürün və poladın satışına dair beynəlxalq müqavilənin tələblərindən irəli gələn hüquqi münasibətləri tənzimləyirdi. Hazırda Birliyin ticarət siyasəti, Avropa Kömür və Polad Birliyinin nomenklaturasına aid məhsulların satışını bütünlüklə Birlik haqqında müqavilə əsasında yerinə yetirir.

Avropa Atom Enerjisi üzrə müqavilə, üzv-dövlətlərin nüvə materiallarının istifadəsinə dair ümumi ticarət siyasətinin əsaslarını müəyyən edir. Atom Enerjisi müqaviləsinin 94-cü maddəsi, Müqaviləyə Əlavə edilmiş məhsullar üzrə ümumi gömrük tariflərinin tətbiqini tənzimləyir. 101-ci maddə isə, Birliyə öz səlahiyyətləri həddində, üçüncü dövlətlərlə,

beynəlxalq təşkilatlarla və xarici fiziki şəxslərlə sazişlər bağlamaq hüququ verirdi.

1986-cı il Vahid Avropa Aktı, hər üç Birlik üzrə (AKPB, AEB və AİB) bütün gömrük tariflərinin dəyişdirilməsi və ya dayandırılmasına dair Şuranın muxtar səlahiyyətlərini genişləndirmək hüququnu müəyyən etmişdir. Birliyin səlahiyyətləri, həmçinin iqtisadi və valyuta ittifaqının formalaşdırılması, ətraf mühitin qorunması məsələləri, elmi-texniki və texnoloji əməkdaşlıq və sair sahələr üzrə də əhəmiyyətli dərəcədə artırılırdı. Eyni zamanda, Vahid Avropa Aktı xarici siyasət və siyasi təhlükəsizlik sahəsində də, üzv-dövlətlərin əməkdaşlığının əsaslarını qoymuşdur. Buna müvafiq olaraq, Birliyin ümumi ticarət siyasətində yeni səhifələr açılmışdır.

Avropa İttifaqını təsis edən 1992-ci il Maastrix müqaviləsi, üzv-dövlətlərə öz xarici siyasət fəaliyyətlərində İttifaqın ümumi xarici siyasət istiqamətinə əməl etmək, həmçinin, təhlükəsizlik sahəsində və iqtisadi sferada birlikdə razılaşdırılmış hərəkət öhdəliyini müəyyən edir. Maastrix sazişindən sonra, Avropa İqtisadi Birliyi haqqında 1957-ci il müqaviləsində təsbit edilmiş ümumi ticarət siyasətinin mərhələli formalaşdırılmasına dair müddəalar çıxarılmışdır. Dövlətlərin ticarət sahəsində xüsusi müdafiə tədbirləri görməsi səlahiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmışdır.

1997-ci il Amsterdam müqaviləsi, Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 113-cü maddəsinin qüvvəsini ticarət xidmətləri və əqli mülkiyyət sahəsinə şamil etmişdir ki, bu da Ümumdünya Ticarət Təşkilatı yarandıqdan sonra beynəlxalq ticarət hüququnun inkişafı tələblərinə cavab verirdi. Birlik haqqında müqavilənin maddələri dəyişdirilmiş və sadələşdirilmişdir. Xarici ölkələr və iqtisadi ərazilərlə (zonalarla) assosiasiya prinsipləri müəyyən edilmişdir.

2001-ci il Nitsa müqaviləsi Avropa İttifaqının genişləndirilməsi üçün mükəmməl hüquqi baza yaratmışdır.

Avropa İttifaqının Konstitusiyasının təsis edilməsinə dair müqavilə, ümumi ticarət siyasəti anlayışının genişləndirilməsi və Avropa İttifaqının institutlarının (III-314 və III-315) qərarı ilə yeni diferensial qaydaları müəyyən etmişdir. Ümumi ticarət siyasətinin “ənənəvi” məsələlərinə dair, o cümlədən ticarət malları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, tarif tənzimlənməsi, ixracın stimullaşdırılması və ticarətin müdafiəsi tədbirlərinə dair məsələlərdə, Komissiyanın təklifi ilə, Şura mütləq səs çoxluğu ilə qərar qəbul etməli idi. Bəzi hallarda ticarət xidmətləri sahəsində bağlanan beynəlxalq müqavilələr, əqli mülkiyyət və birbaşa xarici investisiyalara dair müqavilələr isə, Şura tərəfindən yekdilliklə qəbul edilməli idi. Həmçinin mədəni, audiovizual, sosial, təhsil münasibətləri və səhiyyə sferasındakı xidmətlərdə də, yekdilliklə qərar qəbul edilməsi, imperativ norma kimi müəyyən edilmişdir. Ümumi ticarət siyasətinin tənzimlənməsi əsaslarını müəyyən edən aktlar, avropa qanunlarına çevrilməli idi.

Beynəlxalq müqavilələr Avropa Birliyi sistemində hüquq mənbəyi kimi təqdirəlayiq rola malikdir. Birlik haqqında müqavilədə göstərilir ki, Müqavilə şərtlərinə əməl etməklə bağlanan beynəlxalq müqavilələr, Birliyin institutları və üzv-dövlətlər üçün məcburidir. Ticarət-iqtisadi sahədə bağlanan bu tip müqavilələr, Avropa İttifaqının ticarət hüququnun mənbə hesab edilir. Hüquq mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq ticarət müqavilələrinin məqsədlərinə daxildir:

1) ölkəyə ixrac edilən malların üçüncü dövlətlərlə müqayisədə daha əlverişli şərtlərlə daxil olması rejimi; bu məqsəd beynəlxalq universal müqavilələrdə nəzərə alınır, yəni həm Birliyin adından (Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş), həm də Birlik üzvü ilə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmayan ölkələrlə bağlanan ikitərəfli müqavilələr.

2) ticarət tərəfdaşlarının ölkə bazarına qarşılıqlı əsasda preferensial (imtiyazlı) daxil olması və üçüncü dövlətlərdən

gətirilən mallar üçün güzəşt edilməsi (tarif preferensiyası) məqsədi.

3) ixrac olunan mallar üçün ixracatçı dövlətlərə eyni (2-ci bənddə göstəriləndiyi kimi) rejimin tətbiq edilməsi. Və daxili istehsal üçün (milli rejim) analoji rejimin müəyyən edilməsi. Hər iki rejim gömrük ittifaqı və azad ticarət sazişindən əmələ gələn məqsədləri təmin etməli idi.

4) daxili bazar üçün arzuolunmaz nəticələrin qarşısının alınmasında müəyyən məhsullar üzrə beynəlxalq ticarətin məhdudlaşdırılması (“kövrək məhsullar” – toxuculuq, kənd təsərrüfatı məhsulları, kömür, polad və sair) məqsədi.

5) iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə birtərəfli qaydada Birliyin istehsal etdiyi malların ixracatında azad ticarət rejiminin müəyyən edilməsi (xüsusilə də Avropa İttifaqı və Afrika, Karib körfəzi və Sakit okean regionu ölkələri arasında imzalanmış Lomey Konvensiyası) məqsədi.

6) beynəlxalq ticarət-iqtisadi təşkilatın yaradılması məqsədinin müəyyən edilməsi (Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında 1994-cü il sazişi).

7) beynəlxalq ticarət münasibətlərinin ayrı-ayrı aspektlərinin tənzimlənməsi (Uruqvayda beynəlxalq ticarət danışıqlar raundunda qəbul edilmiş antidempinq tədbirləri, müdafiə tədbirləri, ticarət xidmətləri və digər sazişlər) məqsədi.

Birlik haqqında müqavilənin 300-cü maddəsi əsasında bağlanmış beynəlxalq müqavilələr, Avropa Birliyi hüquq sisteminin tərkib hissəsidir və törəmə aktlara nisbətə üstünlük təşkil edir.

Ticarət hüququnun mənbələrinə daxil olan **reqlamentlər** normativ-hüquqi aktlar kimi həm, Avropa İttifaqı Şurasının, həm də, Avropa Birliyi Komissiyası tərəfindən tətbiq edilir. Şura reqlament və digər normativ-hüquqi aktları Avropa Parlamenti ilə birlikdə və yaxud müstəqil qəbul edə bilər. Ümumi ticarət sahəsi üzrə hüquqi tənzimlənmə, əsasən Şura tərəfindən verilmiş reqlamentlərin üzərinə düşür. Şura,

reqlament formasında Ümumi gömrük tariflərini (960/68 sayılı Reqlament) və Kombinə edilmiş nomenklaturanı (2658/87 sayılı Reqlament) qüvvəyə mindirmişdir. İxrac malları (2603/69 sayılı Reqlament) və idxal (3285/94 sayılı Reqlament) üzərində nəzarət olunmasına dair Birliyin ümumi reqlament qaydaları qəbul edilmişdir. Müvafiq olaraq, Birliyin antidempinq (384/96 sayılı Reqlamenti) və antisubsidiya (2026/97 sayılı Reqlamenti) tənzimlənməsinin hüquqi əsasları yaradılmışdır.

Avropa Birliyi Komissiyası tərəfindən verilmiş Reqlamentlər isə, Şuranın reqlamentlərinə münasibətdə onun normalarının təfsilatını və konkretləşdirilməsini təmin etməklə, köməkçi rola malikdir. Belə ki, Komissiyanın 1401/2002 və 1381/2002 sayılı Reqlamentləri düyü və şəkərin ümumi tarif sxemi üzrə preferensiya kvotalarını, Şuranın 2501/2001 sayılı Reqlamentində qəbul edilmiş qaydalara və prosedurlara müvafiq olaraq müəyyən etmişdir.

Ticarət hüququnun digər mənbəyinə, normativ hüquqi aktların **direktivlər** forması aid edilir ki, onlarda həm Şura, həm də, Komissiya tərəfindən verilir. Avropa Birliyi haqqında müqavilənin ümumi ticarət siyasətinə (132-ci maddə) dair qaydalarında, Şuranın direktivlərinin hüquqi iyerarxiyası müəyyən edilərkən, ona üzv-dövlətlərdən, üçüncü ölkələrə ixracın harmoniyalaşdırılması sistemində dəstək verməsi rolu (məsələn, orta və uzunmüddətli müqavilələr üçün ixrac kreditlərinin sığortalanmasının əsas şərtlərinin uzlaşdırılması üzrə Avropa İttifaqının 29/98 sayılı Direktivi) təsvif edilmişdir.

Normativ-hüquqi aktlar kimi Qərarlar, Avropa Birliyinin ticarət hüququnda özünəməxsus yeri tutur. **Qərarlar**, Birliyin institutları tərəfindən beynəlxalq sazişlərin bağlanması (məsələn, ticarət danışıqlarının Uruqvay raundunda qəbul edilmiş Avropa Birliyi Şurasının 800/94 sayılı qərarı) istifadə edilir. Bu qərarla antidempinqə və antisubsidiyalığa dair araşdırma prosedurunun başlanılması, ixrac və idxal

tənzimlənməsi çərçivəsində informasiya-məsləhət prosedurunun keçirilməsi (Avropa Kömür və Polad Birliyinə daxil olmayan ölkələrdən dempinq idxalından qorunmaq məqsədilə Avropa Komissiyasının 2277/96 sayılı Qərarı) nəzərdə tutulur. Müəyyən məhsulların, müəyyən ölkələrdən (məsələn, ÇXR-dən yerfindiyi və ondan hazırlanan məhsulların idxalına dair) idxalına dair xüsusi şərtləri tətbiq edən Avropa Komissiyası 79/2002 sayılı Qərarı. Avropa Kömür və Polad Birliyi dövründə Qərarlar üzv-dövlətlərin bu Şuradakı nümayəndələri tərəfindən qəbul edilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin və Birinci İnstansiya Məhkəməsinin qərarları, Avropa İttifaqının ticarət hüquq mənbələri sistemində xüsusi yer tutur. Belə ki, Avropa İttifaqı məhkəməsi təsis müqavilələrini təfsir edir, Birliyin bütün hüquqi aktlarını üzv-dövlətlər tərəfindən vahid qaydada tətbiq edilməsini təmin edir, Birliyin yurisdiksiyası çərçivəsində üzv-dövlətlər, institutlar və fərdi şəxslər arasında mübahisələri həll edir. Milli məhkəmə təsisatlarının sorğuları üzrə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin çıxardığı qərar, milli məhkəmələr üçün məcburi olmaqla, bütün digər üzv-dövlətlərdə presedent kimi istifadə edilir. Məhkəmənin çıxardığı qərar Avropa İttifaqı institutları üçün növbəti hüquqyaratmanın əsasını qoymaqla, gələcək hüquqi aktların məzmununu müəyyən edir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi, Birliyin səlahiyyətlərinə daxil olan bütün işləri, o cümlədən ümumi ticarət siyasətinin realizasiya edilməsi ilə bağlı məsələləri araşdırır. Məhkəmə işlərə birbaşa, öz yurisdiksiyası səlahiyyətləri çərçivəsində, xüsusilə də Birliyin institutları və üzv-dövlətlərinin iddiaları və ya milli məhkəmələrin sorğular əsasında, Birliyin normativ-hüquqi aktlarının tətbiqi və ya təfsirinin hüquqi proseduru çərçivəsində baxır.

Birinci İnstansiya Məhkəməsi səlahiyyətlərinə, Avropa İttifaqı institutları aktlarının ləğv edilməsi və ya qüvvəsinin qanunsuz elan edilməsinə dair iddialara baxılması daxil idi. Bu

iddialar üzv-dövlətin yurisdiksiyası altında olan istənilən hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən qaldırıla bilər. 1994-cü ildən Birinci İnstansiya Məhkəməsinin yurisdiksiyası, ümumi ticarət siyasəti sferasına aid edilmişdir. Hazırda Birinci İnstansiya Məhkəməsi, digər işlərlə yanaşı praktiki olaraq, Birliyin antidempinq tədbirləri ilə bağlı bütün işlərinə baxır. Birinci İnstansiya Məhkəməsinin qərarlarında, apellyasiya qaydasında Avropa İttifaqı Məhkəməsinə şikayətlə müraciət etmək olar.

3. Avropa İttifaqı dünya ticarət sistemində. 1994-cü il aprel ayının 15-də Mərakeşdə Avropa Birliyi nümayəndələri çoxtərəfli danışıqların Uruqvay raundunun Yekun aktını imzalamaqla Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında müqaviləni təsdiq etdilər. Eyni zamanda, 1994-cü il Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin ilkin redaksiyasını əvəz etmiş, yeni redaksiyası da, qəbul edilmişdir. Əgər 1947-ci Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişində Avropa Birliyi dolaylı yolla dünya ticarətinin iştirakçısı kimi çıxış edirdisə, (çünki Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin razılığa gələn tərəfi kimi, Avropa Birliyi deyil, onun üzv-dövlətləri iştirak edirdi), 1994-cü il Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş və Uruqvay raundunun digər sazişlərində də, Avropa Birliyi, razılığa gələn üzv-dövlətlərlə bərabər səviyyədə təmsil olunurdu.

Uruqvay danışıqlarının yekunu olaraq Kasablankada imzalanmış Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı yaradılmasından başqa, Müqavilələr blokuna kənd təsərrüfatı, sanitariya və fitosanitar tədbirləri, toxuculuq və geyim, ticarətdə texniki baryerlər, investisiya (kapital qoyuluşu) tədbirləri, antidempinq tədbirləri, gömrük qiymətləri, ilkin (ibtidai) təftiş, mübahisələrin həll edilməsi qaydaları və proseduru, məhsulların mənşəyi, ixracın lisenziyalaşdırılması, subsidiya və kompensasiya (zərərin ödənilməsi) tədbirləri, intellektual (əqli) mülkiyyətdən istifadənin hüquqi aspektləri, dövlət satınalmaları, ticarət xidmətləri üzrə Baş sazişlər daxil idi. Əmtələrin beynəlxalq

ticarətinin ayrı-ayrı sektorları, o cümlədən aviasiya texnikası, süd və ət məhsulları üzrə razılıq edilir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü olan ölkələrin ticarət siyasətini müşahidə etmək Mexanizmi yaradılmışdır. Bütün göstərilən razılıqlar Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması barədə Müqaviləyə Əlavə kimi daxil edilmişdir. Bu Əlavələr Avropa İttifaqında məcburi qüvvəyə malikdir və ümumi ticarət siyasətinin tənzimlənməsinin fundamental tərkib hissəsini təşkil edir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında Müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra, beynəlxalq ticarətin hüquqi tənzimlənməsində yeni mərhələ başlamışdır. Əgər 1947-ci il Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş normaları prinsip etibarilə əmtələrlə ticarətə şamil edilirdisə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı normaları isə ticarət xidməti, investisiya sahələrini, əqli mülkiyyət və sair sahələri əhatə edirdi. 1947-ci il Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin müvəqqəti xarakter daşması və müqavilədə təşkilatın strukturunun müəyyən edilməməsi, onu Ümumdünya Ticarət Təşkilatından fərqləndirən əsas cəhətlərdən idi. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı isə daimi işləyən beynəlxalq təşkilat olmaqla özünün müvafiq orqanları vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən, razılığa gələn tərəflər arasında baş verə biləcək mübahisələrin həlli proseduru da əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilmişdir. Əgər əvvəllər mübahisələrin həlli üçün Komissiyanın qərarı, Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş bütün tərəflərinin razılığını tələb edirdisə, indi artıq Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qərarı mübahisə edən tərəflərin etirazına və yaxud mübahisələrin həlli üçün yaradılmış xüsusi Komissiyanın yekdilliklə həll edə bilmədiyi halda belə qüvvəyə minmiş hesab edilirdi. Beləliklə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində razılığa gələn tərəflər, ticarət mübahisələrinin həlli zamanı praktiki olaraq qəbul edilmiş qərarın qarşısını almaqdan məhrum edilmişdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində ABŞ və Yaponiya ilə yanaşı, Avropa Birliyi də beynəlxalq ticarət münasibətlərində aparıcı rola malikdir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı normaları, Avropa hüququnun gömrük, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, enerji, kapital və xidmət sahələrinin sərbəst hərəkətinin hüquqi tənzimlənməsini əhatə edir.

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində (ÜTT, ÜGT və b.) bağlanmış çoxtərəfli müqavilələrdən başqa, Avropa Birliyi ayrı-ayrı ölkələr və ya ölkələr qrupu ilə gömrük ittifaqı və ya azad ticarət zonalarında ticarət preferensiya sazişlərinin iştirakçısı kimi də çıxış edir.

Avropa Birliyində xüsusi Gömrük İttifaqına malik olmasına baxmayaraq, bir sıra üçüncü ölkələrlə gömrük sazişlərində tərəf kimi də iştirak edir. Belə ki, Birlik Andora (kənd təsərrüfatı istisna edilməklə), San-Marino (AKPB nomenklatura malları istisna edilməklə), Türkiyə ilə (AKPB nomenklatura malları və kənd təsərrüfatı məhsulları istisna olmaqla, bütün mallar) gömrük tərəfdaşdır. Bu yaxınlarda Avropa Birliyi və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında imzalanmış tarixi müqavilədən sonra, Türkiyə Gömrük İttifaqının tam hüquqlu üzvü olmuş və yaxın mərhələdə bütün göstərilən məhdudiyyətlər aradan qaldırılacaqdır.

Avropa Birliyinin üçüncü ölkələrlə gömrük ittifaqı müqavilələri imzalaması, heç də, müvafiq ölkələri Avropanın vahid Gömrük İttifaqında birləşdirmirdi. Belə ki, gömrük birliyinin tərəfdaş dövlətlərin ərazisində, üçüncü dövlətlərlə bağlanmış müqavilə şərtlərindən irəli gələn hər hansı bir öhdəlik yaratmır və malların bu dövlətlərin ərazilərində sərbəst hərəkəti qaydaları tətbiq edilmir.

Avropa Birliyi azad ticarət haqqında tam bir sıra müqavilələrdə iştirak edir. Bu tip müqavilələr adətən assosiasiya sazişləri adlanır. Avropa İttifaqı, Avropa İqtisadi Məkanı ilə assosiasiya sazişlərini İslandiya, Lixtenşteyn və Norveç arasında bağlamışdır. Həmçinin İsveçrə ilə azad ticarət

zonası, Farer adları (Danimarkanın tərkibində olan muxtar və Birliyin gömrük ərazilərinə daxil olmayan anklav), Avropa İttifaqına daxil olmağa namizəd ölkələrlə, Aralıq dənizi ölkələri olan Əlcəzair, Mərakeş, Tunis, Misir, İordaniya, Livan və Suriya; İsrail və Fələstin muxtariyyəti; CAR və Meksika ilə bağlanan müqavilələr.

Adətən, azad ticarət haqqında saziş iştirakçı-dövlətlərə qarşılıqlı ticarət güzəştlərinin edilməsini nəzərdə tutur. Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin 24-cü maddəsinə görə, azad ticarət assosiasiya iştirakçı-dövlətə əmtəələrin əsas hissəsini, öz ərazilərindən keçən ixrac gömrük rüsumlarından və digər gömrük məhdudiyyətlərindən azad edir. İştirakçı-dövlətdə istehsal edilən mallar, assosiasiya ərazilərində sərbəst hərəkət etmək hüququna malik olur. Lakin üçüncü dövlətlərdən ixrac edilən mallar, iştirakçı-dövlətlərin hər birinin milli tariflərinə müvafiq olaraq gömrük rəsmiləşdirilməsi qeydiyyatından keçməli idilər.

Avropa İqtisadi Məkanının (AİM) yaradılması haqqında müqavilə 1992-ci ildə, Avropa İttifaqının 12 üzv-dövləti və Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının (AATA) 7 iştirakçı-dövləti arasında bağlanmışdır. Birliyin üzv-dövlətlərinin sayı 15-ə çatdıqdan sonra, İsveçrə, İslandiya, Lixtenşteyn və Norveç, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasında fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər. Lakin İsveçrə tərəfdaş dövlətlərlə Avropa İqtisadi Məkanına dair Müqaviləni ratifikasiya etmədiyinə (İsveçrə, Avropa Birliyi ilə azad ticarət haqqında ayrıca müqavilə bağlamışdır) görə, AİM-də üç dövlət qalmış olurdu. Avropa İqtisadi Məkanına dair müqavilə əmtəələrin, xidmət sahələrinin, kapitalın və fərdlərin sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi üçün ümumi norma və qaydaların yaradılmasını, həmçinin norma və qaydaların realizə edilməsi üçün müvafiq hüquq sisteminin və rəqabət üçün bərabər şəraitin formalaşdırılması istiqamətlərini müəyyən edirdi. Bu müqavilə əsasında Avropa Birliyinin daxili normalarının (törəmə

normalar) əhəmiyyətli hissəsi artıq, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası ölkələrində də, istifadə edilir. AATA-nın üzvləri qarşılıqlı münasibətlərə təsir edən, Birliyin normativ aktlarının hazırlanmasına fəal qoşulurlar. Avropa İqtisadi Məkanı müqaviləsi, mübahisələri həll edən birgə komissiyanın yaradılmasını nəzərdə tutur. Avropa İqtisadi Məkanının ümumi ticarət siyasəti və ümumi gömrük tariflərinin olmasına baxmayaraq, bu Assosiasiya ümumi bazara çox yaxındır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Birliyin ticarət siyasətinin əsasını, çoxtərəfli qarşılıqlı müqavilə münasibətləri təşkil etsə də, bir sıra müqavilələr birtərəfli ticarət preferensiyasını nəzərdə tuturdu. Bu müqavilələr əmtəə dövriyyəsinin müəyyən sektorunu əhatə etməklə, benefisiya ölkələrindən Birliyə rüsumsuz idxal olunmanı, lakin Birlikdən benefisiya ölkələrinə ixrac olunan mallardan isə gömrük rüsumlarının tutulmasını müəyyən edirdi. Ənənəvi olaraq Birliyin təqdim etdiyi birtərəfli preferensiya (güzəştli) ticarət hüququ Afrika, Karib körfəzi və Sakit (AKS) okean regionu ölkələrinə aid edirdi.

Birliyin Afrika, Karib körfəzi və Sakit okean ölkələri ilə ilk sazişi 1963-cü və 1969-cu illərdə Kamerunun paytaxtında imzalanmış Yaund Konvensiyası olmuşdur. Konvensiya imzalanandan əvvəldə Avropa Birliyi, yalnız 18 ölkə ilə əlaqələr qurmuşdur. Böyük Britaniya, İspaniya və Portuqaliyanın Avropa İqtisadi Birliyinə (AİB) daxil olduqdan sonra, onların keçmiş koloniyaları da, benefisiya ölkələri tərkibinə daxil olmuşdular.

1975-ci ildə Toqonun paytaxtı Lome şəhərində Avropa İqtisadi Birliyinin üzv-dövlətləri və Afrika, Karib körfəzi və Sakit (AKS) okeanın 46 dövləti ilə birinci Lome Konvensiyası imzalanmışdır. Sonrakı illərdə, 1979, 1984 və 1989-cu illərdə Konvensiya müddəaları inkişaf etdirilərək təkmilləşdirilmişdir. Xüsusilə də Konvensiya AİB-in Afrika, Karib körfəzi və Sakit (AKS) okean ölkələrinə maliyyə yardımı və birtərəfli qaydada ticarət preferensiyasını nəzərdə tuturdu. AKS ölkələrindən,

Avropa Birliyinə daxil olan malların rüsumsuz daşınmasını, kəmiyyət məhdudiyətinin tətbiq edilməsini və sair bu kimi güzəştləri müəyyən edilmişdir. Əgər ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinə dair hər hansı xüsusi tədbirlər nəzərdə tutulmurdusa, onda kənd təsərrüfatı məhsullarının Birlik ölkələrinə idxalı rüsumsuz icra edilir.

Avropa Birliyi və Afrika, Karib körfəzi və Sakit okean ölkələri arasında ticarət münasibətləri praktikası göstərmişdir ki, Lomey Konvensiyası kifayət qədər effektiv deyil və bir çox hallarda özünü doğrultmur. 2000-ci il fevral ayının 3-də Birliyin üzv-dövlətləri ilə, AKS-nin 71 iştirakçı-dövləti (AKS-in 71 dövlətindən 55-i ÜTT üzvüdür) arasında tərəfdaşlıq haqqında yeni Müqavilə imzalandı. Müqavilədə əsasən siyasi dialoq, ticarət, maliyyə əməkdaşlığının genişləndirilməsi təsbit olunmuşdur. Müqavilənin ticarətə dair əsasnaməsinin hazırlıq mərhələsi 2007-ci il dekabrın 31-ə qədər nəzərdə tutulurdu. Bu dövrə qədər birtərəfli ticarət preferensiyası, 1989-cu il dördüncü Lome Konvensiyasına müvafiq olaraq qüvvədə qalırdı. Hazırlıq mərhələsi başa çatdıqdan sonra AKS ölkələri yeni, daha əlverişli ticarət müqavilələri bağlamaq imkanı əldə etmələri nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Birlik dövlətləri, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən öz bazarlarına rüsumsuz malların daha əlverişli şərtlərlə daxil olmasını (ÜTT ümumi prinsiplərinə müvafiq) təmin etməli idilər.

Avropa Birliyinin **tarif preferensiya siyasəti**, üzv-dövlətlərin iqtisadi-ticarət istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Ümumi tarif preferensiyası birtərəfli qaydada inkişaf etməkdə olan ölkələrə və keçid iqtisadiyyatına malik dövlətlərə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və iqtisadi inkişafına yardım etmək məqsədi daşıyır.

Ümumi tarif preferensiyası BMT-nin ticarət və inkişaf Konfransı çərçivəsində işlənilib hazırlanmış və Birlik tərəfindən 1971-ci il implementasiya (icra edilmiş, həyata

keçirilmişdir) edilmişdir. Ümumi ticarət siyasətində, ümumi tarif preferensiyasının rolu Avropa İttifaqı məhkəməsi tərəfindən də, təsdiq edilmişdir. Ümumi ticarət preferensiyasının realizasiyası, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən, preferensiya siyahısına daxil edilmiş sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının Birlik dövlətlərinə idxal zamanı güzəştli gömrük rüsumlarını müəyyən edir və ya onları tamamilə gömrük prosedurundan azad etməyi nəzərdə tuturdu. 1994-cü ildən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yeni preferensiya sxemi tərtib edilmişdir. Yeni qaydalar 1995-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş və 10 illik mərhələ üçün (3281/94 sayılı sənaye üçün Reqlamenti və 3283/94 sayılı kənd təsərrüfatı malları üçün Reqlament) nəzərdə tutulmuşdur. Yeni sxemin prioritet istiqamətlərinə, benefisiya ölkələrinin sosial və ekoloji, tarif və ticarət sahələrində hərtərəfli inkişafına kömək etmək, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və Ümumdünya Ticarət Təşkilatın daxil olmasını stimullaşdırmaqdan ibarət idi.

Avropa Birliyinin ümumi preferensiya sisteminin effektivliyi, XX əsrin 80-cı illəri ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Birliyin güzəştlərindən istifadə edən Asiya ölkələri, Birliklə ticarətin ümumi əmtəə dövriyyəsində fəal iştirak etməklə liderlik edirlər. Belə ki, bu pay ümumi Asiya dövlətləri üzrə 70 faizə, ayrıca Çin üçün isə 25 faiz çatır.

2002-2004-cü illərdə preferensiya sxemi, 2501/2001 sayılı yeni Reqlamentlə konkretləşdirilmişdir. "Həssas" kateqoriyaya aid edilən mallar, benefisiar-dövlətlərdən Birliyə, gömrük rüsumları olmadan ixrac edilir. Toxuculuq və geyim sektoruna aid edilən mallardan, ümumi gömrük tarifinin 20 faizi qədər ixrac rüsumu aşağı endirilirdi. Digər "həssas" mallar ixrac rüsumları maya dəyərinin 3,5 qədər endirilir. Yeni Reqlament benefisiar-dövlətlərə imtiyaz şərtlərindən istifadə etməklə, əlavə olaraq gömrük rüsumlarını 5 faiz aşağı salmağı nəzərdə tuturdu. Bu əlavə imtiyazın verilməsinə əsas kimi: 1)

benefisiar-dövlətin əmək hüquqlarını qorumaq üçün səylərinin gücləndirilməsi; 2) ətraf mühitin qorunması üçün benefisiar-dövlətin hərəkətləri (xüsusilə də tropik meşələrin mühafizəsi) şərt kimi müəyyən edilirdi.

Reqlament zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün xüsusi şərtlə "silahdan başqa, hər şey" prinsipini müəyyən etmişdir. Faktiki olaraq Birlik, zəif inkişaf etmiş ölkələrə, Avropa İttifaqı bazarına rüsumsuz daxil olmasına şərait yaratmışdır. Birlik, narkotik maddələrin istehsalı və dövriyyəsinə (əsasən, Mərkəzi və Cənubi Amerika, Pakistan) qatılmış ölkələrdən, onların siyasi, iqtisadi və sosial sabitliklərini təmin etmək üçün rüsumsuz sənaye və kənd təsərrüfatı mallarının idxalını müəyyən etmişdir.

Reqlament, benefisiar ölkələrdən idxal olunan mallara tətbiq olunan tarif preferensiyasının ləğv edilməsini də nəzərdə tuturdu. Belə sanksiyalar, adətən Birlik ölkələrinə idxal olunan malların, Birliyin daxili bazarının analoji məhsullarına əhəmiyyətli təhlükə yaratdıqda və ya elə bir həcmdə və yaxud şəraitdə idxal olunduqda tətbiq edilirdi.

4. Avropa İttifaqının valyuta və antiinhisar siyasəti. Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 2-ci maddəsində iqtisadi və sosial tərəqqiyə nail olmağın yollarından biri kimi, Birliyin iqtisadi və valyuta ittifaqının təsis edilməsi və nəticədə Müqavilənin əsasnaməsinə müvafiq olaraq vahid valyutanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, ümumi bazarın, iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması ilə Birlik özünü əsas məqsədlərindən birinə çatmış olurdu. Avropa Birliyinin Vahid Valyuta İttifaqının (ABVVI) ümumi əsasları Müqavilənin 4-cü maddəsində təsbit edilmiş və bu ittifaqa nail olmaq üçün azad rəqabət şəraitində azad bazar iqtisadiyyatı siyasətinin rəhbər tutulması müəyyən edilmişdir. Bu siyasət üç əsas baza üzərində qurulurdu: 1) üzv-dövlətlərin iqtisadi siyasətinin sıx koordinasiya edilməsi; 2) daxili bazar; 3) ümumi məqsədlərin müəyyən edilməsi. Vahid valyutanın tətbiq edilməsinin əsas

məqsədlərindən biri sabitliyin və inflyasiyanın qarşısının alınması idi. Bu siyasət Birləşmiş Ümumi İqtisadi Siyasətinə dəstək olmalı idi. Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 4-cü maddəsinin 3-cü bəndi, Birləşmiş İqtisadi və Valyuta İttifaqı çərçivəsində əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir: 1) qiymətlərin sabitliyi; 2) ödəniş qabiliyyətli maliyyə və valyuta şəraitini; 3) möhkəmə ödəniş balansını.

Avropa İttifaqı müqaviləsinin 7-ci maddəsində ABVVİ-nin daha müfəssəl komponentlərindən bəhs edilmişdir. Belə ki, vahid pul siyasətinin əsas komponenti kimi üzv-dövlətlərinin iqtisadi siyasətlərinin koordinasiya edilməsi göstərilirdi. Vahid valyuta siyasətinin həyata keçirilməsində isə, Avropa Mərkəzi Bankının səlahiyyətləri və hüquqi statusunun önəm kəsb etməsi isə heç şübhəsizdir. ABVVİ-nin mühüm komponentlərinə pul vahidi avro və vahid valyuta siyasəti üçün nəzərdə tutulan institusional struktur orqanlar daxildir. Bu institusional orqanlara, başda Avropa Mərkəzi Bankı olmaqla Avropa Mərkəzi Banklar sistemi və bir sıra məsləhətçi funksiyalara malik olan İqtisadi və Maliyyə Komitəsi (İMK) aid edilir. Avropa İttifaqının yaradılması haqqında müqavilə vahid Avropa valyutasının EKYYU adlandırılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Avropa İttifaqı Liqasının 1995-ci ilin dekabrında Madriddə keçirilən iclasında, onun avro adlandırılması qərarə alınmışdır. Məhz Birləşmiş Ümumi İqtisadi və Valyuta İttifaqının ("avroya keçilməsi haqqında" Şüaranın 974/98 sayılı Reqlamenti), sikkə və əsginaslarda bu pul avro adlanır.

ABVVİ-in yaradılması haqqında müqaviləyə müvafiq olaraq onun dövriyyəyə buraxılması üçün üç mərhələ nəzərdə tutulmuşdur. Hazırlıq başa çatdıqdan sonra son mərhələ kimi vahid valyutanın tətbiq edilməsi 1999-cu il 1 yanvardan 11 dekabrda, 2001-ci ilin 1 yanvarından isə Yunanıstanda, həyata keçmişdir. Avropa İttifaqının yeni üzv-dövlətlər qrupu üçün 2004-cü il mayın 1-dən qoşulma prosesləri nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu gün avro iqtisadi və valyuta ittifaqının

mühüm elementidir. 1998-ci il dekabrın 31-nə qədər mövcud olmuş EKYYU səbəb valyutasından fərqli olaraq, avro müstəqil pul vahidi kimi üzv-dövlətlərin milli valyutalarını əvəz etmişdir. Avro yeganə qanunu ödənc vasitəsi kimi tətbiq edilir.

Avropa Mərkəzi Bankı vahid valyuta kimi avronun emissiyasını həyata keçirir. Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 121-ci maddəsi və "Uyğunlaşdırma kriteriyaları haqqında" xüsusi Protokola görə, vahid valyutaya keçmək üçün üzv-dövlətlər 4 "uyğunlaşdırma" kriteriyasına cavab verməli idilər:

1) qiymətlərdəki yüksək sabitliyin əldə edilməsi kriteriyası o deməkdir ki, üzv-dövlətin göstəricilərində uzunmüddətli orta inflyasiya təməlləri qorunub saxlanılır;

2) hökumətin maliyyə əsasının müdafiə olunması kriteriyası o deməkdir ki, müvafiq üzv-dövlət indi ki halda, həddən artıq büdcə defisitinə malik deyildir və ya ona qarşı həddən artıq büdcə defisiti proseduru araşdırılmasına başlanılmayıb;

3) son iki ildə kurs dəyişmə mexanizmində (KDM) normal iştirak kriteriyası isə, bu mexanizmdə iştirak etmək üçün hər hansı xüsusi cəhdlər etməməsini nəzərdə tutur və xüsusilə də, onlar üzv-dövlətlərin hər hansı birinə münasibətdə, öz valyutalarını devalvasiyasına (kağız pulların məzənnəsinin aşağı salınması) cəhd etmələri (o cümlədən ikitərəfli əsasda) araşdırılmalı idi;

4) uyğunlaşdırma kriteriyası isə, üzv-dövlətlərin kurs dəyişmə mexanizmində (KDM) fəal iştirakı, o cümlədən uzunmüddətli faiz dərəcələrinin səviyyəsi, həmçinin öz növbəsində bir il ərzində üzv-dövlətlərdə uzunmüddətli faiz dərəcələrinin dövlət göstəricilərinin qiymət sabitliyi səviyyəsinin iki faizindən çox olmaması şərtlərini müəyyən edirdi.

Üzv-dövlətlərin vahid valyuta rejiminə qoşulması məsələlərini, Avropa İttifaqı Şurası həll edir. Bu zaman ilk

növbədə, Avropa Komissiyası və Avropa Mərkəzi Bankının məruzəsi (əvvəllər Avropa valyuta institutu), həmçinin Avropa İttifaqı Şurasının qiymətləndirilməsi əsasında “Dövlət və hökumət başçıları tərkibində olan Şura” tərəfindən qərar qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu məruzələrdə iki əsas məsələ, iqtisadi və valyuta ittifaqında zəruri nailiyyətlər əldə olunması önə çəkilirdi.

Birinci məsələ kimi milli qanunvericiliyin, Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin və Avropa Mərkəzi Banklar sisteminin Statutuna və Avropa Mərkəzi Bankının, ilk növbədə milli mərkəzi banklarının müstəqillik tələblərinə cavab vermələri önə çəkilirdi. İkinci məsələ daha çətin olmaqla, uyğunlaşdırma, konvergensiya kriteriyası ilə bağlı idi. Bu məsələlərdə başqa bazarlarla inteqrasiya və digər göstəricilər diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Göstərilən məsələlər başa çatdıqdan sonra, Avropa Komissiyasının təqdimatı əsasında, Avropa İttifaqı Şurasının məruzəsi və mütləq səs çoxluğu ilə müvafiq konkret üzv-dövlətin mövcud şərtlərlə uyğunluğu və vahid valyutaya keçmələri barədə qərar qəbul edilirdi. Bu qiymətləndirmə təqdimat formasında irəli sürülür və Avropa Parlamenti yekun rəy verirdi. Bütün prosedurlar başa çatdıqdan sonra avroya keçidin vaxtı müəyyən edilir.

Avropa İttifaqının antiinhiyar siyasətinin əsasında, bazarların inhiyarlaşması kimi neqativ halların qarşısının alınması və iqtisadiyyatın sağlam rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etmək dayanır. Bu məqsədlərə çatmaqdan ötrü azad bazar üçün yaranan müxtəlif təhlükələrin qarşısının alınmasının hüquqi və inzibati prosedur tədbirlərinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Avropa Birliyinin üzv-dövlətlərində azad rəqabət münasibətlərinin əsas hüquq subyekti kimi istehsal müəssisələri çıxış edir. Avropa Birliyində son onilliklərə qədər **rəqabət qaydalarının nizamlayan əsas akt, 1962-ci ildə qəbul edilmiş və əsasən**

Birlik haqqında Müqavilənin 81-ci və 82-ci maddələrini tənzimləyən Reqlament olmuşdur. 2004-cü il mayın 1-də rəqabət hüququ çərçivəsində aparılan islahatlar nəticəsində yeni Reqlamentin qəbul edilməsi ilə, müəssisələrin rəqabətə qarşı birləşməsi prosedurunun tənzimləyən yeni qaydalar müəyyən edilmişdir. Məhz yeni Reqlament, Avropa Komissiyasına geniş səlahiyyətlər verməklə, müəssisələr tərəfindən rəqabət qaydalarının pozulmasının qarşısının alınmasına hesablanmışdır.

Yeni Reqlament Avropa Komissiyasına, müəssisələrdə rəqabət qaydalarının pozulmasını müəyyən etmək üçün həm sorğu vasitəsilə, həm də şəxsi təşəbbüsləri ilə təhqiqat aparmaq hüququ verirdi. Müəssisələrin Komissiyanın vəzifəli üzvünə öz ərazilərinə daxil olmağa şərait yaratmalı, bütün informasiya-məlumat sorğularına, o cümlədən mühasibatlıqla bağlı suallara cavab verməli idi. Komissiyaya verilən ən mühüm səlahiyyətlərdən biri, cərimə sanksiyasının tətbiq edilməsi olmuşdur.

Ümumi qaydalara görə, müəssisənin Birlik daxili bazardakı ticarət inhiyarçılıq hərəkətləri, Avropa İttifaqı hüquq normalarının sanksiyaları altına düşür. Belə hallarda, Avropa Komissiyası maksimal olaraq müəssisənin inhiyarçılığını bazardakı ticarətlə əlaqələrinə üzə çıxarmağa çalışır və bu əlaqənin bilavasitə və ya dolaylı, həqiqi və potensial olmasını müəyyən etmək istəyir. Bu zaman Komissiya, hətta müəssisənin Avropa İttifaqına daxil olmayan kənar dövlətdə olan müəssisə ilə əlaqəli olması və bu fəaliyyətin İttifaq daxilindəki bazar rəqabət mühitinə təsirinin olub-olmamasına nəzarət edir.

Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 81-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş, müəssisənin kollektiv antirəqabət praktikasındakı mövcud antiinhiyar fəaliyyətinə dair qadağanları, bəzi hallarda bu maddənin (81-ci) 3-cü paragrafına müvafiq olaraq hüquqa uyğun hesab edilirdi. Belə

ki, 3-cü paraqraf sanki inhisar fəaliyyəti leqallaşdırırdı. Antiinhisar qaydalarında (81-ci maddə, 3-cü paraqraf) istisna edilən müəssisənin "hüquqauyğun" fəaliyyətinin aşağıdakı 4 istiqamətini qeyd etmək olar:

a) istehsalın yaxşılaşdırılması və ya malların paylanması və ya texniki və ya iqtisadi tərəqqiyə yardım edilməsi;

b) istehlakçılar üçün böyük həcmdə əlverişli imkan yaradılması;

c) müəssisələrə proporsional məhdudiyyətlərin qoyulması;

d) malların əhəmiyyətli hissəsini rəqabətdən qorumağa cəhd edilməsi.

Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 82-ci maddəsi isə rəqabət qaydalarının şəxslər qrupu tərəfindən deyil, bir müəssisə tərəfindən pozulmasını tənzimləyir. Belə ki, hər hansı bir müəssisə rəqabətçilərin davranışlarına məhəl qoymadan, bazarda istədiyi kimi hərəkət edə bilərdi. Bu isə, təsərrüfatçı subyektinə bazardakı müəyyən növ əmtəənin dominatlıq etməsi vəziyyətini yarada bilərdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, dominatlıq vəziyyəti qadağan edilməyib və müasir bazar iqtisadiyyatı reallığında onunla barışmaq zərurətdir.

Avropa İttifaqının daxili bazarında inhisarçıların, inhisar mövqeyindən sui-istifadəsi qəbul edilməzdir və təbii ki, bunların hamısı rəqabət mühitinin pozulmasına səbəb olur. Belə hallar baş verdikdə isə inhisarçı müəssisələr, Avropa İttifaqının antiinhisar qanunvericiliyini pozduqlarına görə solidər məsuliyyət daşıyırlar.

XIV MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ KORPORATİV HÜQUQU

1. Avropa İttifaqı korporativ hüququnun anlayışı və mənbələri.

2. Avropa İttifaqı korporativ hüquq normalarının harmoniyalaşdırılması.

3. Avropa İttifaqı korporativ hüququnun unifikasiyası.

4. Şirkətlərin yaranması və fəaliyyəti.

5. Şirkətin nizamnamə kapitalı və struktur orqanı.

6. Avropa İttifaqı hüququnda hüquqi şəxslər.

1. Avropa İttifaqı korporativ hüququnun anlayışı və mənbələri. Avropa İttifaqı hüququnda hüquqi şəxslərin tənzimlənməsi institutu fərdi və yardımçı xarakter daşıyır. İttifaqın hüquqi şəxs institutu, milli hüquq səviyyəsində bu prosedur məsələləri üzrə yaranmış boşluqları qismən əvəz edir. Avropa İttifaqı hüququnun bu sahəsi zəif inkişaf edir və güclü müqavimətlə qarşılaşır. Bunun əsas səbəbi isə, ilk növbədə müxtəlif dövlətlərin daxili qanunvericiliklərindəki ciddi fərqlərlə əlaqədardır. Ümumilikdə Avropa İttifaqı hüququnda hüquqi şəxslərin tənzimlənməsi, milli hüquq səviyyəsində qalmışdır. Məhz, Avropa İttifaqının korporativ hüquq subsidiar (yardımçı) xarakter daşıyır və onun əsas realizə mexanizmi, Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 44-cü maddəsinin 2-ci paraqrafı əsasında, təsisatların (birliklərin) sərbəstliklərinə dair Direktivlə tənzimlənir.

Avropa İttifaqı haqqında müqaviləyə əsasən, Birliyin hüquqi şəxslərinin statusunun tənzimlənməsinə aid edilir:

– hüquqi şəxslərin azad təsis edilməsinin təmin edilməsi, həmçinin hüquqi şəxslərin filiallarının, nümayəndəliklərinin, törəmə cəmiyyətlərinin istənilən üzv-dövlətlərin ərazilərində, müvafiq dövlətin milli hüquqi rejimi şərtləri əsasında yaradılmasının qarşısını alan maneələrin aradan qaldırılması;

- hüquqi şəxslərə qarşı minimal tələblərin müəyyən edilməsi, ilk növbədə isə, bütün Avropa İttifaqı ərazisindəki hüquqi şəxs iştirakçılarına və kreditörünə bərabər hüquqi müdafiənin təmin edilməsi;

- transavropa şirkətlərinin fəaliyyətlərini asanlaşdırmaq və milli hüquq sistemləri arasında olan fərqləri nəzərə almaqla, onlar arasında mövcud maneələrin aradan qaldırılmasını təmin etmək;

- müxtəlif üzv-dövlətdə olan hüquqi şəxslərin, iqtisadi fəaliyyət sahələrindəki əməkdaşlıqlarının həvəsləndirilməsini təmin etmək.

Avropa Birliyinin korporativ hüququnun əsas mənbələrinə Avropa Birliyinin və Avropa İttifaqının təsis müqavilələri daxildir. Təsis müqavilələrindəki qaydalara müvafiq olaraq vahid daxili bazarın təşkili üçün 4 əsas: **əmtəələrin, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın azad hərəkətinin** təmin edilməsi zəruri hesab edilirdi. Şəxslərin azad hərəkəti kimi işçi qüvvəsinin, azad birliklərin və iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyi nəzərdə tutulurdu.

Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 48-ci maddəsinə əsasən, üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərinə müvafiq olaraq təsis edilən şirkətlərin və firmaların mərkəzi idarələrinin üzv-dövlətdə qeydiyyatına alınmış və əsas sahibkarlıq fəaliyyəti Birlik daxilində davam etdirən subyektləri, üzv-dövlətin vətəndaşı olan fiziki şəxslərə bərabər tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk təsis müqavilələri, hüquqi şəxslərin fəaliyyətində, hər hansı dövlətin milli hüququnun müxtəlif kriteriyaları arasında seçim etmək imkanı verməmişdir. Avropa Birliyini təsis edən ilk üzv-dövlətlərinin əksəriyyətində, hüquqi şəxslərə münasibətdə, şirkətin yerləşdiyi real ərazi prinsipi tətbiq edilirdi. Belə ki, Niderlandın qəbul etdiyi 1959-cu il 25 iyul qanunu, şirkətlərinin təsis olunduğu və ya hüquqi ünvanın olduğu ərazi üzrə inkorporasiya prinsipindən istifadəyə üstünlük verirdi. Beləliklə, hüquqi şəxslərin fəaliyyətlərinin üç

kriteriya ilə əlaqəliyi müəyyən edilirdi: **hüquqi şəxsin yerləşdiyi ərazi ünvanı, mərkəzi idarəçilik və ya biznesin qurulduğu yer.** Bütün üç kriteriya alternativ idi.

Hüquqi şəxslərin fəaliyyətlərinin vahid qayda tənzimlənməsi məsələlərinə Roma müqaviləsinin (1957-ci il) 293-cü maddəsində də aydınlıq gətirilmişdir. Belə ki, yuxarıda göstəriləyi kimi, yalnız, təsis olunan şirkətin real mövcud olduğu ərazi prinsipi və ya şirkətin təsis olunduğu dövlətin qanunlarını və ya hüquqi ünvanın qeydiyyat yerini əsas götürən inkorporasiya prinsipinə əsaslanan müxtəlif yanaşmaların unifikasiya edilməsi və ya iki prinsipdən birinin qəti müəyyən edilməsi, hüquqi şəxslərin fəaliyyətlərinə dair mövcud fikir ayrılıqlarını aradan qaldıra bilərdi. Nəticədə üzv-dövlətlərin Roma müqaviləsinin 293-cü maddəsi üzrə apardıqları danışıqların yekunu olaraq, 1968-ci il fevral ayının 29-da Brüssel Konvensiyası qəbul edilmişdir. Konvensiya Niderland, Böyük Britaniya və İrlandiyada olduğu kimi, inkorporasiya prinsipinə üstünlük verməyi qərara almışdır. Bununla belə, şirkətin təsis olunduğu yer və ya şirkətin qeydiyyatına alındığı hüquqi ünvan əsaslanan inkorporasiya prinsipində də, bəzi çatışmazlıqları üzə çıxarılmışdır. Inkorporasiya prinsipində "poçt qutusu" adlanan şirkətlərin fəaliyyətinə geniş meydan açılır və şirkətlərin "manipulyasiya" (hiylə, kələk gəlmələri) etmələri üçün əlverişli şərait yaranırdı. Belə ki, yalnız hüquqi ünvanı qeyd etməklə, "işgüzar saxta və ya təkrar rəqəm artırmalarına" geniş imkanlar açılırdı. Ona görə də, bəzi dövlətlər, o cümlədən Almaniya, bu prosedurları bir qədər də dəqiqləşdirərək, şirkətin inzibati mərkəzinin yerləşdiyi real mövcud ərazi üzrə idarəçiliyə və ya nizamnəmin qeydiyyatdan keçdiyi şirkətin inzibati ərazisi üzrə fəaliyyətlərinə üstünlük vermişdir.

1968-ci il Brüssel Konvensiyasının 4-cü maddəsinə əsasən iştirakçı-dövlət, onun ərazisində yerləşən şirkətin inzibati ofis mərkəzində, digər iştirakçı-dövlətdə qeydiyyatdan keçməsinə

baxmayaraq, şirkətə qarşı öz daxili qanunvericiliyini imperativ norma kimi tətbiq edə bilərdi. Bu qayda, şirkətlərin ərazi üzrə təsis edilməsi kriteriyasını məhdudlaşdırdığına görə, Konvensiyanın indiyə qədər qüvvəyə minməsinə məhdudlaşdırmışdır. Çünki Konvensiyanın 14-cü maddəsinə görə, onun qüvvəyə minməsi üçün iştirakçı-dövlətlərin hamısı tərəfindən ratifikasiya edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərindən olan Niderland hələ də onu ratifikasiya etməmişdir. Bundan əlavə Roma müqaviləsi, şirkətlərin təsisçilərinin milli əlamətlərinə görə nəzarət edilməsi prinsipinin tətbiq edilməsini, vətəndaşlarının azad hərəkətlərinin məhdudlaşdırılması təminatçısı kimi çıxış edən Avropa Birliyinin prinsiplərinə zidd olduğu üçün qəti olaraq istisna edirdi. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq, Avropa Birliyinin 18 dekabr 1961-ci il tarixli Ümumi proqramı, xüsusi olaraq müəyyən etdiyi prinsipə əsasən, şirkət təsisçilərinin milli fərqlərinə görə hər hansı bir məhdudlaşdırma ilə, maneələrlə qarşılaşmalarını aradan qaldırılmağı nəzərdə tuturdu. Milli mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırma tətbiqini Roma müqaviləsinin 294-cü maddəsində rədd edirdi. 249-cu maddə üzv-dövlətə, digər üzv-dövlətlərin vətəndaşlarına milli rejimdən istifadə etmək hüququ verməklə, Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 48-ci maddəsi çərçivəsində şirkət və firmaların kapitalda iştirakını təmin etmək öhdəliyi daşıyırdılar. Hətta Avropa Birliyi Məhkəməsinin *acquis communautaire* (Faktorteym işi və b.) qərar-sərhində, milli əlamətlərə görə hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, o cümlədən peşəkar fəaliyyətlərinin qarşısının alınması üçün şərtlərin irəli sürülməsi, qanunvericilik və digər maneələr və ya şirkət təsisçilərinin bir qisminin digər dövlətlərin vətəndaşları olması bəhanəsi səbəbindən imtina edilməsini, mümkün hesab etməmişdir.

Avropa İttifaqı korporativ hüquq sahəsinin tənzimləmə obyektinə daxil olan "şirkət və firma" anlayışının məzmunu, Birlik haqqında müqavilənin 48-ci maddəsində verilmişdir. Belə ki, şirkət və firmalar, o cümlədən ticarət ortaqlığı əsasında təsis edilənlər, həmçinin gəlir əldə etməyi nəzərdə tutmayan cəmiyyətlər istisna edilməklə, mülki və ticarət hüququ və yaxud ümumi və xüsusi hüquqla tənzimlənən digər **birliklər hüquqi şəxslərə** aid edilirdilər. Məhz, 48-ci maddə şirkət və firmalara öhdəlik qaydasında hüquqi şəxs statusunun verilməsini müəyyən edirdi. Norma, yalnız onların mülki və ya ticarət hüququ əsasında təsis edilmələrini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, üzv-dövlətlərin hər hansı birinin milli qanunvericiliyinə istinad etməklə, hüquq və öhdəliklərə malik olan, o cümlədən hüquqi şəxs sayılmayan azad təsisatların yaradılması mümkün hesab edilirdi. 1968-ci il Brüssel Konvensiyasına əsasən, bu məsələ müvafiq olaraq 8-ci maddə ilə tənzimlənirdi. Belə ki, 8-ci maddəyə əsasən fəaliyyət qabiliyyətli və hüquqi qabiliyyətli şirkətlər, bu Konvensiyaya müvafiq olaraq tanınırdılar. Qanunvericiliyə əsasən təsis edilmiş şirkət, hüquqi şəxs statusuna malik olmamaq səbəbi ilə məhdudlaşdırıla bilməzdi. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən təsis edilən şirkətin, iştirakçı-dövlətin qanunvericiliyi əsasında, hüquq və öhdəliklərinin haqqı statusuna malik olması kifayət edirdi. Birlik haqqında müqavilənin 48-ci maddəsi bir nəfər şəxsin şirkət təsis etmək hüququnu mümkün hesab edirdi. 1968-ci il Brüssel Konvensiyasının 9-cu maddəsinin 2-ci bəndi, hər hansı iştirakçı-dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir nəfərdən ibarət təsis edilmiş şirkətin ümumi qaydalara zidd olmaması qaydasını təsbit edirdi. 1989-cu ildə Avropa İttifaqı Şurasının 667/89 (çarpaz işarədən sonrakı rəqəm, sənədin qəbul olunduğu ilin tarixini göstərir) sayılı Direktivi ilə bu məsələ bir daha öz təsdiqini tapmışdır.

Avropa Birliyində hüquqi şəxs kimi şirkətlərin təsis edilməsinin əsas (ilkini) və törəmə formaları mövcuddur. Birlik haqqında müqavilənin 43-cü maddəsində göstərilirdi ki, hər hansı üzv-dövlətin vətəndaşının, digər üzv-dövlətin ərazisində təsisat yaratmaq və iqtisadi fəaliyyətlə azad məşğul olmağa əngəl olan məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Üzv-dövlət tərəfindən öz ərazisində istənilən məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi qaydaları Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 42-ci maddəsində və Avropa İttifaqı Məhkəməsinin milli şirkətlərin və üzv-dövlətlərin digər şirkətlərinin bərabərlik prinsipi əsasında müdafiə edilməsinə təminat verilməsi presedentləri ilə qorunurdu. Bu prinsip nəyinki, milli əlamətlərə görə, həmçinin diskriminasiyanın istənilən formasına qarşı çıxırdı. Eyni zamanda bu həm bilavasitə, həm də dolayı yolla yaradılan fərqli münasibətlər kriteriyalarına da, aid edilirdi. Şirkətin xidmətini təklif edən şəxs, digər dövlətin ərazisində müvafiq sifarişi yerinə yetirməyi əsaslandırıldıqda, fəaliyyətlərinin hədlərinin müəyyən edilməsində problemlər yarana bilərdi. Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, qeydiyyatdan keçdiyi dövlətdə deyil, digər dövlətdə fəaliyyət göstərən şirkətin xidmətləri üçün yaradılan şərait, daimi əsasda fəaliyyət göstərən şirkətlərə bərabər tutulurdu. Bu azadlıq həm ilkin, həm də törəmə təsisatlara aid edilirdi.

Şirkətlərin fəaliyyət hədlərində problemlərin aradan qaldırılması, Avropa Birliyinin Direktivlərində və Məhkəmə presedentlərində daimi tənzimlənmə obyektinə olmuşdur. Avropa İttifaqı Məhkəməsi ARO Lease işi üzrə C-190/95 sayılı qərarı ilə şirkətlərin azad təsis edilməsi və azad xidmətlər təklif edilməsi arasındakı fərq kriteriyalarını dəqiqləşdirmişdir. Belə ki, Niderlandda təsis edilən ARO Lease şirkəti nəqliyyat vasitələrini həm xüsusi şəxslərə, həm də hüquqi şəxslərə icarəyə verir. ARO Lease Belçikadakı müştəriləri, Belçikalı dillərlər vasitəsilə şirkətlə əlaqə yaratmışdılar. Eyni zamanda nəqliyyat vasitələri də Belçikada qeydiyyatla alınmışdır.

Belçika vergi orqanlarının qənaəticə, ARO Lease şirkətinin Belçika avtomobil parkında olan nəqliyyat vasitələri, Belçikada qeydiyyatla alınmış ARO Lease şirkətinin mülkiyyətindədir və lizinq müqaviləsi əsasında icarəyə verilir. Beləliklə, Belçika qanunvericiliyinə görə şirkət Əlavə Dəyər Vergisini (ƏDV) Belçika dövlətinə ödəməlidir. Öz növbəsində Niderlandın vergi orqanları Əlavə Dəyər Vergisi haqqında Birliyin 6-cı Direktivinə müraciət edərək, ƏDV-nin Hollandiya dövlətinə ödənilməsinə tələb edən iddia ilə çıxış etmişdilər. Hollandiya vergi orqanları Direktivə istinad edərək qeyd edirdilər ki, xidmət təklif edən yer, xidmət göstərdiyi üçün eyni zamanda hüquqi şəxsin iqtisadi fəaliyyətinin qeydiyyat yeri hesab edilməlidir. Və ya təsisatın dillərinin daimi yeri olan ərazi, xidmət təklif etdiyi üçün dövlətə vergi ödəməlidir.

Bununla əlaqədar olaraq Avropa İttifaqı Məhkəməsi, Avropa Birliyinin ƏDV haqqında 6-cı Direktivini təfsir edərək, avtomobil vasitələrinin icarəsinə dair müəyyən etmişdir ki, vergilər avtomobil vasitələrinin icarəyə verildiyi yerə deyil, xidmət təklif edən və şəxsin iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olduğu və qeydiyyatdan keçdiyi daimi yerə ödənilməlidir. Beləliklə, nəticə etibarilə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi, lizinq şirkətinin digər üzv-dövlətlə müqavilə bağlayacaq və ya şirkətin idarəçiliyinə dair inzibati qərarları həyata keçirəcək, nə xüsusi tərkib heyəti, nə daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən strukturunun olmaması səbəbindən, həmin şirkətin müvafiq dövlətdə daimi təsisatı olan şirkət kimi qəbul edilməməsi barədə qərar çıxarmışdır.

Bununla belə, bəzi hallarda, xidmət təklif edən şirkətin digər dövlətdə ofislərinin açılmasına icazə verilirdi. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Reinhard Gebhard işinə dair C-55/94 sayılı qərarında göstərirdi ki, müvəqqəti xidmət təklif edilməsi, müvafiq xidməti göstərən, həmin dövlətdə zərurət yarandığı halda analoji xidmət üçün hər hansı bir infrastrukturunun (o cümlədən büro, kabinet və ya kantoranın)

olmasını istisna etmir. Şirkətlərin peşəkar fəaliyyətləri məsələləri əksər hallarda, qanunvericilik aktlarının müvafiq dövətdə iqtisadi operatorların daimi məskunlaşmasını nəzərə almaqla tənzimləndirdi. Belə ki, bir sıra ölkələr, Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlərin birində təsis edilmiş şirkət və ya müəssisələrin peşəkar fəaliyyət göstərməyə buraxılması şərtlərini, həmin fəaliyyətin aparılması üçün müvafiq tələblərə tabe olması qaydasını müəyyən etmişdilər. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarında bu norma heç bir halda Avropa Birliyi aktları ilə təsbit edilmiş azadlıqları məhdudlaşdırmırdı. Məhdudiyətlər yalnız o halda mümkün hesab edilirdi ki, analoji tələblər, ictimai təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə milli subyektlərə də tətbiq edilmiş olsun. Praktikada müvafiq icazənin olması formallıqlara əməl edilməsi vasitəsilə mümkün hesab edilirdi.

2. Avropa İttifaqı korporativ hüquq normalarının harmoniyalaşdırılması.

Avropa İttifaqı korporativ hüquq normalarının harmoniyalaşdırılması, tənzimlənmə proseslərinin sadələşdirilməsinə və asanlaşdırılmasına xidmət edirdi. Avropa Birliyində inteqrasiya mərhələləri dərinləşdikcə, buna müvafiq olaraq Birlik çərçivəsində hüququn inkişaf tendensiyasının ümumi tənzimlənmə mexanizmləri ilə yanaşı, hüquq sahələrinin təcridən ixtisaslaşma, korrektiv və komponentlərinin dəqiqləşdirilməsinə keçid prosesləri də sürətlənmişdir. Eyni zamanda, korporativ hüquq sahəsi üzrə prioritet reqlamentlərin sətəf unifikasiyasına deyil, daha çox direktivlərin köməyi ilə qanunvericiliyin harmoniyalaşdırılması kimi çevik metodlara üstünlük verildirdi. Avropa İttifaqında 14 Direktiv layihə işlənilib hazırlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2004-cü ildə Avropa İttifaqının 3 Reqlamenti və 14 layihə Direktivdən 9-u qəbul edilmişdir. 2010-cu ildən sonrakı dövrdə 15 Direktiv və 3 Reqlamentin qəbul edilməsi planlaşdırılmışdır.

Avropa Birliyinin və iqtisadi proseslərin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, korporativ hüququn harmoniyalaşdırılmasında, zaman keçdikcə xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Avropa İttifaqının korporativ hüququ, törəmə hüquq sahəsi kimi, şirkətlərə və fiziki şəxslərə birlik təsis etmək və onların İttifaq ərazisində sərbəst hərəkət etmələrini, normativ-hüquqi baza ilə təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Avropa Birliyinin 1968-ci il Birinci Direktivi, Birliyin qanunvericiliyinin **harmoniyalaşdırılmasında üç əsas prioritet istiqaməti** müəyyən etmişdir. Belə ki, birinci Direktiv: ticarət ortaqlığının həqiqiliyi, şərtləri və ticarət ortaqlığının qeyri-qanuniliyi istiqamətləri məsələlərini prioritet elan edirdi. Bu prioritetlər kreditörələrin müdafiəsi və məsuliyyətlərinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. 1976-cı il ikinci Direktiv ticarət ortaqlığının yaradılması, dəyişdirilməsi və onların nizamnamə kapitaları, həmçinin ticarət ortaqlığı iştirakçılarının və üçüncü şəxslərə münasibətdə hüquqi təminatı məsələlərini tənzimləməyi nəzərdə tuturdu. Üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərində minimal nizamnamə kapitalı səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyəti üçün 25 min avro müəyyən edilmişdir. 1989-cu il XI Direktiv, ticarət ortaqları üçün öz filialları barədə məlumat bazasının yaradılması öhdəliyini müəyyən edirdi. 1978-ci il üçüncü Direktiv, səhmdar cəmiyyətlərin birləşməsi və birləşmiş səhmdar cəmiyyətlərin hüquqi müdafiəsinin bəzi məsələlərini tənzimləyirdi. 1982-ci ildə səhmdar cəmiyyətlərinin bölünməsinə harmoniyalaşdıran altıncı Direktiv qüvvəyə minmişdir. Həmçinin, altıncı Direktivdə səhmdar cəmiyyətləri yenidənqurulması əlaqədar olaraq səhmdarların maksimal obyektiv informasiya ilə təmin edilməsi qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan əlavə, Direktiv üçüncü şəxslərin əmlak hüquqlarının, ilk növbədə şirkətlərin və ona məxsus qiymətli kağızların qorunmasını təmin etməli idi. 1989-cu ildə qəbul edilmiş daha bir Direktiv (on ikinci), üzv-dövlətlərə hüququn cəmi bir subyektindən ibarət olan səhmdar cəmiyyətin təsis

edilməsi və fəaliyyət göstərməsini müəyyən edirdi. Ticarət ortaqlığı bilavasitə bir nəfər şəxs tərəfindən və ya birləşmiş iştirakçıların paylarının **bir nəfər** iştirakçıya verilməsini təsbit edirdi.

2003-cü il may ayında Avropa Komissiyası, şirkətlərin hüquqları və korporativ idarəçiliyini təkmilləşdirilməsinə dair planı təsdiq etmişdir. Plana görə mövcud direktivlər təkmilləşdirilməli və beşinci Direktiv layihədə nəzərdə tutulduğu kimi geniş məsələlər dairəsi üzrə milli qanunvericiliklərdəki səhmdar cəmiyyətlərin strukturu və onların idarəçilik orqanlarının səlahiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində kompromislər əldə olunmalı idi. On dördüncü Direktiv, Birliyin sərhədləri daxilində bir-birlərinə xəbər verməklə, hüquqi şəxslərin baş ofislərinin transsərhəd daxilində azad yerdəyişmələrini mümkünliyünü nəzərdə tuturdu. Bütün bu tədbirlər Avropa İttifaqında korporativ münasibətlərin harmoniyalaşdırılmasını təmin etməli idi.

3. Avropa İttifaqı korporativ hüququnun unifikasiyası. Avropa İttifaqında reqlamentlərin köməyi ilə qanunvericiliyin unifikasiyası, inteqrasiya quruculuğunda daha güclü və effektiv vasitə hesab edilir. Reqlament aktları üç əsas özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, birincisi, reqlamentlər üzv-dövlətlərdə ümumi tətbiq edilir və bütün kateqoriyadan olan vətəndaşlar və ya təşkilatlara şamil edilməklə, qeyri-məhdud sayda hüquq münasibətlərini tənzimləyirdi. İkincisi, üzv-dövlətlərin hər birində tam həcmdə öhdəlik müəyyən edirdi. Üçüncüsü, reqlamentlər birbaşa qüvvəyə malikdir, Avropa Birliyinin bütün ərazisində avtomatik tətbiq edilir və milli hüquq tərəfindən implementasiya olunmasına zərurət yoxdur.

Beləliklə, vahid hüquqi akt kimi reqlamentlər, bütün üzv-dövlətlərdə tətbiq edilən digər normalar kimi eyni qaydada nəticələr, forma və metodlar müəyyən edir. Vahid inteqrasiya normalarının formalaşması və tətbiqinə müvafiq olaraq, hüququn bu formatda uzlaşdırılması (yəni reqlamentlərdə), ilk

növbədə Birlik institutları tərəfindən milli şirkətlərdən üstün şirkətlərin yaradılmasına və milli formalarla bərabər surətdə fəaliyyət göstərmələri ideyasının realizasiyasına xidmət etməli idi.

Avropa İttifaqı Şurası ümumi iqtisadi bazar yaradılması çərçivəsində kiçik və orta müəssisələr arasında kooperasiya əlaqələrini asanlaşdırmaq üçün 2137/85 sayılı Reqlament qəbul etmişdir. Reqlament, İqtisadi Maraqlar üçün Avropa Birliyini (AİMB) təsis edirdi. İqtisadi əməkdaşlığın bu yeni forması, müxtəlif üzv-dövlətlərə, birləşmədən və ya yeni müəssisə yaratmadan birgə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verirdi. Reqlamentin qüvvəyə minməsinə qədər, qeyd edilən təsərrüfat forması Fransa qanunvericiliyinə məlum idi və iqtisadi maraqlar baxımında birləşən müəssisələrin, hüquqi şəxs statusları etiraf edilirdi.

2001-ci ildə, demək olar ki, 30 il müddətində üzərində iş aparılan **Avropa şirkətlərinin Nizamnaməsi** qəbul edilir. 2004-cü il oktyabrından tətbiq edilən Nizamnamə, reqlament vasitəsi ilə qüvvəyə mindirilmişdir. Yeni Reqlamentin köməyi ilə hüquqi şəxslər bir neçə üzv-dövlətdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, birləşmək və Avropa İttifaqının bütün ərazisində yeni hüquq normaları məcmusuna uyğun olaraq eyni qaydada və unifikasiya edilmiş idarəçilik və hesabatlıq sistemində fəaliyyət göstərə bilərdilər. Beləliklə, onlar ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericilik aktları və əlavə inzibati prosedurlardan, həmçinin əlavə maliyyə xərclərindən qurtulmaqla, müəssisələrin mürəkkəb formada törəmə və filial şəbəkələrini yaratmaq hüququnu əldə etdilər.

2003-cü il iyunun 22-də Avropa İttifaqı institutları tərəfindən bir neçə dəfə yenidən işlənmiş Avropa korporativ cəmiyyətlərinin (AKC) Nizamnaməsi haqqında 1435/2003 sayılı Reqlamenti qəbul edilmişdir. Avropa korporativ şirkətləri haqqında Nizamnamənin qəbul edilməsindən sonra məlum olmuşdur ki, sənəddəki səhmdar cəmiyyətlərə tətbiq edilən

ümumi prinsiplər, korporativ fəaliyyəti tənzimləyə bilmir. Öz növbəsində, Avropa İqtisadi Maraqlar Birliyinin (AİMB) Nizamnaməsi, iştirakçıların muxtariyyətini saxlamaqla müəssisələrə müəyyən ümumi fəaliyyət göstərməyə imkan yaratsa da, korporativlərin tənzimlənməsinin spesifikasiyasını nəzərə ala bilməmişdir. Avropa Korporativ Cəmiyyətlərinin (AKC) Nizamnaməsini ehtiva edən Reqlament 2006-cı il 18 avqust tarixindən qüvvəyə minmişdir.

Avropa İttifaqı institutları yeni təsis edilmiş şirkət formalarının fəaliyyətləri ilə yanaşı, müəssisələrin müflisləşməsi kimi, çox mürəkkəb məsələlərin unifikasiyası metodikasını da işləyib hazırlamışdılar.

2000-cı il may ayının 29-da müflisləşmə prosedurlarını tənzimləyən 1346/2000 sayılı Reqlament qəbul edilmişdir. Reqlament 1995-ci il Brüssel Konvensiyasının əsasnaməsini qəbul etsə də, zəruri sayda ratifikasiya edilmədiyi üçün qüvvəyə minməmişdir. Bu sənəd yalnız 31 may 2002-ci ildə qüvvəyə minmiş və milli qanunvericilikdə hər hansı bir implementasiya tədbirləri olmadan, birbaşa tətbiq edilmişdir. Avropa İttifaqı institutları artıq, əvvəllər qəbul edilən harmonizasiya metodundan deyil, şirkətlərin fərdi fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi üzrə vahid normaların yaradılmasına uğurlu cəhd edirlər. Analoji şəkildə 2002-ci ildə mühasibat uçotu üzrə beynəlxalq normalar qüvvəyə mindirilmişdir. Bütün bunlar onu söyləməyə əsas verir ki, Avropa İttifaqı institutları və təşkilatları ümumi deyil, vahid korporativ qanunvericiliyinin qəbul edilməsi kursunu götürmüşdür. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, direktivlər, bu üsuldə heç də ideal hüquqi konstruksiya deyildir. Çünki, iş üzərində prosesin başlanması və sonuna qədərki müddət olduqca böyük vaxt ərzində başa çatır.

Avropa İttifaqı Konstitusiyası, Avropa Birliyinin institutlarının hər hansı bir vətəndaşının digər üzv-dövlətin ərazisində təsisat yaradılmasının realizasiyasına maneə

tərədəcək istənilən məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasını təsbit edirdi. Belə ki, iqtisadi fəaliyyətin müəyyən sahələr üzrə yaradılması mümkünlüyü barədə çərçivə qanunlarını, iqtisadi və sosial komitələrlə məsləhətləşmələrdən sonra təsis etmək də mümkün idi. Qüvvədə olan təsis müqavilələrində bu aspekt, direktivlər vasitəsi ilə tənzimləndirdi. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi Şuraya və Komissiyaya (Roma müqaviləsinin 44-cü maddəsi), həmçinin Avropa Parlamentinə (Avropa İttifaqı Konstitusiyası III-138 maddəsi) həvalə edilirdi.

İqtisadi fəaliyyətin müəyyən növlərinə münasibətdə azad təsisatların yaradılması şamil olunmaya bilərdi. Konstitusiya bunun üçün xüsusi qanunların və ya çərçivə qanunlarının qəbul edilməsini nəzərdə tuturdu (Roma müqaviləsinin 45-ci maddəsinə görə bu məsələ, Şura tərəfindən 3/2 səs çoxluğu ilə, Komissiyanın təklifi əsasında həll edilə bilərdi).

Avropa İttifaqı Konstitusiyasının III-143-cü maddəsi azad təsisatların yaradılmasındakı yenilikləri təsbit edirdi. Belə ki, müvafiq üzv-dövlət, digər üzv-dövlətin vətəndaşına, şirkətin kapitaldakı iştirakı üçün milli rejim təqdim etməli idi. Əvvəllər analoji müddəalar Roma müqaviləsinin Ümumi və yekun maddələrində (6-cı hissə) və 294-cü (əvvəlki 221-ci maddə) maddələrində nəzərdə tutulmuşdur.

4. Şirkətlərin yaranması və fəaliyyəti. Avropa İttifaqında şirkətlərin qeydiyyatının əsas məsələləri, "Aşkarlıq haqqında" 151/68 sayılı Birinci Direktivdə təsbit edilmişdir. Direktivdə üçüncü şəxslərin maraqlarına toxunan 3 əsas suallar qrupu müəyyən edilmişdir.

Şirkətlərin qeydiyyatı ilə bağlı birinci qrupa şirkətin əsas sənədləri və minimum səviyyədə informasiya məlumatları daxil idi. Direktivin qəbul olunmasına qədər, üzv-dövlətlərdə qeydiyyatın üç əsas üsulu praktikası mövcud olmuşdur: reyestrədə qeydiyyat; məhkəmə dəftərxanasının xüsusi şöbəsində depozit qoyulması; bir və ya bir neçə xəbər nəşrlərində dərc olunmaq. Almaniya, İtaliya və Fransanın

praktikasında bu məsələlər, aşkarlıq ticarət reyestrində və ya ümumi reyestrdə qeydiyyat və ya depozit qoymaqla icra edilir. Belçika, Lüksemburq və Hollandiyada əsas rəsmi xəbərlərdə dərc olunmadan istifadə edilir.

Birinci direktivdə isə daha mürəkkəb sxem prosedurları nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, qeydiyyatla alınan birlik üçün müvafiq reyestrə iş sənədləri açılır. Dövlətin rəyində sayılı olaraq bu mərkəzi və yaxud ticarət reyestri və yaxud birliyin reyestri ola bilər. Müəyyən fiksiya edilmiş ödənc etməklə şirkətin dərc edilmiş zəruri sənədlərinin hamısını və ya bir hissəsini almaq olar.

Direktivdə şirkətin sənədləşməsi tam həcmdə və ya qismən milli nəşrlərdə dərc olunması öhdəliyi müəyyən edilmişdir. Beləliklə, şirkət haqqında imperativ dərc olunması sənədlərinə daxildir:

1) şirkətin strukturu haqqında məlumat (təsis müqaviləsi, nizamnamə, təsis və digər sənədlərdə dəyişikliklər, buraxılmaq (ləğv) haqqında məhkəmə qərarı);

2) nümayəndəli orqanlar, idarəçilik və nəzarət orqanları haqqında informasiya (təyin olunma, şəxsin vəzifədən azad edilməsi, şirkəti təmsil etmək və şirkətin adından müqavilə bağlamaq üçün qanuni səlahiyyət hüququ; təyin edənlərin və ləğv edənlərin identifikasiyası, əgər qanunda və ya nizamnamədə nəzərdə tutulmayıbsa, onlara səlahiyyət verilməsi);

3) maliyyə və uçot xarakterli əsas məlumatlar: imzalanmış kapitalın həcmi, balans və hər maliyyə ilinin gəlir və xərcləri;

4) hüquqi ünvanın dəyişməsi haqqında məlumat;

5) şirkətin buraxılması haqqında;

6) şirkətin qanunsuz olması haqqında məhkəmə qərarı.

Direktivin tənzimlədiyi ikinci qrup məsələlərə müvafiq informasiyanın dərc edilməsi ilə bağlı münasibətləri əhatə edir. Direktivin ümumi prinsipi, üçüncü şəxsi dərc olunmamış müqavilə və məlumata görə qarşı-qarşıya qoymamağı müəyyən

edirdi. Belə ki, ümumi prinsiptən də göründüyü kimi, müvafiq müqavilənin və məlumatın dərc olunmamasına görə yeganə sanksiya, üçüncü şəxslə qarşılaşmamağı, üz-üzə gəlməməyi tələb edirdi. Ancaq öz-özlüyündə dərc edilməmiş müqavilə heç də, heç nə demək deyildir. Burada söhbət, milli qanunvericiliyin müddəalarına müvafiq olaraq, üçüncü şəxslə müqavilə münasibətləri haqqında birliyin dərc olunmamış məlumata istinad edə bilməməsindən, məlumatsızlıqdan gedir.

Üçüncü şəxs dərc olunmamış müqavilə haqqında bilməsi və ya bilməyə borclu olduğunu, şirkətə sübut etməsi məsələsi, ümumi qaydalardan istisna kimi müəyyən edilmişdir. Nəticə etibarlı ilə, belə müqavilələri və məlumatları üçüncü şəxsə qarşı qoymaq mümkündür. Öz növbəsində Direktivin 3-cü maddəsinin 7-ci bəndində, üçüncü şəxsin özünün, hələ formal olaraq dərc olunmamış müqavilə və məlumatlara istinad etməsinə təsbit edirdi. Lakin bir şərtlə ki, dərc olunduqdan sonra onların həqiqət olsun.

Praktikada, şirkətin təsis edilməsi prosesindəki çətinlik, məhz onların qeydiyyatı mərhələsində, ilk növbədə aktların həqiqiliyi məsələlərinin tənzimlənməsi zərurəti ilə əlaqədar yaranır. Əksər hallarda şirkət, rəsmi qeydiyyatdan sonra bütün öhdəlikləri öz üzərinə götürür. Lakin, başqa halda mümkün ola bilər: şirkət yaranmaya və hüquqi şəxs statusu almaya da bilər. Ona görə də şəxslər hansı dərəcəli öhdəlikləri öz üzərlərinə götürərək şirkətin adından çıxış edirlər və bu öhdəliklər şirkətin vəzifələrinə daxil edilirmi məsələsi maraq kəsb edir.

Direktivdə bu vəziyyətdən çıxış italyan və alman qanunvericilik praktikasından əxz edilərək, Fransa qanunvericiliyinə də daxil edilmişdir. Direktivin 7-ci maddəsində deyilir ki, əgər şirkətin təsis edilməsi mərhələsində, şirkətin adından bağlanan müqavilələr, onların hüquqi şəxs statusu əldə etmələrinə qədər, əgər şirkət müqavilələrə görə üzərinə öhdəlik götürmürsə, onda bu müqaviləni bağlamış şəxs, yalnız öz adından çıxış etməklə,

solidar (korreal yox) öhdəlik və qeyri-məhdud məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, Direktivdə sazişin bağlanması, mexanizmi və öhdəliyin şirkətə verilməsi kimi formal məsələlərə toxunulmamışdır. Nəticə etibarilə bu məsələlər milli qanunvericilik normaları ilə tənzimlənirdi.

Beləliklə, şirkətin yaranması prosesində və şirkətin qeydiyyatdan sonrakı mərhələdə yaranan öhdəliklərinin hədləri fərqləndirilir. Şirkətin (cəmiyyətin) qeydiyyatından sonra təbii ki, şirkət öz fəaliyyətində nümayəndəli orqanın adından çıxış edir. Normativ sənədlərdə, müqavilə iştirakçılarının və 3-cü şəxslərin tam həcmdə maraqlarını və səlahiyyətlərin təmin edilməsi məqsədilə dəqiq və aydın tənzimləməyə tabe olması olduqca zəruridir.

Direktivin tənzimlədiyi üçüncü qrup məsələlər, cəmiyyətin (şirkətin) qeyri-qanuni olması ilə əlaqədar münasibətlərdən bəhs edir. İlk növbədə Direktivdə şirkətin qanunsuz elan edilməsi ilə əlaqədar yaranan neqativ nəticələrin yüngülləşdirilməsinə cəhdlər edilirdi. Belə ki, hüquqi vasitələrdən istifadə etməklə təsis müqavilələrinin tərkibindəki yanlışlıqların aradan qaldırılmasına önə verilirdi. Bunun üçün dövlət tərəfindən nəzarət və notarial qaydada sənədlərin qeydiyyatına xüsusi diqqət verilirdi. Belə ki, Direktivin 10-cu maddəsində müəyyən edilirdi ki, üzv-dövlətdə cəmiyyətin qeydiyyatı anında hər hansı preventiv, məhkəmə və inzibati nəzarət nəzərdə tutulmayıbsa, onda təsis sənədlərinin qanunvericiliklə nəzarət edilməsi funksiyası, notariusda həvalə edilirdi.

Şirkətin qanunsuz olmasının hüquqi rejimi, bu rejimin Direktivdə nəzərdə tutulan siyahısı üzrə hədləri keçdikdən sonra müəyyənləşirdi. Bu limitlərə ilk növbədə Direktivin 11-ci maddəsində nəzərdə tutulan siyahıya müvafiq olaraq təsis sənədlərinin olmaması və ya sənədlərin qeydiyyatı zamanı formallığa əməl edilməməsi; həmçinin preventiv (qabaqlayıcı) nəzarətin və ya notarial vəsiqənin olmaması; cəmiyyətin

məqsədlərinin nizamnamədə müəyyən edilməməsi və ya ictimai qaydalara və ya qanunvericiliyə zidd olması; təsis sənədlərində və ya nizamnamədə cəmiyyətin adının və ya pul qoyuluşunun həcmi və ya xarakterinin və ya nizamnamə kapitalının göstərilməməsi; nizamnamə kapitalının milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan minimal həcmi ödəniş normalarına riayət olunması və s. məsələləri əhatə edir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi presedenti, 1968-ci il Birinci Direktivə istinad edərək, milli qanunvericiliklə nəzərdə tutulan və cəmiyyətin məhdud məsuliyyətini müəyyən edən qaydalar əsasən, şirkətin təsis olunması formal olaraq müvafiq dövlətin reyestrində qeydiyyata alınmaması, cəmiyyətin fəaliyyətinin qeyri-qanuni rejim aktı kimi müəyyən etmişdir. Beləliklə, bir tərəfdən şirkətin təsis olunma prosesi zamanı bəzi səhvlərin buraxılması, xüsusilə də, üçüncü şəxsin şirkətin təsis olunması haqqında rəsmi nəşrlərdən xəbər tutması, digər tərəfdən isə şirkətin bəzi bir sıra qanunvericiliklərə əməl etməməsi səbəbindən, şirkətin ümumiyyətlə təsis edilməməsi məsələləri bir-birindən fərqləndirilməli idi. Birinci halda şirkət Direktivin sərəncamının təsiri altına düşür və şirkətin özü qanunsuz elan oluna bilər. İkinci halda, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin də müəyyən etdiyi kimi, Avropa İttifaqı hüququnun təsiri altına düşmürdü.

Şirkətin qanunsuz elan edilməsi məhkəmə qərarının çıxarılması ilə baş verir. Bu tələb təsisçilərin və üçüncü şəxslərin müdafiəsinə əlavə ciddi təminatlar müəyyən edir. Məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsi prosedurunun özü Direktivlə tənzimlənmiş və üzv-dövlətlərin ixtiyarına buraxılır. İstənilən halda bu qərar imperativ qaydada depozit qoyulduqdan sonra rəsmi nəşrlərdə dərc edilməli və ya reyestrə qeydiyyata alınmalıdır. Məhz, dərc olunma (qərarın) faktı, dərc olunmanın məcburi olan digər analogi qaydaları kimi, qərarı üçüncü şəxslərə qarşı qoyur. Şirkətin qanunsuz elan olunması, iddia müddəti qərarının dərc olunduğu gündən 6

ay ərzində mümkün idi. Əgər milli qanunvericilikdə başqa qaydalar nəzərdə tutulursa, onda üçüncü şəxslərin, şirkətin qanunsuz olması qərarından başqa qaydada şikayət hüququnu tanıyırdı.

Şirkətlərin azad fəaliyyət hüququnun realizasiyası vasitələrindən biri, onların filiallarının açılması idi. Üzv-dövlətlərdə təsis edilmiş filiallar haqqında informasiyaların dərc edilməsi məsələsi həmişə aktual olmuşdur. Filiallar haqqında dərc edilmiş məlumatların koordinasiya edilməməsi, iştirakçıların və üçüncü şəxslərin hüquqlarının qorunma sahəsində ziddiyyətləri ortaya çıxarır. Belə ki, burada söhbət bir tərəfdən başqa üzv-dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən şirkətlərin hər hansı bir şöbəsinin, digər tərəfdən isə şirkətin həmmən dövlətin ərazisində təsis edilmiş filialının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələsindən gedir. Bütün bu məsələlər, filiallara münasibətdə dərc edilmiş informasiyanın tənzimlənməsini bir daha aktuallaşdırmış və Avropa İttifaqının 666/89 sayılı On birinci Direktivinin qəbul edilməsini şərtləndirmişdir.

On birinci Direktivin (7-ci maddə) hüquqi qüvvəsi, Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərinin hər hansı birində təsis edilən şirkətlərin filiallarına, həm də Avropa İttifaqından kənar hər hansı üçüncü dövlətdə təsis edilmiş şirkətin filialına aid edilirdi. Bu halda filiallara hüquqi münasibətdə, Baş şirkəti qeydiyyatata alan dövlətin deyil, filialı qeydiyyatata alan dövlətin qanunları şamil edilirdi. Eyni zamanda şirkət haqqında dərc edilməli olan məlumatlar sırasında 1968-ci il Direktivində təsbit edilmiş analogi siyahı üzrə: filialların ünvanı, filialların fəaliyyəti, şirkətin yeri və qeydiyyat nömrəsi, təsisçilər haqqında informasiyalar və s. məlumatlar əldə etmək daxil edilirdi. Üzv-dövlətin iradəsi ilə bu siyahı artırılı da bilərdi.

Fərdi sahibkarları iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək məqsədilə Avropa İttifaqı institutları **bir nəfər üzvdən** təşkil olunan cəmiyyətləri (şirkətləri) tanımaq məcburiyyətində qalmışdır. Bununla əlaqədar olaraq əsasən çərçivə sənədlərindən ibarət

olan 667/89 sayılı On ikinci Direktiv qəbul edilmişdir. Direktivin 1-ci maddəsinə görə, belə formada yaradılan cəmiyyətlərin yalnız məhdud məsuliyyət hüququ tanınırdı. Bütün gəlirin bir nəfərin əlində cəmlənməsi faktının, hələ 1976-cı il İkinci Direktivdə etiraf edilmişdir. Lakin burada söhbət cəmiyyətin qeydiyyatından sonra, gəlirin bir nəfərin əlində cəmlənməsinin mümkünliyündən gedirdi. On ikinci Direktiv isə bir nəfər iştirakçıdan ibarət olan cəmiyyətin qeydiyyatata alınma prosesindən başlayaraq, onun gəlirlərinin öz əlində cəmlənməsi hüququnu tanıyırdı. On ikinci Direktivin 6-cı maddəsinə görə, milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq bir nəfər iştirakçıdan ibarət olan səhmdar cəmiyyətlərin yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Direktiv cəmiyyətin yaranmasını, baş vermiş fakt kimi üzv-dövlətlər tərəfindən tanınması barədə, göstəriş verir. Eyni zamanda cəmiyyətin təsis edilməsinin bu və ya digər qaydaları və onların hüquqi rejimlərinin tənzimlənməsinə dair, üzv-dövlətin kifayət qədər sərbəstliyi saxlanılmışdır. Nəzərə alınsa ki, üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərində şirkətlər qrupunun fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsi məsələsi hələ də həll edilməmiş qalırdı, belə halda dövlət, öz daxili qanunvericiliyində fiziki şəxsin bir neçə cəmiyyətin iştirakçısı olmasının xüsusi qaydalarını və ya zəruri sanksiyalarını müəyyən edilməsi hüququnu özündə saxlayırdı. Analogi norma Direktivdə də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bir nəfər iştirakçıdan ibarət olan və ya istənilən hər hansı fiziki şəxsin digər cəmiyyətin iştirakçısı olması, yuxarıdakı analogi qaydalarda olduğu kimi tənzimlənirdi. Belə hallar, qanunvericiliyin harmoniyalaşdırılmasını şübhə altına alır.

Direktivdə bu tip cəmiyyətlərin fəaliyyət göstərmələrinin bəzi prinsipləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, vahid iştirakçı, ümumi yığınağın keçirilməsini təşkil edir, qəbul etdiyi qərarı iclasın protokoluna daxil edir və ya yazılı formada sənədləşdirirdi. Ancaq iclasın səlahiyyətləri dəqiqləşdirilmir və

idarəedənin mövcud olması nəzərdə tutulmadığına görə, cəmiyyətin fəaliyyətində çeviklik yaranırdı.

Bir nəfər iştirakçısı olan cəmiyyətlər arasında bağlanan müqavilələr və onların təmsil etdikləri cəmiyyətlər protokola daxil edilməli və ya yazılı formada tərtib edilməli idi. Bu qayda, adətən dövlətlərdən asılı olaraq adi şəraitdə bağlanmış cari müqavilələrə aid edilmirdi.

Ümumilikdə On ikinci Direktivdə əhəmiyyətsiz sayda ümumi qaydaların siyahısı verilmişdir. Direktiv üzv-dövlətlər tərəfindən 1992-ci ildən gec olmayaraq implementasiya etmək nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu proses tamamilə başa çatmadığına görə, praktikada bir nəfər iştirakçısı olan cəmiyyətlərə münasibətdə üzv-dövlətlərin müxtəlif hüquqi rejimlərdən istifadə edilir.

5. Şirkətin nizamnamə kapitalı və struktur orqanı. Avropa İttifaqında qəbul edilmiş II Direktiv üzrə bilavasitə şirkətlər haqqında qanunvericiliyin koordinasiya edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu Direktivlərdən ən mühümü kimi 77/91 sayılı "Kapital haqqında" ikinci Direktivi xüsusi qeyd edilməlidir. Direktivin məqsədi şirkətlər tərəfindən üzv-dövlətlərdən koordinasiya təminatları verilməsinin tələb edilməsi, həm iştirakçıların, həm də üçüncü şəxslərin səhmdar cəmiyyətlər yaradılmasında maraqlarının təmin edilməsi, həmçinin nizamnamə kapitalının himayə edilməsi və dəyişdirilməsi və bu təminatları ekvivalent edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Direktivin əsas məqsədi bu şirkətlərin səhmdarlarının və kreditörünün maraqlarının təmin edilməsi olmuşdur. Bunun üçün Direktivdə aşağıdakı qaydalar nəzərdə tutulmuşdur: 1) şirkətlərin kapitalı haqqında informasiyaya daxil olmaq; 2) nizamnamə kapitalının minimal həcmi müəyyən etmək; 3) səhmdarların və kreditörün maraqlarını müdafiə etməklə, kapitalın ilkin səviyyəsinin qorunub saxlanılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi.

Təsis sənədlərinə **mütləq göstərilməli olan informasiyalar** daxil edilməli idi: hüquqi ünvan; müqavilə bağlanmış səhmlərin nominal qiymətləri və onların sayları; qiymətlər göstərilmədən bağlanmış səhmlərin sayları, əgər bu səhmlərin buraxılması milli qanunvericiliklərə uyğundursa; səhmlərin verilməsini məhdudlaşdıran xüsusi şərait; prosedur qanunla müəyyən edilmiş adlı səhmlər və təqdim edilmiş səhmlər və onların konvertasiyası (əgər bu prosedur qanunla müəyyən edilməyibsə); şirkətin qeydiyyatı anında imzalanmış kapitalın qiyməti və ya sahibkarlıq fəaliyyəti aparılmasına razılıq alınması anında qiyməti və s. bu kimi məsələlər əhatə olunmuşdur.

İkinci Direktivin 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq cəmiyyətin minimal nizamnamə həcmi 25 min avro təşkil etməli idi. Avropa Komissiyasının təklif ilə Avropa İttifaqı Şurası hər 5 ildən bir inflyasiya və digər iqtisadi faktorları nəzərə almaqla bu məsələlərə yenidən baxmalı idi.

Cəmiyyətin yaradıldığı anda, hər səhmin nominal dəyərinin 25 faizi ödənilməli idi. Nizamnamə kapitalı natural ödəmələr şəklində də ola bilərdi. Natural ödəmələrin pul nominalında dəyəri, müstəqil ekspertlər tərəfindən müəyyən edilir və rəsmi nəşrdə dərc edilirdi. Bu qiymətləndirmə cəmiyyətin qeydiyyatı alınmasına və lisenziyanın verilməsinə qədər aparılmalı idi (əgər bu milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq tələb edilirdisə). Natural ödəniş, cəmiyyətin qeydiyyatı anından və ya işlərin aparılmasına icazə verilməsi müddətindən başlayaraq, 5 il ərzində ödənilməli idi.

Direktivin 18-ci maddəsinə müvafiq olaraq, şirkət öz xüsusi səhmlərinə abunə ola bilərdi. Lakin milli qanunvericiliyə görə, səhmlərin bu formada əldə edilməsi bəzi şərtlərin tələblərinə cavab verməli idi. Belə ki, ilk növbədə: səhmlərin əldə olunması haqqında qərar, səhmdarların ümumi yığıncağında qəbul edilməli idi; Lütün əldə edilən səhmlərin nominal dəyəri, cəmiyyətin abunə olunmuş kapitalının 10

faizində çox olmamalı idi; əldə olunmuş səhmlər və onların imzalanmış kapital qiymətləri, cəmiyyətin aktivlərinin aşağı salınmasına və bölüşdürülməmiş ehtiyatlarının azalmasına səbəb olmalı idi; əldə etmə yalnız tam ödənilmiş səhmlərə şamil edilirdi.

Nizamnamə kapitalının artırılması haqqında qərar, səhmdarların ümumi yığıncağında 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Milli qanunvericilikdə analoji qərar isə, imzalanmış kapitalın iştirakçısı olan səhmdarların yarısından çoxunun sadə qərarı ilə qəbul edilirdi. Səhmlərin nizamnamə kapitalının artırılması təklifi və onların pul qoyuluşunun təminatı, ilk növbədə səhmdarların nizamnamə kapitallarında onların paylarının proporsional qaydada artırılması ilə təmin etmək nəzərdə tutulurdu.

Nizamnamə kapitallarının azaldılması, səhmdarların ümumi yığıncağının (səsvermədə iştirak edənlərin 2/3 səs çoxluğu ilə) və ya məhkəmənin qərarı ilə qəbul edilirdi. Nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında qərar mütləq dərc edilməli idi. Eyni zamanda, kreditörlerin nizamnamə kapitalı həcmnin azaldılması tələbi yerinə yetirildikdən sonra, onun dərc edilməsi təmin edilməli idi. Nizamnamə kapitalının azaldılması, bütün borcların ödənilməsi və ya onların (borcların) əsassız olması haqqında məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmləri olmadan etibarsız hesab edilir.

Səhmdar cəmiyyətlərin **struktur orqanlarının** təşkili qaydaları, 1972-ci il oktyabrın 9-da Avropa Birliyinin Şurasının təqdimatı ilə, Beşinci Direktiv layihədə təklif olunan qaydalara müvafiq olaraq, iki və ya bir pilləli idarəçilik orqanları strukturu təşkil edilirdi. Belə ki, ikipilləli strukturda, inzibati (administrativ) heyət üzərində müşahidə şurasının yaradılması, birpilləli strukturda isə, yalnız bir idarəçilik orqanının qurulması nəzərdə tutulmuşdur.

Şirkətlərin idarə olunmasında fəhlələrin iştirakının təmin etmək üçün, Beşinci Direktivdə üç model təklif edilirdi:

1) alman modeli: muzzdlə işləyənlərin 1/3-dən 1/2-ə qədər müşahidə şurasına seçilirdi;

2) fransız modeli: muzzdlu işləyən fəhlələrdən irəli sürülən tərkibdən ibarət olan məşvərətçi orqan adlandırılan, xüsusi nümayəndəli orqanın yaradılması;

3) ingilis modeli: şirkətlər və həmkarlar ittifaqları arasında bağlanan kollektiv müqavilə sistemi vasitəsi ilə fəhlələrin idarəçilikdə iştirakı.

Lakin bu məsələ üzrə hər hansı bir kompromisin əldə olunması, hətta fəhlə məsləhət şurasının yaradılması haqqında 1994-cü il Direktivində də mümkün olmamışdır. Beləliklə, Beşinci Direktivin layihəsində nəzərdə tutulan idarəçilik orqanlarının strukturu haqqında və fəhlələrin idarəçilik orqanlarında təmsil olunması məsələsi, Avropa İttifaqı Şurasında müzakirə mövzusu olmaqda davam edir. Avropa İttifaqı institutları bu məsələdə artıq, harmoniyalaşdırma yolu ilə deyil, üzv-dövlətlərin milli hüquq sistemlərinin razılaşdırılması yolu ilə gedir.

Şirkətlərin yenidən təşkil olunması və struktur əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, Avropa Birliyinin "Birləşmə haqqında" 855/78 sayılı Üçüncü Direktivində, "Bölünmə haqqında" 855/78 sayılı Altıncı Direktivində və "Transserhəd birləşməsi" haqqında Onuncu Direktiv layihəsində tənzimlənirdi.

Avropa Birliyinin qüvvədə olan qanunvericiliyi, şirkətlərin yenidən təşkil olunma formasını fiksiya etmiş, lakin onun anlayışını dəqiq müəyyən etməmişdir. Sivilistika doktrinası, hüquqi şəxslərin yenidən təşkil olunmasına anlayış verərkən, onun qanunvericilik proseduru üzrə hüquq və vəzifələrin bir hüquqi şəxsdən digər hüquqi şəxsə keçməsinin hüquqi varislik qaydasını müəyyən edirdi.

Avropa İttifaqı hüququnda şirkətlərin **birləşdirilməsi** iki və daha çox şirkətin qatılmasını nəzərdə tutur. Şirkətlərin birləşdirilməsi iki formada həyata keçirilir. Birincisi, birləşən

şirkətin yeni yaranmış cəmiyyətə özünün heç bir əmlakını, o cümlədən hüquq və vəzifələrini ləğv etmədən daxil edir. İkincisi, bir və ya bir neçə şirkətin qatılma vasitəsi ilə birləşməsi zamanı, şirkətin buraxılması, lakin ləğv edilməməsi qaydasında və digər mövcud şirkətə bütün hüquq və vəzifələrinin verilməsi ilə həyata keçirilir. Hər iki birləşdirilmənin tənzimlənməsi qaydaları, bütövlükdə eynidir. Belə ki, hər iki halda şirkətin ləğv edilməsi deyil, buraxılması baş verir. Eyni zamanda hər iki halda, bu şirkətlərin səhmdarlarına, müvafiq sayda yeni yaranan cəmiyyətin səhmləri verilir.

Şirkətlərin birləşməsi zamanı, bu şirkətdə iştirak edən idarəçilik və inzibati orqanlar, birləşməyə dair müvafiq qərarın qəbul edilməsinə ən azı iki ay qalmış səhmdarların ümumi yığıncağını keçirməli və birləşmək barəsində müfəssəl məktub layihəsi hazırlamalı idilər. Layihədə aşağıdakı informasiyalar olmalı idi: birləşən şirkətin adı və hüquqi ünvanı haqqında forma; birləşən şirkətin hüquqları və səhmlərin qiymət nisbətləri haqqında hesabat; səhmlərin verilməsi haqqında formal hesabat; maliyyə hesabatı baxımdan, yeni cəmiyyətdə əməliyyatların aparılması vaxtının müəyyən edilməsi; birləşmə layihəsinin yoxlanılmasını həyata keçirəcək səhmdarların və müstəqil ekspertlərin xüsusi imtiyazlarının (üstünlüklərinin) təsbit edilməsi. 1968-ci il Birinci Direktivin normalarına və milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, birləşmə haqqında layihə mütləq dərc edilməli idi.

Birləşmək haqqında qərar hər bir səhmdar cəmiyyətin ümumi yığıncağında mütləq səs çoxluğu ilə qəbul edilirdi. Belə ki, üzv-dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, şirkətin nizamnamə kapitalının səhmlərinin yarısına sahib olan payçıların yığıncağında sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilən qərarlar hüquqi qüvvəyə malikdir. Bir neçə kateqoriyadan olan səhmdarların birləşmək haqqında qərar qəbul etmələri üçün, ayrı-ayrılıqda səs vermə keçirmələri nəzərdə tutulurdu.

Üçüncü Direktivdə şirkətlərin birləşməsi haqqında qərarın qüvvəyə minməsi haqqında heç bir göstəriş yoxdur və bu hüquq üzv-dövlətlərə həvalə edilirdi. Belə ki, Fransada birləşmə nəticəsində yeni cəmiyyətin yaranması haqqında qərarın qüvvəyə minməsi, yeni cəmiyyətin (şirkətin) ticarət və şirkət reyestrində qeydiyyatla alınmasından sonra başlayırdı. Bu qayda imperativ norma kimi təsbit edilirdi. Şirkətin tərkibinə daxil olmaqla birləşmək əməliyyatının rəsmiləşdirilməsi iki variantda mümkün idi: birincisi, səhmdar cəmiyyətin ümumi yığıncağının bu qərara tərəfdar olduğundan tarixdən, ikincisi isə birləşmə haqqında müqavilədə göstərilən tarixdən hesablanırdı.

Birləşmənin qanunsuz elan edilməsi müvafiq məhkəmə qərarının qəbul edilməsindən sonra başlayırdı. Direktiv üç halda çox ciddi şəkildə birləşmənin qanunsuz olmasını məhdudlaşdırırdı: preventiv, hüquqi və inzibati nəzarətin olmamasına görə; milli qanunvericiliyə müvafiq olmayan birləşmə haqqında aktın qeydiyyata alınması və milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, səhmdarların ümumi yığıncaqlarının nəticələrinin mübahisə doğurması və heç nə əldə edilməməsi səbəbi ilə.

Şirkətlərin (cəmiyyətlərin) bölünməsi Altıncı Direktivin normaları ilə tənzimlənilirdi. Bu normaların bir çoxu Üçüncü Direktivin analoji qaydalarına uyğun idi. Bölünməyə dair layihədə aşağıdakı qaydalar nəzərdə tutulurdu: səhmdarların ümumi yığıncağında bölünmə haqqında layihənin bəyənilməsi; müstəqil ekspertlərin hesabatı; kreditorların maraqlarını təmin etmək üçün səhmdarların informasiya almaq hüququna malik olması; informasiyaların dərc edilməsi; informasiyaların dərc edilməsi və sair bu kimi məsələlər. Şirkət bölünməsi halında, onun bütün hüquq və vəzifələri bir deyil, bir neçə şirkət arasında bölünürdü. Bölünmə, şirkətin buraxılması və yaxud bir və ya bir neçə şirkətin fərqləndirilməsi (saxlanılması) və ya şirkətin buraxılması və yeni şirkətin yaradılması ilə baş verirdi. Bölünmə kimi, şirkətlərin birləşməsi prosesi də, şirkətin

birləşməsinə ləğv etmə yolu ilə deyil, yalnız fərqləndirilmiş və ya yeni yaradılmış şirkətlərin aktiv və passivlərini onların arasında bölünməsi üsulu ilə baş verirdi.

Avropa Birliyinin həm Üçüncü, həm də Altıncı Direktivi şirkətlərin birləşməsi və bölünməsi məsələləri, yalnız bir dövlət miqyasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Avropa Birliyi Şurasının 1984-cü ildə təklif etdiyi Onuncu "Transsərhəd birləşməsi" layihəsində müxtəlif dövlətlərdə qeydiyyatda alınmış şirkətlərin birləşməsinə dair məsələlər tənzimlənirdi. Lakin, fəhlələrin şirkətin idarə olunmasında iştirak etmələrinin nəzərdə tutulması səbəbindən Direktiv qəbul olunmadı. Şirkətlərin birləşməsinin transmilli xarakterini tənzimləyən "Transsərhəd birləşməsi" layihəsinin əsasında, məhz Üçüncü Direktiv dayanırdı.

Avropa İttifaqı hüququnda **şirkətlərin borclarının ödənilməsi** əməliyyatına xüsusi diqqət verilir. Şirkətlərin borclarının ödənilməsi (takeover bids) üzərində nəzarət etmək və beləliklə, səs üstünlüyü əldə etmək məqsədilə səhmlərin nəzarət paketlərinin alınması, ən çox istifadə edilən üsullardan biri olmuşdur. Səhmlərin və ya şirkətin paylarının əldə edilməsinə dair qəbul edilmiş On üçüncü Direktivi, 1996-cı ilin fevralında Avropa Komissiyası tərəfindən "çərçivə" sənədi idi. 2000-ci ildə layihə üzrə ümumi mövqə işlənilib hazırlanmış və üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliklərinə, 2006-cı il mayın 26-dək Direktivin ümumi müddəalarını implementasiya etmək tövsiyə edilmişdir.

On üçüncü Direktivdə nəzərdə tutulan müddəalara müvafiq olaraq, fəaliyyətləri milli qanunvericiliklə tənzimlənən şirkətlərin qiymətli kağızlarının alınması, borcların ödənilməsi üsulu kimi müəyyən edilirdi. Lakin, bu qaydalardan bir şərtlə istifadə edilirdi ki, qiymətli kağızlar Avropa Birliyinin bir və ya bir neçə ölkəsində, tənzimlənən bazarlarında dövriyyəyə buraxılsın. Səhmlərinin fond birjasına daxil olması imkanı olmayan şirkətlərə, Direktivin müddəaları şamil edilmirdi.

Avropa Birliyinin yalnız bir dövləti daxilində də, şirkətlərə qarşı analogi rejim tətbiq edilirdi. Bu prosesdə qiymətli kağızlar anlayışı, artıq səs vermə hüququna icazənin əldə edilməsi və qiymətli kağızlara sahiblik kimi başa düşülürdü.

Avropa Birliyinin korporativ hüququna görə, üzv-dövlətlər, ölkə daxilində qiymətli kağızların əldə edilməsinə nəzarət edəcək orqan və ya orqanlar müəyyən etməli idilər. Qeydiyyatdan keçmiş və irəli sürülən təklifin obyektivi olmuş şirkətin səhmləri, həmin dövlətin müvafiq orqanı tərəfindən nəzarət olunurdu. Bu qaydalar, qiymətli kağızlarla böyük həcmdə ticarət əməliyyatları keçirən qurumlar tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdır. Çünki bu proseslərə ölkənin digər müvafiq orqanları tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmamışdır.

Direktivin ən mühüm müddəalarından biri də, mirasın ötürülməsi (minoritar) prosesində səhmdarların hüquqlarının müdafiəsi olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq onların hüquqlarının qorunması məqsədilə, xüsusi prosedur və imperativ təklif kimi səhmlərin ayrıca müəyyən edilmiş qiymətlərlə satılması nəzərdə tutulurdu.

6. Avropa İttifaqı hüququnda hüquqi şəxslər. Birliyin özünün şirkətinin yaradılması məsələsi uzun müddət müzakirə mövzusu olmuşdur. Fransanın təşəbbüsü ilə 1965-ci il martın 15-də Avropa Komissiyası, Sanderasın sədrliyi altında yaradılmış ekspert qrupu, Avropa şirkətinin Nizamnaməsini hazırlayaraq 1967-ci ildə Avropa Birliyi Şurasına təqdim etmişdir. 1970-ci ildə Avropa Komissiyası Birliyin Reqlamenti haqqında müqavilənin 308-ci maddəsi (əvvəlki, 235-ci maddə) əsasında, Avropa şirkəti Nizamnaməsini təqdim edir. Lakin şirkətlərin hüquqi tənzimlənməsi, xüsusilə də fəhlələrin şirkətin idarəçiliyində iştirakı məsələləri Avropa Birliyi üzv-dövlətləri arasında böyük narazılıq yaratdı və Reqlament layihəsinin qəbulu rədd edildi. Vahid Avropa Aktının (1986-cı il) qəbul edilməsindən sonra, Komissiya yenidən Avropa İttifaqı

Şurasına, Avropa şirkət Nizamnamə Reqlamentini və Avropa İttifaqı Şurasının 25 avqust 1989-cu il fəhlələrin şirkətin idarəçiliyində iştirakına dair Direktivini tamamlayaraq onun Reqlamentini təqdim etsə də, layihənin qəbul edilməsi yenidən qeyri-müəyyən vaxta keçirilir.

Bununla belə, layihə üzərində işləri davam etdirmək üçün 1996-cı il noyabrında E.Davinyonun sədrliyi ilə ekspertlər qrupu yaradılmış və qrup, 1997-ci ilin mayında daxili istifadə üçün, 1997-1999-cu illəri əhatə edəcək kompromis razılaşma olan "siyasi saziş sxemi" təqdim etmişdir. Nəhayət, uzun müddət rədd edilmiş Avropa şirkət Nizamnaməsi ideyası gözlənilmədən, 2000-ci il dekabrında Nitsada keçirilən hökumətlərarası konfransda tamamilə bəyənilmişdir. Razılaşma əsasında üzv-dövlətlərdə mövcud olan ən müxtəlif əmək münasibətləri formaları qəbul edilərək təsdiqlənmişdir. Həmçinin qərara alınmışdır ki, birləşmə yolu ilə Avropa şirkəti yaradılmasından sonra, fəhlələrin idarəçilikdə iştirak etməsini təmin etmək üçün hər bir üzv-dövlət, bu normaları öz qanunvericiliklərində implementasiya etmək məsələsini həll etsinlər.

2001-ci il oktyabrın 8-də Avropa İttifaqı Şurası, Avropa şirkət Nizamnaməsinə dair Reqlamenti və Reqlamentdən tələb edilən, fəhlələrin şirkət idarəçiliyində iştirakına dair Direktivi qəbul edir.

Avropa şirkətinin yaradılması, işləməsi və fəaliyyətinin dayandırılması Nizamnamə ilə, şirkətin təsis sənədlərinə müvafiq olaraq və Reqlamentdə nəzərdə tutulan qaydalara uyğun tənzimlənir. Digər hallarda isə, onun fəaliyyəti şirkətin qeydiyyatdan keçdiyi ofisinin yerləşdiyi Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərinin milli qanunvericilik normaları ilə nizamlanırdı.

Nizamnamə qaydalarına müvafiq olaraq Avropa şirkəti, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərinin birində qeydiyyatdan keçən, mərkəzi ofisini və əsas sahibkarlıq fəaliyyətini Birləşən

daxilində (Birlək haqqında müqavilənin 48-ci maddəsi) quran, istənilən şirkətlər və firmalar tərəfindən yaradıla bilər.

Nizamnamədə Avropa şirkətinin yaradılmasının beş üsulu nəzərdə tutulmuşdur:

1) Səhmdar cəmiyyətlərin birləşməsi vasitəsi ilə, ən azı birləşən şirkətlərin ikisi, Avropa İttifaqının ayrı-ayrı üzv-dövlətlərinin milli qanunvericilikləri əsasında təsis edilərək fəaliyyət göstərir;

2) Səhmdar cəmiyyətləri və (yaxud) məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər tərəfindən Avropa holdinq şirkətinin təsis edilməsi vasitəsilə, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onların mərkəzi idarələrinin ən azı ikisi müxtəlif üzv-dövlətlərdə və ya onların filiallarından biri ən azı iki il başqa üzv-dövlətin ərazisində mövcud olmalı idi və bu filialın yerləşdiyi baş ofis həmin dövlətin qanunvericiliyi ilə tənzimlənirdi;

3) 48-ci maddəyə müvafiq olaraq (əvvəlki 58-ci maddə), şirkətlərin və ya firmaların kiçik (bala, törəmə) müəssisələrinin yaradılması vasitəsilə, belə ki, Birlək haqqında müqavilənin tələblərinə müvafiq olaraq ərazi mənsubiyyəti və yuxarıda göstərilən qaydalara uyğun olmalı idi;

4) Üzv-dövlətlərin birində qeydiyyatdan keçən və iki il ərzində digər üzv-dövlətdə filial açan və mərkəzi idarəsi yerləşən səhmdar cəmiyyətlər tərəfindən yaradılan Avropa şirkəti;

5) Avropa İttifaqının özünün filial və kiçik (bala) şirkətinin yaradılması vasitəsi ilə.

Avropa İttifaqının üzv-dövlətlərinin birində qeydiyyatdan alınan andan başlayaraq, Avropa şirkəti hüquqi şəxs statusuna malik olur. Lakin bu statusu bir şərtlə realizasiya edirdi ki, təsis sənədlərinə və 8 oktyabr 2001-ci il Direktivinin müddəalarına müvafiq olaraq şirkətin idarəçiliyində fəhlə və qulluqçuların iştirakı təmin edilirdi. Avropa şirkəti: kapital birliyi kimi təqdim olunur; şirkətin kapitalı səhm paylarına bölünür; kapitalın minimal həcmi 120 min avro təşkil edir.

Əgər Reqlamentdə və ya Avropa İttifaqının digər normativ-hüquqi aktlarında nəzərdə tutulmursa, mərkəzi ofisin yerləşdiyi üzv-dövlətin hüququ, şirkətin fəaliyyəti üçün əsas hüquqi baza roluna malik olur.

Şirkətin strukturu və fəaliyyəti, şirkətin təsis sənədləri ilə tənzimlənirdi. Təsisçilərə ikipilləli (müşahidə və inzibati şura) və birpilləli (yalnız inzibati) idarəçilik sistemini seçmək hüququ verilirdi. Lakin şirkətlərin fəaliyyətinin ayrı-ayrı komponentləri ilə bağlı məsələlər (vergitutma məsələləri, şirkətlərin ləğv edilməsi və müflisləşməsi və s.), Reqlamentin tənzimləmə obyektindən kənar qalmış və milli hüququn tətbiqindən asılı olaraq tənzimlənirdi.

Beləliklə, Avropa hüququnda üstmilli (Avropa) hüquqi şəxs institutunun yaradılması tam həyata keçirilməmiş qalmışdır. Lakin, hal-hazırda Avropa İttifaqı çərçivəsində üstmilli hüquqi şəxs institutunun təsis və fəaliyyət göstərməsi aktuallığını itirməmişdir. Digər tərəfdən Avropa hüququnun bütün sahələrinin unifikasiyası tərəfdarları, Avropa şirkət Nizamnaməsinin qəbul edilməsini, həmçinin, iqtisadi maraqlar nəminə Avropa Birliyinin Nizamnaməsinin və 25 iyul 1985-ci ildə öz Reqlamentinin təsdiq edilməsini Avropa şirkətinin tam hüquqi əsaslarla fəaliyyət göstərməsində daha bir müvəffəqiyyətli mərhələ kimi qiymətləndirirlər.

XV MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ ƏMƏK VƏ SOSIAL HÜQUQU

1. Avropa İttifaqı əmək və sosial hüququnun anlayışı.
2. Avropa İttifaqı sosial siyasətinin formalaşması mərhələləri və hüquqi əsasları.
3. Avropa İttifaqının sosial siyasətinin realizasiya mexanizmləri.
4. Avropa İttifaqının sosial sahədə təşəbbüs proqramları və Avropa struktur fondları.

1. Avropa İttifaqının əmək və sosial hüququnun anlayışı. Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərində, əsası XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində qoyulmuş və hal-hazırda dünyanın ən inkişaf etmiş əmək və sosial təminat sistemi yaradılmışdır. Təbii ki, ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, sosial siyasətin tətbiqində təkmilləşməyə, daha da mükəmməlləşməyə, həyata səviyyəsini qaldırmağa, vətəndaşların sosial təminatını yaxşılaşdırmağa, ümumilikdə artan tələbatla ayaqlaşmağa daim zərurət var. Avropa İttifaqı hüququ bu sahədə mövcud qanunvericilik bazasını təkmilləşdirməyə və dövrün tələblərinə çatdırmağa daim konstruktiv yanaşır. Avropa Birliyinin təsis edilməsi, üzv-dövlətlərə Birlik haqqında müqavilənin əsas müddəalarına daxil edilmiş, əhalinin yüksək səviyyədə məşğulluğu və sosial təminatı, qadın və kişi əməyinin bərabərləşdirilməsi, həyat səviyyəsinin və həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi və sair bu kimi məsələlər daim diqqətlə yanaşma və bu sahədə bütün zəruri prosedur qaydaların icra olunmasını tələb edir.

Əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq inkişaf edir. Məhz XIX əsrdən əmək standartlarının beynəlxalq səviyyədə müəyyən edilməsi əsasən üç aspekt üzrə xarakterizə edilirdi. Bura humanitar,

sosial və iqtisadi xarakterli mühüm əhəmiyyət kəsb edən aspektlər daxil idi. Humanitar düşüncənin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, işçilər ağır vəziyyətdə yaşayırlar, onların köməyə ehtiyacı vardır və dövlət daha insanpərvər, humanist standartlarının müəyyən edilməsilə bir-birlərlə əməkdaşlıq etməlidirlər. Sosial düşüncələrin məzmunu transmilli miqyası əhatə edəcək sosial sarsıntılarla izah edilirdi ki, bu da Birinci Dünya müharibəsinin sonunda reallığa çevrildi. İqtisadi mahiyyətə görə isə, digər dövlətlə, öz dövlətinin milli iqtisadiyyatı ilə işçilərin əməyinə sərf edilən xərclərin aşağı olması hesabına öz dövlətinin milli iqtisadiyyatı ilə rəqabət aparması qorxusunda təzahür etməsindən ibarət idi. Müasir dövrdə əmək və sosial təminat münasibətləri, hüquq münasibətləri sistemində, öz aktuallığı ilə daha çox fərqlənir. Məhz dövlətlərin bu sahədə qarşılıqlı əməkdaşlığı və təcrübə mübadiləsi həmişə önəm kəsb etmişdir.

Sosial siyasət sahəsində Avropa Birliyinin və üzv-dövlətlərin birgə fəaliyyəti, bu sahədə Ümumavropa siyasətinin hüquqi əsaslarına istinad etməklə həyata keçirilir. Birlik, üzv-dövlətlərə sosial sahədə aşağıda göstərilən sahələr üzrə fəaliyyətlərində hərtərəfli dəstək verir:

- sağlamlığın qorunması və işçilərin təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi məqsədilə, istehsal mühitinin yaxşılaşdırılması;
- əmək şərtləri;
- işçilərə informasiya və məsləhətlər verilməsi;
- əmək bazarından çıxarılmış şəxsin inteqrasiya olunması;
- əmək bazarında və iş yerində qadın və kişilərin bərabərliyinin təmin edilməsi.

Təsis müqaviləsinin 137-ci maddəsinin 3-cü paragrafına müvafiq olaraq, əmək və sosial sferada prioritet sahələrə aid edilirdi: işçilərin sosial müdafiəsi və sosial təminatı; işçilərlə əmək müqaviləsinin başa çatmasından sonra onların müdafiəsi; işçilərin və sahibkarların maraqlarının nümayəndəli və kollektiv müdafiəsi, o cümlədən qərarların birgə qəbul edilməsi

hüququnun təsbit edilməsi; üçüncü ölkələrin Birliyin ərazisində leqal yaşayan vətəndaşlarının əmək və muzzdlə işləmək şərtlərinin müəyyən edilməsi; yoxsulluqla mübarizə və sosial müdafiə sisteminin təmin edilməsi.

Avropa Birliyi üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı hərtərəfli müdafiə edir və sosial siyasətin bütün məsələləri üzrə onların fəaliyyətlərini koordinasiya etməyə çalışır. Bu əsasən aşağıdakı sferaları əhatə edir:

- məşğulluq;
- əmək qanunvericiliyi və əmək şəraiti;
- baza və növbəti təhsilin verilməsi;
- sosial təminat;
- peşə xəsarətlərinin və peşə xəstəliklərinin qarşısının alınması;
- istehsalatda gigiyenik qaydalara əməl edilməsi;
- sahibkarlar və işçilər arasında maraqların nümayəndəli və kollektiv müdafiəsi.

Avropa İttifaqının sosial siyasəti geniş hüquqi bazaya malikdir və Avropa İttifaqının institutları tərəfindən sosial sahənin harmoniyalaşdırılması nəticə etibarilə, üzv-dövlətlərin vətəndaşlarının müdafiəsinin genişləndirilməsində, sosial müdafiənin təminatına yardımçı olur.

Birliyin sosial sahədə maliyyə təminatı, Avropa İttifaqının büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Eyni zamanda, Birliyin xüsusi struktur fondları, böyük rol malikdirlər ki, onların arasında Avropa sosial fondu aparıcı yer tutur.

Avropa İttifaqı sosial siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini, əməyin mühafizəsi təşkil edir. Bu sahədə konkret tədbirlər planı, istehsalatda təhlükəsizlik və sağlamlıq üzrə proqramlarda müəyyən edilmişdir. Birlik, XX əsrin 70-80-ci illərində bu sahədə bir sıra Direktivlər qəbul etmişdir. Məhz bu proqramlarda istehsalatda işçilərin minimal müdafiəsinin təşkil edilməsi nəzərdə tutuldu. Sənayenin (atom, metallurgiya), infrastrukturunun (nəqliyyat, kommunikasiya) ayrı-ayrı

sahələrində müxtəlif istehsalat riskləri: müəssisədə nəqliyyat vasitələrinin səs-küyü, kabinələrə daxil olan səs səviyyəsi, istehsalatda istifadə edilən kimyəvi və bioloji maddələr, tikinti, radiasiya təhlükəsizliyi, və sair məsələlər əməyin və işçilərin müdafiəsinə yönəlmişdir.

Avropa Birliyi müəssisələrində təhlükəsizlik standartlarının harmoniyalaşdırılması 80-ci illərin sonlarında, yəni qəti olaraq daxili bazarın möhkəmlənməsi ilə əlaqədar daha da aktuallaşmışdır. Qəbul edilən hüquqi sənədlər fəhlələrin fərdi qorunma geyim vasitələrindən istifadə, iş yerlərində təhlükəsizlik nişanlarının vurulması, ağır yüklərin əllə daşınması, kanseroqen vasitələrin emissiyası və sair məsələlərdə ehtiyatlı davranma normaları təsbit edilirdi.

Birliyin və üzv-dövlətlərinin işçilərinin əmək və sağlamlıqlarının müdafiəsi, 1989-cu il 12 iyun tarixli 391/89 sayılı Direktivi ilə üç əsas çərçivə prinsiplərində müəyyən edilmişdir:

– işə götürən, əmək fəaliyyəti prosesində işçinin sağlamlığı və təhlükəsizliyinə təminat verməli, o cümlədən xüsusi kurslarda müəssisələrin avadanlıqlarından istifadədə, texniki təhlükəsizliyə əməl etməklə bağlı onlara, müasir informasiyanın köməyi ilə zəruri təlimat və məlumatlar verilməli idilər;

– hər bir işçinin öz sağlamlığının və təhlükəsizliyinin qayğısına qalması, təhlükəsizlik təlimatına müvafiq olaraq digər işçilərin təhlükəsizliyinin qorunması və texniki vasitələrdən istifadədə qaydalarına əməl edilməsi, bir vəzifə kimi müəyyən edilirdi;

– qarşısı alınmaz gücün (gözlənilməz fəvqəladə vəziyyətdə və ya forsmajor) işçiyə zərər vurmasına görə işə götürənin məsuliyyət (ya məhdud) daşımaması.

Avropa İttifaqının 33/94 sayılı Direktivi, ayrıca olaraq yeniyetmələrin əmək hüquqlarının qorunmasını təsbit edirdi. Bu Direktivə görə, gənclərin iş yerlərində əmək hüquqlarının

qorunması üçün xüsusi qaydalar müəyyən edilir, müvafiq olaraq iş və istirahət vaxtları tənzimlənir, 18 yaşından aşağı olanların əmək fəaliyyətlərində yüksək standartlar tətbiq edilirdi.

Hazırda, Avropa İttifaqı özünü doğrultmuş vahid iqtisadi baza formalaşdırdığı kimi, XXI əsrdə Avropada vahid sosial məkanın qurulmasını da, başa çatdırmaqda ısrarlı görünür. Avropa Birliyinin sosial təminat hüququ, müasir Bəyannamələrə (Xartiyalara) cavab verən hüquq normaları ilə təmin edilmişdir. Avropa İttifaqının təsis sənədlərində: Maastrix (1992-ci il), Amsterdam (1997-ci il) və Nitsa (2001-ci il), bu sahələrin fəaliyyətləri üçün hüquq normalarının əsasları yaradılmışdır. Məhz, Nitsa sammitində qəbul edilmiş Avropa İttifaqının əsas hüquqları Xartiyası və “ bu günün sosial gündəliyi” (Agenda), həmçinin Avropa İttifaqı konstitusiyaya layihəsində (2004-cü il) XXI əsrin sosial siyasətinin inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Avropa İttifaqının genişlənməsi ilə əlaqədar, paralel olaraq sosial hüququn himayəsi altına düşən məkanlarda genişlənməkdə davam edir və bəzən bu məkana daxil olan üzv-dövlətlərin, bir-birindən tamamilə kəskin fərqlənən sosial müdafiə sistemləri mövcud olduğu məlum olur. Ona görə də, milli və regional disbalansla mübarizədə ilk növbədə, həmin dövlətlərin sosial qanunvericiliklərini harmoniyalaşdırmaq, sosial standartları isə Birliyin qəbul etdiyi normalara yaxınlaşdırmaq lazımdır.

Avropa İttifaqı sosial qaydaları dünyanın digər regionları ilə müqayisədə bir qədər fərqli qayda ilə inkişaf edir. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ kapitalizmini “liberalist”, Yaponiya kapitalizmini “potemalist”, Avropanın kapitalizmi isə “solidarist” adlandırırlar. Avropa İttifaqının üzv-dövlətlərinin sosial müdafiə sistemləri fəaliyyətlərində başlıca məqsəd kimi, strukturlarını elə qurmağa çalışırlar ki, vətəndaşlar rəqabət qabiliyyətli iqtisadi mexanizmin fəaliyyət göstərməsinə

müdafiə etsinlər. Məhz bu şəraitdə sahibkarların gəlirlərini artması və muzzdlu işçilərin sosial hüquqlarına təminat verilməsi, sosial əməkdaşlıq siyasətinin əsasları kimi müəyyən edilir.

2. Avropa İttifaqı sosial siyasətinin formalaşması mərhələləri və hüquqi əsasları. Avropa Kömür və Polad Birliyinin, Atom Enerjisi Birliyinin və Avropa İqtisadi Birliyinin təsis edilməsindən sonra, iqtisadi inteqrasiyanın neqativ nəticələrini aradan qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusilə AKPB müqaviləsinin nəticələri, kömür və metallurjiya sahəsində məşğulluğun kəskin azalması ciddi problem yaratmışdır. Müqavilənin 56-cı maddəsinə uyğun olaraq AKPB, işdən azad edilən saxtaçıların və metallurqların qismən maddi yardımıla təmin edilməsini, onların yeni peşə hazırlıqları və işə düzəlmələrinə kömək etməyi öz üzərinə götürmüşdür. Müqavilənin 48, 68 və 69-cu maddəsinin 4-cü bəndində peşə üzrə assosiasiyaların yaradılması, əsaslandırılmamış halda əmək haqqı və sosial ödənişlərin azaldılması, həmçinin üzv-dövlətlərin vətəndaşlarının miqrasiya etmələrinin qarşısının alınması kimi məsələləri tənzimləyirdi.

Avroatom Enerjisi üzrə müqavilənin 30-39-cu maddələri, bu təhlükəli sahədə çalışan işçilərin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün normalar müəyyən etməklə yanaşı, atom energetikasında milli əlamətlərə görə yüksək kvalifikasiya işlərində çalışmaqda, hər hansı bir məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsini də ləğv edirdi.

Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilə, iki məqsəd üzrə Birliyin sosial siyasət sahəsində ümumi konturlarını müəyyən etmişdir. Birincisi, iqtisadi inteqrasiyanı sosial inkişafa bağlamaq, ikincisi isə onun neqativ nəticələrini neytrallaşdırmaqdan ("Sosial siyasət" III hissə) ibarət idi. AİB-in 18-ci maddəsi, Avropa Birliyi Komissiyasına, üzv-dövlətlər arasında məşğulluq, əmək qanunvericiliyi, əmək

şəraiti, peşə hazırlığı, sosial təminat və həmkarlar ittifaqı məsələlərində kömək etmək səlahiyyəti verirdi. Birlik daxilində fəhlələrin sərbəst hərəkəti tətbiq edilir, milli əlamətlərə görə diskriminasiya isə qəbul edilməz hesab edilirdi. Nəhayət, AİB (ümumi bazar) müqaviləsi, sosial siyasətinin əsas maliyyə aləti olan Avropa Sosial Fondunun təsis etmişdir.

Avropa inteqrasiya prosesləri mərhələsində yaranmış problemlərin həll edilməsi üçün, Birlik təsisatları və institutları bütün zəruri tədbirlər həyata keçirməyə çalışmışdır. Bu tədbirlər Avropa sosial məkanı quruculuğunda ilk addımlar və Avropa Birliyi fəaliyyətində isə, sosial siyasətin müstəqil təşəkkül tapması istiqamətində mühüm rola malik olmuşdur. 1972-ci il Paris sammitində, 1972-1974-cü illəri əhatə edən və sosial tədbirlər planına daxil olan ilk geniş miqyaslı Proqram qəbul edilmişdir. Proqramda sosial qanunvericiliyin zəruriliyi haqqında məsələ qaldırılmışdır. Lakin, proqramın realizasiyası başlanan iqtisadi böhranla əlaqədar əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdir.

XX əsrin 80-cı illərində Avropa Birliyi sosial siyasətinin hüquqi bazası iki mühüm sənədin: 1986-cı il Vahid Avropa Aktı və Birliyin əməkçilərinin hüquqlarına dair 1989-cu il Sosial Xartiyasının qəbul edilməsi ilə daha da möhkəmlənmişdir. Aktda, üzv-dövlətlərin sosial problemləri həll etmələri üçün məsuliyyəti də, müəyyən edilmişdir. Vahid Avropa Aktı, vahid daxili bazarın hüquqi quruculuğunun əsasını təşkil edən digər normativlərin qəbul edilməsində mühüm rola malikdir.

1989-cu il Avropa yeni Sosial Xartiyası işçilərin sosial hüquqlarının geniş siyahısını təsbit etmişdir: Birlik daxilində istənilən məşğuliyyət və peşə seçməkdə sərbəstliyinin təmin edilməsi; əmək və əməyə görə layiqli mükafatlandırma; həyat və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması; hər bir üzv-dövlətdə qaydalara uyğun olaraq sosial müdafiənin təmin edilməsi; azad

assosiaslar yaratmaq və kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ; peşə və yeni peşə hazırlığı; gender bərabərliyi; informasiya, məsləhət və müəssisənin qərarlarının qəbul edilməsində iştirak hüququ; iş yerlərində sağlamlığın və təhlükəsizliyin mühafizəsi; uşaq və yeniyetmələrin müdafiəsi; qoca, ahıllar üçün layiqli həyat şəraiti; əlillərin cəmiyyətə və əmək fəaliyyətinə inteqrasiyası. Beləliklə, işçilərin əsas sosial hüquqları Xartiyası, Avropa İttifaqının Drekativ və Reqlamentlərinin standart normalarında öz təsbitini tapmış və nəzərdə tutulan məsələlərin realizasiyasında mühüm rolə malikdir.

1992-ci il Maastrix müqaviləsi sosial təminat hüququnun inkişafında yeni mərhələ idi. Müqavilənin "Sosial siyasət, təhsil, peşəkarlıq təhsili və gənclər" adlanan 146-150-ci maddələrində sosial sahədə mühüm tədbirlər nəzərdə tutulurdu. Sənəd, Avropa İttifaqı Şurasına əməyin minimal sosial standartları və texniki normalarını müəyyən etməyi həvalə edirdi. Sosial sahədə qərarların qəbul edilməsinin bəzi prosedür məsələləri sadələşdirilirdi. Birləşmiş sosial siyasət, üzv-dövlətlərin regionlarının inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirməyi nəyinki ixtisaslaşmış Avropa Sosial Fonduna, həmçinin digər Fond strukturlarına, o cümlədən Avropa Regional İnkişaf Fonduna maliyyə dəstəyi verməyi həvalə edirdi.

1997-ci il Amsterdam müqaviləsi, Avropa İttifaqının rəhbər institutlarına minimal sosial standartlar müəyyən etməyi, üzv-dövlətlərə isə, daha yüksək normativlər və sosial problemlərin həllində öz mütərəqqi metodlarından istifadə etmələrini tövsiyə edirdi. Maastrix müqaviləsinə əlavə olaraq qəbul edilmiş Sosial sazişin və Sosial protokolun əsas mətni, artıq Amsterdam müqaviləsinə daxil edilirdi. Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərində, sosial siyasət Avropa İttifaqının əsas prioritetlərindən elan edilərək, mükəmməl hüquqi bazaya əsaslanırdı.

XXI əsrdə Avropa İttifaqının sosial siyasətinin kompleks proqramlaşdırılması başlanılmışdı. Bir neçə uzun müddətli sosial proqramların əsası 2001-ci il Nitsa sammitində qoyulmuşdur. Xüsusilə də Avropa İttifaqı vətəndaşlarının əsas hüquqları kimi, 1989-cu il Sosial Xartiyasının müddəaları genişləndirilərək Birləşmiş bütün vətəndaşlarına şamil edilirdi. Avropa İttifaqı vətəndaşlarının əsas hüquqlarının təsbit edildiyi Xartiya, Avropa İttifaqının konstitusiyaya layihəsinə daxil edilmişdir.

Xartiyada, hüquq və azadlıqların yeni klassifikasiya üsulundan istifadə edilmişdir. Xartiyanın 1989-cu il mətnində fərqli olaraq, əsas klassifikasiyaya insan ləyaqəti, bərabərlik, azadlıq, həmrəylik daxil idi. İnsanların ənənəvi deklarativ hüquqları, real olaraq iqtisadi, siyasi və sosial sahədə konkret təmin edilir və yeni klassifikasiya elan olunmuş dəyərlərə təminat verirdi.

Avropa İttifaqı Sosial Xartiyası birinci fəslinin 1-5-ci maddələrində şəxsiyyətin yaşamaq və toxunulmazlıq hüququnu, insan ləyaqətinin qorunması əsaslarını təsbit edir. Təhlükəsizlik, vicdan azadlığı, söz və informasiya, birləşmək (assosiasiya), əmək növünü seçmək, biznes qurmaq və sair məsələlər ikinci fəsilə daxil edilmişdir. Üçüncü fəsildə qanun qarşısında, o cümlədən gender, həmçinin mədəniyyət və dil sahəsində bərabərlik təsbit edilirdi. Dördüncü fəsil həmrəylik, **əməkçilərin işlədikləri müəssisələrdə informasiya və məsləhət almaq problemlərinə, kollektiv hərəkətlər, əlverişli əmək şəraiti, sosial sığorta və təminat, ətraf mühitin qorunması və istehlakçıların hüquqlarının qorunması məsələlərini tənzimləyirdi.** Xartiya Avropa İttifaqı vətəndaşlarına bütün səviyyələrdə, harada yaşamalarından asılı olmayaraq seçkilərdə iştirak etmək, **bütün səviyyələrdə idarəçilikdə iştirak etmək, rəsmi sənədlərə çıxış əldə etmək** və onun şəffaflığına əmin olmaq, məhkəmə və diplomatik müdafiə olunmaq hüququna malik olmağı müəyyən edirdi

(Beşinci fəsil). 51-ci maddədə, Xartiyada nəzərdə tutulan hüquq və prinsiplər interpertasiya edilərək, onların pozulması zamanı sui-istifadə görə, görülən tədbirləri siyahısını təsbit edirdi.

Avropa İttifaqı müqaviləsinin mətninə bir sıra problemlər üzrə, o cümlədən əlverişli istehsalat mühitinin yaradılması, iş yerində insan sağlamlığı və təhlükəsizliyi, işçilərin sosial müdafiəsinin modernləşdirilməsi, idarəetmə məsələlərini kollektivlə razılaşdırmaq, işdə zorla sıxışdırılma və şəxslərin reintegrasiya (bərpa) olunması kimi məsələlərdə sosial ədalətsizliklə mübarizə, əmək bazarından sıxışdırılaraq çıxarılma və s. bu kimi məsələlər əlavə edilmişdir. Bunla yanaşı, Xartiya üzv-dövlətlərə özlərinin sosial müdafiə sistemlərinin fundamental prinsiplərinin müəyyən etmək səlahiyyət verir və bu prinsip onların hüququ kimi tanınırdı.

Avropa İttifaqı müqaviləsinin 144-cü maddəsinə görə, Avropa Komissiyası yanında məsləhətçi statusunda sosial müdafiə üzrə Komitə yaradılırdı. Komitə qarşısında sosial vəziyyət və üzv-dövlətlərin, ümumilikdə Avropa İttifaqı sosial siyasətinin dəstəklənməsi və monitorinqinin aparılması vəzifəsi qoyulmuşdur. Bundan əlavə, Komitə informasiya və bu sahə üzrə təcrübə mübadiləsi etməli idi. Hər bir üzv-dövlət və Komissiya, Komitəyə iki səlahiyyətli nümayəndə göndərirdi.

2001-ci Nitsa sammiti yeni Sosial məsələləri gündəliyə daxil edir. Gündəliyə daxil edilmiş məsələlər növbəti illərdə Avropa İttifaqı sosial siyasətində yeni prioritet məqsədləri, o cümlədən: məşğulluq probleminin həlli və işsizliyin azaldılması, dəyişən iqtisadi şəraitdə işçilərin əmək hüquqlarının qorunması, gender bərabərliyi, yoxsulluğun ləğvi və diskriminasiyanın bütün növləri ilə mübarizə kimi məsələləri əhatə edirdi. Sosial siyasət sahəsində qarşıya qoyulmuş tapşırıqlara işçilərin fəallığının stimullaşdırılması və fəhlə qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması, sosial marjinalizmlə (fəaliyyətin çərçivəyə, haşiyəyə alınması) mübarizə və

Avropanın yeni düzəni ilə əlaqədar demografik dəyişikliklərin yumşaldılması daxil idi. Əmək bazarında qadınların fəallığının artırılması, onların professional (peşəkar) və ailə vəzifələrinin harmoniyalaşdırılmasının daha yaxşılaşdırılması, xüsusi diqqət mərkəzində olan tədbirlərdən idi.

Sənədə də, “**social indikator**” anlayışından istifadə daxil edilmişdir. Buna müvafiq olaraq Avropa İttifaqında sosial vəziyyətin qiymətləndirilməsi və ayrı-ayrı əhali qruplarının sosial müdafiəsi dərəcəsinin ölçülməsi daxil idi. Avropa İttifaqının sosial gündəliyinin proqramı, Birliyin sosial sahədə bilavasitə hüquqi qüvvəyə malik olan sənədi olmasa da, onun yuxarıda göstərilən ümumi rəy və təklifləri, müvafiq hüquqi aktlarla (Direktiv, Reqlament) möhkəmləndirilməli idi. Beləliklə, sosial siyasətin təkamülü nəyinki onun inkişaf mərhələlərini, eyni zamanda bu siyasətin həyata keçirilməsində hüquqi bazasının yaradılmasını təmin edirdi.

3. Avropa İttifaqının sosial siyasətinin realizasiya mexanizmləri. Avropa İttifaqında sosial siyasətin realizasiya, yarım əsrdən çox müddətdə təşəkkül tapmış mürəkkəb mexanizmə əsaslanır. Məhz, bu dövrdə sosial siyasətin müstəqil istiqamət kimi formalaşması və onun səlahiyyətlərinin tədricən genişləndirilməsi baş vermişdir. Sosial siyasətin həyata keçirilməsi və bu çərçivədə Avropa İttifaqı qarşısında duran əsas vəzifələrin həllində istifadə edilən mühüm vasitələrdən biri, sosial əməkdaşlıq institutudur. Sosial əməkdaşlıq, cəmiyyətin müxtəlif güclərini, ilk növbədə əmək və kapitalı təşkil edənlərin bir-birlərinə qarşılıqlı təsirlərini nəzərdə almaqla, onlar arasında ümumi maraqlara toxunan problemləri həll etməkdə, qarşılıqlı məqbul hesab edilən kompromislərdən ibarətdir. Bu prosesdə rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın dəstəklənməsi ön plana keçir. Tərəfdaşların qarşılıqlı fəaliyyət mövqeləri nəinki üst-üstə düşməyə, hətta diametral olaraq bir-birinə əks də ola bilər ki, bu da öz növbəsində konflikt və sosial sabitsizliyə gətirib çıxara bilər.

Sosial tərəfdaşlıq siyasətinin məqsədinə stabilliyi təmin etmək, yaranmış problemlərin tənzimlənməsini müxtəlif maddi, mənəvi, siyasi, hüquqi vasitələrdən istifadə etməklə həll etmək daxildir. Məhz inteqrasiya prosesləri və vahid daxili bazarın yaradılması, sosial tərəfdaşlıq siyasətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsində əlavə impulslar verir.

Sosial sahədə inteqrasiyanın inkişafı və qloballaşma, sosial siyasətin qarşısında yeni vəzifələr qoymaqla, icraedici hakimiyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi və zamanın çağırışlarına konstruktiv cavab verən yeni struktur orqanlarının yaradılması tələb edirdi.

Avropa İttifaqı Konstitusiyasının 2-ci bölməsinin 3-cü hissəsi sosial siyasətə həsr edilmişdir. 103-cü maddədə bu sahə üzrə vəzifələr formalaşdırılmışdır. Belə ki, **İttifaq və üzv-dövlətlərə Avropa Şurasının 1961-ci il 18 oktyabrında Turində (İtaliya) imzalanmış Avropa Sosial Xartiyasında** elan edilmiş əsas sosial hüquqlara və Birlik əməkçilərinin əsas sosial təminatlarının təsbit olunduğu **1989-cu il Avropa İttifaqının yeni Sosial Xartiyasına** müvafiq olaraq əsas vəzifələr kimi: məşğulluğun artırılması, əmək və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, peşəkar inkişaf üçün bərabər şanslar (imkanlar) yaradılması, adekvat sosial müdafiənin təmin edilməsi, sosial dialoq, insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və nəticə etibarlı ilə sabitliyin və məşğulluğun səviyyəsinin artırılması və sosial təbəqələşmə ilə mübarizədə müvəffəqiyyət əldə edilməsi kimi məsələlər nəzərdə tutulurdu.

Avropa İttifaqının sosial siyasəti, onun ayrı-ayrı institutlarının tədqiqat-araşdırma sistemlərinin köməyi ilə realizasiya edilir. Hər bir tədqiqat-araşdırma sistemi öz səlahiyyətləri daxilində, əsas təməl müqavilələrə (Roma müqaviləsi, Maastrix, Amsterdam, Nitsa və ona əlavə tədbirlər üzrə xüsusi institutlar) müvafiq olaraq hərəkət edirlər.

Avropa İttifaqının institutlarının səlahiyyətlərinin artırılması tendensiyası sosial hüququn inkişafında pozitiv təsir göstərir. Qərarların qəbul edilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi, xüsusilə də, yekdilliklə səsvermə əvəzinə mütləq çoxluqla səsvermə sisteminin genişləndirilməsini qeyd etmək lazımdır. Bu qaydalar Vahid Avropa Aktında qeyd edilmiş və Avropa İttifaqı müqaviləsinə əlavə Protokolla təsdiq edilmişdir. Belə ki, Nitsada sosial müdafiə üzrə Komitənin təsis edilməsi haqqında qərar sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş və Konstitusiyaya (III hissə, 3-cü maddə) mətninə daxil edilmişdir. Bu tendensiya, Avropada kollektiv müqavilələrin əhəmiyyətinin etiraf edilməsində də, müəyyən rola malik olmuşdur.

Sosial sahə üzrə çalışan kommunitar (burada: əlaqələndirici) institutlar sistemi, həmçinin sosial sənədlərin müəyyən edilməsi proseduru, Avropa sosial məkanı quruculuğunun hərəkətverici aləti idi.

Avropa İttifaqının sosial sahədə mühüm səlahiyyətli struktur orqanlarına: Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Parlament, Avropa İttifaqı Komissiyası, Avropa Birliyi Məhkəməsi və Birliyin İqtisadi və sosial Komitələri aid edilirdi.

Avropa Şurası, Avropa İttifaqının bütün fəaliyyətinin, o cümlədən sosial sahənin strateji planlaşdırılmasını müəyyən edir. Onun başlıca vəzifəsi kommunitar siyasətin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlamaq və həyata keçirməkdən ibarətdir. **Avropa Şurası sosial siyasət problemlərinə, ilk dəfə 1988-ci ildə Hannoverdə (AFR) keçirilən sessiyada müraciət etmişdir.** Həmin dövrdən başlayaraq bu mövzu, Şuranın işində daim aktuallığını qoruyub saxlayır. Avropa Şurasında bir sıra problemlərə, o cümlədən əməkçilərin sosial təminatı və sosial müdafiəsi, Birliyin ərazisində qanuni əsaslarla muzzla işləyən üçüncü ölkənin vətəndaşlarının əmək şəraiti, məşğulluğa kömək üçün maliyyə yardımının edilməsi, birləşmək, tətill və lokaut (tətilə səbəbindən müəssisənin

bilərəkdən bağlanması) və sair məsələlərə baxılarkən qərarların qəbulunda yekdilliklə səsvermə prosedurunun tətbiqi nəzərdə tutulurdu. İlk olaraq Komissiya hər hansı təkliflə çıxış edir və Parlament, İqtisadi və Sosial Komitələrlə məsləhətləşmələr aparırdı. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, bu prosedurlar ümumi sosial siyasətin hazırlanmasında əngəllər yaradır. Təsədüfi deyildir ki, Birlik praktikasında qərarların qəbul edilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi məsələsi qaldırılmış və Nitsa sammitində qismən həll edilmişdir. Bunla belə, son illərdə Avropa institutlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, onların işlərinin sadələşdirilməsi, hazırlanan sənədlərin formalarında (nümunələrində) öz əksini tapmış və Avropa İttifaqının sosial ölçülərinin inkişafında müsbət rol oynamışdır.

Avropa Şurası ilə yanaşı Birliyin sosial siyasətinin hazırlanması və keçirilməsində Nazirlər Şurasının əhəmiyyətli rolu vardır. Nazirlər Şurası qanunverici orqan olmaqla, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin sessiyada baxılacaq sahə üzrə cavabdeh olan nazirlərinin yığılmasında toplanır. Sosial problemlərə və digər sahələr üzrə cavabdeh olan nazirlərin toplantılarında qərarların qəbul edilməsi, Müqavilədə nəzərdə tutulan prosedurlar (yekdilliklə, mütləq və sadə səsvermə üzrə) və təsbit edilmiş qaydalar üzrə keçirilirdi. Lakin, sessiyada heç də həmişə bütün sosial məsələləri əhatə edəcək qərarların qəbulu, sosial təminatla cavabdeh olan nazirlər tərəfindən təmin edilmirdi. Belə ki, sağlamlığı üzrə Şuranın səlahiyyətləri daxil bazar üzrə səhiyyə sahəsinə həvalə edilmişdir. Məhz onların təşəbbüsü ilə müvafiq Direktiv və Qərar qəbul edilə və ya onların qüvvəsini dayandıra bilədi.

Avropa Komissiyası, Birliyin maraqlarının həyata keçirilməsinin qaranı idi. Komissiya, Müqavilədə göstərilən səlahiyyət çərçivəsində qanunvericilik təşəbbüslərindən istifadə edir. Sosial sahə üzrə Komissiyanın fəaliyyəti üç əsas hissədən: sosial siyasət üzrə sənədlərinin icra edilməsi, Struktur fondların

idare olunması (ilk növbədə, Avropa Sosial Fondu) və sosial dialoqun aparılmasını təşkil etmək ibarət olmuşdur. Xüsusi təyin olunmuş Komissiya üzvləri sosial məsələlər, məşğulluq, təhsil problemləri və peşə hazırlığı işləri üzrə cavabdehlik daşıyırdılar.

Sosial siyasət məsələlərinin tənzimlənməsində məqsədyönlü şəkildə, **“Məşğulluq, sənaye münasibətləri və sosial məsələlər”** üzrə **5 Baş Direktorluq məşğul olurdu**. Onun səlahiyyətlərinə aid edilirdi: sənaye münasibətləri və sosial dialoq (A Direktorluğu), məşğulluq və əmək bazarı (B Direktorluğu), sosial təminat, sosial müdafiə və həyat şəraiti (C Direktorluğu), Avropa Sosial Fondu (D Direktorluğu), sağlamlıq və təhlükəsizlik (E Direktorluğu).

Avropa Komissiyasının Parlament qarşısında illik hesabat məruzəsinə, Avropa İttifaqındakı sosial vəziyyətlə bağlı xüsusi fəsil daxil edilir. Bundan əlavə Parlament sorğusu əsasında, sosial sahə ilə bağlı ayrı-ayrı problemlər haqqında məruzələrdə təqdim olunur.

Avropa İttifaqı sosial siyasət məsələlərinin bir institutda cəmlənməsi və hətta bir qurum tərəfindən koordinasiya edilməməsi, müəyyən çətinliklər, presedentlər yaradır. Bu pərakəndəlik bir tərəfdən müxtəlif məsələlərin və sosial problemlərin nəticələrinin nəzərə alınmasını təmin edirsə, digər tərəfdən isə sosial məsələlərin həllində səyləri parçalayırdı. Koordinasiyanın olmaması və pərakəndəlik, Birliyin baş icraedici orqanı olan Komissiyanın, dəfələrlə tənqidlərə məruz qalması ilə nəticələnmişdir. Çünki, global sosial siyasətin hazırlanmasında, fəaliyyətin koordinasiya edilməsi məsələsi, xüsusi aktualıq kəsb edir. Nəticədə, struktur orqanlar, fəaliyyətlərini koordinasiya edərək, sosial siyasətin idare olunması və proseslərin nizamlanmasında bir sıra addımlar qəbul etmişdilər.

Avropa parlamenti, Birliyin kommunitar siyasətinin geniş spektrini əhatə edir. Onun təbəçiliyində sosial məsələlər və

məşğulluq problemləri üzrə 18 Komissiya fəaliyyət göstərir. Sosial Komissiyalar, Avropa parlamentinin digər komissiyalarında sosial sahəyə aid məsələlərin həlli zamanı fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsində də, aktiv iştirak edirlər.

Avropa Məhkəməsi hüquqi aktların qanuni təfsir olunmasına və kommunitar sənədlərin, bütün üzv-dövlətlər tərəfindən tətbiqinə riayət edilməsinə nəzarət edir. Avropa Məhkəməsi, Avropa İttifaqı hüququnun qüvvəsinə, həmçinin hüquq normalarının və müqavilə mətnlərinin şərhinə hərtərəfli vasitə olur. Avropa Məhkəməsi öz səlahiyyətlərinə və hüquqlarına görə istənilən beynəlxalq Məhkəmədən (Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi, Haaqa Beynəlxalq Məhkəməsi) üstündür.

Sosial sahə, Avropa Məhkəməsinin daha geniş fəaliyyət dairəsinə daxildir. Məhkəmə icraatına daxil olan işlərin 4/1 hissəsi sosial siyasət məsələlərinə aid olur. Avropa məkanında Avropa Məhkəməsinin fəaliyyəti, avropa sosial siyasətinin realizasiya mexanizminin mühüm elementi hesab edilir.

İqtisadi və Sosial Komitə (İSK), Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqaviləyə müvafiq olaraq yaradılmışdır. Bu Komitənin hal-hazırkı statusu Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 257-262 maddələri ilə müəyyən edilmişdir. Komitənin məqsədi, öz səlahiyyətləri çərçivəsində cəmiyyətin müxtəlif kateqoriyalarının nümayəndələrinin maraqlarını, onların iqtisadi və sosial həyatdakı mövqelərinə adekvat olaraq təmin etməkdən ibarətdir. İqtisadi və sosial Komitənin tərkibi sahibkarlardan, istehlakçılardan, kiçik və orta sahibkarlardan, sənaye və kənd təsərrüfatı fəhlələrindən, elmi işçilərdən, transport (nəqliyyat), ətraf mühitin qorunması assosiasiyasından, azad peşə sahiblərindən ibarət təşkil olunmuşdur. Avropa İttifaqı Konstitusiyasının 259-cu maddəsində təsbit edildiyi kimi, İSK-nın iqtisadi və sosial fəaliyyəti, üzv-dövlətlərin müxtəlif əhali qruplarının adekvat

nümayəndələrindən formalaşdırılırdı. Konstitusiyanın 258-ci maddəsinə görə, İSK Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən yekdilliklə, 5 il müddətinə təyin edilir. Onların sayı 350 nəfəri keçməməli idi. Komitə üzvlərinin səlahiyyətləri bərpə edilə bilərdi. Onların fəaliyyətləri hər hansı öhdəlik təminatları ilə bağlı deyildir. Birliyin maraqları naminə fəaliyyət göstərən üzvləri, öz vəzifələrini yerinə yetirməsində tam müstəqil idilər.

Komitə öz tərkibindən, 2 il 6 ay müddətinə sədr və büro üzvlərini seçir. İqtisadi və Sosial Komitə məsləhətçi orqan olmaqla tövsiyə və rəy vermək səlahiyyətinə malikdir. Hər il orta hesabla 120 rəy təqdim olunur. Komitə Müqavilədə qeyd olunan (sosial məsələlər, ailə, təhsil, mədəniyyət məsələləri) bu və digər sahələr üzrə məsuliyyət daşıyan bölmələrə ayrılır. İSK-nın iş rejimi qaydalarına görə, öz qərarlarının qəbul edilməsinə qədər, Avropa İttifaqının digər institutlarını və Komitə daxilində cəmiyyətin müxtəlif baxışlı iqtisadi və sosial kateqoriyadan olan nümayəndələrini məlumatlandırmağı idi. Bunun nəticəsi kimi, özünü sırf məşvərətçi statusuna baxmayaraq Komitə, avropa qanunverici və icraedici institutlarının hərəkətlərinə kifayət qədər təsir etmək imkanlarına malikdir. Komitənin təqdim etdiyi yekun rəy məşvərətçi xarakter daşıyır. Lakin, İSK-yə ilə məsləhətləşmə, praktiki olaraq Birliyin bütün institutları tərəfindən kordinal qərarların qəbul edilməsində ilk pillə (məs: İSK-nın təşəbbüsü rəyi 1989-cu və 2000-ci il Avropa Sosial Xartiyasının əsas kimi qəbul edilməsi) idi.

Avropa Birliyi çərçivəsində sosial siyasətin həyata keçirilməsində köməkçi institutlarda fəaliyyət göstərir. İSK-dan fərqli olaraq, köməkçi institutlar ilkin hüquq mənbəyi kimi deyil, törəmə əsaslarla yaranmışdır. Onlar sosial problemlərin məhdud ixtisaslaşma aspektləri ilə məşğul olur. Peşə hazırlığının inkişafı üzrə Avropa Mərkəzi, Əmək və Həyat

şəraitinin yaxşılaşdırılması Fondu və digər Komitə səbəkələrini, buna nümunə göstərmək olar.

Peşə hazırlığı üzrə Avropa Mərkəzi, Avropa Birliyi Şurası tərəfindən 1975-ci ildə təsis edilmiş və konkret məqsədlərə malikdir. Belə ki, Mərkəz avropa məkanında informasiya mübadiləsi və peşə hazırlığı üzrə təcrübənin öyrənilməsinə həyata keçirir. Mərkəz dördtərəfli orqandır. Onun İnzibati Şurası, hökumətlərin nümayəndələrindən, sahibkar peşə təşkilatlarından, həmkar ittifaqlarından və Komissiyadan ibarətdir. Şura sədrinin hər il rotasiyası nəzərdə tutulur. Direktorun funksiyası İnzibati Şuranın qərarlarının icrası və gündəlik Peşə hazırlığı üzrə Avropa Mərkəzinə rəhbərlik etməkdir. Direktor məsul hüquqi şəxs olmaqla, peşə hazırlığı sahəsi üzrə ekspertlərlə işləyir, sərhədyanı əməkdaşlığı koordinasiya edir, üzv-dövlətlərin təhsil və peşə hazırlığı sahəsində fəaliyyətlərinə dair informasiyaları təqdim edir. Mərkəz eyni zamanda elmi institut və praktiki işləri həyata keçirən orqandır. Mərkəzin səlahiyyətlərinə işçilərin sərbəst yerdəyişmə hərəkətləri ilə bağlı hüquqların həyata keçirilməsi və ümumavropa miqyasında planlaşdırma məsələləri, həmçinin gənclər arasında işsizliyin azaldılması problemləri aid edilir.

Peşə hazırlığı üzrə Avropa Mərkəzi, Birliyin Komissiyaları və Xidmətləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə işləyir. Formal olaraq qərar qəbul etməyə hüquqi səlahiyyətləri olmayan Mərkəz, bununla belə mühüm rol oynayır. Çünki onun fəaliyyəti kifayət qədər dəqiq və konkret müəyyən edilmişdir. Baş direktorun bilavasitə Avropa Komissiyasında iştirakı, Mərkəzin proqramlarının həyata keçirmək, daxili bazarı təkmilləşdirmək və avropa sosial məkanını yaratmaq məqsədi daşıyır.

Avropa Birliyi Şurasının 1975-ci il qərarı ilə Əmək və Həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması Fondu yaradılmışdır. Fondun təsis edilməsində məqsəd həyat və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq idi. Avropa Birliyində sosial proqramların

yerinə yetirilməsinə nəzarət etməkdə, Fonda təhkim edilmişdir. Strukturuna görə, Fond İnzibati Şuradan (Komissiyanın nümayəndələri, üzv-dövlətlərin hökumətləri, sahibkarlar birliyi və həmkarlar ittifaqı) və müxtəlif elmi-tədqiqat sahəsi üzrə çalışan Komitə ekspertlərindən ibarətdir. Hər bir dövlət, Komitədə öz ekspertləri ilə təmsil olunurdu. Komitələrin funksiyalarına, İnzibati Şuraya, onları maraqlandıran məsələlərə dair rəy vermək və tədqiqat proqramlarını hazırlamaq daxil idi. Fondun hazırladığı proqramlardan: insan üçün əmək şəraiti, əməyin təşkili, xüsusilə də yeni iş yerlərinin yaradılması konsepsiyası, bəzi kateqoriyalı işçilərin spesifik problemləri, ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasının uzunmüddətli aspektlərinin öyrənilməsi və sairləri qeyd etmək olar. Fond 1986-cı il Vahid Avropa Aktının əsas müddəalarına müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir.

Avropa Birliyi institutlarına daxil olan **Komitələri üç qrupa** bölmək olar:

1) yaradılması 1962-ci ildən başlayan idarəçilik Komitəsi. Onun təklifi əsasında Şura, Komissiyanın qərarlarının qarşısını ala bilərdi;

2) rəqlament üzrə Komitə. Məhz onun fəaliyyəti nəticəsində idarəçilik üzrə məsələlərin istiqamətləri digər kommunitar siyasətə (ümumi gömrük rüsumları, ətraf mühiti və s.) yönəldilirdi;

3) və məsələhət Komitəsinin işinin nəticəsi, kommunitar institutlara rəy verməkdən ibarətdir. Yekun rəyin icra edilməsi heç də məcburi deyil, ancaq komitələrin köməyinə öz fəaliyyətlərini əsaslandırmaq üçün avropa institutları gəlir və dəstək, konsensus əldə etmək üçün məlumatlar hazırlayaraq, təqdim edirdilər.

İdarəçilik və rəqlament Komitələri qərarların qəbul edilməsi prosesinə bilavasitə təsir edə bilər, lakin məsələhətçi Komitə olaraq bu təsir dolayı baş verirdi. Sosial siyasət

sahəsində məsələlərin həllində, məsləhətçi Komitənin xidmətlərindən daha çox istifadə edilirdi.

Məşğulluq üzrə Daimi Komitə istisna edilməklə, bütün Komitələr Avropa Komissiyası yanında fəaliyyət göstərirdi. Məşğulluq üzrə Daimi Komitə, 1970-ci ildə Nazirlər Şurasının qərarı əsasında, sosial məsələlərin həllinə kömək məqsədi ilə yaradılmışdır. O, üçtərəfli orqan olmaqla Şuranın, Komissiyanın və həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələrindən yaradılmış və müntəzəm olaraq məşğulluğun vəziyyətilə bağlı müzakirələr təşkil edərək, üzv-dövlətlərin məşğulluq siyasətlərinin daha yaxşı koordinasiya edilməsi siyasətinə xidmət etmişdilər.

Komitələr və digər strukturlar, qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmasalar da, Avropa İttifaqının rəsmi orqanları, sosial və məşğulluq problemlərinin həllində onların fəaliyyətləri və rollarını birinci dərəcəli hesab edirdilər.

Komissiya yanında fəaliyyət göstərən Komitə, 1968-ci ildə yaradılıb və işçilərin sərbəst hərəkəti və məşğulluğu məsələlərinə baxırdı. Komitə işçilərin sərbəst hərəkəti və məşğulluğu ilə bağlı məsələlərdə, bu sahə üzrə mövcud olan müqaviləyə müvafiq olaraq, tədbirlər həyata keçirməli idi. 1963-cü ildə təsis edilmiş Komitə, peşə hazırlığı üzrə, Komissiyaya həvalə edilən tapşırıqlara kömək etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Bu Komitə, Peşə hazırlığı üzrə Avropa Mərkəzi ilə sıx əməkdaşlıq edir və sahələr üzrə altkomitələr şəbəkəsi vasitəsilə, müxtəlif peşə nümayəndələrinin irəli sürdükləri problemlərin həllinə kömək edirdi.

Altkomitələr peşə hazırlığı problemlərinin analizi, diplomların qarşılıqlı tanınması, peşə hazırlığında standartların qorunması, mütəxəssis kateqoriyalarının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar və s. bu kimi məsələlərlə məşğul olurdu. Onların hazırladıqları normativlərlə həm peşə hazırlığı üzrə Komitə, həm də işçilərin sərbəst hərəkəti üzrə Komitə istifadə edirdi.

Digər Komitələr sırasında, sosial problemlərin həllində və Avropa İttifaqı sosial siyasətinin realizə edilməsində öz töhfəsini verən və 1971-ci ildən fəaliyyət göstərən işçi-miqrantların sosial təminatı Komitəsini, 1974-cü ildə təsis edilən və iş yerlərində təhlükəsizlik, gigiyena və işçilərin sağlamlığı məsələləri üzrə Komitəsini, 1981-ci ildə yaradılan və qadın və kişilərin hüquqlarının bərabərliyi və imkanları problemləri üzrə Komitəsini qeyd etmək olar.

2001-ci Nitsa müqaviləsi, sosial müdafiə üzrə Komitələrin təsis edilməsinin qanunvericilik əsaslarını müəyyən etmişdir. Buna müvafiq olaraq, Komitənin məqsədlərinə, sosial vəziyyətlə bağlı monitoring keçirmək və Birlikdə və üzv-dövlətlərdə sosial müdafiə siyasətinin inkişaf etdirmək, üzv-dövlətlər və Avropa Komissiyası arasında informasiya və təcrübə mübadiləsi aparılması kimi məsələlərə kömək etmək daxil idi.

Avropa İttifaqı kommunitar sosial siyasət alətlərinin, vasitələrinin təkamülü, onların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, qərarların qəbulu prosedurunun təkmilləşdirilməsi və s. belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hazırda Avropa İttifaqının inkişaf etmiş və effektiv sosial infrastrukturu təşəkkül tapmışdır. Bu mexanizmin funksional rolu, Birliyin ümumi sosial siyasətinə keçidini təmin etməkdən ibarətdir. Onun hüquqi bazasının əsasını isə, sosial siyasət sahəsinə dair imzalanmış əsas müqavilələrin bölmələrində təsbit olunmuş normalar məcmusu təşkil edir.

4. Avropa İttifaqının sosial sahədə təşəbbüs proqramları və Avropa struktur fondları. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə adaptasiya olmaq, sosial sahədə konkret vəzifələri həll etmək və Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün struktur fondları və təşəbbüs proqramları kimi güclü alətlərdən istifadə edilirdi. Struktur fondları və təşəbbüs proqramları müfəssəl işlənmiş quruluşa və sanballı maliyyə imkanlarına malikdirlər.

Struktur fondları, Birlik çərçivəsində müxtəlif zaman mərhələlərində yaradılmış və onların hər biri qarşısında konkret vəzifələr qoyulmuşdur. Sosial və iqtisadi istiqamətdə Birliyin harmonik inkişafında hamı üçün ümumi vəzifələrin müəyyən edilməsi, 1992-ci il Maastrix müqaviləsilə müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə Birlikdə beş fond yaradılmışdır: Avropa Sosial Fondu (ASF), Avropa regional inkişaf Fondu (ARİF), kənd təsərrüfatı regionlarının inkişafı və kənd təsərrüfatı strukturlarının modernləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsini icra edən, Avropa Kənd təsərrüfatının inkişaf istiqaməti və zəmanət Fondu (AKTİZF), Avropa Balıqçılıq istiqamətinin maliyyələşdirilməsi Fondu (ABİMF) və Avropa Birlik Fondu (ABF).

Avropa Birliyin iqtisadi institutları, struktur fondlarının maliyyə potensialı və geniş praktiki imkanlarını dəyərləndirməklə, onların fəaliyyətlərini koordinasiya edir və ayrı-ayrı fondların struktur şöbələrinin planlarını bir-birlərlə əlaqələndirməyə və uzlaşdırmağa çalışırlar. Avropa İttifaqı haqqında müqavilədə, Avropa İttifaqı Şurasının, fondlara rəhbərlik və fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsində xüsusi rolu təsbit olunmuşdur.

Avropa İttifaqının genişlənməsi, inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi və sonrakı inkişafı və nəticədə, Birliyin daxilindəki ciddi dəyişikliklərdən sonra, struktur fondları silsilə islahatlar keçirmişdilər. Avropa İttifaqına yeni dövlətlərin qəbul edilməsi və onların iqtisadi və sosial inkişafına görə, Avropa Birliyinin orta göstəricilərindən kifayət qədər geridə qalması, regionlara xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edirdi. Bu kontekstdə, kommunitar institutlar üzv-dövlətlərdə, yerli administrasiya, sosial tərəfdaşlar, işçilərin və sahibkarların maraqlarını təmsil edənlər arasında əməkdaşlığı gücləndirmək üçün ciddi addımlar atırlar. Belə tədbirlər effektiv olmaqla, Struktur Fondların fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə dəstək verirdi. Maliyyə məsələlərinin tənzimlənməsinin qaydaya

salınması və fondların maliyyələşdirilməsinin həcmnin artırılması, islahatların mühüm tərkib hissəsi idi. Nəticədə, əgər 1958-1988-ci illərdə struktur fondlarının maliyyə resursları 58,4 milyard ekyu idisə, 2000-2006-cı illərdə bu artıq, 195 milyard avro təşkil edirdi. Buraya, yeni Avropa Birlik Fondunun subsidiyalarının əlavə etsək, büdcə daha 15,2 milyard avro artmış olurdu. İndiyə kimi, struktur Fondlar Avropa İttifaqının bütün xərclərinin 36,8 faizini və ya 213 milyard avro vəsaitini təşkil edir.

Avropa Sosial Fondu, Avropa İttifaqının sosial siyasətində, struktur fondları arasında əhəmiyyətli rola malikdir. Bu fond, Birliyin struktur siyasətinin əsas aspektlərinin həyata keçirilməsində inhisarçı yer tutur. Avropa Sosial Fondu 1961-ci ildə, Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilənin 123-cü maddəsinə əsasən yaradılmışdır. Bu mərhələdə Fondun qarşısında duran əsas vəzifə fəhlələrin işə götürülməsi, onların coğrafi məkanının genişləndirilməsi, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması və Birlik çərçivəsində mobilliyinin təmin edilməsi olmuşdur. Son illərdə Avropa Sosial Fondunun inkişaf istiqamətlərində əhəmiyyətli yenidən təşkil olunma prosesi baş vermiş, ümumavropa məqsədləri naminə kommunitar vəzifələrin yerinə yetirilməsinin dəstəklənməsi prioritet təşkil etməyə başlamışdır. Belə ki, milli bazarlarda işsizliklə mübarizə üçün fəal şəbəkələr qurulmuş, sosial redaptasiya və Avropa İttifaqının ərazisindəki bütün vətəndaşların bərabərliyinin təmin edilməsi üçün tədbirlər görülmüş, innovasiyaları və sahibkarlığı dəstəkləməklə yeni iş yerləri yaradılmışdır. Fondun idarəetmə orqanı olan Komitəyə, Komissiyaya üzvü olan şəxslərdən biri rəhbərlik edir. Avropa Konstitusiyasının 113-115-ci maddələrinə görə Komitənin tərkibinə üzv dövlətlərin və sahibkarların və fəhlələrin həmkarlar təşkilatları nümayəndələri daxil edilir.

Avropa İttifaqı Birlik Fondu 1993-cü ildə, Maastrix müqaviləsinin xüsusi maddələri əsasında yaradılmışdır. Belə

ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində müxtəlif səviyyəli tərəfdaşlığın başlanılması, yeni təşkilat formalarının təsis edilməsini zəruri edirdi. Fond ətraf mühitin qorunması, transavropa şəbəkələrin inkişafı, üzv-dövlətlərdə sosial problemlərinin həlli kimi layihələrin maliyyə dəstəyini təmin edirdi. Birlik Fondundan əsasən 4 dövlət: Yunanıstan, İspaniya, Portuqaliya və İrlandiya iqtisadi və sosial sahələrdəki geriləmənin aradan qaldırılmasında istifadə edirlər. Struktur Fondlarından, ümumdaxili məhsulun Birlik üzrə orta hesabla adambaşına düşən gəliri 75 faiz səviyyəsində olan istənilən regionu yardım ala bilərdi. Belə ki, Korsika, 5 alman torpağı və Şərqi Berlin ərazisi, İtaliya və İspaniyanın qərb və cənub rayonları, Belçika və Fransanın bəzi zonaları, həmçinin İsveç və Finlandiyanın zəif məskunlaşmış regionları bu struktur fondlarından kömək alırdılar.

Göstərilən yardımların dairəsi olduqca geniş sahələri əhatə edir: iqtisadi infrastrukturun inkişafı və yeni iş yerlərinin yaradılmasına birbaşa investisiyaların qoyulması, təhsil sisteminin inkişafına kömək edilməsi, regionların yenidən-qurulması istiqamətində tədbirlərin görülməsi, əlverişsiz şəhər ərazilərinin rekonstruksiyası, turizmin inkişafı və s. layihələrin maliyyələşdirməsi. Məşğulluq sahəsində böhranlı şəraitlə əlaqədar işsizliklə mübarizəyə qarşı və əmək bazarında çıxarılmaq perspektivi təhlükəsi səbəbi ilə, insanlara kömək etmək üçün xüsusi layihələr həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Struktur fondlarının fəaliyyətlərinin mühüm istiqamətlərinə regionların inkişafı da daxil idi. Bu istiqamətdə fondların maliyyə ehtiyatlarının 85 faizi ayrılması nəzərdə tutulurdu. Avropa İttifaqı əhalisinin 4/1 bu proqramın təsir dairəsinə düşür.

Birliyin Təşəbbüs Proqramları, Avropa Komissiya ilə üzv-dövlətlərin əməkdaşlığı əsasında işlənib hazırlanır və onun tərəfindən idarə olunur. Komissiya bu hüququ 90-cı illərdə keçirilən islahatlar nəticəsində əldə etmiş və ümumavropa

səviyyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən problemlərin həllində onun layihələrindən istifadə olunur. Hazırda Avropa İttifaqında 13 təşəbbüs proqramı vardır. Onlar konkret istiqamətlər üzrə fəaliyyətləri nəzərdə tutur və hər biri təqribən 10 milyard avro dəyərinə malikdir.

Birliyin bütün təşəbbüs proqramlarının heç də hamısı sırf sosial sahəni əhatə etməsə də, bu və ya digər dərəcədə sosial aspektləri əhatə edir. Avropa İttifaqının sosial siyasəti ilə daha sıx bağlı olan layihələr sırasında "Məşğulluq" ("Employment" 4 altproqramla, müxtəlif sosial-peşə qruplarına ünvanlanıb) və "Adept" ("Adapt") proqramlarını göstərmək olar.

Böyük təşəbbüs proqramlarından olan "Məşğulluq" layihəsinin əsas istiqaməti, ilk növbədə məşğulluqla bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılması, peşə hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə yeni metodların tətbiq edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

"Adept" təşəbbüs proqramının məqsədinə işə, iqtisadiyyatda baş verən çağırışlarla əlaqədar işçilərin dəyişikliklərə adaptasiya olunmasına və yeni şəraitdə müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin saxlanılmasına kömək etmək, həmçinin fəhlə qüvvəsinin yeni müasir peşə hazırlığını təşkil etmək daxil idi.

Avropa İttifaqı təşəbbüs proqramları, zamanın çağırışlarına uyğun olaraq yenilikləri, struktur dəyişikliklərini, genişlənməni nəzərə almaqla daim korrektə edilir. Belə ki, Adapt proqramına əlavə altproqramlar, o cümlədən kiçik və orta biznesin inkişafına hesablanmış SME; kiçik və orta müəssisələrin texniki bazasını möhkəmləndirməsinə yönəlmiş Strade; və rabitə və telekommunikasiya xidmətlərinin təmin edilməsinə hesablanmış Telematik layihələri qəbul edilmişdir.

Təşəbbüs proqramlarına Avropa İttifaqı büdcəsinin bilavasitə 9 faizi və "innovasiya tədbirlərinə" işə 1 faizi ayrılır.

Avropa İttifaqının bəzi proqramları transsərhəd istiqamətli olmaqla, üçüncü ölkələrin onun təsir dairəsinə daxil olmasını da nəzərdə tuturdu. Regionlararası əməkdaşlığa yönəlmiş Interreg-2 proqramının imkanlarından Polşa, Çexiya, Mərakeş, Bolqarıstan, İsveçrə və Baltıqyanı ölkələr istifadə edirlər. MDB-in sərhədyanı regionlarının Avropa İttifaqı proqramlarında iştirakı istisna edilmir.

Avropa İttifaqının xüsusi proqramlarında "Fare" (Phare) və "Tasis" (Tasis) qeyd etmək lazımdır. Fare proqramı Mərkəzi və Şərqi Avropa və Baltıqyanı ölkələrə texniki kömək göstərilməsinin nəzərdə tutur. Tasis proqramı isə MDB-nin və Monqolustan üçün analoji proqramdan ibarətdir. Tasis proqramının vəsaitlərinin 40 faizi Rusiya ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsi vasitələrindən biri də, kommunitar hərəkətlərin icra edilməsi proqramlarıdır. Kommunitar proqramlar xüsusi büdcə maddələri ilə maliyyələşdirilir və əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları və ya konkret problemlərin həllinə istiqamətləndirilir. Bu proqramların bir çoxu bilavasitə Birliyin sosial siyasətinə aid edilir.

Ən böyük kommunitar proqramlardan biri "Leonardo da Vinçi" layihəsidir. Onun əsas məqsədi bu və ya digər formada peşə hazırlığı ilə bağlı proqramları bir yere toplamaq və qaydaya salmaqdan ibarətdir. Bu zaman əsas cəhət kimi ən perspektivli və ümumavropa səviyyəsində koordinasiya edilməli olan proqramlar diqqət mərkəzində saxlanılır. "Leonardo da Vinçi" proqramı çərçivəsində gənclərin peşə tədrisi sistemi üzrə yerdəyişməsi və mübadiləsi transmilli səviyyədə pilot layihələr kimi realizə edilir. Peşə təhsili hazırlığı sistemi üzrə innovasiyaların həyata keçirilməsinə isə, xüsusi diqqət verilir.

"Leonardo da Vinçi" proqramı perspektivdə beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə istiqamətlənmişdir. Məhz onun

təsis olunduğu andan etibarən Mərkəzi və Şərqi Avropa. həmçinin Malta və Kipr üçün açıq olmuşdur. 1999-cu ildə ümumavropa təhsil məkanının yaradılması perspektivini nəzərdə tutan Boloniya Bəyannaməsi bu sahədə atılan mühüm addımlardan biri idi.

"Sokrat" (Socrates) proqramı, Avropa İttifaqı müqaviləsinin 126-127-ci maddələri əsasında hüquqi bazaya malik olmaqla, Birlik daxilində keyfiyyətli təhsilə nəzarət etmək, üzv-dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətlərinin koordinasiya etmək, həmçinin mədəniyyət və linqvistik sahəsində zəruri işlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Birlik, "Sokrat" proqramı vasitəsilə üçüncü ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla (Avropa Şurası və YUNESKO) təhsil sahəsində əməkdaşlığı realizasiya edir. Birliyin təhsil sahəsində gördüyü işlər, rəsmi sənədlərlə təsbit edilir və qanuni qüvvəyə malik olur. Belə ki, Avropa İttifaqı ərazisində ali təhsil diplomların qarşılıqlı tanınması haqqında Direktiv qəbul edilmişdir.

Təşəbbüs və kommunitar proqramların realizasiyası, Birlik institutlarının bilavasitə rəhbərliyi ilə həyata keçirilir. Birliyin institutları, proqramların həyata keçirilməsi zamanı, işçi mexanizmlərinin təkmilləşməsi səbəbi ilə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bürokratik prosedurlar səbəbindən, praktiki xərclənən vəsaitlər, plan üzrə ayrılan pul vasitələrindən müntəzəm olaraq geri qalır.

İşsizlik problemlərinin və işçi qüvvəsi axınının tənzimlənməsi məqsədilə 1994-cü ildə Avropa Məşğulluq Xidməti (EURES) yaradılmışdır. Bununla da, Avropa İttifaqı məkanında əmək bazarının tələb və təklifi, həmçinin işçilərin həyat və əmək şəraiti haqqında informasiya mübadiləsi sahəsində effektiv mexanizm formalaşmışdır. Avropa Məşğulluq Xidmətinin köməyi ilə təklif olunan və tutulmuş vakansiyalar haqqında məlumatlar sistemləşdirilir, transmilli və milli məşğulluq sistemləri arasında əməkdaşlığın inkişaf səviyyəsi öyrənilir. Avropa Məşğulluq Xidmətinin 434/92

sayılı Reqlamentinə müvafiq olaraq, Avropa İttifaqı səviyyəsində fəaliyyət göstərən məşğulluq üzrə agentlik, informasiyaların toplanılması və təqdim edilməsi, həmçinin işə ehtiyacı olan və ya əksinə zəruri işçi qüvvəsinin axtarılması ilə məşğul olan şəxslərlə məsləhətləşmələr aparması səlahiyyətlərinə malik idi. Xidmət agentliyi operativ olaraq Avropada məşğulluqla bağlı istənilən məsələni araşdıran təsisat kimi çıxış edir. Avropa Məşğulluq Xidməti hal-hazırda əlaqələndirici, birləşdirici şəbəkə kimi, Avropa iqtisadi məkanında və digər milli və beynəlxalq orqanlarda məşğulluqla bağlı dövlət xidmətlərinin əməkdaşlığını təşkil edir.

Avropa Məşğulluq Xidmətinin operativ sistemi, xüsusi hazırlıq keçən 400 məsləhətçi ilə təmsil olunur. Operativ sistem, işçilərin işə düzəlməsində və müəssisələrin informasiya və münasib işçi qüvvəsinin seçilməsində xüsusi vasitə idi. Avropa Məşğulluq Xidmətində daimi olaraq sərhədləri keçən işçilərlə bağlı informasiyaları toplayan spesifik struktur fəaliyyət göstərir. Bu sistem Avropa əmək bazarının nəhəng potensialından istifadə etmək və vakant yerlər və beynəlxalq səviyyədə müzdlü əməklə bağlı səhih məlumatlar əldə edilməsinə imkan verir. Belə tədbirlər çərçivəsində, transmilli müzdlü əmək prosesinin sadələşdirilməsi və əmək bazarında mövcud olan struktur baryerlərinin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur.

1997-ci il Amsterdam müqaviləsinə görə, Avropa İttifaqının hər bir üzv-dövləti, məşğulluq siyasətinin aparılmasında fərdi hüquqi səlahiyyətlərə malik olmalarını özlərində saxlasalar da, Avropa İttifaqı 1998-ci il Lyuksemburq sammitində artıq, məşğulluqla əlaqədar Avropa məkanında ümumi strategiyanın qəbul edilməsinə nail olmuşdur. Hazırda Lüksemburq prosesi çərçivəsində məşğulluq planı ilə bağlı bütün işlərin həyata keçirilməsi imperativ qaydada, hər il Birliyin rəhbər orqanlarına təqdim edilir və ümumi strategiya

ilə razılaşdırılır. İndiki şəraitdə, İqtisadi və Sosial Komitə, Məşğulluq Komitəsi, regionlar Komitəsi, sosial əməkdaşlıq təşkilatları, o cümlədən həmkarlar ittifaqları işlənilib hazırlanmış ümumavropa strategiyasının koordinasiyasına məhdud şəkildə daxil edirlər. Milli planlara uyğun olaraq ümumi strategiyaya Avropa institutları nəzarət edir və bu institutlar müəyyən edilmiş qaydaların pozulmasına görə sanksiyalar tətbiq etmək səlahiyyətlərinə malikdirlər. Nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinə hərtərəfli nəzarət etmək üçün xüsusi qərar qəbul edilmişdir.

Məşğulluqla bağlı problemlərin mühüm əhəmiyyəti, Konstitusiyanın "Məşğulluq" adlanan 1-ci bölməsinin, 7-ci fəslinin 3-cü hissəsində təsbit olunmuşdur. Konstitusiyaya müvafiq olaraq, Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin məşğulluqla bağlı ümumi strategiyası əlaqələndirilməli, əmək bazarında ixtisaslı, peşəkar və işçi qüvvəsi sıralarına tez adaptasiya olunan, iqtisadi təkamülə çevik reaksiya verə bilən kadrların hazırlanması prosesi inkişaf etdirilməlidir. Konstitusiyanın 98-ci maddəsinə görə, üzv-dövlətlər mövcud praktikanı nəzərə almaqla, sosial əməkdaşlıq sahəsində məsuliyyətlə bağlı və məşğulluğun inkişaf etdirilməsi məsələlərində ümumi maraqlar naminə fəaliyyətlərini, Nazirlər Şurası vasitəsilə koordinasiya etməli idilər.

Konstitusiyaya 100-cü maddəsinə görə, Avropa İttifaqı Şurası hər il məşğulluqla bağlı vəziyyəti araşdırır və Nazirlər Şurasının və Komissiyanın məruzə bazası əsasında Yekun qərar qəbul edir. Komissiyanın təklifi ilə direktiv xətt təsdiq edilir, üzv-dövlətlər isə öz məşğulluq siyasətlərində onları nəzərə almaq öhdəliyini götürürlər. Şura hər il hesabat alır və onları üzv-dövlətlərə təqdim edir.

Nitsa müqaviləsinin mətnində sosial təminatla bağlı fəaliyyətin koordinasiya edilməsi və sərbəst hərəkət prinsipinin realizasiya edilməsi ilə əlaqədar, işçilərin sosial müdafiəsi məsələləri öz təsbitini tapmışdır. Avropa İttifaqı ərazisində iş

yerinin dəyişməsi ilə əlaqədar dövlətlər işçilərin və onların ailə üzvlərinin sosial təminatı ilə bağlı vahid texniki normalar və qaydalar sistemi qəbul etmişdilər. Bu normalara xəstəlik, qocalıq, əlillik, hamiləlik, ailə müavinəti və s. təminatlara aid edirdi.

Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərinin sosial təminat orqanları arasında rabitə və kommunikasiya əlaqələrinin qurulması üçün Transmilli Telematik sistem (TESS) qurulmuşdur. Vətəndaşların miqrasiyası zamanı onların statusu və sosial güzəştləri hər iki dövlətin baza məlumatlarına daxil edilir. TESS qarşısında duran vəzifə, ümumavropa səviyyəsində bütün sosial məlumatları toplamaq daxildir. Toplanmış bütün məlumatlar vətəndaşların sosial müdafiə sistemində yerini, hüquqlarını və ona şamil olunan sosial güzəştləri əhatə edir. Şəxsi məlumatlar, işçi qüvvəsindən istifadə edən müəssisələrdən alınan mütəmadi informasiyalarla tamamlanmalı, bütün sosial müdafiə strukturunda çalışanların isə buna çıxışı təmin olunmalı idi. Əmək fəaliyyətinin sonunda hər bir vətəndaşın pensiya təminatı, üzv-dövlətlərdə çalışdığı dövrlərdə bütün fəaliyyət növləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. TESS layihəsinin realizasiyası, sosial siyasətin koordinasiya edilməsi və onun Birliyin ümumi siyasətinə çevrilməsində xüsusi rolu vardır. Beləliklə, kommunitar institutların sosial siyasətdə oynadığı rol, kifayət qədər effektiv olmaqla, vahid mexanizmin təkmilləşməsinə və Avropa İttifaqı məkanında ümumi sosial siyasətin qurulmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XVI MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ TƏHSİL, MƏDƏNİYYƏT VƏ ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

1. Təhsil sahəsinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.
2. Mədəniyyət sahəsinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.
3. Əqli mülkiyyət sahəsinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.

1. Təhsil sahəsinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.
Məlumdur ki, Avropa Birliyinin təsis müqavilələri, əvvəlcə daha çox iqtisadi, sonrakı inkişafında isə siyasi xarakter daşıdığından, təhsil sahəsinə çox də böyük diqqət yetirilməmiş, yalnız ümumi bazarın yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi kontekstində məhdud şəkildə təhsil sahəsindəki görülmalı olan işlərdən bəhs edilmişdir. Artıq 70-ci illərdə Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində təhsil sahəsində inteqrasiya ilə bağlı, ilk növbədə peşə hazırlığı üzrə təhsil sahəsində bəzi tədbirlər həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Birliyin təhsil sahəsində ilk proqramının qəbul edilməsi 1974-cü ilə aid edilir.

Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 149-cü maddəsinin 2-ci paragrafına müvafiq olaraq, Birliyin təhsil sahəsində nəzərdə tutulan məqsədlərinə aid edirdi:

- təhsil sahəsində Avropa dəyərlərinin, o cümlədən üzv-dövlətlərin dillərinin tədris olunması ilə yayılması;
- tələbələrin və müəllimlərin mobiliyyəsinin dəstəklənməsi, o cümlədən təhsil müddətinin və diplomların tanınması;
- təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığa kömək edilməsi;
- üzv-dövlətlərin ümumi təhsil sistemləri üçün informasiya mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi və problemlərə dair təcrübənin bölüşdürülməsi;

- ictimai elmlər sahəsində gənclərin və müəllimlərin təcrübəsinin dəstəklənməsi;

- distansiya təhsilin inkişafının dəstəklənməsi.

Beləliklə, Birliyin təhsil sahəsinin əsas vəzifələrinə, üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı təşviq etməklə bu sahədə keyfiyyətin artırılması, təhsil tədbirlərinin dəstəklənməsi, peşə təhsili sahəsində siyasətin həyata keçirilməsinə hərtərəfli kömək göstərilməsi daxil idi. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni zamanda, üzv-dövlətlər təhsilin məzmununa, təhsil sisteminin təşkil olunmasına və onların mədəni və dil müxtəlifliyinə görə, tam məsuliyyət daşıyırlar.

Ümumi təhsil və peşə təhsili sahələri, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətlərinə aid edilir. Lakin Birliyin təhsil sferası üzrə səlahiyyətləri, əsasən onların fəaliyyətlərinin koordinasiya etmək hüququ ilə məhdudlaşır. Belə ki, Birlik yalnız dəstək tədbirləri və peşə təhsili sistemində nailiyyətlərin əldə edilməsinə tövsiyə vermək səlahiyyətinə malikdir. Üzv-dövlətlərin qəbul etdikləri normativ aktların və digər hər hansı bir qanunların harmoniyalaşdırılması isə, onların özlərinə aid edilən hüquq hesab edilirdi.

Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 149-cu maddəsinin 3-cü paragrafına görə, Birlik və üzv-dövlətlərin üçüncü ölkələrlə, beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə də, Avropa Şurası ilə təhsil sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək hüququna malikdir.

Avropa İttifaqı təhsil sahəsində siyasətinin həyata keçirilməsində görülən əlavə tədbirlərdən biri kimi, diplom və dərəcələrin (magistr, elmi) tanınması, aqrar sahədə peşəkar kadrların hazırlanması, səhiyyə və istehlakçıların müdafiəsi sahəsində təhsilin inkişafı etdirilməsi, miqrant-işçilərin və onların uşaqlarının təhsil sahəsində hüquqlarının qorunması və s. daxildir.

Avropa İttifaqının təhsil sahəsində apardığı siyasət, xüsusi fəaliyyət proqram tədbirləri ilə formalaşdırılır. Hal-hazırda

təhsil sahəsində qüvvədə olan fəaliyyət proqramları, ötən əsrin 80-cı illərinin sonlarından başlayaraq tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Məhz, həmin dövrdə COMETT, ERASMUS, LINGUA və TEMPUS kimi böyük proqram layihələr işə düşmüşdür.

Avropa İqtisadi Birliyinin 365/86 sayılı Qərarı ilə təsis edilən COMETT proqramı qarşısında nəzərdə tutulan əsas vəzifə, ali təhsil qurumları və sənaye müəssisələri arasında, Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaqla peşə təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirmək daxil idi.

ERASMUS proqramı isə Avropa İqtisadi Birliyinin 15 iyun 1987-ci il 327/87 sayılı Qərarı ilə təsis edilmişdir. Proqram üzv-dövlətlərin universitetləri arasında tələbə və müəllim mübadiləsi aparan, həmçinin təhsil və elmi-tədqiqat sahəsində birgə layihələrin həyata keçirən və bu məqsədlə xüsusi olaraq Avropa universitetləri arasında şəbəkəni quran və bu qəbildən olan əsas bazis tədbirlərinin dəstəklənməsini nəzərdə tuturdu.

Avropa İqtisadi Birliyinin 1989-cu il 489/89 sayılı Qərarı ilə xarici dillərin öyrənilməsinin genişləndirilməsini nəzərdə tutan LINGUA fəaliyyət proqramı qəbul edilmişdir. Proqramın ideyasına görə, müasir dövrün tələbəsi geniş, hərtərəfli təhsilə yiyələnmək üçün ana dilindən başqa praktiki bilik üçün heç olmazsa iki dil bilməsini olduqca zəruri hesab edilirdi. LINGUA proqramı xarici dilin öyrənilməsinin kəmiyyət və keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər, o cümlədən tədrisin metodikası, xarici dillər üzrə müəllimlərin hazırlanması və s. nəzərdə tuturdu.

90-cı illərin ortalarında Birliyin təhsil sahəsində proqramları əhəmiyyətli dərəcədə təftiş edilərək yeni gücləndirilmiş fəaliyyətə keçirilmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqının 819/95 sayılı Qərarı ilə "Socrates" (Sokrat) proqramı yaradılır. Bu proqram ERASMUS və LINGUA proqramlarını konsolidasiya edərək, ona məktəb təhsili pilləsini əhatə edən COMENIUS, distans (qiyabi) təhsilin inkişafına yönəlmiş

MİNERA, əlavə təhsilin və özünütəhsilə aid edilən GRUNDTVIG proqramlarını da daxil etmişdir. Avropa Birliyinin 2000-ci il 24 yanvar tarixli 253/2000 sayılı Qərarı əsasında təhsil sahəsi üzrə "Socrates" proqramı aşağıdakı məqsədləri nəzərdə tutur:

- bütün təhsil səviyyələrində Avropa standartlarını möhkəmləndirmək və Avropanın təhsil resurslarını, transmilli sahələrə daxil olmasını təmin etmək;

- xarici dillərin öyrənilməsinin kəmiyyət və keyfiyyətində uğurlar əldə etmək;

- təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq mübadiləsinin genişləndirilməsi, distans təhsilin inkişaf etdirilməsi, diplomların tanınması sahəsində və təhsil müddətinin müəyyən edilməsində işlərin aparılması;

- təhsildə yeni texnologiyaların və informasiya mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi.

Avropa İttifaqı Parlamentinin və Şüaranın 5 dekabr 2003-cü il 2317/2003 sayılı Qərarı ilə ali təhsilin səviyyəsini artırmaq və qarşılıqlı mədəni anlaşmaya dəstək olmaq məqsədi ilə, 2004-2008-ci illərdə üçüncü ölkələrlə əməkdaşlığı əhatə edən (ERASMUS MUNDUS) yeni proqram təsis edilərək, "Sokrates" layihəsinə əlavə edilmiş və ERASMUS proqramın tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

COMETT və LİNGUA proqramlarının nailiyyətləri və uğurları əsasında, Avropa İttifaqının 819/94 sayılı Qərarı ilə peşə təhsili üzrə "Leonardo da Vinçi" proqramı təsis edilmişdir. "Leonardo da Vinçi" proqramının müasir mərhələsinin həyata keçirilməsi, Avropa Birliyinin 26 aprel 1999-cu il 382/99 sayılı Qərarı əsasında fəaliyyət göstərir. Proqramın əsas istiqamətlərinə daxildir:

- bütün səviyyələrdə peşə təhsilini yüksəltmək, əhəlinin xüsusilə də gənclərin bilik və bacarıqlarını peşə təhsilinin bütün pillələri üzrə inkişaf etdirmək;

- texnoloji və təşkilatı dəyişikliklərə adaptasiya olunmaq məqsədilə, peşə təhsili hazırlığı şərtlərinin təkmilləşdirilməsi və yenidən hazırlanması;

- peşə təhsili kontekstində xarici dillərin öyrənilməsinə və müxtəlif mədəniyyətlərin anlaşılmasına dəstək vermək;

- peşə təhsili sahəsində təcrübə və informasiya mübadiləsinin genişləndirilməsi.

Birliyin təhsil sahəsində mühüm proqramlarından olan TEMPUS, transavropa layihəsi olaraq universitetlərin inkişafına hərtərəfli dəstək olur. Avropa Birliyinin 7 may 1990-cı il 233/90 sayılı Qərarı ilə qəbul edilmiş proqram, ilkin olaraq Birliyin Polşa və Macarıstan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. Sonralar bu proqram Avropa Birliyinin assosiativ üzvü olan bütün şərqli Avropa, həmçinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Monqolustanı əhatə etmişdir. Digər proqramlarda olduğu kimi TEMPUS layihəsi də, mərhələlər üzrə fəaliyyət göstərirdi. Avropa İttifaqının 29 aprel 1999-cu ildə qəbul etdiyi 311/99 sayılı Qərarı, 2000-2006-cı illəri əhatə edən üçüncü mərhələnin hüquqi bazasını müəyyən etmiş normativləri təsbit etmişdir. TEMPUS ali təhsildə islahatlar aparmaq, o cümlədən sənaye sektorunda kadrların təhsil səviyyəsini artırılması, vətəndaşların ali və peşə təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan Respublikasının müasir təhsil sistemində qarşıda duran ən ümdə vəzifələrdən biri məhz dünya təhsil sisteminə inteqrasiya məsələsi olmuşdur. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin, digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də siyasətini uğurla davam və inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev cənabları təhsilin inkişafı üçün bir sıra məqsədyönlü göstərişlər vermiş və normativ hüquqi aktlar qəbul etmişdir. Bunlara 19 iyun 2009-cu il tarixli, 833-IIIQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmiş və 08 sentyabr 2009-cu il tarixdə qüvvəyə minmiş "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu,

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 5 sentyabr tarixli 156 nömrəli Fərmanını, “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 31 yanvar 2008-ci il tarixli Sərəncamını, 22 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nı və digərlərini misal göstərmək olar.

Azərbaycan 2005-ci ildə Boloniya ümumavropa təhsil prosesinə qoşulmuş və bununla bağlı müvafiq öhdəliklər götürmüşdür. Bu öhdəliklərdən biri də ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqi idi. Respublikanın ali təhsil müəssisələrində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan kredit sisteminin tətbiqinin vahid qaydada aparılmasını təmin etmək məqsədi ilə bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Boloniya sistemi bu gün qloballaşan təhsil sahəsi üzrə Avropa Birliyi məkanında baş verən ən mütərəqqi proseslərdən biridir. Bu prosesə əsas səbəb 19 iyun 1999-cu ildə, 29 Avropa dövlətləri tərəfindən keçirilən Təhsil Nazirlərinin görüşündə qəbul olunmuş “Boloniya Deklarasiyası” olmuşdur.

Belə ki, “Boloniya prosesi” adı altında başlanan təhsil sahəsindəki işlərin tarixi 1988-ci ilə aid edilir. 19 sentyabr 1988-ci il tarixində Almaniya Mater-Boloniya Avropanın ən qədim universitetlərindən biri olaraq yaranmasının 900 illik yubileyində “Magna Carta Universitatum” nümayiş olunmuşdur. 25 may 1998-ci ildə isə Sorbona Universitetinin yaranmasının 800 illik yubileyində “Sorbona Deklarasiyası” qəbul olunmuşdur. 1998-ci ilin iyununda Fransanın, Almaniyanın, İtaliyanın və Böyük Britaniyanın təhsil nazirləri öz təhsil sistemlərini bir-birinə uyğunlaşdırmaq haqqında müqavilə imzalayırlar. Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin bu təşəbbüsünün mütərəqqi cəhətlərini dəyərləndirən Avropanın 29 ölkəsinin təhsil naziri 19 iyun 1999-cu ildə

İtaliyanın Boloniya şəhərində toplaşaraq öz ölkələrinin təhsil sistemlərini yenidən qurmaq məqsədi ilə Vahid Avropa Ali Təhsil məkanının yaradılması haqqında qarşılıqlı razılığa gələrək “Boloniya Deklarasiyası”nı imzalamışlar. “Boloniya Deklarasiyası”nda 2010-cu ilə qədər ortaq bir Avropa Ali Təhsil Zonasının (EHEA) formalaşdırılması üçün bir sıra mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. 25 mart 2001-ci il tarixində “Höteborq Tələbə Deklarasiyası” imzalanmışdır. Bu mövzuda ən son iclas isə Praqa Konfransı olmuşdur. Bu Konfransda 2010-cu ilə qədər Avropa Ali Təhsil Zonasının (EHEA) formalaşdırılması sahəsində bəzi müddəalar yenidən nəzərdən keçirilmişdir. 2005-ci ildən etibarən 46 ölkə prosesə qoşularaq bu ortaq təhsil hədəfini dəstəkləyir.

Azərbaycan da bu prosesə qoşulmaq üçün hələ 2004-cü ildə ilk addımlarını atmışdır. Belə ki, 17-18 may 2004-cü il tarixlərində Avropa Şurasının Baş Direktorluğunun təşəbbüsü ilə Strasburq şəhərində keçirilmiş Qafqaz ölkələri təhsil nazirlərinin konfransında xüsusi Bəyannamə qəbul olunmuş, bundan sonra 2004-cü ilin dekabrında «Boloniya prosesi»nə qoşulmaq üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin hesabatı» hazırlanaraq Avropa Komissiyasına təqdim edilmişdir. Nəhayət, 2005-ci il mayın 19-da Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri rəsmi sənədi imzaladı və beləliklə, ölkəmiz Boloniya prosesinə qoşuldu.

Təhsil sahəsində dünyada, xüsusən Avropada gedən proseslərin təhlili göstərir ki, Avropa ali təhsil sistemində inteqrasiya Boloniya Bəyannaməsinin aşağıda qeyd olunan əsas müddəalarını həyata keçirməklə mümkündür:

- 1) ikipilləli ali təhsilə keçid;
- 2) kredit sisteminin tətbiqi;
- 3) təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;
- 4) mobilliyin genişləndirilməsi;

5) ixtisasların və diplomların qarşılıqlı tanınması;
6) diploma əlavənin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədlərinə uyğunlaşdırılması;

7) məzunların işlə təminatına nail olunması;

8) Avropa təhsil sisteminin cəlbədiciliyinin təmin edilməsi.

“Boloniya Deklarasiyası”nın əsas məqsədi Avropa təhsil müəssisələrində tələbələrin mobilliyini və verilmiş biliklərin həyata keçirilməsini təmin etmək, eyni zamanda dünya səviyyəsində Avropa təhsilinin rəqəbəlliyini artırmaqdan ibarətdir.

Boloniya prosesinin əsas məqsədlərinə daxildir:

– təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
– biliyin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ona olan tələbatın dünya miqyasında artması;

– Avropa universitetlərinin bir-biri ilə inteqrasiyası;

– vahid kreditlər sisteminin yaradılması;

– ali təhsil sənədlərinin və ixtisaslarının Avropa məkanında qarşılıqlı tanınması;

– tələbələrin mobilliyinin təmin olunması və s.

Beləliklə, Avropa məkanında Boloniya prosesinin əsas məqsədi Avropa ali təhsil müəssisələrinin inteqrasiyasıdır. Bu isə öz növbəsində vahid kreditləşmə və diplomların dünya səviyyəsində qarşılıqlı tanınması sisteminin yaradılmasına xidmət edir. Bu prosesin əsas tələbi istər professor-müəllim, istərsə də təhsil alanlar heyəti arasındakı aktivliyə müəyyən dərəcədə müstəqilliyin verilməsidir. Tələbə özünüidarəetmə sisteminin yaradılması və ona ali təhsil müəssisəsini idarəetmə hüququnun verilməsidir. Bu hüquqların qorunmasını tədrisin keyfiyyətini təmin edən əsas mexanizmi hesab etmək olar. Boloniya prosesinin Azərbaycan üçün vacibliyini onunla izah etmək olar ki, ölkədə inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı gənclərin qarşısında müəyyən vəzifələr qoymaqla, ilk növbədə ölkə üçün vacib olan ixtisaslaşmanı müəyyən edir və alınmış biliklərin tətbiqi sahələrini müəyyənləşdirir, gənclərin dünyada baş verən

ictimai-siyasi proseslərə yaradıcı nəzərlə baxmasının, analitik, məntiqi və tənqidi təfəkkürlə yanaşmasının vacibliyini şərtləndirir. Belə şəraitdə Azərbaycanın təhsil sisteminin Boloniya prosesinə qoşulması, onun təkmilləşməsinin və dünya standartlarına uyğun olmasının əsas amillərindən birinə çevirir və ölkə gəncləri üçün əlavə perspektivlər açmış olur.

Avropa Kredit Transfer Sisteminin (European Credit Transfer System – ECTS) mühüm xüsusiyyətləri, tələbə mobilliyini asanlaşdırmaq və tələbələrin xaricdə aldıkları təhsilin öz ölkələrində tanınmasına nail olmaqdan ibarətdir. Məhz Avropa Birliyi tərəfindən Avropa Kredit Transfer Sistemi (ECTS) bu məqsədə xidmət edir. Akademik tanınma sistemi kimi, ECTS-in müxtəlif ölkələrin təhsil müəssisələrində oxuyan mübadilə proqramı, tələbələrinin aldıkları təhsilin nəticələrinin tam və ədalətli şəkildə müvafiq orqanlar tərəfindən qarşılıqlı olaraq tanınmasını təmin etməkdir. ECTS başlanğıcda iki müxtəlif ölkənin ali təhsil müəssisələri arasında həyata keçirilən layihə kimi yaradılmasına baxmayaraq o, ancaq eyni ali təhsil müəssisəsi daxilində və ya eyni ölkədəki müxtəlif ali təhsil müəssisələri arasında da istifadə oluna bilərdi. Bu sistemin uzunmüddətli olmasının məqsədi kredit və qiymətləndirmə məsələlərində Avropa ölkələri miqyasında standartlaşdırmaq, şəffaflığa nail olmaq və Avropa təhsil məkanında inteqrasiyanı gücləndirməkdən ibarətdir. Bu baxımdan Avropa Kredit Transfer Sistemi ali təhsil sahəsində Avropa səviyyəsində qəbul edilə biləcək bir “ortaq dil” olaraq qiymətləndirilir.

ECTS-ni başqa tələbə mobilliyi proqramlarından fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri xaricdə təhsil almağa gedən tələbələrin həmin ali təhsil müəssisəsinin tələbələri ilə birlikdə təlim prosesində iştirak etmələrinin həyata keçirilməsidir. Bununla da, tələbələrin həmin ali təhsil müəssisəsinin akademik həyatında fəal iştirakına şərait yaranmış olur. ECTS çərçivəsində xaricdə təhsil alan tələbələr

sadəcə müəyyən bir müddət üçün deyil, arzu edərlərsə proqramlarını bitirənə qədər getdikləri ali təhsil müəssisəsində təhsillərini davam etdirə bilərlər. Bundan əlavə olaraq, tələbələr öz istəklərinə əsasən üçüncü bir ali təhsil müəssisəsinə də keçə bilərlər. Bu kimi tələblərin qəbul edilib edilməməsi, diplom alma və ya keçmə şərtlərinin irəli sürülməsi müvafiq ali təhsil orqanlarının səlahiyyəti daxilindədir.

Proqrama qoşulan Avropa ali təhsil müəssisələri xarici tələbələrin akademik uğurları ilə bağlı bütün məsələlərdə qərarvermə səlahiyyətinə malikdirlər. Ali təhsil müəssisələri mövcud dərslərdə və qiymətləndirmə normalarında hər hansı bir dəyişiklik etmədən öz tələbələri tərəfindən öyrənilən dərslərin və qəbul edilən imtahanların hamısını qonaq tələbələr üçün də həyata keçirirlər. ECTS çərçivəsində xaricdə təhsil almağa qərar verən hər bir tələbənin edəcəyi ilk iş ixtisasına uyğun proqrama sahib olan ali təhsil müəssisələrini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə ECTS-ə qoşulan müəssisələrin hazırladığı və istər müəssisə, istərsə də fənn proqramının quruluşu ilə dərslərin məzmunu haqqında bilgi verən "Məlumat kitabçası"ndan (information package) faydalanır. Transfer olunacaq ali təhsil müəssisəsi müəyyən olunduqdan sonra tələbə tərəfindən ərizə forması doldurulur (application form) və akademik tanınmanın zəmanət altına alınması məqsədi ilə tələbə ilə tələbənin öz müəssisəsi və xaricdəki təhsil alacağı müəssisə arasında üçtərəfli müqavilə imzalanır (learning agreement). Ölkələr arasındakı istər ali təhsil, istərsə də biliyi qiymətləndirmə sistemlərindəki fərqliliklər səbəbindən tələbələrin dərslər yükünün müəyyənləşdirilməsində və aldığı qiymətlərin köçürülməsində bir qayda olaraq "ortaq dil" anlayışından istifadə edilməsi məcburi xarakter daşıyır. Bu məqsədlə hər fənn üçün ECTS krediti (ECTS credit) müəyyən olunur, alınan qiymətlər isə ECTS qiymətləndirmə sisteminin (ECTS grading scale) köməyi ilə hər fənn qiymətinə çevrilir. Bütün bu işlərin

görülməsində əlaqələndiricilər fəal rol oynayaraq həm məsləhətçi vəzifəsini yerinə yetirirlər, həm də qarşıya çıxan biləcəklər problemlərin həllinə köməklik göstərirlər.

Beləliklə, ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi üzrə tədrisin təşkilinin təsnifatını aşağıdakı meyarlar üzrə aparmaq olar:

– Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi üzrə tədrisin təşkilinin mahiyyəti, tətbiq olunduğu ölkələr və onun müasir tədris sistemində verdiyi faydalar;

– Ali təhsil müəssisələrində tədris prosesinə kredit sisteminin tətbiq edilməsi: fənn üzrə nəzərdə tutulmuş kreditin toplanılması, başqa sözlə fənn bitirmə, həftəlik kredit və ya dərslər yükü, tyyutorun rolu, aşağı kursdan fənn seçmək, yuxarı kursdan fənn seçmək, başqa ixtisasdan fənn seçmək və s.

– Ali təhsil müəssisələrində kredit təhsil sistemi üzrə imtahanların qiymətləndirilməsi, nəticələrin elan edilməsi və kredit sistemi və tələbə nailiyyətləri ofisinin fəaliyyəti.

Peşə təhsili üzrə xüsusi hüquqi rejimin əsasları, Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 150-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Bu maddə, üzv-dövlətlərdə peşə təhsili üzrə siyasətin həyata keçirilməsinin məqsəd və vəzifələrinin istiqamətlərini təsbit edir. Birliyin peşə təhsili sahəsində məqsədlərinə daxildir:

– peşə təhsili və hazırlığını inkişaf etdirmək, yenidən ixtisaslaşma vasitəsilə sənayedə baş verən dəyişikliklərə adaptasiya olunmağa kömək etmək;

– əmək bazarına inteqrasiya və reinteqrasiya (yenidən daxil olmaq) olunmaq məqsədilə, ibtidai və növbəti peşə təhsili pillələrini təkmilləşdirmək;

– xüsusilə də gənclərin peşə təhsilinin öyrənilməsinə daxil olmalarını təşviq etmək, müəllimlərin və öyrəncilərin mükafatlandırılmasını təmin etmək;

– təhsil müəssisələri və ya peşə təhsili mərkəzlərinin, şirkətlərlə əməkdaşlığını stimullaşdırmaq;

- üzv-dövlətlərin peşə təhsili sistemi üzrə problemlərinə dair informasiya və təcrübələrin mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi.

Avropa İqtisadi Birliyi haqqında 1957-ci il müqaviləsinə müvafiq olaraq, Birliyin təhsil sahəsində siyasətini, peşə hazırlığı ilə birlikdə həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Belə ki, peşə təhsili Avropa Birliyinin prioritet keyfiyyət istiqamətlərindən biri hesab edilirdi. Avropa Birliyi hüququnda "təhsil" (ing. Education) və "peşə hazırlığı" (ing. Vocational training) anlayışları nisbətən məsələsi, bir sıra cəhətləri müəyyən edir.

Birliyin təsis və normativ aktlarında da, bu məsələyə dəqiq cavab verilmirdi. "Peşə hazırlığı" anlayışının müəyyən edilməsinə, Birliyin presedent hüququ aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, bir neçə məhkəmə presedentində peşə hazırlığı ilə əlaqədar qərarlar qəbul edilmişdir. Onlardan ən önəmlisi, 1983-cü ildə "Gravier" işi üzrə məhkəmənin qəbul etdiyi presedent də, təsbit edilmişdir. Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, istənilən təhsil formasından və peşələr üçün təhsil müddətindən asılı olmayaraq, tələbəyə və ya şagirdə biliyin verilməsi, hər hansı konkret peşə üzrə ixtisas dərəcəsinin (klasifikasiya) alınması üçün hazırlanan sənət və ya peşə, o cümlədən təhsil hazırlığı ümumi orta təhsili əhatə edərsə belə, bu tədris peşə hazırlığı (təhsili) hesab edilirdi. Beləliklə, orta məktəblərdə peşə hazırlığı mümkün hesab edilirdi.

Birliyin təhsil sahəsində fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də, işçi-miqrantların peşə təhsili almaq hüquqlarının təmin edilməsi və işçi-miqrantların uşaqlarının təhsil alması olmuşdur. Birliyin 15 oktyabr 1968-ci il tarixli 1612/68 sayılı Reqlamenti, bütün işçilərin Birlik ərazisində sərbəst hərəkətlərinin realizasiyası prinsipi müvafiq olaraq, həmin kateqoriyadan olan işçi-miqrantların təhsil almaq hüququ təmin edilməli idi.

İşçi-miqrantların qeyd edilən hüquqları hal-hazırda xüsusi aktualıq kəsb edir. Belə ki, 2000-ci il əsas hüquqlara dair Avropa İttifaqı Xartiyasının 14-cü maddəsinə görə, hər bir şəxsin təhsil hüququ, peşə hazırlığı hüquq və ixtisas (kvalifikasiya) dərəcəsinə artırımaq hüququ müəyyən edilmişdir.

İşçi-miqrantların peşə təhsilinə yiyələnməsi Avropa Birliyinin 1612/68 sayılı Reqlamentinin 3-cü bəndinin 7-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Məhz, bu Reqlament işçi-miqrantlara, yerli (milli) işçilərlə bərabər hüquq və şərtlərlə təhsil almaq hüququ verir.

Avropa Məhkəməsi presedentlərində göstərilən normalara əlavələr edilərək, onların hüquqları möhkəmləndirilmişdir. Məhkəmə qərarında qeyd edilirdi ki, üzv-dövlətlərin ərazisində bir neçə il işləmiş, lakin iş yerini itirmiş digər üzv-dövlətin vətəndaşı, işçi-miqrant statusunu itirmir və işçi-miqrant kimi, milli işçilərlə bərabər statusda bütün sosial güzəştlərdən, o cümlədən Reqlamentin 2-ci və 3-cü bəndlərinin 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq, təhsil qrantı almaq hüququna malik olurlar. Yeganə istisna şərt kimi, işçinin əvvəlki fəaliyyətinin yeni təhsil üzrə yiyələnmək istədiyi profillə əlaqəli olmasıdır.

İşçi-miqrantların övladlarının təhsil alması isə, Avropa Birliyinin 1612/68 sayılı Reqlamentin 12-ci maddəsinə ilə tənzimlənir. 12-ci maddəyə əsasən işçi-miqrantlar, üzv-dövlətlərin vətəndaşları ilə bərabər statusda təhsil almaq hüququna malikdirlər. Eyni zamanda üzv-dövlətlər, göstərilən kateqoriyadan olan (işçi-miqrantların) uşaqlarının təhsil almaları üçün daha yaxşı şərait yaradılması öhdəliyi götürürdülər.

Reqlamentin 12-ci maddəsinin inkişafı olaraq, Avropa Birliyinin 25 iyul 1977-ci il tarixli 486/77 sayılı Direktivi, işçi-miqrantların uşaqlarının təhsilinə diqqəti artıraraq, onların üzv-dövlətin dilini öyrənilməsinin təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. Direktivdə həmçinin, işçi-miqrantların uşaqlarının

milli sistem normalarına müvafiq olaraq, doğma ana dillərinin də öyrədilməsi təmin olunmalı idi.

İşçi-miqrantların övladlarının təhsil hüququ, Birliyin presedent hüququnun sonrakı inkişafında öz təsbitini tapmışdır. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin təhsil sahəsində ilk məhkəmə çəkişməsi Casagranda işi üzrə presedent olmuşdur. Məhkəmə bu işə Almaniya inzibati məhkəməsinin sorğusu ilə baxmışdır. Məhkəmənin çıxardığı qərara görə, Avropa Birliyinin 1612/68 sayılı Reqlamentin 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq, üzv-dövlətlərin vətəndaşları və işçi-miqrantların uşaqları bərabər şəraitdə təhsil almaq hüququna malikdirlər və təhsil sahəsində nəzərdə tutulan bütün digər tədbirlərdə, üzv-dövlətlərin uşaqları ilə eyni hüququndan istifadə edə bilərlər.

İşçi-miqrantların təhsil sahəsində əhəmiyyətli hüquqları daha bir presedentlə möhkəmləndirilmişdir. Məhkəmənin Echemach and Moritz işləri üzrə iki birləşdirilmiş presedentində əsas məsələ kimi, işçi-miqrantların uşaqlarının təhsil almaları üçün maliyyə yardımının ayrılması ilə bağlı idi. Məhkəmə, Reqlamentin müvafiq maddəsinin (12-ci maddə) təfsirini və əvvəlki məhkəmə praktikasını nəzərə almaqla qərar çıxarmışdır. Belə ki, Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, işçi-miqrantların uşaqları təhsil müddətində, hətta valideynləri işçi-miqrant statuslarını itirdikdə belə, təhsillərini bərabər statusda davam etdirməklə sona çatdırmaq hüququna malikdirlər.

Beləliklə, işçi-miqrantların uşaqları təhsil yiyələnmək üçün: üzv-dövlətlərin vətəndaşları kimi bərabər şərtlərlə təhsil almaq və bütün təhsil tədbirlərində (güzhətlərində) bərabər iştirak etmək hüququna; valideynlərinin statuslarının dəyişilməsi halında belə, təhsillərini sona çatdırmaq, üzv-dövlətlərin vətəndaşlarına verilən təminatlar kimi maliyyə yardımı almaq, o cümlədən xaricdə təhsil almaq hüququna; və işçi-miqrantların uşaqları, yaşadıqları dövlətlərin rəsmi dövlət dilləri ilə yanaşı, öz ana dilləri və mədəniyyətlərinin öyrənilməsinə və təbliğ olunması hüququna malikdirlər.

Görülən bütün tədbirlər Avropa İttifaqının identik formalaşdırılması və vahid vətəndaşlıq statusunun alınmasına yönəlmişdir.

2. Mədəniyyət sahəsinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları. Avropa xalqlarının mədəniyyəti zəngin tarixi irsə malik olmaqla, digər kontinent xalqlarının mədəniyyətlərinə böyük təsir göstərmişdir. Müasir qərbi Avropa mədəniyyətinin çiçəklənməsinin ön planında ümumavropa, bütün avropalılar üçün çoxoxrazilı və spesifik inkişaf kontekstində mədəni cəhətlərin və ənənələrin saxlanılması dayanır. Bununla belə, Avropa xalqlarının mədəniyyətləri konqlomeratı (burada: mədəniyyətlərin nizamsız bir-birinə qarışması, bir yerə toplanması) olmaqdan yan keçə bilməzdi. Lakin müasir inteqrasiya tendensiyaları mənəvi-maddi sahələrə toxunmaması da mümkünsüz deyildir.

Təhsil sahəsində olduğu kimi, XX əsrin 70-ci illərində mədəniyyət sferası da Avropanın maraqları dairəsinə daxil olmuş və Birliyin təsis sənədlərində, xüsusilə də, 1992-ci il Maastrix müqaviləsində öz təsbitini tapmışdır.

Avropa Birliyi müqaviləsinin XII bölməsinin cəmi bir maddəsində ("Mədəniyyət" adlanan 151-ci maddəsi), bu sahədə səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir. 151-ci maddəyə görə, Birlik üzv-dövlətlərin mədəniyyətlərinin çiçəklənməsi, onların milli və regional müxtəlifliyinə hörmət etməklə, ön plana ümumi mədəni irsin çıxarılmasını prioritet elan edirdi. Bu məqsədə nail olmaq üçün üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı dəstəkləmək, həmçinin onların fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq üçün, aşağıda göstərilən sahələr üzrə kömək etmək nəzərdə tutulurdu:

- avropa xalqlarının tarixləri və mədəniyyətləri haqqında bilikləri genişləndirmək və yaymaq;
- avropa əhəmiyyətli mədəni irsi qorumaq və mühafizə etmək;
- qeyri-kommersiya xarakterli mədəni mübadilə aparmaq;

- audio-vizual sektor da daxil olmaqla bədii və ədəbi yaradıcılığı genişləndirmək.

Avropa Birliyi haqqında müqavilənin 151-ci maddəsinin 4-cü paragrafı prinsiplə əsasları malikdir. Belə ki, Birliyin fəaliyyətinin bütün digər istiqamətləri, istənilən hallarda mədəni aspektləri, ilk növbədə isə, multikulturalizmi (çoxmədəniyyətli) rəhbər tutmalı və ona hörmətlə yanaşmağı daim diqqət mərkəzində saxlamağa borclu idilər. Bu əsasda Avropa İttifaqı Şurasının 1997-ci il 20 yanvar tarixli Qətnaməsində, mədəni aspektlərin inkişaf etdirilməsi və Birliyin qarşısında dayanan vəzifələri təsdiq edilmişdir. Avropa İttifaqının əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Xartiyasının mədəniyyət haqqında müddəalarında bu məsələlər bir daha öz təsbitini tapmış və Birliyin mədəni, dini və dil müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmanı prioritet elan etmişdir.

Mədəniyyət sferasının predmeti, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə fəaliyyətinə aid edilir. Təhsil sferasında olduğu kimi, Birliyin mədəniyyət sahəsində də, səlahiyyətləri heç də əhəmiyyətli adlandımaq olmaz. Belə ki, Birlik haqqında müqavilənin 151-ci maddəsi, ona tövsiyə xarakterli dəstəkləyici tədbirlər görmək hüququ versə də, üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərinin harmoniyalaşdırılması istisna edilirdi.

Avropa İttifaqının mədəniyyət sahəsində praktiki tədbirləri hal-hazırda üç əsas istiqamət üzrə aparılır:

- daxili sərhədlərsiz mədəniyyətlərin çiçəklənməsinə dəstək olmaq;
- mədəni irs, ədəbiyyat, audio-vizual sektorun inkişaf etdirilməsi;
- üçüncü ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq.

Avropa İttifaqının mədəniyyət sahəsində mühüm proqramlarından biri, 1985-ci ildən əsası qoyulan və həyata keçirilməyə başlanılan "Avropa mədəniyyət Mərkəzi" proqramıdır. Hazırda Avropa İttifaqının 25 may 1999-cu il

tarixli 1419/99 sayılı Qərarı əsasında, 2019-cu ilə qədər olan mərhələni əhatə edən proqramı həyata keçirilir. Proqram təsisçiləri Avropa şəhərləri arasında "mədəniyyət mərkəzi" adını almaq uğrunda müsabiqə təşkil edir və ən layiqli namizədlər bu hüququ əldə edirlər. Proqramın məqsədi Avropa vətəndaşlarını, müvafiq şəhərlərin mədəni sərvətləri və rəngarəngliyi ilə tanış etmək və onların ümumi cəhətlərini təqdim etməkdən ibarətdir.

Birlik, üzv-dövlətlərdə keçirilən mədəniyyət sahəsindəki tədbirlərə maliyyə dəstəyi verir. 2000-2004-cü illər üçün ayrılan maliyyə yardımları, Avropa Birliyinin 14 fevral 2000-ci il tarixli 508/2000 sayılı Qərarı əsasında həyata keçirilmişdir.

Avropa İttifaqı daxilində "Maddi mədəniyyət" nümunələrinin ticarətinin hüquqi tənzimlənməsinin əsasında bir neçə məsələ dayanır. Birincisi, "mədəniyyət nümunələri" hansı malların ticarətini nəzərdə tutur? ikincisi hansı "mədəniyyət malları"nın azad satışının təşkil olunmasına icazə verilir? üçüncüsü isə "mədəniyyət nümunələri" ilə "milli xəzinə hesab edilən tarixi və ya arxeoloji sərvətlərin" nisbətinin fərqləndirilməsi. Bu məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi, Birliyin normativ aktları və məhkəmə praktikası ilə müəyyən edilmişdir.

"Mədəniyyət malları" anlayışına, mədəniyyət nümunələrinin ixracına dair Birliyin 9 dekabr 1992-ci il tarixli 3911/92 sayılı Reqlamentində aydınlıq gətirilmişdir. Reqlamentin 1-ci maddəsinə görə, bütün mədəniyyət nümunələrinə, bu Reqlaməntə edilmiş Əlavələrdə göstərilən mədəniyyət obyektləri: kitablar, xəritələr, nəqliyyat vasitələri, rəsm əsərləri və digər müvəqqəti kriteriyalar əsasında müəyyən edilən "mədəniyyət malları" aid edilir. **Belə ki, 100 il əvvəl nəşr edilmiş kitablar, 200 il əvvəl çəkilmiş rəsm əsərləri, şəkillər, 75 il əvvəl istehsal edilmiş nəqliyyat vasitələri və s. mallar "mədəniyyət nümunələri" hesab edilirdilər.**

Avropa Birliyinin 3911/92 sayılı Reqlamenti, "mədəniyyət malları"nın Birlik sərhədlərindən kənara çıxarılmasını, üzv-dövlətlərin səlahiyyətli orqanları tərəfindən verilmiş xüsusi ixrac lisenziya qaydaları əsasında müəyyən etmişdir.

Avropa Birliyinin öz daxilində "mədəniyyət malları"nın ticarəti prosesi daha mürəkkəb məsələ olmaqla, əmtəələrin Birlik daxilində sərbəst hərəkətini nəzərdə tutan 30-cu maddə ilə təfsir edilməsində qeyri-müəyyənlik yaradır. Belə ki, Birlik haqqında müqavilənin 30-cu maddəsinin təfsir olunması problemin həllində kolliziyanın qismən aradan qaldırılmasına xidmət etsə də, prosesə tam aydınlıq gətirmir. 30-cu maddə milli xəzinələri qorumaq məqsədilə bədii, tarixi və ya arxeoloji sərəvətlərin sərbəst hərəkətini məhdudlaşdıran hüquqi rejim müəyyən etmişdir. Üzv-dövlətlər, uzun müddət "mədəni sərəvətləri qorumaq" baxımından bu maddəni daha geniş təfsir edilməsinə cəhd etmişdilər. Lakin Avropa Məhkəməsi maddəni göstərilən qaydada təfsir etməkdən imtina etdi. Məhkəmənin bu məsələdə qeyri-müəyyən mövqeyi Cinetheque işi üzrə 1984-cü il qərarında öz təsbitini tapmışdır. Məhkəmənin tərəddüd etməsi tamamilə başa düşülən idi. Belə ki, 30-cu maddə üzrə (indiki 23-cü maddə) geniş təfsir edilən "mədəniyyət malları" anlayışının müəyyən edilməsinin "çətinlikləri" və onun bütün mədəniyyət obyektlərinə aid edilməsi "öz bəraətini" tapmırdı. Digər tərəfdən, Məhkəmə "mədəniyyət malları" və "milli xəzinə hesab edilən bədii, tarixi və ya arxeoloji sərəvətləri" anlayışı nisbətini də, cavabsız qoymuşdur. Bu problem Avropa İttifaqının 15 mart 1993-cü il tarixli 07/93 sayılı Direktivi ilə öz həllini tapmış və qanunsuz olaraq üzv-dövlətlərin ərazilərindən çıxarılmış (müharibələr zamanında) mədəniyyət obyektlərinin geri qaytarılmasını müəyyən edirdi. Direktivə Əlavə edilmiş siyahıda mədəniyyət obyektlərinin milli xəzinə hesab edilən bədii, tarixi və ya arxeoloji nümunələri göstərilmiş və 30-cu maddə (indiki 23-cü maddə) çərçivəsində onların qaytarılması nəzərdə tutulurdu. Bu

siyahı Avropa İttifaqının 3911/92 sayılı Reqlamentinə Əlavə edilmiş mədəniyyət obyektləri ilə üst-üstə düşürdü. Beləliklə, leqal ticarət sövdələşmələri çərçivəsində qanun üzrə müəyyən edilmiş hər bir predmet alqı-satqı müqaviləsinin obyektı idi.

3.Əqli mülkiyyət sahəsinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.

Avropa İttifaqının intellektual mülkiyyət və müəllif hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyin harmoniyalaşdırılması və unifikasiyanın hüquqi tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birlik daxilində sənaye mülkiyyətinin intellektual tənzimlənməsi sahəsində ilk hüquqi aktı 1973-cü ildə qəbul edilmiş Münhen Konvensiyası idi. Konvensiya, Avropa patent sistemi və Avropa patent idarəçiliyinin yaradılmasının əsasını qoymuşdur. Avropa patent idarəsinin əsas məqsədlərinə, milli sistemləri əlaqələndirəcək vahid patentin yaradılması, prosedur formasının sadələşdirilməsi və iddiaçının vahid unifikasiyanın köməyi ilə bir neçə ölkədə ixtirasının hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsi daxil idi. **İxtiranın mühafizə formasını (patent) seçmək** hüququ müəllifə məxsusdur. Avropa patent sisteminin 2000-ci il Münhendə keçirilən Beynəlxalq konfransında, 1973-cü il Konvensiyasının effektivliyini artırmaq istiqamətində bir sıra mühüm dəyişikliklər qəbul edilmişdir.

1978-ci ildə qəbul edilmiş xüsusi Direktivində, Avropa İttifaqında biotexnoloji ixtiralar sahəsində hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi məsələləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, Direktiv bir sıra ixtiraların patentqabiliyyətiyinin müəyyən edilməsində, **xüsusilə də klonlaşdırma və genetik kodun dəyişdirilməsində mənəvi və etik prinsiplərin müdafiəsində mühüm rolə malik idi.**

Avropa İttifaqında əqli mülkiyyət sahəsində milli qanunvericiliyin harmoniyalaşdırılmasında və vahid üstmilli sistemin işlənilməsi hazırlanmasında müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Bu baxımdan Birliyin, milli sistemlərin

yaxınlaşdırılmasının hüquqi müdafiəsini nəzərdə tutan 71/98 sayılı Direktivinin xüsusi rolu olmuşdur.

2001-ci ilin sonlarında Birləşmiş Sənaye nümunələri (ixtira olunmuş obyektlər) əsasında qeydiyyatına dair 06/2002 sayılı Reqlamentə qəbul edilmişdir. Reqlamentə əsasən ixtiraçı, Avropa İttifaqı səviyyəsində sənaye nümunəsini, daxili bazarın harmoniyalaşdırılması İdarəsində qeydiyyata almaq hüququ əldə edirdi. Bu Reqlament (06/2002), üzv-dövlətlərin intellektual mülkiyyət üzrə qanunvericiliyin unifikasiyasında mühüm rolə malik olmuşdur. Reqlament 111 maddədən ibarət olmaqla, sənaye ixtiralarının qeydiyyata alınmasını, ixtiraçıya (səmərələşdiriciyə) patentə sahib olmaq hüququnu (müəlliflik hüququ), ixtiraçının hüquqlarının müdafiəsini, həmçinin ixtira ilə bağlı mübahisələrin həll edilməsi məsələlərini tənzimləyirdi.

2002-ci ilin oktyabrında Komissiya, bütün təfsilatı ilə Birləşmiş Sənaye ixtiralarına dair Reqlamentinin implementasiya edilməsini və texniki-təşkilatı məsələlərinin həll edilməsi qaydalarını müəyyən etmişdir.

Avropa İttifaqının sənaye mülkiyyətinin tipologiya və inteqral mikrosxem kimi, yeni və mühüm növü xüsusi hüquqi müdafiə əldə etmişdir. Üzv-dövlətlərə, intellektual fəaliyyətlərinin nəticəsi olaraq təqdim edilən **hüquqi müdafiə sistemi, 1986-cı ildə qəbul edilmiş Direktiv əsasında verilir.**

Avropa İttifaqı hüququnda əmtəə nişanlarının tənzimlənməsi məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmtəə istehsalı arasında hər hansı konkret məhsulun fərqləndirilməsi üçün istifadə edilən əmtəə nişanlarının, bazarda sirkulzasiya edərək fərqləndirici işarələrlə, müvafiq əmtəənin və istehsalçısının identifikasiyasını, onun haqqında informasiyanın və reklam funksiyasının yerinə yetirməsi, xüsusilə də, kütləvi tələbat sahələrinə orientsiya olunmuş malların iqtisadi fəaliyyətlərinin genişləndirilməsindəki

mühüm mövqeləri qeyd edilməlidir. Digər tərəfdən **əmtəə nişanları, alıcıda psixoloji "brend" təfəkkürünün formalaşmasına da mühüm təsir göstərir.**

Ümumdünya Cenevrə Konvensiyası 1952-ci ildə (1971-ci ildə yeni redaksiya qəbul edilib) müəlliflik hüququnun mühafizəsi üzrə öhdəlikləri təsbit etmişdir. **Konvensiya müəlliflik hüququnun mühafizəsi nişanı (Copyright-müəlliflik hüququ olan şəxsin adı və əsərin ilk nəşrinin ili göstərilməklə dairə alınmış, "C" latın hərfi göstərilir) qaydalarının tətbiqini də müəyyən edirdi.**

Avropa dövlətlərində əmtəə nişanları haqqında qanunvericilik XIX əsrin ortalarında formalaşmağa başlamışdır. Kapitalizmin sürətlə inkişaf etdiyi dövrlərdə, sənaye mülkiyyəti haqqında əsasnamə, 1883-cü il Paris konvensiyasına daxil edilmişdir. Əmtəə nişanları haqqında beynəlxalq hüquq mənbələri iyerarxiyasında, əmtəələrin beynəlxalq qeydiyyata alınmasına dair 1891-ci il Madrid sazişini göstərmək olar. Məhz, Madrid sazişinin davamı olaraq 1989-cu ildə yeni redaksiyada Protokol imzalanmış və 2001-ci ildən Avropa İttifaqına üzv-dövlətlər bu protokola qoşulmuşdular. Madrid sazişi əmtəə nişanlarının ərazi xarakterini ləğv etmir, lakin təqdimat verilməsi prosedurunun unifikasiyasını həyata keçirir, prioritet qaydaları müəyyənləşdirir və hüquqi qüvvədə olma müddətini tənzimləyirdi.

Avropa Birliyi Şurasının 104/89 sayılı Direktivi, üzv-dövlətlərin əmtəə nişanları haqqında qanunvericiliklərinin təkmilləşdirmək və 1992-ci ilin sonlarına qədər Avropa İttifaqı daxili bazarının inkişafına bilavasitə təsir göstərən məsələlərə dair qanunvericiliyin harmoniyalaşdırmağı məqsədə müvafiq hesab etmişdir. Hazırda Avropa Birliyin qəbul etdiyi Direktivlər və daxil olduğu müqavilələr sırasında: kompüter proqramlarının hüquqi müdafiəsi haqqında Avropa İqtisadi Birliyinin 250/91 sayılı Direktivi; icarəyə götürmək və prokata

vermək hüququna, həmçinin əqli mülkiyyət sahəsində şərikli müəlliflik (həmmüəlliflik) və müəllifliklə əlaqədar bəzi hüquqlar haqqında Avropa İqtisadi Birliyinin 100/92 sayılı Direktivi; sputnik verilişləri və kabel retranslyasiyası üzrə müəlliflik və şərikli müəlliflik hüquqlarının koordinasiya edilməsi haqqında Avropa İqtisadi Birliyinin 83/93 sayılı Direktivi, müəlliflik və bəzi şərikli müəlliflik hüquqlarının qorunması müddətlərinin harmoniyalaşdırılmasına dair Avropa İqtisadi Birliyinin 98/93 sayılı Direktivi; baza məlumatlarının hüquqi müdafiəsinə dair Avropa İqtisadi Birliyinin 09/96 sayılı Direktivi; şərtlərə əsaslanan xidmətlərin hüquqi müdafiəsi haqqında Avropa İqtisadi Birliyinin 84/98 sayılı Direktivi; informasiya cəmiyyətində müəlliflik və şərikli müəlliflik hüquqlarının bəzi aspektlərinin harmoniyalaşdırılmasına dair Avropa İqtisadi Birliyinin 29/2001 sayılı Direktivi; orijinal incəsənət əsərlərinin müəlliflərinin hüquqlarının tanınmasına dair Avropa İqtisadi Birliyinin 84/2001 sayılı Direktivi; Avropa İttifaqı Şurasının 16 mart 2000-ci il tarixli, "Ümumdünya Əqli (intellektual) Mülkiyyət Təşkilatı" (ÜƏMT) müqaviləsinə qoşulma haqqında Qərarı; və 1996-cı il ifalar və fonogramlar haqqında müəlliflik hüquqlarına dair müqavilələri qeyd etmək olar.

Qeyd edilən Direktiv və Qərarlar, avropa qanunvericiliyində müəlliflik və şərikli müəlliflik hüquqlarının normativ bazasının əsasını təşkil edir. Konfliktli və mübahisəli vəziyyətlərdə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları da, köməyə gələ bilər.

Müəlliflik hüquqlarına dair avropa qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri, milli hüquq sistemlərinin çoxpilləli hüquqi tənzimləmə proseslərini yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Avropa Birliyinin ayrı-ayrı ölkələrində əqli mülkiyyət sahəsində yüksək standartlara cavab verən normayaratma funksiyası, hər bir vətəndaşın hüquqlarının qorunmasına xidmət edir:

1) Milli hüquq sferasına daxil olan müəlliflik və şərikli müəlliflik hüquqları, Birliyin fakültativ Direktivləri ilə məhdudlaşdırılır və çərçivə xarakteri daşıyırdı. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyinin 98/93 sayılı Direktivi müəlliflik və bəzi şərikli müəlliflik hüquqlarının qorunması müddətinin harmoniyalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Direktivə əsasən müəlliflik hüquqları 50 ildən 70 ilə qədər artırılarsa da, Bern Konvensiyasına (1986-cı il) ziddiyyət yaratmırdı. Çünki, **Bern Konvensiyası ədəbiyyat və incəsənət mülkiyyətinə müəlliflik hüququnu ən azı 50 il müəyyən etmiş və yuxarı hədd göstərilməmişdir.**

Ədəbi və bədii əsər müəlliflərinin hüquqları, onların yaşadıkları dövrdə və vəfat etdikdən 70 il sonra mühafizə edilir. Birgə müəlliflərin əsərləri isə sonuncunun vəfatından 70 il sonra qədər qorunur.

Anonim və ya saxta təxəllüs adı altında dərc edilmiş əsərlər isə qanuni müəlliflik məlum olduğdan sonra 70 il müddətə müəyyən edilir. Müəlliflik hüququ, hüquqi şəxslərdə olduqda və ya tərtibçi-müəllif məlum olmadıqda, müəllif hüquqlarının qorunması, obyektin dərc olunduğu ildən başlayır. Əgər müəllifin özü məlum olmadıqda, ondan hüquqların qorunmasında ümumi qaydalar tətbiq edilir və mühafizə müddəti, onun vəfatından 70 il ərzində nəzərdə tutulur. Əgər, əsər hissə, cild, fəsil üzrə dərc edilirsə, onda hər fraqment müstəqil nəşr olunduqları andan hesablanır.

Əgər əsər müəllifin vəfatından sonra mühafizə müddəti tətbiq edilmirsə və onun yaradılmasından keçən 70 il müddətindən sonra məlum olursa, onun mühafizəsi dayandırılır.

Kinematografiya və audiovizual əsərlərin mühafizəsi, müəlliflərdən sonuncusunun vəfatından keçən 70 il müddət ərzində qorunur. Bunlar, kinoda və ya audiovizual əsərdə istifadə etmək üçün xüsusi olaraq yaradılmış və milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan struktur bölgüsündə tutduqları

mövqe və rollardan asılı olmayaraq baş rejissor, ssenari müəllifi, dialoq müəllifləri, musiqi müəllifləri və b. hesab edirlər.

Şərikli müəlliflik hüququnun qorunması üçün ümumilikdə 50 il müddət nəzərdə tutulur. Əgər əsərin və ya obyektin yaradıcısı və ya müəllifi, Birliyin vətəndaşı deyildirsə, onda onun qorunma müddəti müvafiq ölkənin və ya müəllifin vətəndaşı olduğu yerin qanunları ilə tənzimlənir. Lakin belə mühafizə müddəti, Birliyin müəyyən etdiyi müddətlərdən çox ola bilməzdir. Bu məsələ onunla izah edilir ki, bəzi Latin Amerikasına ölkələrində müəlliflik hüququ müddətsiz qorunur. Ona görə də, dolayısı yolla bu sxemdən istifadənin qarşısının alınması və bu istisnalardan və vəziyyətdən yayınmaq üçün, Birlik ölkələrində vahid mühafizə həddi müəyyən edilmişdir.

İfaçı-aktyorların müəlliflik hüquqları, ilkin ifadan sonra 50 il müddətində qorunur. Əgər ifanın yazılması qanunauyğun icra edilibsə və ya bu dövr ərzində ictimaiyyətin nəzərinə rəsmi olaraq çatdırılıbsa, onda hüquqlar birinci ifadan keçən 50 il müddətində başa çatır və ya əvvəllər ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılmış vaxtdan başlayaraq hesablanır.

Əvvəllər fonogram istehsalçılarının hüquqlarının qorunması müddəti analogi qaydada müəyyən edilirdi. Avropa İttifaqının 29/2001 sayılı Direktivi bir qədər dəyişiklik edərək yeni normativlər müəyyən etmişdir. Belə ki, **Direktivin qüvvəyə mindiyi 22 dekabr 2002-ci ildən sonra, fonogram istehsalçılarının onun yazıldığı və ya onun yazılmasının rəsmi elan olunmasından sonra mühafizə hüquqları, bu əvvəllər nə vaxt baş verməsindən asılı olmayaraq, 50 ilədək müəyyən edilirdi.** Bu dəyişikliklər, fonogram sənayeçilərinin hüquqlarının qorunmasına üçün irəli atılmış addım olmaqla, internet fonogram istifadəçilərinin kommersiya hücumlarından narahatlığını aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Belə tədbirlər

virtual realıqda, fonogram istehsalçılarının hüquqlarının paralel mühafizəsi üçün əlverişli zəmin yaradırdı.

Filmlər üzərində prodüserlərin şərikli müəlliflik hüquqları tanınırdı. **Prodüserlərin film üzərində hüquqları, onun ilk fiksiya edildiyi andan keçən 50 il müddətində tanınırdı.** Əgər film bu müddət ərzində ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılıbsa, onda göstərilən hüquqlar onun ilk təqdim edilmə və ya ictimaiyyətin nəzərinə onun haqqında ilk məlumat çatdırıldığı andan keçən 50 il müddət ərzində mühafizə edilir.

Verilişlər hazırlayan təşkilatların hüquqları, **ilk verilişdən keçən 50 il müddətində efir, ötürmə, kabel və ya sputnik verilişləri olmasından asılı olmayaraq hüquqları qorunurdu.**

Əvvəllər dərc edilməmiş əsərlərin qorunmasına gəldikdə isə, hər hansı bir şəxs, onu ilk dəfə nəşr edərdisə və ya ictimaiyyətin nəzərinə əsəri çatdırardısə və yaxud, müəlliflik hüququnun olduğu müddətdə həmin əsər dərc edilməyibsə, onda həmin şəxs müəllifin (həqiqi müəllifin) iqtisadi hüquqlarına ekvivalent olan, mühafizə olunmaq hüququ əldə edirdi. Belə mühafizə hüququ, **əsərin ilk dəfə qanuni dərc olunduğu və ya ictimaiyyətə məlumat verildiyi andan başlayaraq 25 il müddətinə, həmin şəxsin mülkiyyəti kimi qorunurdu.**

Direktiv üzv-dövlətlərə, bəşəriyyətin nailiyyəti kimi yaranmış elmi və tənqidi əsərləri mühafizə etmək imkanı verirdi. Belə əsərlər, ilk qanuni dərc olunduğu andan başlayaraq 30 il müddətinə mühafizə edilirdi.

Müəllifin intellektual yaradıcılığı hesab edilən orijinal fotoqrafiya əsərləri, ədəbi və bədii əsərlərlə bərabər statusda mühafizə edilir. Mühafizə üçün digər kriteriyalar tələb edilmirdi. Üzv-dövlətlər digər fotoqrafiyaların mühafizə olunmasına da, nəzarət edə bilərdilər.

Direktivdə nəzərdə tutulan mühafizə müddəti, 01 iyul 1995-ci ilə qədər hər hansı üzv-dövlətin heç olmasa biri

tərəfindən mühafizə edilən bütün əsərlərə şamil edilirdi. Belə ki, üzv-dövlətin hər hansı birində başa çatın mühafizə müddəti, digər üzv-dövlətdə bərpa edilə bilərdi. Direktivin tələblərinə görə, dövlət milli qanunvericilik mətnini 01 iyul 1995-ci il tarixə qədər tərcümə etməli idi. Bu müddətin başa çatmasına qədər icra olunmayan öhdəlik, hüquqi sahibliyi olan şəxsə dəymiş zərərin ödənilməsi kimi, iddia tələbi qaldırmaq hüququ verirdi.

2) Avropa İqtisadi Birliyinin 100/92 sayılı Direktivi (AİB-in 98/93 sayılı Direktivi ilə düzəlişlər edilmişdir), bəzi müəlliflik və şərikli müəlliflik hüquqlarının kirayə və prokata verilməsi qaydalarını tənzimləyirdi. Direktiv milli qanunvericiliyin harmoniyalaşdırılması və ədəbiyyat və incəsənət mülkiyyətlərinin yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Belə ki, iştirakçı-dövlətlər qarşısında müəyyən edilmiş öhdəliklərə görə, hüquq sahibliyi olan şəxslər, müstəqil formada müəlliflik və şərikli hüquqlar əsasında qorunan əsərlərin və digər obyektlərin orijinalını və ya surətini prokata (rental rights) və ya kirayəyə (lending rights) verilməsinə icazə verə və ya bunu qadağan edə bilərdilər.

Obyektin prokata verilməsi, əsərin və ya digər obyektin orijinalı və ya surətinin məhdud müddətdə, bilavasitə və ya dolayısı yolla mükafatlandırılması əvəzində, istifadəyə verilməsini nəzərdə tuturdu. Obyektin kirayəyə verilməsi isə, mühafizə olunan əsərin və ya başqa obyektin, təsisat tərəfindən heç bir əvəzi ödənilmədən, ictimaiyyətin nümayişi üçün açıq olmasını nəzərdə tuturdu.

Direktivdə təsbit edilmiş normalara görə, müəllif və şərikli müəlliflik hüquqlarının qorunması kontekstində, əsərlərin və digər obyektlərin orjinallarının və surətlərinin satışa daxil olması və ya başqa istifadəyə cəlb edilməsi ilə, prokata və kirayəyə müəlliflik və ya şərikli müəlliflik hüququ limitini bitirdi.

Direktivə görə, prokata və kirayəyə vermək hüququna müəlliflər, aktyor-ifaçılar, fonogram hazırlayanlar və ya film prodüserləri malikdirlər. Göstərilən siyahı üzrə sahibliyə malik olmaq hüququ qəti idi. Radio verilişləri qurumlarının isə, prokat və kirayə verilmə hüquqları tanınmırdı.

Müəlliflərin müstəsna olaraq, əsərin orijinalını və surətini, ifaçıya ifanın səyazmasını, fonogram istehsalçısına fonogramı, filmin ilk fiksiyasını həyata keçirmiş prodüserə isə filmin orijinalı və surətini prokata və kirayəyə vermək hüquqları təsbit edilirdi.

Direktivin təsir sferəsindən tətbiqi incəsənət və arxitektura əsərlərinin prokata və kirayəyə verilməsi hüquqları istisna edilirdi.

Filmə rolların ifaçısı olan aktyorların müəlliflik hüquqlarının verilməsi, xüsusi qaydalarla tənzimlənirdi. Film istehsal etmək üçün prodüserlərlə, fərdi və ya kollektiv kontrakt bağlayanlar arasında təqsirsizlik prezumpsiyası qüvvədə olurdu. Belə ki, rolların ifaçıları, onlara məxsus prokat və kirayəyə verilmə hüquqlarını, kontraktla başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, filmin prodüserinə güzəştə gedirdilər. Analoji prezumpsiya, müəllifə münasibətdə də müəyyən edilə bilərdi.

Üzv-dövlətlər, filmin istehsalına dair bağlanmış kontraktla baxa bilər, lakin prodüserlə rolların iştirakçıları arasında bağlanmış və filmin prokata verilməsinin bərabərqiymətləndirilməsi məsələlərinə qarışmaq öhdəlikləri təsbit edilməmişdir. Belə hallarda, təbii ki, kontraktla ədalətli mükafatlandırmaq hüququ təmin edilməli idi.

Əgər, müəllif və ya aktyor-ifaçı fonogramın orijinalını və ya surətini prokata verərdisə və ya öz hüquqlarını prokata güzəşt edərdisə, onda ədalətli mükafatlandırmaq hüquqlarını saxlayırdılar. Bu hüquqlardan imtina etmək olmazdı. Onların idarə olunması isə, müəllifləri və ya aktyor-ifaçıları təmsil edən

kollektiv idarəçilik hüquqları üzrə cəmiyyətə həvalə edilə bilər.

Üzv-dövlətlər, aktyor-ifaçılara müstəsna hüquqlar kimi, onların canlı çıxışlarını təqdim etmək öhdəliyi götürürdülər. İfaçılar isə, verilişin efirə canlı getməsinə qadağan etmək hüququna malik olsalar da, qanunvericiliyə uyğun yazılmış (konsert) verilişin efirdə göstərilməsinə etiraz edə bilməzdilər. Efirdəki veriliş və ya ictimaiyyətə fonogram kimi çatdırılmış məlumatlar, kommersiya məqsədi ilə yayılırdısa, onda aktyor-ifaçıların və fonogram istehsalçılarının mükafatlandırılması hüququ tanınırdı.

Direktivdə, üzv-dövlətlər üçün müəyyən edilmiş öhdəliyə görə, onlar ifaçıların öz ifalarının yazılmasına icazə vermək və ya qadağan etmək, həmçinin bilavasitə və ya dolayısı yolla yenidən istehsalının qarşısını almaq, simsiz rabitə vasitələri və ya sputniklərlə efir verilişlərinə görə ədalətli mükafatlandırılmaq və ya fonogram ifasını məlum olmayan bir qrup şəxslərə çatdırılmasının qarşısını almaq kimi müstəsna hüquqlara malik idilər.

Fonogram istehsalçıları, istehsal etdikləri fonogramdan bilavasitə və ya dolayısı yolla onların təkrar istehsalına icazə vermək və ya qadağan etmək, həmçinin simsiz rabitə vasitələri və ya sputniklərlə onların fonogramlarını efirə verilməsinə görə ədalətli mükafat (mükafat, ifası fonogramına inkorporasiya edilmiş ifaçı ilə bölüşdürülməli idi) almaq və ya fonogram ifasını məlum olmayan bir qrup şəxslərə çatdırılmasının qarşısını almaq və ya onların razılığı ilə hələlik satışa daxil olmamış fonogramların orijinalını və surətlərini yaymaq kimi müstəsna hüquqlara malik idilər.

Kinoprodüserlərin hüquqları, film müəlliflərindən fərqli olaraq, daha möhkəm və sabit idi. Belə ki, filmin ilk fiksiyasını hazırlamış kino prodüserlər, filmlərinin orijinalı və surətlərinin yenidən təkrarının qarşısını almaq üçün əla imkanlara malik olmaqla, özlərinin razılığı olmadan onların

satışa daxil olmasına qədər yayılmasının qarşısını da, asanlıqla ala bilərdilər.

Radio verilişləri təşkilatları da, yayım formasından asılı olmayaraq, fiksiya olunmuş verilişləri qadağan etmək və ya icazə vermək kimi müstəsna hüquqlara malikdirlər. Həmçinin, fiksiya olunmuş verilişlərin yenidən hazırlanmasına və yayılmasına, efirdə təkrar olunmasına və ya ödənişli (pullu) giriş olan yerlərdə ictimaiyyətə məlumat çatdırılmasına icazə verilməsi hüququ da, verilişi hazırlayan təşkilata məxsus idi. Göstərilən fiksiya olunmuş verilişlərin, Birlik daxilində yayılmasına məhdudiyət isə, satmaq hüququ olan müəlliflərin, habelə ilk satışın keçirilməsindən sonra və ya sahiblik hüququ olanın razılığı ilə dərhal aradan qalxmış olurdu.

3) Avropa İttifaqının 09/96 sayılı Direktivi baza məlumatlarının qorunmasını tənzimləyirdi. Direktivə görə, istənilən baza məlumatları, yaranma formalarından asılı olmayaraq hüquqi müdafiə ilə təmin olunurdular. Baza məlumatlarına istənilən müstəqil əsərlər, məlumatlar və ya başqa materiallar, müəyyən sistem üzrə yerləşdirilmiş və ya müəyyən prinsiplərlə toplanmış və yalnız xüsusi elektron və digər vasitələrin köməyi ilə daxil olması fərdi qayda da mümkün olan obyektlər aid edilirdi. Baza məlumatlarına daxil olmağa və onun funksiyasının təmin olmasına xidmət edən kompüter proqramları, baza məlumatları mühafizəsi sistemində daxil edilmirdi.

Direktiv, fərdi yaradıcılıq səylərinin gücü nəticəsində baza məlumatlarının seçilməsi və materialların yerləşdirilməsi (fərdi tərtibçinin müəlliflik hüququ) üzrə müəllif hüquqlarının mühafizəsini də, tənzimləyirdi. Eyni zamanda, hüquqi şəxslər üçün göstərilən hüquq qabiliyyətliyini (baza məlumatlarının seçilməsi və materialların yerləşdirilməsi) tanıyan ölkələrdə, bu qaydaların fiziki şəxslərə və şəxslər qruplarına tətbiqi mümkün hesab edilirdi.

İntellektual yaradıcılıqdan ibarət olan baza məlumatlarının müəllifi, müstəsna olaraq, müstəqil və ya icazə verməklə

aşağıdakı hərəkətləri etmək hüququna malikdir: 1) istənilən vasitələrlə və istənilən formada tam və ya hissələrlə müvəqqəti və ya daimi olaraq, öz yaradıcılığını yenidən yaymaq; 2) tərcümə, adaptasiya, yenidən işləmək və digər növ dəyişikliklər etmək; 3) baza məlumatlarını və ya onların surətlərini ictimaiyyət arasında istənilən formada yaymaq; 4) istənilən məlumatları nümayiş etdirmək və ya aşkar istifadəyə vermək; 5) istənilən baza məlumatlarını yenidən işləmək, yaymaq, xəbər vermək, nümayiş etdirmək və ya baza məlumatlarını nəticələrini aşkar tətbiq etmək (modifikasiya etməyə müstəsna hüquqlar).

Birlik ərazisində, baza məlumatlarının və ya surətlərinin, onların hüquqi sahiblərinin razılığı ilə ilk satışın keçirilməsi, gələcəkdə onların Birlik çərçivəsində surətlərinin satışına nəzarətin itirilməsi ilə nəticələnmə bilər.

İştirakçı-dövlətlər, müəllifin baza məlumatlarına olan hüquqlarını məhdudlaşdırmaq və oradan çıxarmaq səlahiyyətlərinə malik olsalar da, bunu etmək onların öhdəliyi kimi müəyyən edilməmişdir.

Direktiv, iştirakçı-dövlət üçün baza məlumatlarını yarananlara (maker of a database) münasibətdə sui generis hüququ öhdəliyini müəyyən edirdi. Sui generis hüququ, baza məlumatlarını yarananlar tərəfindən həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından obyektin əldə edilməsi, yoxlanılması və ya baza məlumatlarının təqdim edilməsi üçün əhəmiyyətli dərəcədə investisiya qoyuluşunu təsdiq edirdi.

Bu hüquqların mahiyyəti, baza məlumatlarının məzmunun çıxarılmasının və ya onun təkrar dövriyyəsinin qismən və ya tamamilə istifadə olunmasının qarşısının alınmasının təmin edilməsindən ibarət idi. Məzmunun çıxarılması dedikdə, baza məlumatlarının və ya onun əhəmiyyətli hissəsinin, daimi və ya müvəqqəti olaraq digər daşıyıcıya köçürülməsini nəzərdə tuturdu. Təkrar istifadə isə, baza məlumatlarının məzmunun bütöv və ya bir hissəsinin ictimaiyyətə istənilən formada çatdırılmasını əhatə edir. Bu proses, surətin köçürülməsi,

prokata verilməsi, on-line rejiminə keçirilməsi və ya başqa üsullarla yayılması ilə baş verə bilərdi.

Sui generis hüququna görə, hüquq sahibliyi olan şəxsin və ya onun razılığı ilə birinci satışın keçirilməsindən sonra, baza məlumatlarının növbəti periodik (dövrü) satışının keçirilməsi ilə, artıq müəllifin Birlik ərazisində müəlliflik hüquqlarının qorunması bitirdi. Kirayə vermək hüququ isə (ictimai təsisatlara) məzmunun çıxarılması və ya baza məlumatlarının yenidən istifadəsi aktı kimi qəbul edilməməlidir.

Baza məlumatları, müəlliflik hüququn qorunmasının tərtib edilməsi və ya məlumatların yerləşdirilməsi üsulundan asılı olmayaraq sui generis hüququnun müdafiə dairəsində idi. Sui generis hüququ, baza məlumatlarının məzmununun, müəlliflik hüquqları ilə mühafizə edilməsi və ya edilməməsinin fərqində deyildir.

Dəfələrlə və sistemativ olaraq və ya hətta baza məlumatlarının az bir hissəsinin belə, təkrar istifadəsi, baza məlumatlarının normal istismarı (eksplikasiya) qaydalarına ziddiyyət təşkil edir və ya baza məlumatları yarananların qanuni maraqlarına zərər vurur ki, bunlarda qəbul edilməzdir.

Baza məlumatlarının sui generis hüququ üzrə mühafizə müddəti, 01 yanvardan hesablanmaqla, baza məlumatlarının yaranmasından keçən 15 il üçün nəzərdə tutulur. Əgər baza məlumatları hər hansı bir formada, 15 il başa çatana qədər geniş ictimaiyyətə təqdim edilmirsə, onda sui generis hüququna görə onun mühafizəsinin təqdim edilən ilindən başlayaraq, növbəti 01 yanvar tarixindən hesablanması həyata keçirilirdi.

Əgər baza məlumatlarına əhəmiyyətli dəyişikliklər edilərdisə, o cümlədən məzmununa mühüm əlavələr etmək, səhvləri düzəltmək və s. hallar baş verərdisə, onda baza məlumatlarının təzələnməsi və yeni investisiya qoyuluşu nəticəsi olaraq və ya baza məlumatlarının modifikasiyası kodu kimi, yeni xüsusi mühafizə müddəti müəyyən edilirdi.

4) Avropa İttifaqının 84/2001 sayılı **Direktivi orijinal incəsənət əsərləri müəlliflərinin hüquqlarının qorunmasını**

təsbit edir. Direktivin məqsədi müasir incəsənət sferası çərçivəsində, rəqabət qabiliyyətliliyin pozulmasının səbəbi olan qeyri-bərabər şəraitin qarşısını almaqdan ibarət olmuşdur. Bern konvensiyası iştirakçısı olan dövlətlərə, Direktivin normalarının tətbiq etməyə icazə versə də, bu qaydalara əməl etmək öhdəliyi müəyyən etmirdi. Direktivin qəbuluna qədər, 15 Avropa Birliyi dövlətindən 11-i, Bern Konvensiyası normalarına qoşulmuşdur. Müqavilə növünə daxil olan və vergi tarifi tətbiq edilən incəsənət əsərlərinə münasibətdə əhəmiyyətli fərqlər saxlanılırdı. Direktivdə, Birlük çərçivəsində hüquqi qaydada hərəkət etmək öhdəliyi və müvafiq milli qanunvericiliyin harmoniyalaşdırılmasına çağırışlarda müəyyən edilmişdir.

Hüquqi qaydalara riayət etməklə hərəkət etmək dedikdə, müəllifin auksion vasitəsi ilə, bədii qalereya və ya dillər vasitəsi ilə peşəkar bazarda orijinal incəsənət əsərlərinin alınub-satılmasına görə faizlə mükafatlandırılması kimi özgənükiləşdirilməyən hüquqları müəyyən edilirdi.

Direktivdə nəzərdə tutulan hüquqi qaydalara riayət etməyə müvafiq olaraq, məcburi öhdəlik vəziyyətlərinə qrafika və plastik incəsənət əsərlərinin alınub-satılmasına əməl etmək daxil edilirdi. Lakin alınub-satılma müəllifin özünün iştirakı şərti ilə həyata keçirilməli idi. Şəkillər, kollajlar, rəsmlər, döymələr, qravürlər, estamplar, litoqrafiyalar, skulpturlar, tikmələr, keramikalar, şüşə məmulatları və fotoqrafiyalar, bu kimi qrafika və plastik incəsənət nümunələri müəllifin iştirakı ilə alınub-satılırdı. Peşə adətlərinə müvafiq olaraq, bəzi incəsənət əsərlərinin surətləri orijinal sənət nümunələri hesab edilirdi (məsələn, məhdud sayda imza ilə satılmış məmulatlar).

Hüquqi qaydalara riayət etməklə müvafiq hərəkət edilməsi aktı, yazıçı və bəstəkarların orijinal əlyazmalarının alınub-satılması prosesində qüvvədə olmurdu.

Hüquqi qaydalara riayət etməklə, satıcı orijinal əsərlərin müəlliflərinə, onun vəfatından sonra isə varislərinə müvafiq ödənişlər etməli idilər.

Müəllif, hüquqi qaydalara riayət etməyə müvafiq olaraq, hərəkət proseslərinin monitorinqinin realizə edilməsi üçün, müşayiətedici hüquqla təmin edilirdi. Belə ki, o, bazarın incəsənət əsərləri üzrə iştirakçılarından (sanki ekspertlərindən) istənilən informasiya almaq, həmçinin alqı-satıqdan sonra keçən 3 il ərzində hüquqi qaydalardan irəli gələn ödəniş icrasının təmin edilməsi hüququna malik idi.

Fakültativ əsasla görə, üzv-dövlətlər hüquqi qaydalara müvafiq hərəkət etmələrində ilk növbədə bəzi cəhətləri nəzərə almalı idilər. Belə ki, alınub-satılma o hallarda tətbiq etmək olmazdı ki, satıcı müəllifdən bilavasitə aldığı əsəri, onun alınub-satılmasına 3 il qalmışa qədər baş vermiş olsun. Obyektin alınub-satılmasında qiymətin 10 min dollardan yuxarı olmaması da nəzərə alınmalı idi. Bu istisnalar müasir incəsənət bazarı tərəfindən tənzimlənən həcm və ölçüləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldırdı. Burada yalnız, muzey səviyyəsində məhdudlaşan bahalı olmayan suvenir məmulatları istisnalıq təşkil edirdi.

Hüquqi qaydalara riayət etməyə müvafiq olaraq son ölçü həddində alınmış royallın qiyməti 12500 avrodan çox olmalı idi.

Direktiv bütün incəsənət əsərlərinə tətbiq edilirdi. Bu incəsənət nümunələri isə, Direktivdə təsbit edilmiş kriteriyalara uyğun olmaqla 01 yanvar 2006-cı ilə qədər ictimaiyyətə məlum olmayan nailiyyətlərə daxil olanlara aid edilirdi.

Hüquq qaydalara riayət etmə aktı, müəllifin bütün ömrü boyu və vəfatından sonra 70 il ərzində qüvvədə olurdu.

Direktivin müddəalarına görə, hüquqi qaydalara riayət etmə aktı, onu qəbul etmiş dövlətlərdə 01 yanvar 2006-cı ildə başlayaraq yerinə yetirilməli idi. Hüquqi qaydalara riayət etmə aktı, tətbiq edilməyən dövlətlər isə, 01 yanvar 2010-cu ildən başlayaraq onun normalarını implementasiyə etməli idilər.

XVII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ VERGİ HÜQUQU

- 1. Avropa İttifaqının vergi hüququ anlayışı.**
- 2. Avropa İttifaqının vergi hüququnun mənbələri.**
- 3. Avropa Birliyinin əsas vergi növləri.**
- 4. Avropa Birliyində vergilərin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmləri: “pozitiv” və “neqativ” inteqrasiya metodları.**

1. Avropa İttifaqının vergi hüququ anlayışı. Avropa İttifaqının vergi hüququ münasibətləri, Birliyin birinci dayaq sütunu (inteqrasiya) çərçivəsində təşəkkül tapmışdır. Ona görə də, müasir “Avropa İttifaqının vergi hüququ”nun terminoloji anlayışı, Avropa Birliyinin vergi hüququna ekvivalentdir. Təbii ki, vahid Konstitusiyanın qəbulundan sonra, “Avropa İttifaqı hüququ” və “Avropa Birliyi hüququ” anlayışları arasında fərqlərdə aradan qaldırılacaqdır. Avropa İttifaqı institutlarının istənilən normativ-hüquqi aktları və Avropa Məhkəməsinin vergi məsələlərinə dair qərarları, Avropa İttifaqı vergi hüququ anlayışlarınınin tərkib hissəsinə daxildir. Avropa İttifaqı Konstitusiyasının, üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməsindən sonra, inteqrasiya proseslərində yeni mərhələ başlayacaq və nəyinki vergi hüququ sahəsinə, bütövlükdə digər sahələrə də çoxsaylı hüquqi terminlər və anlayışlar daxil olacaqdır. Bu mülahizələri nəzərə almaqla, vergi hüququnun tərifi və sistemli izahını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

Avropa İttifaqının vergi hüququ, Avropa İttifaqı institutları tərəfindən qəbul edilmiş təsis müqavilələrində və digər hüquqi aktlarında, həmçinin vergi münasibətlərində tətbiq edilən, Avropa hüququnun ümumi prinsiplərində və Avropa İttifaqı Məhkəməsinin vergi məsələlərinə dair qəbul etdiyi qərarlarında təsbit olunmuş vergi əsaslarınınin məcmusundan ibarətdir. “Avropa İttifaqının vergi hüququ”na verilən tərif, üzv-dövlətlərin

hüquqi doktrinalarına müvafiq olaraq, onun törəmə hüquq mənbəyi kimi şərh (definsiya) edilməsi ilə əlaqədar idi.

Vergi hüququnun, hüquq sistemində yeri, Avropa İttifaqının ümumi siyasətində vergi hüququ siyasətinin yeri ilə müəyyən edilir.

İqtisadi inteqrasiya siyasəti sistemində vergi siyasəti, Avropa Birliyinin gömrük siyasətinin müəyyən edilməsində müşayiətedici olmaqla, onun istiqamətverici kimi də, çıxış edir. Məhz Avropa Birliyinin təsis müqavilələrində, vergi məsələlərinə cəmi 5 maddə (95-99-cu maddələr) daxil edilmişdir. Bir məsələyə diqqət vermək lazımdır ki, vergilər dövlətlərin ümumi maliyyə bazasının formalaşmasında əsas mənbə olduğundan, üzv-dövlətlər Ümumi Avropa iqtisadi inteqrasiyası üçün zəruri olmasına baxmayaraq, maliyyə sahəsində öz suverenliklərinin Avropa Birliyi institutlarına verməyə həvəs göstərməmişdilər.

Vergi siyasəti üzrə Birlik institutları aşağıdakı məqsədlər müəyyən etmişdilər:

1) ləğv edilmiş gömrük baryerlərini, vergi xarakterli digər məhdudiyətlərlə əvəz edilməsinin qarşısının alınması;

2) iqiqat vergi tutma problemlərinin həll edilməsində və vergi ödənişlərindən yayınmada irəliləyişlərin əldə edilməsinə nail olunması;

3) Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərdə, vergi tənzimlənməsinin vahid hüquqi əsaslarını yaratmaq, perspektivdə isə Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasınınin əsas mənbəyini təşkil edəcək və ümumavropa vergilərinin tənzimləyəcək vahid normalar sistemini müəyyən etmək daxil idi.

İnteqrasiya siyasətinin ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün, Avropa Komissiyasının qərarı ilə formalaşmış xüsusi ekspertlər qrupu, problem məsələlərin aradan qaldırılmasını təmin edilməsində xüsusi tədbirlər işləyib hazırlayırlar. Ekspertlər qrupununin vəzifələrinə, Birliyin praktikasını analiz etmək, Avropa İttifaqının institutlarınınin vergi siyasətinə dair

tövsiyələr vermək və nəzəri əsaslandırılmalar aparmaq daxil idi. Vergi siyasətinin prinsiplərinin müəyyən edilməsində aparıcı rol, vergi məsələləri üzrə Komitə sədri olan Nyumarkin məruzəsində irəli sürülmüş təklifləri əsasında formalaşdırılmışdır. Məhz, ekspertlərin rəylərinə görə, üzv-dövlətlərinin vergi sistemlərində olan ciddi fərqlər, Birlük çərçivəsində vergilərin unifikasiyası və mərkəzləşdirilməsinə imkan vermir. Ona görə də, vahid bazarın yaradılmasında başlıca əngəllər, üzv-dövlətlərin vergi qanunvericiliklərinin harmoniyalaşdırılmasındakı mövcud fərqlərlə əlaqədardır ki, bunlarda nəticədə Avropa İttifaqının son məqsədlərinə nail olmasında çətinliklər yarada bilər.

2. Avropa İttifaqının vergi hüququnun mənbələri. Avropa İttifaqının vergi hüququ mənbələrinə hüququn ümumi prinsipləri, törəmə hüquqi aktlar, o cümlədən rəqlamentlər, direktivlər, qərarlar və həmçinin Avropa İttifaqı Məhkəməsinin presedentləri aid edilir.

Təsis müqavilələri, Avropa İttifaqı Konstitusiyaya aktları funksiyasını yerinə yetirir. Məhz, bu funksiyalar ümumi hüquq mənbələri sistemində, Avropa İttifaqı vergi hüququnun yerini müəyyən edir. Təsis müqavilələrinə müvafiq olaraq, vergi münasibətləri sahəsi üzrə inteqrasiya siyasəti istiqamətlərinin müəyyən edilməsində başlıca yeri, Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin bir sıra müddəaları: 1) vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində tətbiq edilən hüquq prinsipləri və 2) vergi məsələləri üzrə qəbul edilən rəqlamentlər, direktivlər və qərarların hüquqi əsasları tutur.

Vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində tətbiq edilən hüququn prinsipləri ümumi və xüsusi hissələrə ayrılır. Ümumi hüquq prinsiplərinə subsidiar (yardımçı) prinsipləri və vətəndaşlıq mənsubiyyətinə (maddə 12) görə diskriminasiyanı istisna edən prinsipləri aid etmək olar. Xüsusi prinsiplər, Avropa İttifaqında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində, diskriminasiyanı qadağan edən ümumi prinsiplərə münasibətdə

törəmə hesab edilir: 1) gömrük rüsumunu əvəz edən, hər hansı məcburi ödənişin alınması (maddə 25); 2) bir üzv-dövlətin, digər üzv-dövlətin ərazisində, mallara və xidmətlərə görə, diskriminasiya kimi qiymətləndirilən əlavə (yerli ilə müqayisədə) vergi ödənişin (90-92-ci maddələr) alınmasının qadağan edilməsi.

Vergi məsələləri üzrə törəmə hüquqi aktlar üçün hüquqi bazanın əsaslarını aşağıdakı ardıcılıqla təqdim etmək olar:

1) üzv-dövlətlərin, dolayı vergilər haqqında qanunvericilik mexanizmlərinin harmoniyalaşdırılmasının (maddə 93) hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi;

2) avropa müəssisələrinin və təşkilatlarının, tədqiqat və texnologiyanın (maddə 163) inkişafı sahəsində əməkdaşlıqlarının qarşısını alan qanunvericilik və vergi məsələlərinin aradan qaldırılmasının hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi;

3) “ekoloji” vergilərin tətbiq edilməsinin hüquqi əsaslarının (maddə 174) müəyyən edilməsi;

4) Birlük daxilində (maddə 293) öz vətəndaşları üçün ikiqat vergi tutmanın aradan qaldırılmasının hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi;

5) üzv-dövlətlərin hər hansı konkret sahə üzrə təxirə salınmış (maddə 94) qanunvericiliklərinin yaxınlaşdırılması mexanizmlərinin hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi. Müqavilənin 94-cü maddəsi vergi tutmalar sahəsində qərarların qəbul edilməsi üçün qanunvericiliklərin yaxınlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Müqavilənin göstərilən maddəsi əsasında və Vahid Avropa Aktına müvafiq olaraq, Avropa İttifaqı Şurasının “borcların silinməsi” haqqında 434/90 sayılı Direktivi, “baş və törəmə” şirkətlər haqqında 435/90 sayılı Direktivi, “faizlər” haqqında 49/2003 sayılı Direktivi və bir sıra qərarları hazırlanmışdır.

6) təsis müqaviləsinin 96-cı maddəsi, üzv-dövlətlərin qanunverici və ya administrativ göstərişləri arasında

uyğunsuzluq yarandıqda, ümumi bazarda bərabər rəqabət şəraitinin təmin edilməsini tənzimləyirdi. 96-cı maddə bilavasitə vergi münasibətlərinə aid edilməsə də, ekstremal vəziyyətdə vergi məsələləri üzrə zəruri direktivlərin qəbul edilməsinin hüquqi əsaslarının müəyyən edə bilərdi. Belə ki, üzv-dövlətlərin hər hansı birində bazar günlərində istehlak malları və ya xidmətlərin hər hansı bir növü üzrə vergin tutulmasının ləğv edilməsi, digər üzv-dövlətlərin sərhədanı yaşayış məntəqələrində rəqabət şəraitinin pozulmasına gətirib çıxara bilərdi. Dövlətlərin belə qərarları, Avropa İttifaqı müqaviləsinin 96-cı maddəsi üzrə müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün əsas yaradırdı.

Hüququn ümumi prinsipləri, ictimai münasibətlərin müxtəlif növlərinin tənzimlənməsi üçün yaradılan və tətbiq edilən hüquq normalarının hüquqi nüvəsini təşkil edir. Hüququn ümumi prinsipləri, iki vəziyyət üzrə hüquq normalarını şərtləndirir: birincisi ümumi hüquqi müddəalar, normativ aktlarla (konstitusiyalarla) möhkəmləndirilir və onların tətbiqi prosesində və hakimlər tərəfindən təfsirində ümumi hüquq prinsipi keyfiyyəti alır; ikincisi hüququn ümumi prinsipləri, hüquq sisteminin əlaqələndirici elementi kimi, hətta konkret mübahisələrin tənzimlənməsi prosesində, hüquq normasının olmaması (hüquqi boşluq) səbəbindən hüquqi mühakiməni təmin edir.

Avropa İttifaqı sistemində, hüququn ümumi prinsipləri hüquqyaratmanın və hüquqtətbiqetmənin əsas aspektlərini və hədlərini müəyyən edilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Avropa İttifaqı haqqında müqavilədə, dövlətlər üçün ümumi olan prinsiplər: azadlıq, demokratiya, insan hüquq və azadlıqları, həmçinin hüququn hökmranlığı təsbit olunmuşdur. Məlumdur ki, Avropada əsas insan hüquqları 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və həmçinin, üzv-dövlətlərin konstitusiyalarında möhkəmləndirilərək, Avropa İttifaqı

haqqında müqaviləyə, Birlik üçün hüququn ümumi prinsipləri qismində daxil edilmişdir (maddə 6).

Hüququn ümumi prinsipləri, Avropa İttifaqının vergi hüququnun mənbəyi olmaqla, vergi hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinə ümumi hüquqi yanaşmanı müəyyən edir:

– demokratik prinsipə görə, vergi məsələlərinə dair qəbul edilmiş qərarlar yuridik tənzimlənməyə və hüquqi prosedurlara müvafiq olaraq, Birləşmiş və üzv-dövlətlərin iqtisadi maraqlarına uyğun olan optimal nisbətdə təmin edilmişdir;

– hüquqi plüralizm prinsipinin vergi münasibətlərinə tətbiqində, ilk növbədə ümumi qərarların qəbulunda hüquqi ənənələrin, xüsusilə də, üzv-dövlətlərin hüquqi mədəniyyətlərini maksimal nəzərə alınmasını, vergi inteqrasiya normalarının effektiv tətbiq olunmasını və insanlar tərəfindən bu tədbirlərin anlayışla və düzgün qəbul etmələrini bacarmasından və bunlara hazır olmalarında çox asılı idi.

– hüququn üstünlüyü və insan azadlığı prinsipi, Birləşmiş və üzv-dövlətlərin vergi siyasətlərinin əsaslarını müəyyən edirdi. Belə ki, bu əsaslar, **vergilərin tutulmasını, vətəndaşın mülkiyyətinin bir hissəsinin özgəninkiləşdirilməsi kimi təsbit edirdi.** Ona görə də, hakimiyyətin bu imtiyaz hərəkəti, qanuni əsaslarla icra edilməli idi. İstənilən vergi qərarının qəbul edilməsi və istənilən vergi mübahisələri, yalnız və yalnız, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən və insan hüquq və azadlıqlarının prioriteti (üstünlüyü) nəzərə alınmaqla aşkar formada icra edilməli idi.

Avropa İttifaqının törəmə hüquq aktlarına rəqləmətlər, direktivlər və qərarlar kimi normativlər daxildir. **Hüquq forması kimi Reqləmətlər** Avropa İttifaqı institutlarının daha əhəmiyyətli qərarlarının möhkəmləndirilməsində tətbiq edilir. Reqləmətlərin qəbul edilməsi ilə, vergilər müəyyən edilməsi və ya vergilərin ayrı-ayrı elementlərinin möhkəmləndirilməsi prosesi həyata keçirilir. Belə ki, Şuranın 1111/77 sayılı Reqləməti ilə üzüm şəkərinə, 1079/77 sayılı

Reqlamenti ilə isə, süd məhsulları üçün "ümumi vergi məsuliyyəti" (coresponsibility levy) tətbiq edilmişdir. Hər iki reqlament, Birliyin ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqı büdcəsinə daxil olan vergilərin müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şuranın 260/68 sayılı Reqlamenti, Avropa İttifaqı aparatında işləyən fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisini və Birliyin struktur orqanlarında məşğul olan işçilərdən gəlir vergisinin tutulması qaydalarını müəyyən edirdi. Roma müqaviləsinin 308-ci maddəsi əsasında qəbul edilmiş, Avropa Birliyi Şurasının 2137/85 sayılı Reqlamenti, Avropa İttifaqının üzv-dövlətlərinin hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən yaradılan və ümumi istehsalat və kommərsiya fəaliyyətinə kömək etmək və ümumi iqtisadi məqsədlər üçün, avropa birliklərinin (korporasiyaların) yeni növ hüquqi şəxslərinin təsis edilməsi və fəaliyyətlərinin hüquqi şərtlərini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Avropa İttifaqı vergi hüququnun mənbəyi kimi Reqlamentlər, avropa korporasiyalarının ümumi iqtisadi məqsədlər üçün korporasiya vergilərindən azad olunmaları və həmçinin, avropa birlikləri haqqında qanunlara və üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərinə müvafiq olaraq digər vergi növlərini aralıq normalarını özündə birləşdirməsi cəhətlərinə görə də, böyük maraq kəsb edir.

Hüquq mənbəyi kimi, Reqlamentlər digər mühüm hüquqi qərarların qəbul edilməsində, o cümlədən Avropa İttifaqı Şurasının 2913/92 sayılı Reqlamenti ilə Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsində də, istifadə olunmuşdur. Vergi hüququnun mənbəyi kimi, məhz reqlament, gömrük rüsumlarının hesablanması və ödənilməsində müvafiq normaları tətbiq etməkdə iştirak edir və dolaylı yolla, vergilərin hüquqi təbiətini də müəyyən edirdi. Beləliklə, hüquq mənbələri sistemində vergi inteqrasiya hüququnun yeri, onun hüquqi təbiəti və funksional təyinatı ilə müəyyən edilmişdir. Reqlamentlər isə, bütün üzv-dövlətlərin vahid vergi hüququ əsaslarının möhkəmləndirilməsi üçün istifadə edilən və üzv-dövlətlərin

ərazilərində birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan, ümumtətbiq olunan hüquqi aktdır.

Birliyin təsis olduğu ilk vaxtlarda, **milli qanunvericiliklərin harmoniyalaşdırılmasına yönəlmiş Direktivlər**, milli hüquq normalarının yaxınlaşdırılması kontekstində, arzu olunan nəticələrin əldə edilməsinə nail olmağa imkan verən hüquqi forma kimi təqdim olunurdu. Direktivlərin göstərilən xüsusiyyətləri, onun tətbiqi prosesindəki mürəkkəbliyini əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Əgər, Avropa Birliyi haqqında müqavilədə nəzərdə tutulduğu kimi, reqlamentlərin birbaşa hüquqi qüvvəsi, üzv-dövlətlərin müvafiq orqanları tərəfindən hər hansı bir etiraza səbəb olmurdusa, əksinə, avtomatik olaraq bilavasitə qüvvədə olma prinsipi, direktivin hüquqi tətbiqində müəyyən problemlər yaradırdı. Birlik haqqında müqavilədə, direktivin birbaşa hüquqi qüvvəsi haqqında heç nə deyilmir və yalnız, dövlətlər üçün konkret məqsədlərə münasibətdə, onların məcburi qüvvədə olması göstərilir və müəyyən nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün forma və vasitələrin seçilməsi isə, milli səlahiyyətliyərin (müvafiq dövlət orqanlarının) öhdəsinə buraxılırdı. Müqavilədə, Birliyin aktlarına differensial yanaşma, onların funksional təyinatının xüsusiyyətləri ilə şərtləşirdi. Direktivlərin əsas funksiyalarından biri kimi, üzv-dövlətlərin milli hüquqlarının harmoniyalaşdırılmasını, o cümlədən vergi qanunvericiliyinin, Birliyin ümumi məqsədləri naminə uyğunlaşdırılmasını göstərmək olar. Direktivlərin implementasiya prosedurları, üzv-dövlətlərin qanunverici və idarəetmə qərarlarının təcridən yaxınlaşdırılması, eyni zamanda dövlətlərin hüquq əmələlərinin pozulmaması və Birliyin qərarlarının icra edilməsində əsas fəaliyyət istiqamətləri nəzərə almaqla həyata keçirilməli idi. Bununla əlaqədar yaranmış mübahisələrin həll edilməsi isə, milli idarəçilik orqanlarına və məhkəmələrə həvalə edilirdi.

Nəzərdə tutulan ümumi məqsədlərə və nailiyyətlərə nail olmaq üçün müəyyən edilən milli vasitələr və hüquqi konstruksiyalarla yanaşı, vergilərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsi üzrə inteqrasiya vəzifələrinin həllində, daha effektiv mexanizmlərin yaradılmasını tələb edirdi. Hüquqi forma kimi direktivlər, inteqrasiya vəzifələrinə dair qərarları daha effektiv təmin etməklə, üzv-dövlətlərin vergi suverenliyi məsələlərinə daha az toxunurdu. Ona görə də, vergi məsələləri üzrə qəbul edilən aktların böyük əksəriyyətini direktivlər təşkil edir.

Vergi münasibətlərinə dair qəbul edilmiş Direktivləri iki qrupa bölmək olar:

1) üzv-dövlətlərin vergi elementlərinin müəyyən edilməsində vahid tələbləri təsbit edən və onların qarşılıqlı fəaliyyətlərini vergi orqanları ilə razılaşdırılması qaydalarını möhkəmləndirən Direktivlər. Məsələn, saxlama, hərəkətdə olma və aksiz vergisi alınan mallara nəzarət edilməsinin ümumi rejimini müəyyən edən 12/92 sayılı Direktiv; əlavə dəyər vergisi (ƏDV) haqqında Birinci və Altıncı Direktivlər; müxtəlif üzv-dövlətlərdə baş və törəmə şirkətlərdən vergi tutmanın ümumi sistemi haqqında 435/90 sayılı Direktivi; müxtəlif üzv-dövlətlərdə borcların silinməsi, bölünməsi (ayrılması), aktivlərin verilməsi və şirkətlərin münasibətlərində səhmlərin dəyişdirilməsinin ümumi sisteminin müəyyən edilməsi haqqında 434/90 sayılı Direktivi; müxtəlif üzv-dövlətlərdə assosiativ şirkətlər tərəfindən faizlə və royaltilərlə ödənilən vergi tutmalarının ümumi sistemi haqqında 49/2003 sayılı Direktivi; üzv-dövlətlərin vergi orqanlarına, vergidən yayınmanın qarşısının alınmasında kömək etmək və onunla zəruri müdafiənin təmin edilməsi məqsədilə vergiləri sahəsində birbaşa əməkdaşlığı və həmçinin hüquqi şəxslərin gəlirlərindən effektiv vergi tutulmasını təmin edilməsi haqqında 799/77 sayılı Direktivini göstərmək olar.

2) əvvəllər qəbul edilmiş direktivlərə əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan Direktivlər. Məsələn, aksiz vergisi

tutulmuş malların saxlanması və hərəkətinə nəzarətin ümumi rejimi haqqında 12/92 sayılı Direktivi, dəyişiklik və əlavələri nəzərdə tutan 108/92 sayılı Direktivi, əlavə dəyər vergisi (ƏDV) haqqında Altıncı Direktivə silsilə dəyişiklikləri və əlavələri nəzərdə tutan 115/2001, 38/2002 və 92/2003 sayılı Direktivlərini göstərmək olar.

Beləliklə, vergi məsələlərinə dair qəbul edilmiş çoxsaylı Direktivlər arasında, vergi münasibətlərində, predmeti və həcminə görə inteqrasiya prosesini tənzimləyən ən əhəmiyyətli Direktiv normalar, birinci qrupa daxil olanlar idilər. Məhz, üzv-dövlətlərin vergi qanunvericiliklərinin harmoniyalaşdırılması və vergi sahəsi üzrə prinsipial müddəaların qəbul edilməsinə görə, bu normaları, təməl Direktivlər adlandırmaq olar.

Avropa İttifaqının bütün üzv-dövlətləri üçün əhəmiyyət kəsb edən **həm ümumi və həm də, ayrı-ayrı dövlətlərin maraqlarına toxunan xüsusi məsələlər üzrə qəbul edilmiş Qərarlar**, hüquq forması kimi əhəmiyyətə malikdir. Belə qərarlardan biri, üzv-dövlətlərin maliyyə ödənişlərini, Birləşmiş Xüsusi Gəlirlərlə əvəz edilməsini nəzərdə tutan, Şuranın 243/70 sayılı Qərarı olmuşdur. Bu qərar, xüsusi resurslar (own resources) sisteminin təsis etməklə, Avropa Birləşməsinin maliyyə müstəqilliyinin əsasını yaratmışdır.

Hüquq forması kimi Qərarlar, dar (məhdud) ixtisaslarının tənzimlənməsində istifadə edilirdi. Kömürün və poladın satışından AKPB-nin büdcəsinə yığılan vergilərə münasibətdə, Birləşmiş Xüsusi Gəlirləşdirilməsinə dair bir sıra qərarları qəbul edilmişdir. Göstərilən vergilərin hesablanması və tutulmasının əsas müddəaları isə, Birləşmiş Xüsusi Gəlirləşdirilməsinin 2/52, 3/59, 3289/75 və 3334/80 sayılı Qərarları ilə təsdiq edilmişdir.

Üzv-dövlətlərin bir sıra iqtisadi layihələri və ya digər bəzi iqtisadi xarakterli tədbirləri, Avropa İttifaqının vergi siyasətinə dair ümumi aktların müddəalarına, o cümlədən artıq milli vergi qanunvericiliyə inkorporasiya edilmiş aktlara ziddiyyət təşkil

edir. Belə hallarda, Avropa İttifaqının mövcud hüquq proseduru qaydaları, müəyyən müddətə ayrı-ayrı üzv-dövlətlərə münasibətdə, Avropa İttifaqının bəzi hüquq normalarının qüvvəsini dayandırır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün xüsusi hüquqi qərar forması qəbul edilir. Məsələn, Almaniya dövlətinə, İsveçrə ilə saziş bağlamağa icazə verən, Avropa İttifaqı Şurasının 544/2003 sayılı Qərarı, Birləşmiş 388/77 sayılı Direktivinin 2-ci və 3-cü maddələrinə və Vahid Avropa Aktı müvafiq olaraq, üzv-dövlətlərin vergi döriyyələrinin harmoniyalaşdırılmasını nəzərdə tutan müddəalarına ziddiyyət təşkil edir; Avstriyaya müvafiq işləri görməyə səlahiyyət verən, Avropa İttifaqı Şurasının 5 noyabr 2002-ci tarixli 880/2002 sayılı Qərarı, Birləşmiş 388/77 sayılı Direktivinin 21-ci maddəsinə və Vahid Avropa Aktına müvafiq olaraq üzv-dövlətlərin vergi döriyyələrinin harmoniyalaşdırılmasını nəzərdə tutan müddəalarına ziddiyyət təşkil edir; Yunanıstana müvafiq prosedurları icra etməyə səlahiyyət verən, Avropa İttifaqı Şurasının 736/2002 sayılı Qərarı, Altıncı Direktiv 2-ci və 28 a maddələrinə ziddiyyət təşkil edir. **Beləliklə Birlik, üzv-dövlətlərin mənafeləri naminə, qəbul etdiyi qərarlardan istisnaları nəzərdə tutan hüquqi qərar forması tətbiq edirdi.**

Avropa İttifaqının vergi hüququ sahəsində qəbul etdiyi qərarların çoxsaylı hüquqi formaları və Birləşmiş və üzv-dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi problemlərinin mürəkkəbliyi, məhz milli vergi prosedurlarının dəyişdirilməsi üsulu ilə deyil, onların harmoniyalaşdırılması qaydaları ilə daha effektiv nəticələr əldə edilməsini nəzərdə tuturdu. Birləşmiş müxtəlif növ aktlarının hüquqi xüsusiyyətləri, məhz üzv-dövlətlərin vergi hüquq normalarının yaxınlaşdırılması prosesinin ümumavropa sisteminin yaradılmasına və milli hüquqda mövcud olan ən yaxşı hüquq tətbiq etmə qaydalarının saxlanılmasına hesablanmışdır.

Hüquq forması kimi, Avropa Məhkəməsinin qərarları, hüquq normalarının təfsir olunması prosesində presedent əhəmiyyətinə malik vergi normalarını, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin məhkəmə orqanlarına, bu presedentləri öz praktikalarında nəzərə almaq öhdəliyini müəyyən edir.

Məhkəmə tərəfindən baxılan vergi işləri iki kateqoriyaya bölünür:

- 1) inteqrasiya hüquq normalarını şərh edən, lakin qadağancedici məzmunu olmayan işlər üzrə məhkəmə qərarları;
- 2) inteqrasiya hüquq normalarının şərh edən və qadağancedici məzmununu olan işlər üzrə məhkəmə qərarları.

Birinci kateqoriyaya, Avropa İttifaqı institutlarının qəbul etdikləri aktların məzmunlarına aid edilən terminlər və onların əhəmiyyətinə dair işlər daxil idi. Məsələn, Apple Case işi üzrə 102/86 sayılı qərar, "qarşılıqlı iddia" (consideration) termininə aydınlıq gətirən Məhkəmə, tədarük (göndərilən) edilən malların haqqlarının ödənilməsinə, birbaşa qarşılıqlı iddianın təmin edilməsi kimi şərh edirdi. Məhkəmənin van Tiem Case işi üzrə 186/89 sayılı qərarı, "iqtisadi fəaliyyət" (economic activity) termininə daha geniş şərh edərək, qeyd edirdi ki, o işgüzar fəaliyyətin bütün aktiv formalarını əhatə etməklə, məhsulun tədarük edilməsində, həmçinin müxtəlif növ iqtisadi fəaliyyətlərə münasibətdə, vahid Əlavə Dəyər Vergisinin neytrallığı prinsipinin realizasiyasının təmin edilməsində istifadə edilir. Polyasar Case işi üzrə Məhkəmənin 60/90 sayılı qərarına görə, tərkibinə daxil olan şirkətlərin aktivlərinin passiv sahibi olan Holding, iqtisadi fəaliyyətdə bilavasitə iştirak etməsə də, Əlavə Dəyər Vergisinin obyektinə olmaqla, ƏDV-ni ödəməyən (yayınan) obyekt kimi tanınmışdır. Bununla belə, Məhkəmənin rəyinə görə, ƏDV-nin ödəyən statusu, iqtisadi fəaliyyəti iştirakçısı olan və bilavasitə onu həyata keçirən şəxs kimi, ƏDV-nin ödənilməsinə də, məhz ondan tələb edirdi. Məhkəmənin 200/90 sayılı Denkavit Case işi üzrə izahında isə göstərilirdi ki,

ƏDV haqqında Altıncı Direktivin müddəalarına əsasən, üzv-dövlətlər, dövriyyədə olan vergilər kimi xarakterizə edilənlər istisna olmaqla, istənilən növ vergilər təyin etmək hüququna malik idilər. Məhkəmə öz qərarında, "dövriyyədə olan vergilər" terminin geniş təfsirini edərək, göstərir ki, belə vergilər, dəyərinə əlavə edilmiş vergilərin əsas xarakterik əlamətlərinə malik olan, hətta ƏDV-yə heç də oxşar olmayan istənilən vergiləri aid etmək olardı.

İkinci kateqoriya işlərə Məhkəmə, Birlik haqqında müqavilənin müddəalarına müvafiq olaraq, Avropa İttifaqı çərçivəsində vergi tutmanın predmeti olan istənilən fəaliyyətin nəticəsində vergi münasibətlərinə tətbiq edilən və sərbəst hərəkət prinsipi qaydasında formalaşdırılan qadağanları aid edirdi.

Birlik daxilindəki sərhədlərdə tarifli və tarifsiz baryerlərin (maneaələrin) qadağan edilməsi qaydalarına (Aİ haqqında müqavilənin 28-30-cu maddələri) görə, gömrük rüsumlarının və digər məcburi ödənişlərin eyni əhəmiyyətli (təkrar, ikiqat vergi ödəmə) effekti və həmçinin idxal olunan mallara və ya digər fəaliyyət tədbirlərinə kəmiyyət məhdudiyyətinin tətbiq edilməsinin də, eyni əhəmiyyətli effekt yaratması prosesi aradan qaldırılmalı idi.

Məhkəmə, üzv-dövlətlər tərəfindən malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın Birlik daxilində sərbəst hərəkəti prinsipinə istənilən məhdudiyyətlərin minimuma qədər azaldılması üçün 30-cu maddəni təfsiri edərək, baryerlərin aradan qaldırılması barədə müvafiq qərarın qəbul edilməsini əsaslandırmışdır.

Məhkəmə 30-cu maddənin məhdud təfsirini verərək, üzv-dövlətlərə, onların istənilən hərəkətlərində malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkətinin məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması ilə bağlı mümkün zərurətləri izah edirdi. Bu baxımdan Cassis de Dijon işi üzrə 120/79 sayılı Məhkəmə qərarını göstərmək olar. Belə ki,

birincisi, Məhkəmə azad ticarətin qarşısının alınmasının izahını verərək, onu formalaşdırmış və Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin müddəalarının geniş təfsirini vermişdir; ikincisi Avropa İttifaqı müqaviləsinin müddəalarının tətbiqi zamanı, sərbəst ticarəti məhdudlaşdıran halların (justifications) siyahısını müəyyən etmişdir; üçüncüsü Komissiya üçün Birlik daxilində vahid ticarətin müəyyən edilməsi işlərinə hazırlıq məsələlərində mümkün istiqamətləri hədəflənmişdir.

Məhkəmə üçün qərarların qəbul edilməsində əsas kriteriya, daxili və xarici (Aİ üzvü olan digər dövlətləri) hüquqi rejimlər, həmçinin hüquq münasibətləri obyektlərinin və subyektlərinin mövcud olan və ya olmayan sərbəst hərəkətləri idi. Əgər hüquqi rejim Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlə eynidirsə, prinsiplərin pozulması baş vermirdi, yox əgər fərqlidirsə, onda malların, şəxslərin, ximətləri və kapitalın sərbəst hərəkətlərinin tarif və tarifsiz baryerlərinin aradan qaldırılmasının öyrənilməsi üçün əsas yaranırdı.

Vətəndaşlığa görə diskriminasiyanın qadağan edilməsi, Avropa İttifaqının digər üzv-dövlətlərinin rezidentlərinin və rezidentləri olmayanların gəlirlərindən vergi tutmalarına dair, müxtəlif hüquqi rejimlərinin qanunauyğunluğunun müəyyən edilməsi demək idi. Avropa İttifaqı haqqında müqaviləyə, xüsusi ilə də, 12-ci maddənin zəruri izahına dair Məhkəmənin Schumacher Case işi üzrə 279/93 sayılı qərarı, mübahisə predmeti olan milli hüququn müvafiq normalarının, Avropa İttifaqının vergi hüququ üzrə qanunvericiliyinin fiziki və hüquqi şəxslərdən digər üzv-dövlətlərin ərazilərində gəlir əldə etmələrindən tutulan vergilərin tənzimlənməsi ilə bağlı münasibətlərin həllinin zəruri izahını vermişdir.

Avropa İttifaqının hüquq mənbələri sisteminin üstün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, inteqrasiya siyasətinin müxtəlif istiqamətlərinin reqlamentasiyası prosesində konkret məqsədlərə nail olmaq üçün ən effektiv hüquqi formalara üstünlük verir. Vergi hüququ münasibətlərində,

harmoniyalaşdırma prinsipinə müvafiq olaraq, üzv-dövlətlərin vergi qanunvericiliklərinin yaxınlaşdırılmasının ən münasib hüquqi forması direktivlər hesab edilir. Avropa İttifaqı hüququnun tətbiq edilməsində xüsusi rola malik olan Məhkəmə, təsis müqavilələrinin məqsədləri və prinsiplərinə uyğun gəlməyən normalarının təfsir etməklə və qadağanedicilik hərəkətləri müəyyən etməklə təsir göstərir.

Avropa İttifaqı Konstitusiyası, Avropa İttifaqı hüquq mənbələri sistemində, o cümlədən vergi hüququ üzrə dəyişiklikləri tətbiq etməyi nəzərdə tutur.

Bunun üçün, vergi hüququ sahəsində qərarlar avropa qanunu, avropa çərçivə qanunu və avropa qərarları formasında qəbul ediləcəkdir. Avropa İttifaqı hüququnda qüvvədə olan aktlar yerarxiyasında rəqlamentlər, direktivlər və Şuranın qərarları təsbit olunmuşdur. Vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində Avropa İttifaqı haqqında müqavilədən, Avropa İttifaqı Konstitusiyasını fərqləndirilən iki cəhətini göstərmək olar: a) vergi sahəsi üzrə Şura tərəfindən müəyyən edilən, konkret hüquqi formalarla möhkəmləndirilən (Avropa qanunu və Avropa çərçivə qanunu) və tədbirlərin realizasiyası üçün tətbiq edilən normalar; b) Avropa İttifaqı vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün birbaşa qüvvəsi olan avropa qanunu və ümumi xarakterli aktın qəbul edilməsinin mümkünlüyünün müəyyən edilməsi. Belə ki, Konstitusiyaya qədər, Avropa Birliyi haqqında müqavilədə bir qayda olaraq konkret hüquq forma göstərilməmiş, praktikada isə belə qərarlar əsasən direktiv formasında qəbul edilirdi.

3. Avropa Birliyinin əsas vergi növləri. Avropa İttifaqının normativ aktlarında vergi sisteminin anlayışı müəyyən edilməmişdir. Lakin məlumdur ki, vergilər adətən Avropa İttifaqının büdcəsinin formalaşmasının mühüm mənbəyi hesab edilir. Belə ki, vergilər xüsusi resurslar (own resources) sisteminin əsas hissəsidir və Avropa İttifaqının büdcəsində vergilərin yerinin müəyyən etmədən təsəvvür

etmək çətinidir. Avropa Birliyinin (AİB və Avroatom) büdcəsi yarandığı ilk dövrdə, digər beynəlxalq təşkilatlarda olduğu kimi, üzv-dövlətlərin üzvlük haqqları ilə maliyyələşirdi. 1957-ci müqavilələrində Avropa İqtisadi Birliyi və Avroatom büdcəsinin formalaşması üçün hər hansı bir fərqli vergi mənbəyi nəzərdə tutulmamışdır. Avropa Kömür və Polad Birliyi haqqında müqavilədə isə əksinə, büdcənin formalaşdırılmasının iki xüsusi mənbəyi: bazara qoyulan qiymətli kağızlar və kömürün və poladın satışından əldə olunan gəlir (sales tax), həmçinin AKPB-in (49-cu maddə) üzvü olan dövlətlərin törəmə müəssisələrindən toplanan vergiləri göstərilmişdir.

Avropa Birliyinin maliyyələşdirilməsi sistemində prinsiplə dəyişiklik, Avropa İttifaqı institutları tərəfindən bir sıra hüquqi aktların və xüsusi resurslar haqqında konsepsiyaların qəbul edilməsindən sonra həyata keçirilmişdir. İlk mühüm və əsas aktlardan biri, Şuranın 21 aprel 1970-ci il 243/70 sayılı Qərarı ilə təsbit edilmişdir. Qərarla xüsusi maliyyə resursları sisteminin strukturuna: Avropa Birliyində toplanan kənd təsərrüfatı vergiləri; Avropa Birliyi sərhədlərində yığılan gömrük rüsumları və üzv-dövlətlərdən tutulan ƏDV-nin faizləri daxil edilmişdir.

Xüsusi resurslar konsepsiyası (müvafiq olaraq, Aİ-nin hüquqi aktlarında təsbit olunmuş normalar), Birliyin maliyyə müstəqilliyinin təsbit edilməsini və üstmilli xarakterin güclənməsini müəyyən edirdi.

Qəbul edilən tədbirlərin bir hissəsi üzv-dövlətlərin Avropa İttifaqı büdcəsinə üzvlük haqqlarının ödəməkdən imtina etməsi ilə nəticələnmişdir. Bu tədbirlər bir sıra dövlətlərə siyasi və iqtisadi problemləri həll etməyə kömək etməli idi. Lakin bəzi dövlətlər belə hesab edirdilər ki, onların Avropa İttifaqında iştirakı maliyyə cəhətdən ölçülməz dərəcədə çox əlverişsizdir (digər iştirakçılara nisbətə). Çünki onların Birliyin büdcəsinə ödədikləri üzvlük haqqı, daha böyük həcmdə nəzərdə

tutulurdu. Lakin üzv-dövlətlərin üzvlük haqqlarından imtina etmələri haqqında qərarları, Avropa İttifaqının öz əsas maliyyə sistemi prinsipindən, yəni Birləşmiş Bütçəsinin defisitini qadağan edilməsindən imtina ilə nəticələnmədi. Artıq 1985-ci ildə Şuranın qərarı ilə, 1970-ci il Qərarına dəyişiklik və əlavələr edilərək, faizlərdən fiksasiya edilmiş məbləği (GNP) üzv-dövlətlərin Avropa İttifaqı bütçəsinə köçürdükləri xüsusi resurslarının dördüncü mənbəyini müəyyən etmişdir. Dördüncü mənbəyi əvvəllər mövcud olan üzv-dövlətlərin, üzvlük haqqlarının yeni dəyişdirilmiş forması idi. Bəzən onu, dövlətin birbaşa gəlirlərindən tutulan vergi kimi də, adlandırırıldı. Lakin bu, məcburi ödəniş vergisi təbiətinə malik idi.

Avropa İttifaqında vergilərin əsas növlərinin aşağıdakı klassifikasiyasını təqdim etmək olar: Avropa Birləşmiş Bütçəsinin kənd təsərrüfatı vergiləri; Avropa Birləşmiş Bütçəsinin sənaye sahələrində yığılan gömrük rüsumları; üzv-dövlətlərdən tutulan ƏDV-nin faizlər və Avropa İttifaqı aparatında çalışan fizik şəxslərdən tutulan gəlir vergiləri.

Kənd təsərrüfatı vergiləri əsasən import və eksport məhsullarına tətbiq edilir. Vergilərin tətbiqi əsasən vahid aqrar siyasətin həyata keçirilməsi və Birləşmiş Bütçənin xüsusi bütçə mənbəyinin yaradılmasında bir vasitə kimi nəzərdə tutulurdu. Avropa İqtisadi Birləşməsinin ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinin maliyyələşdirilməsi, Şuranın qərarları ilə möhkəmləndirilməsi və tətbiqi digər kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi bazarının yaradılması sahəsində böyük tədbirlər həyata keçirilməsinə nail olunmuşdur. Tətbiq olunan idxal (import) nümunəsində, idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarından tutulan verginin mahiyyətini müəyyən etmək olar. Belə ki, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin istehsalçılarına tətbiq olunan mədəni tətbiq məhsullarından o halda vergi tutulmurdu ki, idxal olunan tətbiq məhsulları, daxili qiymətlərdən aşağı olsun. Beləliklə, vergi Avropa İttifaqı istehsalçısının tətbiq etdiyi qiymətlə və idxal olunan məhsulun qiyməti arasında

məbləğ fərqi təzahür edir. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı üzrə vergi siyasəti Avropa İttifaqı bütçəsinin gəlirlərini təmin etməklə, ümumi tətbiq bazarında Şuranın qərarı ilə reqlamentləşdirilən və müəyyən edilən Avropa İttifaqı istehsalçısının maraqlarını müdafiə etməkdən ibarət olmuşdur.

İxrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarından tutulan vergilərin isə öz məqsədləri var idi. Belə ki, onun tətbiqi Avropa İttifaqı bütçəsinə daxil olan vergiləri təmin etməklə yanaşı, üzv-dövlətlərin **Birləşmiş Bütçəsinin vahid aqrar siyasətini müdafiə etməkdən ibarət olmuşdur.** Vergi forması kimi tutulan məbləğ, dünya qiymətləri (təbii ki, Avropa İttifaqındakı qiymətlərdən yüksək) və Birləşmiş Bütçədə bu məhsul üzrə razılaşdırılmış qiymət səviyyəsi arasında fərqləri əks etdirirdi.

İdxal və ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarına qoyulan vergilərin xüsusiyyətləri ondan ibarət olmuşdur ki, onların tətbiqi və tarifləri, vahid aqrar siyasətin mexanizmi çərçivəsində müəyyən edilir və vergilərin hesablanması və ödənişləri isə, Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi əsasında tənzimlənirdi. Vergilər mahiyyəti etibarilə, ərzaq məhsullarına tətbiq olunan gömrük rüsumlarından ibarət idi.

Kənd təsərrüfatı vergiləri, müəyyən növ məhsulların məhdud istehsalı üzərində də tətbiq edilə bilərdi. Belə ki, Şuranın 1079/77 sayılı Qərarı ilə suda və suda məhsulları üzərində "ümumi məsuliyyət vergisi" (co-responsibility levy) tətbiq edilmişdir. Vergilərin qanunauyğunluğu və əsaslandırılması, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Storting Case işi üzrə qərarında öz təsbitini tapmışdır.

Gömrük rüsumları ikinci növ icbari ödəncə olmaqla Birləşmiş Bütçənin "xüsusi ehtiyatları" sistemini təşkil edirlər. Onlar əsasən proteksionist (gətirilən mallara yüksək gömrük haqqı qoymağa himayəçilik etmək) funksiyasını yerinə yetirməklə, bir qayda olaraq antidempinq və kompensasiya rüsumları formasında müəyyən edilir.

Gömrük rüsumları idxal və ixrac mallarına, yalnız Avropa İttifaqının xarici sərhədlərində tətbiq edilir. Bu rüsumlar aşağıdakı xarakterik cəhətləri nəzərə almaqla müəyyən edilir: 1) əmtəələrin tarifləşdirilməsi; 2) əmtəələrin mənşəyi; 3) əmtəələrin sayı; 4) əmtəələrin gömrük tarifləri; 5) əmtəələrin tarif məzənnələri.

Malların tarifləşdirilməsi, hər növdən olan əmtəələrin müvafiq koduna uyğun olaraq nomenklatur (malların ümumi siyahısı əsasında) əmtəələrin Kombinə edilməsi əsasında aparılır. Malların mənşəyi və gömrük qiymətləri Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi ilə (24, 29 və 31-ci maddələr) müəyyən edilir.

Gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsinin hüquqi əsasları Avropa İttifaqının müfəssəl qanunvericiliyi, Avropa Birliyinin azad ticarət haqqında beynəlxalq müqavilələri və Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişi təşkil edir. Faktiki olaraq Avropa İttifaqının gömrük hüququ, beynəlxalq hüquqi aktlarda, o cümlədən beynəlxalq gömrük hüququ aktlarından, ilk növbədə isə Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişdən çıxarışlardan ibarətdir. Bu analogiya nəyinki müvafiq hüquqi aktların mətnlərinin müqayisəsində, eyni zamanda praktiki tətbiqində özünü büruzə verir. Belə ki, əgər Avropa İttifaqi Gömrük Məcəlləsinin müddəaları ilə malların gömrük dəyərini müəyyən etmək mümkün olursa, onda məsələ Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin prinsipləri əsasında həll edilirdi.

Avropa İttifaqının maliyyələşdirilməsində Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) ən perspektivli vergilərdəndir. Avropa İttifaqına qoşulmaq istəyən dövlətlər üçün ƏDV-si, vergi sistemində daxil edilməsi mütləq şərtlərdən olmaqla, Aİ büdcəsinin formalaşmasının əsas mənbələrindən birini təşkil edir. Üzv-dövlətlərdə təsis olunan ƏDV-si, Avropa İttifaqi qanunvericiliyinin tələblərinə müvafiq olaraq, vergi normasının dərəcəsinin həddini müəyyən edir.

ƏDV-si Aİ-nin büdcəsinə daxil olan gəlirlər, Şuranın müəyyən etdiyi vahid faiz dərəcələri həddində, üzv-dövlətlər tərəfindən, qaydalara müvafiq olaraq icra edilir. Vergi qoyma obyektini, Aİ-nin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Altıncı Direktivə müvafiq olaraq, ƏDV-nə aid edilir: vergi ödəyicisi tərəfindən qarşılıqlı tələbləri yerinə yetirilməsi əsasında, üzv-dövlətin ərazisindən malların tadarük edilməsi və xidmətin göstərilməsi; üzv-dövlətin sərhədlərindən keçən malların əldə edilməsi; Aİ-nin gömrük ərazilərindən kənarında yerləşən ölkələrdən malların idxal edilməsi.

Üzv-dövlətlərin ərazilərinə tadarük edilən mallara, ƏDV bir sıra şərtləri nəzərə almaqla tətbiq etmək mümkündür. Bunun üçün Avropa İttifaqi qanunvericiliyində, o cümlədən Altıncı Direktivdə təsbit edilmiş normaların şərtlərinə əməl edilməlidir: 1) tadarük edilən mallar ƏDV obyektini olmalı və müvafiq verginin tətbiq dairəsinə düşməyən əmtəələr siyahısına daxil olmamalı idi; 2) göndərilən mallar vergi ödəyicisi statusu olan şəxslər tərəfindən göndərilməli idi; 3) tadarük edilən mallar, vergi ödəyicisi statusu olan şəxslərin iqtisadi fəaliyyətlərinin bir hissəsini təşkil etməli idi; 4) malların tadarükü qarşılıqlı tələblərin yerinə yetirilməsi və ya planlaşdırılması əsasında icra edilməli idi.

ƏDV-si, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin daxili sərhədlərini keçərək və təyinat yerinə çatdırılmalı mallara münasibətdə tətbiq edilir. İdxal üçün göndərilən malların sahibi olan şəxs, müvafiq ödənişi icra etməli idi. Bəzi əmtəə növləri istisnaq təşkil edir (belə ki, poçt vasitəsilə göndərilən və ya "istehsal" yerində ƏDV ödənilməsi prinsipini nəzərdə tutan mallar).

Avropa İttifaqi gömrük əraziləri hüduqlarından kənarında idxal edilən mallara tətbiq edilən ƏDV, idxal olunan mallara tətbiq edilən gömrük rüsumları, proseduruna müvafiq olan analoji qaydalar tətbiq edilir.

Avropa İttifaqı büdcəsində fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi, vergi daxilolma mənbələri sırasında 4-cü yeri tutur. Avropa İttifaqı aparatında çalışan işçilərdə tutulan gəlir vergisi 1965-ci ildən tətbiq edilir.

Gəlir vergisinin tutulma mexanizmləri və qaydaları Şuranın Reqlamenti ilə müəyyən edilmişdir. Bu vergi, yüksələn cədvəl (proqressiv şkala, yəni maaşlar artdıqca yüksək vergi tutulur) üzrə 5 faizdən, 45 faizədək tutulur və Birliyin gəlirlərinə daxil edilir. Avropa Birliyinin 1965-ci il tarixli "vəzifəli və digər qulluqçuların imtiyaz və immunitetləri haqqında" Protokolunun 13-cü maddəsinə görə, bu kateqoriyadan olan işçilər Avropa Birliyi tərəfindən müəyyən edilmiş əmək haqqı, mükafat və digər ödənişlərə görə milli vergilərə cəlb edilə bilməzlər və göstərilən vergilərdən azadlırlar. Analoji qaydalar əvvəllər AKPB, Avroatom və AİB haqqında müqavilələrin ayrı-ayrı protokollarında da, təsbit edilmişdir. Fizik şəxslərdən tutulan gəlir vergiləri haqqında Avropa Məhkəməsi presedenti də qəbul edilmişdir. Belə ki, AKPB haqqında Müqavilənin Protokolunda nəzərdə tutulan qaydalar üzrə vergi tutma dərəcələrini araşdıran Avropa Məhkəməsi belə bir qərara gəlmişdir ki, Avropa Birliyinin vəzifəli şəxslərindən əmək haqqı və ya digər mükafatlandırılma formasından tutulan vergiləri, ümumi gəlir vəsaitlərinə daxildir. Ona görə də üzv-dövlətlərin vergi orqanları tərəfindən artan cədvəl (proqressiv şkala) üzrə tutulan hesabları, Avropa Birliyi hüququnun pozulması deməkdir və belə qərarlar ləğv edilməlidir.

Avropa İttifaqının vəzifələri çərçivəsində inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, həmçinin nəzərdə tutulan tapşırıqların həll edilməsi və sosial-iqtisadi və siyasi proqramların yerinə yetirilməsi, öz növbəsində maliyyə tələbatının artması ilə nəticələnmiş. Məhz bu proses "xüsusi resurslar" sistemində dəyişikliklər edilməsini şərtləndirən mühüm amillərdəndir. Müvafiq olaraq, Avropa İttifaqının

maliyyə-vergi sistemində aşağıdakı dəyişikliklər baş verə bilər: 1) struktur xarakter daşımaqla, Avropa İttifaqının büdcə gəlirlərinin mövcud bəndləri üzrə maliyyə mükəlləfiyyətlərinin yenidən bölüşdürülməsi üzrə; 2) Birliyin və üzv-dövlətlərin vergi qanunvericiliyi münasibətlərində, yeni maliyyələşmə mənbələrinin daxil edilməsi üzrə.

Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tutan birinci istiqamət, üzv-dövlətlərdən daxil olan vergi ödəmələrinin artırılması hesabına, ikinci istiqamət üzrə isə, milli büdcələrin gəlirlərinin ixtisar edilməsi və dövlətlərin maliyyə yurisdiksiyasının azaldılması hesabına baş verə bilər. Birinci yanaşma, üzv-dövlət üçün daha əlverişli hesab edilir. Çünki bu istiqamət milli vergi sistemlərinin xüsusiyyətləri, dövlət daxili imkanlara uyğun və müxtəlif kateqoriyadan olan vergi ödəyicilərinin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin nəzərə alınması ilə müəyyən edilmişdir. Məlumdur ki, milli hüquq sistemlərində ödənişlərin əhəmiyyətli hissəsini gəlir vergiləri tutur ki, onlarda vahid Avropa bazarının fəaliyyətinə bilavasitə təsiri yoxdur. Məhz, bu problem, milli büdcə gəlirlərinin vergi mükəlləfiyyətlərinin yenidən bölüşdürülməsi hesabına effektiv həll etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı Konstitusiyası, bu məsələnin həllinə fərqli yanaşmanı mümkün hesab edir və Avropa İttifaqı büdcəsinə daxil olmaları, məhz xüsusi resurslar hesabına maliyyələşdirməyi təsbit edir. Konstitusiya mətnində "xüsusi resurslar" sistemində daxil olacaq gəlir növləri göstərilməmişdir. Lakin, Şuranın səlahiyyətləri həddinə, Avropa İttifaqı büdcəsinə daxil olan mövcud maliyyə mənbələrinin ləğv etmək və yeni maliyyələşdirilməni tətbiq etməyi daxil etmişdir. Bu məsələ üzrə Şura istənilən formada Avropa qanunu qəbul etmək hüququna malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyada "xüsusi resursların" reqlamentləşdirilməsi sisteminin tətbiq edilməsində və Avropa İttifaqı büdcə gəlirlərinin tənzimlənməsində çoxda geniş dəyişiklik etməyəcəkdir. Lakin

öz növbəsində “xüsusi resurslar”ın yeni mənbələr sisteminin tətbiq edilməsi, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin vergi səlahiyyətlərini yenidən bölüşdürülməsi məsələsində fərqli təsir yarada bilər.

4. Avropa Birliyində vergilərin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmləri. Vergilərin hüquqi tənzimlənməsini, bir çox hallarda yaranmış inteqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə yanaşmalarda və həmçinin, təsis müqavilələrində təsbit edilən məqsədlərə nail olmaq üçün, daha effektiv hüquqi vasitələrin seçilib tətbiq edilməsilə müəyyən etmək olar. Bunlara müvafiq olaraq, Avropa İttifaqında vergilərin hüquqi tənzimlənməsi, özündə vergi siyasətinin məqsədlərini və müvafiq olaraq, Avropa İttifaqı institutlarının və üzv-dövlətlərin vergi səlahiyyətləri münasibətlərinin hüquqi vasitələrinin məcmusunu birləşdirir. Vergi siyasətinin əsasında harmoniyalaşdırma prinsipi dayanır. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin səlahiyyətlərinin əsasında subsidiarlıq prinsipi prioritetdir. Harmoniyalaşdırma prinsipi iki əsas: **pozitiv və neqativ metodların tətbiq edilməsi ilə realizə edilir.**

Pozitiv və neqativ inteqrasiya anlayışları, hər hansı ilkin və törəmə aktlarla müəyyən edilməmişdir. Bu anlayışlar hüquqi proseslər haqqında müəllif doktrinası vasitəsi ilə dövrüyyəyə daxil olmuş və Avropa İttifaqı institutlarının inteqrasiya proseslərinin tənzim edilməsində və müqavilələrin məqsədlərinə nail olunması prosesində sürətlə öz yerini tapmışdır. “İnteqrasiya” anlayışı, geniş mənada, Birlik institutlarının hüquqi hərəkətlərinin müəyyən edilməsində “harmoniyalaşdırma və yaxınlaşma” kimi daha dəqiq təqdim edilir.

Pozitiv inteqrasiya anlayışının təyinatı, Avropa İttifaqı institutları tərəfindən qəbul edilən normativ-hüquqi aktların, milli vergi qanunvericilik normaları ilə harmoniyalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Neqativ inteqrasiya isə, Birliyin siyasətinə zidd olan bir sıra hüquqi hərəkətlərin qadağan edilməsini, o cümlədən Avropa Birliyi haqqında müqavilələrin qadağanediciləri normalarını, Avropa Birliyi institutları aktlarının və Avropa Məhkəməsinin qadağanediciləri qərarlarını özündə birləşdirir.

İnteqrasiya proseslərində hər iki yanaşmadan istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Əgər pozitiv inteqrasiya yanaşmasında, Birliyin səyləri gözlənilən nəticə vermirsə və məsələnin Avropa İttifaqı çərçivəsində həll etmək mümkün olmurdu, onda problem üzv-dövlətlərin səlahiyyətləri çərçivəsində, Birlik tərəfindən onun vergi siyasətinə tətbiq edilən qadağanlar nəzərə alınmaqla həll edilirdi.

I. Pozitiv inteqrasiya metodu

Pozitiv inteqrasiya metodu, daha çox üzv-dövlətlərin dolayı vergi qanunvericiliklərinin harmoniyalaşdırılmasında tətbiq edilən Direktivlərin qəbulunda istifadə edilir. Bu tip direktivlər iki qrup üzrə təsnifləşdirilir: **a) aksizlərə münasibətdə; və b) ÖDV-nə münasibətdə.**

Aksiz (fransızca: “kəsmək”), aksizli malların satışı qiymətinə daxil edilən, aksizli malları istehsal edən və satan vergi ödəyicilərdən tutulan dolayı vergilərdir. Bütün dolayı vergilər kimi aksizlər əmtəənin qiymətini formalaşdırır və faktiki olaraq onun ödənilməsi alıcıların üzərinə keçirilir. Formal olaraq bu verginin ödəyiciləri aksizli mal istehsal və ya satan müəssisələrdir. Lakin aksizin qiyməti əmtəənin qiymətinə daxil edildiyindən, faktiki olaraq onun ödəyiciləri aksizli malların istehlakçılardır. Aksiz yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması məqsədilə müəyyən edilir. Dolayı vergilərə dair münasibətləri harmoniyalaşdıran **aksiz direktivlər, Avropa İttifaqı vergi qanunvericilik aktlarının birinci qrupuna daxildir.** Birinci qrupa dair direktivlərə isə aid edilir: Avropa İttifaqı Şurasının əvvəllər qəbul edilmiş 32/72 CEE sayılı (System: Commission on the Rules for the

Approval of the Electrical Equipment. Elektrik Cihazlarının Attestasiya Qaydaları üzrə Komissiya) və 464/92 CEE sayılı qərarlarının dəyişdirilməsinə dair Şüaranın yeni 78/92 CEE sayılı Direktivi; Şüaranın 79/92 CEE sayılı siqaretdən tutulan vergi dərəcələrinin uyğunlaşdırılmasına dair Direktivi; Şüaranın 80/92 CEE sayılı digər, başqa məmulatlardan tutulan vergi dərəcələrinin siqaret, bütün məmulatlarından tutulan vergi dərəcələrinə nisbətə, fərqli uyğunlaşdırılması dair Direktivi; Şüaranın 82/92 CEE sayılı mineral yağlara aid edilən vergilərin strukturunun harmoniyalaşdırılması dair Direktivi; Şüaranın 83/92 CEE sayılı alkoqol və alkoqollu içkilərə aid vergi strukturunun harmoniyalaşdırılmasına dair Direktivi; və Şüaranın 84/92 CEE sayılı alkoqol və alkoqollu içkilərdən vergi dərəcələrinin uyğunlaşdırılmasına dair Direktivi.

Tütün məmulatlarına dair qəbul edilmiş Direktivlər (464/72 CEE sayılı və 32/79 CEE sayılı Direktivləri), aksiz markalarının harmoniyalaşdırılması istiqamətində görülən ilk tədbirlərdən idi. Direktivlər, bütün məmulatlarına tətbiq edilən vergi tutmalarının anlayış və prinsiplərinin əsaslarını müəyyən edirdi. Hər iki Direktivə, sonralar edilmiş dəyişikliklərin (78/92 CEE və 59/95 CEE) əsas predmetini, vergi tutmalar və vergi dərəcələrinin strukturunun təkmilləşdirilməsi təşkil etmişdir. Dəyişikliklərin müəyyən etdiyi qaydalara görə, Avropa İttifaqı Şurası hər iki ildən bir, aksiz vergilərinin fəaliyyət rejiminə yenedən baxmaq səlahiyyətinə malik idi.

Avropa İttifaqı vergi hüququ, **vergi münasibətləri subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinə** dair bir sıra silsilə Direktivlər qəbul etmişdir. Bu Direktivlər, aksiz adı altında yer dəyişməyə məruz qalan və istehlaka daxil olan malların, onların ənənəvi vergi subyektlərinin və fiziki şəxslərinin daxil olduqları hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Vergi münasibətlərinin ənənəvi iştirakçısı, ilk növbədə vergi ödənilməsinə tələb edən ölkə, yəni dövlətin şəxsində müvafiq vergi kreditörü çıxış edir. Bəzi aksiz

münasibətlərinin tənzimlənməsində, federasiya və ya muxtar qurum subyektlərinin vergi kreditörü statusu hüququnda, vergi tələb etmək səlahiyyəti olan müvafiq hakimiyyət orqanları çıxış edirlər. Belə ki, AFR-in 1969-cu il "Federasiya və torpaqların qarşılıqlı maliyyə yardımı" haqqında qanununa görə, alman torpaqları (landtaqlar), müvafiq vergi münasibətlərində qeyd edilən hüquqa malik idilər. Vergi münasibətlərinin digər ənənəvi subyekti isə, vergi borcu olan, yəni aksizlərdən yaralanan şəxs, vergi öhdəliyini öz üzərinə götürən şəxs kimi qəbul edilir.

Ümumi qaydalara görə, malların istehlak sferasına daxil olmasından sonra, aksizlər üzrə ödənişlərin yerinə yetirilməsi öhdəliyi yaranır. Vergi borcu olan obyekt kimi, adətən istehsalçı və ya idxalçı çıxış edir. Direktiv, bir sıra vergi institutu anlayışları müəyyən edirdi ki, bu anlayışlar, üzv-dövlətlərin vergi qanunvericiliklərinə, vergi iştirakçılarının, vergi ödənişləri rejiminin təxirə salınması münasibətlərinin ümumi qaydalarının tənzimlənməsi prosesində, subsidiarlıq (yardımçı) edirdi. Bu vergi münasibətləri iştirakçılarına daxil idi: vergi anbarının sahibi; malları qəbul edən və qeydiyyatı alan (diller); malları qəbul edən, lakin qeydiyyatı almayan (diller); və vergi nümayəndəsi. Malları qəbulunu qeydiyyatı alan diller, vergi anbarının sahibindən fərqli olaraq, aksiz ödənişi etmədən malları saxlamaq və yerini dəyişmək səlahiyyətinə malik deyildir, lakin qeydiyyatı alınmayan malı qəbul edən diller isə, malları göndərməmişdən əvvəl bəyannaməni üzv-dövlətin vergi orqanlarına vermək öhdəliyini yerinə yetirməklə yanaşı, əmtəni istiqamətləndirilməsinə və aksizin ödənilməsinə təminat verirdi.

Vergi ödənilməsi qaydaları, üsulları və müddəti, Avropa İttifaqı Şurasının müvafiq Direktivləri ilə möhkəmləndirilmişdir. Belə ki, bu məsələlərə dair qəbul edilmiş Direktivin əsas məqsədi, Avropa İttifaqı sərhədləri daxilində, müəyyən malların, siyahı üzrə aksiz tutulması qaydalarını

tənzimləməkdən ibarət idi. Ən mürəkkəb məsələ isə, üzv-dövlətlərin aksiz ödənişi yerinin müəyyən edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Direktivin bir sıra maddələri, aksiz ödənişlərinin yerinin təyin edilməsinə həsr edilmişdir.

Direktiv, vergi ödənişi öhdəliyinin yaranmasında iki mühüm: malların mənşəyinin (əldə edilməsi) mənsub olduğu müvafiq ölkənin vergi tutulma prinsipini; və malların göndərildiyi (tədarük edildiyi) ölkədəki vergi tutma prinsipini müəyyən edirdi.

Malların mənşəyinin mənsub olduğu ölkədəki vergi tutma prinsipi, Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərinin vətəndaşlarının şəxsi istehlakı üçün əldə etdikləri mallara tətbiq olunan alt-aksiz münasibətlərini tənzimləyir (8-ci maddə). Direktiv, malların təyinatının şəxsi istehlak və ya kommersiya məqsədləri üçün əldə edilməsinin fərqləndirilməsi məqsədi ilə, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri müəyyən etmişdir. Direktivin 9-cu maddəsinə görə dövlətlər şəxsi istehlak üçün alqı-satqı müqaviləsi imzalayanda, malların kəmiyyət (say) göstəricilərini aşağıdakı qaydada nəzərə almalı idilər: siqaret məmulatı – 800 ədəd; pariros – 200 ədəd; tünd spirtli içki – 10 litr; çaxır – 90 litr; piva – 110 litr və s.

Malların göndərildiyi (istehlak edildiyi) ölkədəki vergi tutma prinsipi isə, malların sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əldə edilməsindəki alt-aksiz münasibətlərini tənzimləyirdi. Bu münasibətlər çərçivəsində vergi öhdəliyi, malların dövriyyəyə (istehlak sahəsində) daxil olmasından başlayır. Əgər mallar vergi anbarlarında və ya vergi anbarları arasında yer dəyişmə edirsə, onda aksiz ödənilməsi öhdəliyi yaranmırdı.

Direktiv, ticarət dövriyyəsinə daxil olmayan malların anbarlara vurulması və yerdəyişmələrini müfəssəl rəqlamentləşdirirdi.

Aksizlərin ödənilməsi müddəti və üsulları üzv-dövlətlərin qanunvericilikləri əsasında müəyyən edilirdi. Bu münasibətlər, milli əmtəə istehsalçıları ilə müqayisədə başqa ölkələrdən

gətirilən mallara tətbiq edilən aksiz tutulmalarında diskriminasiyaya, fərqli yanaşmalara səbəb olmamalı idi.

Direktiv, diplomatik və konsulluq təsisatları, beynəlxalq təşkilatlar və NATO hərbi qüvvələri üçün vergi güzəştləri yəni, malların aksizlərdən azad edilməsinin nəzərdə tuturdu. Üzv-dövlətlər, üçüncü ölkələr və ya beynəlxalq təşkilatlarla aksizlərdən azad olunması barədə saziş imzalamaq səlahiyyətlərinə malik idilər. Bunun üçün, Komissiyanın təklif ilə, Şuranın yekdilliklə təsdiq edilmiş zəruri razılığı olmalı idi.

Şuranın 12/92 sayılı Direktivi, öz məzmununa görə, üzv-dövlətlərin vergi qanunu ilə müqayisə edilə biləcək, aksiz ödənilməsi qaydalarını müəyyən edirdi. Mahiyyət etibarilə fərq ondan ibarət idi ki, milli qanunla müəyyən edilmiş vergi elementləri, Direktivdə iki növ hüquqi normalar vasitəsilə tənzimləndirdi: birincisi, bəzi fəaliyyət qaydalarının müəyyən edilməsi ilə, yəni mahiyyət etibarilə birbaşa qüvvəsi olan normaların (faktiki, düzünə təfsir üsulu) implementasiya qaydasında müvafiq milli qanunun qəbul edilməsi ilə; ikincisi üzv-dövlətin qüvvədə olan qanununa, göndərici (hüquq nəzəriyyəsi: göndərici təfsir üsuluna görə, normanın bütün struktur ünsürləri əhatə olunmasa da, həmin normativ-hüquqi aktın məlumatların olduğu analoji maddələrə istinad olunur) normaların tətbiqi ilə.

Avropa İttifaqı hüquqi aktlarının Əlavə Dəyər Vergisinə dair qəbul etdiyi **Direktivlərin ikinci qrupunu, dolaylı vergiləri** harmoniyalaşdıran qanunvericiliklər təşkil edirdi. 1957-ci il Roma müqaviləsinin qüvvəyə minməsi anından başlayaraq üzv-dövlətlərdə dövriyyədən tutulan vergilərin çoxsaylı vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi və vergi tutulması sisteminin isə, çox növlü olması xarakterik hal idi. Birlik, vergi sisteminin fəaliyyətindəki fərqlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmiş, ardıcıl və periodik Direktivlər qəbul etmişdir. Bunlardan: üzv-dövlətlərin vergi dövriyyəsi qanunvericiliyinin harmoniyalaşdırılmasına

dair Şuranın 227/67 EEC sayılı Birinci Direktivi; üzv-dövlətlərin vergi dövriyyəsi qanunvericiliyinin ƏDV-nin tətbiqinin ümumi sisteminin strukturu və proseduru qaydalarının harmoniyalaşdırılmasına dair Şuranın 322/67 EEC sayılı İkinci Direktivi; üzv-dövlətlərin vergi dövriyyəsi qanunvericiliyində, dövriyyədə olan ƏDV-nin tətbiqi qaydalarının harmoniyalaşdırılmasına dair Şuranın 463/69 EEC sayılı Üçüncü Direktivi (bu Direktiv Belçika və İtaliya dövlətlərinə, 01 yanvar 1972-ci il tarixdən ƏDV-nin tətbiqini təxirə salmağa icazə vermişdir); Şuranın ƏDV-nə dair 401/71 EEC sayılı Dördüncü Direktivi; Şuranın ƏDV-nə dair 250/72 CEE sayılı Beşinci Direktivi; üzv-dövlətlərin vergi qanunvericiliklərində, dövriyyədə olan ƏDV-nin ümumi sisteminin, yəni vergi tutulmalarının vahid şərtlərinin harmoniyalaşdırılmasına dair Şuranın 288/77 EEC sayılı Altıncı Direktivi. Avropa Birliyi Şurasının sonralar vergilərə dair qəbul etdiyi bir sıra digər Direktivləri, ƏDV-nin tənzimlənməsi sahəsində, Avropa İttifaqına üzvü olan dövlətlər üçün ümumi hüquqi rejim müəyyən etmişdir. Lakin, Birinci, İkinci və Altıncı Direktivlər, Əlavə Dəyər Vergisinin harmoniyalaşdırılmasında təməl Direktivlər kimi qəbul edilir.

Birinci Direktiv, Avropa Birliyində ƏDV-nin harmoniyalaşdırılmasında rəhbər başlanğıc olmaqla, onun fəaliyyət prinsiplərini müəyyən edir. Direktivin əsas müddəalarını müvafiq olaraq 3 bənd üzrə təqdim etmək olar: 1) üzv-dövlətlərdə qüvvədə olan vergi dövriyyəsinə, Birliyin vahid ƏDV forması ilə əvəz etmək; 2) dövriyyədəki mövcud vergi sxemlərindən fərqli olan, yeni ƏDV-nin tutulması prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi; 3) bu Direktivin müddəalarının implementasiya qaydalarının müəyyən edilməsi.

Əlavə Dəyər Vergisinə dair qəbul edilmiş İkinci Direktiv, Birinci Direktivin müddəalarını harmoniyalaşdırılaraq, onun realizə edilməsi qaydalarını konkretləşdirirdi.

Birinci Direktiv, ƏDV-nin vahid sisteminin tətbiqinin əsaslarını müəyyən etmişdir. Lakin, bir sıra məsələlər, o cümlədən malların və xidmətlərin nomenklaturasına aid edilənlər, Direktivlərin göstərişlərinə müvafiq olaraq, üzv-dövlətlərin səlahiyyətlərinə daxil edilmişdir. Üzv-dövlətlər müstəqil və Birliyin digər üzv-dövlətləri ilə hər hansı bir razılışma olmadan, malların və xidmətlərin siyahısını müəyyən edərək, öz səlahiyyətlərinə daxil etmək hüququna da, malik idilər.

Şuranın qəbul etdiyi Birinci Direktivə bir sıra dəyişikliklər və əlavələr müttəmadi davam etmiş və yalnız 1977-ci ildə Altıncı Direktiv qəbul edildikdən sonra, ƏDV sistemində nəzərəcarpacaq inkişaf baş vermişdir. Ümumiyyətlə, Altıncı Direktiv, üzv-dövlətlər üçün ƏDV-yə dair ümumi qanun hesab edilir. Məhz, Altıncı Direktivdə, müfəssəl olaraq, əlavə dəyər vergisi elementlərinin komponentləri seçilmiş, onun tutulması mexanizmi nizamlanmış və üzv-dövlətlərin vahid bazar mallarının və xidmətlərinin siyahısı müəyyən edilmişdir.

Direktivdə, vergi tutulan subyektlərin geniş spektri də, təsbit edilmişdir. Vergi ödəyicisi olan şəxslərə daxil idi:

- 1) istehsalçının fəaliyyəti;
- 2) sahibkarlıq fəaliyyəti;
- 3) xidmət göstərmək üzrə fəaliyyət;
- 4) faydalı qazıntıların çıxarılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə fəaliyyət;
- 5) şəxsin sərbəst peşələr üzrə fəaliyyəti;
- 6) maddi və qeyri-maddi mülkiyyətin, daimi əsaslarla və gəlir əldə edilməsi məqsədilə istifadə edilməsi üzrə fəaliyyət.

Beləliklə, Direktiv yaşadığı yerdən, məqsədindən və göstərdiyi müvafiq fəaliyyətin nəticəsindən asılı olmayaraq, müstəqil iqtisadi fəaliyyət göstərən istənilən şəxs vergi ödəyicisi kimi qəbul edilir.

Fəaliyyətin "müstəqil həyata keçirmək" anlayışı, muzzdlə işləyən şəxsləri və digər şəxsləri, işə götürənin əmək şərtləri,

tabeçilik münasibətləri, mükafatlandırma və s. bu kimi məsələlərdə yalnız işə götürənin məsuliyyətini müəyyən edən, muzzdlu əməklə bağlı və ya yaranan hüquqi xarakterli digər münasibətlərə əlaqədar, göstərilən kateqoriyadan olan şəxsləri, vergi ödəyiciləri dairəsinə daxil etməyi istisna edirdi.

Üzv-dövlətlər, hüquqi cəhətdən müstəqil, lakin iqtisadi, maliyyə və təşkilatçılıq baxımından sıx əlaqəli olan şəxsləri, vahid vergi ödəyicisi kimi qəbul etmək hüququna malik idilər.

“Vergi ödəyicisi” anlayışı, ümumi hüququn qüvvədə olan subyekti kimi ictimai hakimiyyət orqanlarını, bu kateqoriyaya daxil etməyi istisna edirdi. Və ya əksinə, əgər onların fəaliyyəti iqtisadi və ya sahibkarlıq xarakteri daşıyırsa, onlar ƏDV-nin ödəyicisi kimi qəbul edilirlər.

Direktiv, vergi tutmanın bazasını müəyyənləşdirərək, əlavə dəyərin təyin olunması siyahısına daxil edirdi:

1) malların göndərilməsini;

2) xidmətlərin göstərilməsini;

3) idxal üzrə müqavilələri. Direktivin mətnində, qeyd edilən bu anlayışlar şərh edilir, həmçinin vergi müqavilələrinin əsas xarakteristikası, xüsusilə də onların yerinə yetirilməsi məkanı dəqiq müəyyən edilirdi.

Direktiv, vergilərin tutulması və ödənilməsi qaydalarını da, təsbit etmişdir. Eyni zamanda, vergi borcunun yaranması anı və buna müvafiq olaraq vergi administrasiyası tərəfindən borcludan, verginin müəyyən edilən müddətdə ödənilməsini tələb etmək hüququna dair münasibətlərdə, tənzimlənmişdir. Direktivin müvafiq müddəalarına görə, malların çatdırılması və ya xidmətlərin göstərilməsi baş verəndisə, bu artıq müvafiq vergi ödənişi etmək vəzifəsini yaradırdı. Eyni zamanda, bu qaydaların əksinə olaraq, Direktiv, vergilərin əvvəlcədən ödənilməsi prosesini də, nəzərdə tuturdu. Beləliklə, Direktiv:

a) malların tədarük edilməsi və xidmətlərin göstərilməsindən sonra, müvafiq vergi ödənişlərinin müəyyən

edilmiş son müddətinə qədər icra edilməsi üzrə, vergi tutulması qaydalarını tənzimlənən münasibətləri;

b) və ya əksinə, malların çatdırılması və ya xidmətlərin göstərilməsinə qədər, ödənişlərin icra edilməsi və nəticədə, vergi ödənişlərinin əvvəlcədən tutulması qaydaları üzrə tənzimlənən münasibətləri təsbit etmişdir.

Bununla belə, üzv-dövlətlər, müəyyən müqavilələrə və ya müəyyən kateqoriyadan olan şəxslərə tətbiq edilən vergi tutulması üzrə fərqli qaydalarından istifadəyə dair, Direktivin göstərilən müddələrindən kənar çıxmaq səlahiyyətlərinə malik idilər. Belə ki, üzv-dövlətlər vergi mükəlləfiyyətinin yaranması müddətlərinin təyin edilməsi şərtləri daxilində, hesab-fakturanı və ya sənədi, müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdən gec olaraq göndərilməsi və ya ümumiyyətlə, göndərilməməsi və ya müddətin ötməsindən daha sonra göndərilməsinə görə, vergi ödənişlərinin müəyyən etmək səlahiyyətlərində, sərbəst idilər. İxrac olunun mallara tətbiq edilən vergi mükəlləfiyyəti isə, əmtələrin ölkəyə gətirilməsi anından başlayırdı. Direktiv, həmçinin, Avropa İttifaqı ərazisi daxilində ixrac əməliyyatlarında, qeyri-standart vəziyyətlərdə bağlanan müqavilələr üzrə müvafiq vergi tutma məbləğinin hesablanması qaydalarını təsbit etmişdir.

Direktivdə, vergi dərəcələrinin təyin olunması qaydaları da, müəyyən etmişdir. Əvvəlcə, Altıncı Direktiv üzv-dövlətlərə, ƏDV-nin tənzimlənməsinə dair baza vergi dərəcələrinin təyin etmək səlahiyyətləri vermiş, lakin, eyni zamanda, Avropa İttifaqı tərəfindən faiz növü kimi standart, vahid əlavələrin tutulması qaydalarını da, müəyyən etmişdir. 1992-ci il 19 oktyabrında qəbul edilmiş 77/92 CEE sayılı Direktiv, Avropa İttifaqı Şurasının müvafiq aktı ilə üzv-dövlətlər üçün 15 faiz həcmində normativ dərəcə müəyyən edilməsinə əsaslanaraq, 1 yanvar 1993-cü ildən, 31 dekabr 1996-cı illəri əhatə edən dövr üçün Altıncı Direktivin mətnində dəyişiklik etmişdir. Sonralar bu müddət iki dəfə: 2000-ci 31

dekabr (49/1999 sayılı Direktiv) və 31 dekabr 2005-ci il (4/2001 sayılı Direktiv) tarixlərində artırılmışdır. Avropa İttifaqı Şurasının 177/92 CEE sayılı Direktivi, bəzi kateqoriyadan olan mallara və xidmətlərə görə, Əlavə Dəyər Vergisinin azaldılmasının mümkünlüyünü təsbit etsə də, bu 5 faizdən az olmamaq şərti ilə müəyyən edilmişdir. ƏDV-nin azaldılması: qaz və elektrik enerjisinin verilməsi; tibbi dərmanlar və tibbi ləvazimatların göndərilməsi; yazıçılara, bəstəkarlara və s. xidmətlər göstərilməsi; idman yarışları ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsi; sosial siyasət sahəsində, sosial proqramların həyata keçirilməsi üzrə xidmətlərə (bu sahə üzrə ƏDV azaldılmasını nəzərdə tutan xidmətlərin siyahısı, şərti "H" adı olan Əlavələrdə verilmişdir) görə nəzərdə tutulurdu. Komissiyaın təklifi ilə bu malların və xidmətlərin siyahısı hər iki ildən bir Şurada yenidən baxmaq nəzərdə tutulurdu.

Direktiv vergi güzəştlərini də, təsbit etmişdir. Bu Direktivin ilkin və sonrakı mətnlərini müqayisə edilsə, onda vergi güzəştləri ilə bağlı məsələlərdə üzv-dövlətlərin səlahiyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, əksinə, inteqrasiya hüququ predmetinin tənzimlənməsində səlahiyyətlərin genişləndirilməsini görmək olar. Halbuki, milli vergi hüququ çərçivəsində, üzv-dövlətlərin yurisdiksiyası həmişə üstün, prioritet əhəmiyyət kəsb etmişdir. Milli və inteqrasiya hüquq normalarının belə nisbətini şərtləndirirdi: birincisi, güzəştin funksional təyinatına görə, yəni vergi elementi kimi, həm malların istehsalçıları, həm istehlak edənləri və həm də, xidmət göstərənlərə dair, ümumi qaydalardan istisna olaraq, nümayəndəli hakimiyyət orqanlarına iqtisadi cəhətdən məqsədmüvafiq hesab edilən vergi güzəştlərini təqdim etmək; ikincisi, Avropa İttifaqının mərkəzləşmə (mərkəzcəmləmə) tendensiyasının inkişafının güclənməsi və öz növbəsində obyektiv olaraq inteqrasiya institutlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi (İttifaqın maraqları) səbəbindən, Direktiv, malların təyinat yerinə

çatdırılmasında əsas prinsip kimi, malların müqavilə əsasında Avropa İttifaqı ərazisinə və ya onun sərhədlərindən kənara göndərilməsinə görə, vergi güzəştinin təyin edilməsi. Buna müvafiq olaraq, Direktivdə nəzərdə tutulurdu:

1) ƏDV-dən əvəz ödənilmədən azad etmək (hesabdan çıxarmamaq hüququnda). Bu qaydalar Avropa İttifaqı əraziləri daxilində bağlanan müqavilələrə münasibətdə qüvvədə olurdu.

2) ƏDV-dən əvəzi ödənilməklə azad etmək. Bu qaydalar import, eksport və malların beynəlxalq daşınmalar üzrə bağlanan müqavilələrə münasibətdə də, qüvvədə olurdu.

Avropa İttifaqı əraziləri daxilində vergi sərhədlərinin ləğv edilməsi, öz növbəsində üzv-dövlətlərin sərhəd nəzarət mexanizmlərini, Birlük daxili ticarət üzrə müvafiq vergi nəzarəti sistemi ilə əvəz etmək zərurətini yaratmışdır. Altıncı Direktivin müddəalarının dəyişdirilməsi və əlavələr edilməsini nəzərdə tutan Şuranın 680/91 EEC sayılı Direktivi, vergi tutulan şəxslərin əsas vəzifələrini möhkəmləndirməklə yanaşı, ƏDV-nin ödənilməsi mexanizmlərinə inzibati nəzarət edilməsini də müəyyən edirdi. Bu vəzifələrə daxil idi:

1) ƏDV üzrə ödəniş edanın qeydiyyatına alınması;

2) üzv-dövlət tərəfindən müəyyən edilən müvafiq qaydalara görə nömrələrin fərdi qeydiyyatı;

3) Direktivin tələblərinə müvafiq olaraq hesabın aparılması, reyestr tutulması və hesab-fakturanın tərtib edilməsi;

4) müəyyən edilmiş vergi dövrü üzrə, təyin olunan müddətdə deklarasiya (bəyannamə) təqdim edilməsi;

5) Direktivin müəyyən etdiyi tələblərə müvafiq olaraq təyin olunmuş müddətdə, cari və yekun hesabın verilməsi.

ƏDV-nin ümumi müddəaları ilə yanaşı, Altıncı Direktiv, vergi tutmalara dair 4 xüsusi sxemdə nəzərdə tuturdu:

a) fermerlər üçün;

b) kiçik müəssisələr üçün;

c) səyahət büroları üçün;

d) saxlanılan (və ya təkrar istifadə olunana mallar) mallar üçün vergi tutmalar.

Altıncı Direktivin məzmunu, onu vergi qanunu ilə müqayisə etməyə imkan verir. Dövlət qanunu, dəyərə görə əlavə vergi təyin etdiyi kimi, Altıncı Direktivin məzmununda, bütün vergi hüququ elementləri təsbit edilmiş və müvafiq prosedura uyğun olaraq milli hüquqda implementasiya edilmişdir. Mahiyyət etibarilə, Altıncı Direktiv, üzv-dövlətlərin ƏDV qanuna dair əlavə və dəyişikliklər haqqında kvaziqanundur.

Direktivin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, üzv-dövlətlər, ƏDV dair qanuna dəyişiklikləri, sosial-iqtisadi və inzibati-hüquqi zərurət yarandığı halda, perspektiv dövr üçün normalar qəbul edə və milli qanunvericiliyə implementasiya edə və zərurət yarandıqda, dövlətlər obyektiv şəraitdə bu normalardan istifadə edə bilərdilər. Ona görə də, Altıncı Direktiv, birbaşa tətbiq edilən normalarla yanaşı, vergi hüququnun inteqrasiya normalarını, üzv-dövlətlərin hazır olmaları şərtindən asılı edir. Göstərilən qaydaların tətbiqinə qədər isə, üzv-dövlətlər ƏDV-nin milli qanunvericilik əsasında həyata keçirirdi. Məhz inteqrasiya normaları, Avropa dövlətlərində ƏDV-nin tutulması və hesablanma mexanizmlərində həlledici rola malik idi.

Avropa vergi hüququnun subsidiarlıq funksiyası. Vergi hüququnda subsidiarlıq prinsipinin tətbiqi, təsis müqavilələrində təsbit edilməyən vergi növləri üzrə, üzv-dövlətlərə kömək etmək məqsədi ilə, Avropa İttifaqı institutlarının fəaliyyətlərinin genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Avropa İqtisadi Birliyinin təsis haqqında 1957-ci il müqaviləsinin "Vergi qaydaları haqqında" 2-ci fəslində, Birlik daxilində ixrac və idxal mallar üzrə müxtəlif vergi rejimlərinin müəyyən edilməsini qadağan etmiş, həmçinin dövrüydən vergi tutma, aksiz rüsumları və digər dolaylı vergi tutma normalarının harmoniyalaşdırılması prosesinin qəbul edilməsi

qaydalarını müəyyən etmişdir. Müqaviləyə müvafiq olaraq, belə qərarlar, Şura tərəfindən yekdilliklə və "daxili bazarın yaradılması və fəaliyyəti" zərurəti səbəbindən qəbul edilirdi. Beləliklə, müqavilə Birliyin səlahiyyətlərinə, yalnız dolaylı vergiləri aid edirdi. Birbaşa vergilər, müqavilənin harmoniyalaşdırma obyektinə daxil edilməyərək, milli qanunvericiliklə tənzimlənirdi. Bu onunla izah edilirdi ki, dövlətlər öz suverenliklərində Birliyə güzəşt edirlər. Çünki, bu məsələlərdə ümumi mənafeələr naminə yaşama müəyyən edilməyə, inteqrasiya məqsədlərinə çatmaq mümkün olmaya bilərdi. Dolaylı vergilərin, vahid formada tənzimlənməsi, öz növbəsində malların və xidmətlər sərbəst hərəkətini təmin edir, gömrük baryerlərinin (sədlərinin) ləğv edilməsinə və Gömrük İttifaqının formalaşmasına şərait yaradır.

Avropa Birliyinin iqtisadi inteqrasiya proseslərinin erkən mərhələlərində, vahid bazar fəaliyyəti çərçivəsində, birbaşa vergilərin təsiri, dolaylı vergilərə nisbətən az olmuşdur. Ona görə də, Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqaviləni imzalayan dövlətlər, birbaşa vergilər sferasında, inteqrasiya siyasətinin genişləndirilməsinə zəruri diqqət vermişdilər.

Müqavilənin 94-cü maddəsi, birbaşa vergilərin milli qanunvericiliklə harmoniyalaşdırılmasına dair ümumi qaydalar müəyyən etmişdir. Avropa Birliyi Şurası, Komissiyanın təklifi ilə, Avropa Parlamenti və Sosial və İqtisadi Komitə ilə məsləhətləşmədən sonra ümumi bazarın yaradılması və fəaliyyətinə bilavasitə təsir edərək üzv-dövlətlərin qanunlarının, rəqləmətlərinin, o cümlədən administrativ (idarəçilik) əsasların yaxınlaşdırılması (uyğunlaşdırılması) haqqında yekdil Direktiv qəbul etmişdir.

AİB-in müqaviləsinin 94-cü maddəsi, birbaşa vergilərin subsidiarlığının təmin edilməsində, əsas hüquqi baza rolunu oynayır. Hal-hazırda 94-cü maddəyə əsaslanaraq, birbaşa vergilər sahəsində üzv-dövlətlərin qanunvericilik aktlarının

yaxınlaşdırılması (uyğunlaşdırılması) istiqamətində, dörd Direktiv qəbul edilmişdir.

Şuranın 435/90 sayılı Direktivi, Avropa Birliyinin üzvü olan ayrı-ayrı dövlətlərdə əsas və törəmə şirkətlərin vergi tutmaları məsələsinin tənzimlənməsini təsbit etmişdir. Direktiv, vergilərin obyekt və subyektlərini, ödənişləri, onun qaydaları və üsullarını müəyyən etmişdir.

Vergi tutma obyektinə daxil idi:

1) bir üzv-dövlətdə olan baş şirkətin, digər üzv-dövlətlərin ərazisində olan törəmə şirkətlərdən əldə edilən gəlirləri;

2) üzv-dövlətlərin ərazisində yerləşən törəmə şirkətdən, həmin dövlətin əldə etdiyi gəlirləri, əgər baş şirkət Avropa İttifaqının üzvü olan digər dövlətə yerləşirsə.

Direktivlə müəyyən edilən və bir sıra kriteriyalara cavab verən şirkətlər, müvafiq üzv-dövlətin vergi tutma subyektii idi:

1) şirkət, Direktivə Əlavələrdə sadalanan hər hansı bir təşkilati-hüquqi formaya malik olmalı idi. Əsasən isə, səhmdar cəmiyyətlər və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər qismində olan şirkətlər, bu qrupa daxil idilər. Hüquqi şəxslərin digər birlikləri, Direktivin təsir dairəsinə daxil edilmirdi. Belə ki, bir çox Avropa dövlətlərində, o cümlədən Belçika, Niderland, Lyuksemburq, Fransa, Almaniya, İspaniya və İrlandiyada, geniş inkişaf etmiş kooperativin cəmiyyətlər, Direktivin təsir dairəsinə daxil edilməmişdilər. Lakin, bu məhdudiyət, Avropa İttifaqının 123/2003 sayılı Direktivi ilə aradan qaldırılmışdır.

2) şirkət üzv-dövlətdə, vergi tutma məqsədlərini həyata keçirən rezident statusunda nümayəndəliyə malik olmalı idi. Lakin üçüncü dövlətlərlə iqiqat vergi tutmaları aradan qaldırmaq məqsədilə və beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, üçüncü dövlətlərdə rezident təyin edilmirdi. Şirkət rezidentinin vergi tutmaları sahəsində statusu, milli qanunvericiliklə müəyyən edilirdi. Lakin, konkret dövlətlərdən asılı olaraq, vergi tutmaların təyin olunmasının müxtəlif kriteriyaları tətbiq

edilirdi. Onun fərqli əlaməti isə, hüquqi şəxsin qeydiyyatı yeri və şirkətin faktiki idarəçilik (ofisi) yeri la bilərdi.

3) şirkət, Direktivdə sadalanan vergi tutma subyektlərindən biri olmalı idi. Yəni üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyinin tələblərinə müvafiq olaraq, korporasiya vergi subyektii olan şirkətlər nəzərdə tutulurdu. Direktivdə baş (ana) və törəmə (bala) şirkətlər anlayışlarına da aydınlıq gətirilmişdir. Digər üzv-dövlətdə minimum kapitalın 25 faizinə sahib olan şirkətə “ana” şirkət statusu verildirdi. Lakin, bu status bir şərtlə müəyyən edilirdi ki, hər iki hüquqi şəxs, Direktivdə tələb olunan kriteriyalara cavab versinlər. Avropa İttifaqı Şurasının 123/ 2003 sayılı Direktivi, “ana” şirkətin, “bala” şirkətin pay bölgüsündə iştirakını 20 faizədək aşağı salmışdır. Bu proses sonralar da, davam etdirilmiş, 2007-ci il 01 yanvarından 15 faiz, 2009-cu il 01 yanvarından isə, 10 faiz endirim edilmişdir. Beləliklə, Direktivlə tənzimlənen subyektlərin dairəsi daha da genişlənməmişdir.

II. “Neqativ inteqrasiya” metodu

Vergi hüququnda “neqativ inteqrasiya” metodu, əsasən Birlik sərhədləri xaricində rezidenti olmayan və gəlirlərdən, vergi tutma sahəsində diskriminasiyaya məruz qalmamasının qadağan edilməsinə dair, Avropa Məhkəməsinin çıxardığı qərarlardan ibarətdir. Məlumdur ki, Avropa İttifaqında formalaşan bəzi fəaliyyət sahələrində, hüquqi qadağanlar qüvvələrdə olurdu. Lakin, effektiv və mükəmməl işlənilən hazırlanmış aktların fəaliyyət göstərdiyi inteqrasiya sahələrində, bu mexanizm daha az tətbiq edilirdi. Xüsusilə də, Avropa İttifaqı çərçivəsində, milli hüquqla mükəmməl harmoniyalaşdırılmış vergi qanunvericiliklərinə münasibətdə, ümumi qadağanedicilə normalar tətbiq etmək tələb olunmurdu. Uğurla inkişaf edən sahələrə isə, vergi qadağanları aid

edilmirdi. Vergi sferasında bir çox üstün sahələr, hələ də milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Lakin ayrı-ayrı üzv-dövlətlərdə, integrasiya çərçivəsində ümumi bazar üçün vahid hüquqi şəraitin yaradılması, neqativ integrasiyanın yaranmasını istisna edirdi. Avropa Məhkəməsi, Birlik Müqavilələrin müddələrinin tətbiq edilməsi və təfsir olunması prosesi çərçivəsində, tarifli və tarifsiz baryerlərin aradan qaldırılması və vətəndaşlıq əlamətlərinə görə diskriminasiyanı qadağan edilməsinə dair presedentlər müəyyən etmişdir. Məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən bu qadağanlar, **Avropa İttifaqının vergi siyasəti məqsədlərinin realizasiyasına, xüsusilə də malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkətinin təmin olunmasına yönəlmişdir.**

Malların, xidmətlərin, şəxslərin və kapitalın sərbəst hərəkətinə tarif və tarifsiz baryerlər (maneələr) yaradılmasının qadağan edilməsi, Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin müvafiq müddələrində **imperativ norma** kimi təsbit edilmişdir. Bu prinsiplərdən istənilən istisna, Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən əsaslandırılmalı və şərh edilməli idi. Belə yanaşmaya klassik nümunə kimi, Məhkəmənin 120/79 sayılı Cassis de Dijon işi üzrə çıxardığı qərarı göstərmək olar. Belə ki, Fransadan Almaniyaya Federativ Respublikasına ixrac olunan "Cassis de Dijon" alkoqollu içkinin tərkibində 25 faizdən az spirtin olması səbəbindən, bu presedent Məhkəmə araşdırılması predmeti olmuşdur. AFR-in qanunlarına görə, alkoqollu içkilərin tərkibində spirtin minimal həcmi 25 faizdən aşağı olmamalı idi. Hüquqi prosessual qaydalar çərçivəsində işi araşdıran Avropa İttifaqı Məhkəməsi, bir sıra prinsiplial müddəalar formalaşdıraraq müəyyən etmişdir:

1) Avropa İttifaqı aktlarında malların istehsalı və satış qaydalarının tənzimlənməsinə dair ümumi normaların olmaması və bütün bu məsələlərin üzv-dövlətlərin əraziləri daxilində milli qanunvericiliklərlə tənzimlənməsi;

2) azad ticarət qaydaları prinsiplərinin, Avropa İttifaqı sərhədləri daxilində "istənilən milli qanunvericilik tədbirləri çərçivəsində, bilavasitə və ya dolaylı üsullarla faktiki və potensial qarşısının alınması", azad ticarət qaydalarının birbaşa pozulması kimi qəbul edilməsi. Bu işə o deməkdir ki, qanunvericiliyin tələblərinə uyğun istehsal olunan və satışı çıxarılan istənilən mallar (dövlət ekspertləri tərəfindən müvafiq standart tələblərə cavab verən mallar), satışa çıxarılan dövlətin ərazisində hər hansı məhdudiyət qoyulmadan daxil olmalı idi;

3) Məhkəmə presedenti, Birlik daxilində malların sərbəst hərəkətinin, yalnız bir sıra məqsədlər üçün məhdudlaşdırılmasını etiraf edirdi: effektiv vergi nəzarəti nəticəsi olaraq, cəmiyyətin salamatlığının qorunması məqsədi ilə; kommersiya müqavilələrində ədalətin təmin edilməsi məqsədi ilə; və istehlakçıların hüquqlarının qorunması məqsədi ilə. Məhz, Avropa Məhkəməsi yaranmış vəziyyətdə, göstərilən səbəblərdən qadağanlar (justifications) tətbiq etməklə, Avropa İttifaqı müqavilələrinin müvafiq nommalarının məhdudlaşdırılmasına bəraət verirdi. Bu məhdudiyətlər "rule of reason" (sağlam təfəkkürlü qaydalar) adını almaqla, üzv-dövlətlər arasında yaranan mübahisələrin həll edilməsinə və integrasiya normalarının daha çevik icra edilməsinə yönəlmişdir.

Vətəndaşlıq əlamətinə görə diskriminasiyanın qadağan edilməsi, Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən baxılan bir sıra işlərin predmeti olmuşdur. Bu prinsipin təmin edilməsi, həm insan hüquqları, həm də, Avropa İttifaqı vergi hüququnun inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Məhz, muzdlu işləyən fiziki şəxslərdən vergi tutulması, azad peşə sahiblərinin fəaliyyəti, həmçinin üzv-dövlətlərin hüquq şəxslərinin hüquqlarının qorunması məsələləri, vətəndaşlıq əlamətlərinə görə diskriminasiyanın qadağan edilməsinin predmetinə aid edilirdi.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinə, Belçikanın Kassasiya Məhkəməsi tərəfindən göndərilən C-204/90 sayılı, Bachmann

İşi üzrə mühakimə hüququ qaydasında baxılan iddia da, məqsəd Avropa Birliyinin 48-ci, 59-cu, 67-ci və 106-cı maddələrinin (yeni Müqavilədə 39, 49 və 107-ci maddələri) təfsir edilməsi olmuşdur. Almaniya vətəndaşı olan iddiaçı, müzdlə işləmək üçün Belçikaya gəlmiş və ona verilmiş vergi güzəştlərinin, Belçika vergi orqanları tərəfindən tanınmasına dair bəraət iddiası ilə çıxış etmişdir. Belə ki, iddiaçı lazım olan məbləğdə haqq ödəməklə Almaniya sığorta şirkətlərinin, sığorta kartını almışdır. Lakin, Belçika vergi orqanları, vergi güzəşti etməkdən imtina edərək, sığorta ödənişi haqqının xarici ölkə şirkətinə ödənilməsi üçün, onun vergi güzəştlərini təmin etməmişdir. Beləliklə, aidiyyəti üzrə işə baxan Məhkəmə, milli vergi qanunvericilikdə vətəndaşlıq əlamətinə görə, dolayı diskriminasiyanın mövcud olduğunu müəyyən etmişdir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi, Birlik haqqında Müqavilənin 169-cu maddəsinin (yeni 226-cı maddə) təfsir olunmasına dair, 270/83 sayılı Avoir fiscal işi üzrə Avropa Komissiyasının müraciətinə baxmışdır. Mübahisənin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bəzi Avropa sığorta şirkətləri, Fransadakı öz filialları vasitəsi ilə, qiymətli kağızlar şəkilində yerli firmaları maliyyə investisiyaları ilə təmin etmişdir. Buna görə də, Avropa sığorta şirkətləri, fransalı aksiya sahibləri kimi, dividend olaraq ödənilmiş maliyyə kreditlərinə görə, onlara vergi güzəştlərinin edilməsini tələb edirdilər. Lakin Fransa milli vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, belə güzəştlər, yalnız Fransa rezidenti olan şirkətlərə şamil edilirdi. Eyni zamanda, Fransa qanunvericiliyi bəzi xarici aksiya sahiblərinə ikitərəfli müqavilələr çərçivəsində, ikiqat vergi tutmalardan qaçmaq məqsədilə də, güzəştlər edilməsi istisnalıq təşkil edirdi. İşə mahiyyəti üzrə baxan Məhkəmə, Fransanın arqumentlərini inandırıcı hesab etməmişdir. Belə ki, Məhkəmənin rəyinə görə, rezidentləri olan və rezidentləri olmayan şirkətlər (xarici sığorta şirkətlərinin filialları), Fransa ərazisində korporasiya vergilərinin ödəyiciləridirlər, yəni Fransa qanunvericiliyinə görə, gəlir vergisi ödəyiciləri subyektlərinə bərabər tutulan,

statusa malikdirlər. Beləliklə, rezidentləri olmayanlara vergi güzəştlərinin şamil etməkdən imtina edilməsi, vətəndaşlıq əlamətlərinə görə diskriminasiya kimi qəbul edilir. Eyni zamanda məhkəmə, "pozitiv inteqrasiya"nın olmamasına, arqument kimi istinad edən Fransanın nəzərinə çatdırmışdır ki, məhz, təsis müqavilələrində bu məsələyə dair ümumi prinsiplər təsbit etmişdir. Bu prinsiplərə müvafiq olaraq, rezidentləri olan və rezidentləri olmayan müxtəlif vergi rejimlərini müəyyən edən Fransa qanunvericiliyi, məhz rezidenti olmayanları, vətəndaşlıq əlamətlərinə görə diskriminasiyaya məruz qoyur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə, Avropa İttifaqının üzv olan dövlətləri tərəfindən rezidentləri olan və rezidentləri olmayan müxtəlif vergi rejimləri məsələlərinə dair, mütəmadi müraciətlər edilmişdir. Lakin bütün yanaşmalarda, Məhkəmənin mövqeyi dəyişməz qalmış və diskriminasiya əlamətləri qəti rədd edilmişdir. Öz növbəsində Avropa İttifaqı Məhkəməsi, üzv-dövlətlərdə pozitiv hüquqi aktlar tərtib edənlərə (qanunvericilərə), möhkəm hüquqi bazanı formalaşdırmaq, norma yaratma proseslərinə təsir etmək və hüquq tətbiq etmə praktikasını təkmilləşdirməyi tövsiyə etmişdir.

Beləliklə, Avropa İttifaqı çərçivəsində daxili bazarın fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün aparılan vergi siyasətinə yekun vuraraq qeyd etmək olar ki, əvvəla, ümumi Avropa inteqrasiya prosesləri kontekstində vergi siyasəti ikinci dərəcəli istiqamət olaraq qalır. Belə ki, vergilərin böyük hissəsi işə, əvvəlki kimi, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin tənzimlənməsi obyektinə daxil edilir. İkincisi, gələcək Avropa Konstitusiyasında vergi münasibətləri sahəsində nəzərdə tutulan və üzv-dövlətlərin vergi suverenliklərinin bir hissəsinin könüllü olaraq İttifaqa güzəşt etmələrinə baxmayaraq, üzv-dövlətlər yenə də, maksimal olaraq vergi proseslərinə dair qərarlara təsir etməyə çalışmaları, aktual məsələ olaraq qalır.

XVIII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ BANK HÜQUQU

1. Bank fəaliyyətində inteqrasiyanın tənzimlənməsinin ümumi xarakteristikası.

2. Avropa İttifaqı bank hüququnun əsas mənbələri.

3. "Əsas azadlıqlar" çərçivəsində bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi.

1. Bank fəaliyyətində inteqrasiyanın tənzimlənməsinin ümumi xarakteristikası. Avropa Birliyinin bank hüququnun təşəkkül tapması prosesi, təsis müqavilələrinin qəbul edilməsindən sonra başlamışdır. Avropa İttifaqının bank hüququ, Birliyin vahid daxili bazarı çərçivəsində, bank xidmətlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarının yaranması, fəaliyyəti və xitam edilməsi qaydalarının tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən normaların məcmusundan ibarətdir. Bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsinin əsas məqsədi, Avropa Mərkəzi Bankının və üzv-dövlətlərin bank sistemlərinin, ümumi sabitliyinin təmin edilməsi, bank xidmətlərinin sərbəst təqdim etmələrinə şərait yaradılması və Avropa İttifaqında effektiv bank nəzarətinin yaradılmasını təmin etmək idi.

Bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsi vəzifələri, Avropa İttifaqının pul-kredit siyasətindəki səlahiyyətlərinin həddindən, Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyanın səviyyəsindən, Avropa İttifaqının beynəlxalq öhdəliklərinin xarakterindən, həmçinin beynəlxalq maliyyə sferasının ümumi vəziyyətindən asılı idi. Nəzərdə tutulan vəzifələrin həll edilməsi, həmçinin Avropa İttifaqı bank hüququnun təşəkkül tapması və inkişafında bir neçə mərhələni fərqləndirmək olar:

1) 1960-1972-ci illərdə, bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsi konsepsiyasının formalaşması. Bu mərhələdə həlledici əhəmiyyət kəsb edən kapitalın sərbəst hərəkətinin

liberallaşdırılması haqqında Avropa İttifaqının 1960-cı il 11 may tarixli Birinci Direktivi olmuşdur. Nəticədə, Birlik haqqında müqavilənin 67-ci maddəsinin realizasiya edilməsi haqqında 1963-cü ildə Avropa İqtisadi Birliyi Şurasının 21/63 sayılı Direktivi qəbul edilmişdir. Növbəti illərdə Avropa İttifaqı Komissiyası, kredit təşkilatlarının fəaliyyəti və lisenziyalaşdırılmasının hüquqi və administrativ əsaslarının koordinasiya edilməsi qaydaları haqqında layihəni işləyib hazırlamışdır. Lakin, nəzərdə tutulan Direktiv, Avropa İttifaqının üzv-dövlətləri tərəfindən dəstək almasa da, öz növbəsində, milli tənzimlənmənin yaxınlaşdırılmasının sonrakı perspektivinin konturlarını müəyyən etmişdir.

2) 1973-1984-cü illərdə bank xidmətlərində milli bazarın liberallaşdırılması. Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin, kredit təşkilatlı rezident dövlətlərdə, kredit təşkilatı və digər maliyyə xarakterli institutlarının təsis edilməsi və sərbəst xidmət göstərməsi fəaliyyətinə dair məhdudiyətlərinin ləğv edilməsi və proteksionist (tərəf tutmaq) tədbirlərinin aradan qaldırılmasında (o cümlədən, əlavə lisenziyalaşdırmada, milli iqtisadi normativlərin pozulması və digər formallıqlara münasibətdə), Avropa İqtisadi Birliyinin Şurasının 183/73 sayılı Direktivi xüsusi rolu olmuşdur.

Şurasının 780/77 sayılı Direktivi, kredit təşkilatının yaradılması və fəaliyyətlərinin hüquqi və administrativ koordinasiya edilməsi qaydalarına dair müddəalarında, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin, başqa dövlətlərdə kredit filiallarının açılması və lisenziyalaşdırılması, həmçinin bank nəzarətinin vahid prinsiplərini müəyyən edirdi.

Avropa İttifaqı Şurasının 350/83 sayılı Direktivi, kredit təşkilatlarına dair konsolidasiya olunmuş nəzarəti nəzərdə tutan, "mənsub olduğu ölkə" prinsipinin hazırlanmışdır.

3) 1985-1992-ci illərdə Avropa İttifaqında bank xidmətləri bazarının hüquqi əsasları yaradılmışdır. Avropa İttifaqı, bu mərhələdəki hüquqi siyasətinə, 1985-ci ildə tərtib edilmiş

“Vahid daxili bazarın yaradılması haqqında” qaydaları nəzərdə tutan, Ağ Kitab kontekstində baxmaq lazım idi. Bu siyasətin inkişafına dair Avropa İttifaqının qəbul etdiyi hüquqi aktlarda, birincisi, kapitalın sərbəst hərəkətinin liberallaşdırılması istiqamətlərinin başa çatdırılması, (Şuranın 361/88 sayılı Direktivi), ikincisi isə, bank fəaliyyətinin əsas aspektlərinin harmoniyalaşdırılması aspektlərini təmin etmək təsbit edilmişdir. Bunlara aid edilirdi:

a) maliyyə hesabatlığın təqdim edilməsi (Şuranın, illik balans və konsolidasiya edilmiş balans haqqında 635/86 sayılı Direktivi); kredit və digər maliyyə təşkilatlarının mənsub olduğu üzv-dövlətlərdə deyil, başqa dövlətin ərazisində yaradılmış filiallarının illik hesabatlarının dərc edilməsi (Şuranın 117/89 sayılı Direktivi);

b) kredit təşkilatlarının lisenziyalaşdırılması və bank nəzarətinin aparılması qaydaları (kredit təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyətinin koordinasiya edilməsinin hüquqi və administrativ əsaslarına dair Şuranın 646/89 sayılı Direktivi və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin konsolidasiya nəzarətinin həyata keçirilməsinə dair Şuranın 30/92 sayılı Direktivi);

c) iqtisadi sahədə imperativ (məcburi) normativlər (kredit təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərinin həcmi haqqında Şuranın 299/89 sayılı Direktivi; kredit təşkilatlarının kapital koeffisientinin çatışmazlığı haqqında Şuranın 647/89 sayılı Direktivi və kredit təşkilatları tərəfindən təqdim edilmiş iri məbləqli kreditlərə nəzarət edilməsi haqqında Şuranın 121/92 sayılı Direktivi);

d) bank müqavilələrinin əsas şərtləri (üzv-dövlətlərdə kredit tələbatlarının uzlaşdırılmasının hüquqi və administrativ əsasları haqqında Şuranın 102/87 sayılı Direktivi);

e) maliyyə sahəsində cinayətkarlıqla mübarizə (maliyyə sistemindən, pul vəsaitlərinin yuyulması məqsədi ilə istifadə edilməsinə dair Şuranın 308/91 sayılı Direktivi).

Avropa İqtisadi Birliyi Şurasının qəbul etdiyi və yuxarıda göstərilən Direktivlərdən başqa, Avropa İttifaqı Komissiyası, bank inteqrasiya tənzimlənməsi münasibətlərində bir sıra əlavə Tövsiyələr də vermişdir. Nəticədə, Direktivlərlə yanaşı, Avropa İqtisadi Birliyi Şurasının bir neçə Tövsiyəsi də müəyyən edilmişdir. Belə ki, kredit təşkilatları tərəfindən verilən böyük həcmli kreditlərə nəzarət edilməsi və yoxlanılması dair 62/87 sayılı Tövsiyə; əmanətlərə təminat sisteminin yaradılmasına dair 63/87 sayılı Tövsiyə və transsərhəd keçid məntəqələrində maliyyə əməliyyatlarında şəffaflığın (transparentnost) təmin edilməsinə şərait yaradılması haqqında, 109/90 sayılı Tövsiyəsini qeyd etmək olar.

4) 1993-cü ildən, hal-hazırda qədər maliyyə sahəsində inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi, Avropa İttifaqı vahid daxili bazarının ayrılmaz elementi olan Avropa bank xidmətləri bazarı, de-yure 01 yanvar 1993-cü ildə yaradılmışdır. 1992-ci il Maastrix müqaviləsi kapitalın və ödənişlərin məhdudlaşdırılmasını bilavasitə qadağan edərək, vahid valyutanın (avro) tətbiqi ilə İqtisadi və Valyuta İttifaqının yaradılmasını möhkəmləndirirdi. Bununla belə, göstərilən tədbirlər, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərdəki maliyyə bazarlarının faktiki praxəndəliyini aradan qaldırmadı.

XX əsrin sonlarında qəbul edilmiş bir neçə hüquqi aktlarda başlıca məqsəd, Avropa İttifaqı Komissiyasının Tövsiyələrini (o cümlədən təminatlı əmanətlər sistemində dair Aİ-nin 5/97 sayılı Direktivi) əvəz etmək idi. Eyni zamanda, kliring (dövlətlərarası banklar vasitəsi ilə nağd pulsuz hesablaşma aparmaq) sistemi çərçivəsində öhdəliklərin icra edilməsinin (başqa ölkələrin valyutalarına dəyişdirilə bilməyən hesablarının və ödəniş sistemlərinin və qiymətli kağızlarla nəzərdə tutulan hesablaşmalar sistemi üzrə əməliyyatlara dair Aİ-nin 26/98 sayılı Direktivi) vahid qaydalarının müəyyən edilməsi də, nəzərdə tutulurdu.

Maliyyə bank sistemində dönüş nöqtəsi, Avropa İttifaqı Şurasının maliyyə bazarında vəziyyətin yaxşılaşdırılması tədbirlərinə dair qərarı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, Avropa Komissiyasının 11 may 1999-cu ildə qəbul etdiyi "Maliyyə xidmətləri: vahid maliyyə bazasının həyata keçirilməsinə" dair təqdim etdiyi fəaliyyət proqramının böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. 2005-ci ilin sonlarına qədər yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan proqramda, bank sahəsi üzrə nəzərdə tutulurdu: iqtisadi fəaliyyətdə beynəlxalq standartların qəbul edilməsi; yeni maliyyə xidməti növlərinin müəyyən edilməsi; bank əməliyyatlarında, əməliyyat risklərinin azaldılması; transsərhəd hesablaşmalarında əlverişli rejimin yaradılması; transsərhəd investisiyaların və kapitalın cəlb edilməsi imkanlarının gücləndirilməsi; istehlakçıların qanuni maraqları və hüquqlarının gücləndirilməsi; transsərhəd bank nəzarətinin effektivliyinin artırılması.

Avropa Komissiyası, Avropanın bank sektorunu möhkəmlətmək üçün yeni mexanizm layihəsinin təqdim etmək niyyətindədir. Əgər Komissiyanın təklifləri bəyənilərsə, banklar bu və ya digər maliyyə təşkilatının müflisləşmə nəticəsində düşdüyü zərərin ödənilməsi, zəmanətlər və ya təcili kreditlər verilməsi məqsədilə yeni vergi tuta bilirlər. Avropa İttifaqı bank sisteminin iştirakçısı olan hər bir ölkə üçün yığımın həcminin həmin ölkədə bank sistemi depozitlərinin ümumi həcminin bir faizi qədər olacağı ehtimal edilir. Bu, bütün valyuta ittifaqı üçün təqribən 70 milyard avro deməkdir. Bank tənzimləyiciləri itkiləri bu və ya digər problemlə bankın borc öhdəliklərinin sahiblərinə həvalə etmək hüququ qazanacaqlar. Əgər bu tədbirləri üzv ölkələr və Avropa parlamentləri tərəfindən bəyənilərsə, onların 2014-cü ildən qüvvəyə minəcəyi gözlənilir. Əvvəlcə Avropa Mərkəzi Bankı və Avropa Komissiyası, onların ardınca AFR Avropa bank sisteminin ən iri nümayəndələrinə mərkəzləşdirilmiş nəzarət olunmasını təklif edirlər

2. Avropa İttifaqı bank hüququnun əsas mənbələri. Avropa İttifaqı bank hüququnun mənbələri iyerarxiyasında, təsis müqavilələri ilk yeri tutur. Təsis müqavilələrinin ayrı-ayrı bölmələrində, bank fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə dair müddəalar təsbit edilmişdir. Birlik haqqında müqavilənin 43-48-ci maddələrində azad bank müəssisələrinin təsis edilməsi çərçivəsində bank fəaliyyətinin rəqlamentləşdirilməsi; 49-55-ci maddələrində sərbəst xidmətlər göstərilməsi. Kapitalın və ödənişlərin maneəsiz hərəkətinə dair təsbit edilmiş 56-60-cı maddələrində isə, bu istiqamətdə bank fəaliyyətində müvafiq normalar möhkəmləndirilirdi. Bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsində qeyd edilən müddəalardan başqa, Birlik haqqında müqavilənin digər bölmələrində də, hüquqi tənzimlənməyə dair normalara rast gəlinir. Belə ki, 95-ci maddədə qanunvericilikdə hüquqi yaxınlaşmanın (uzlaşmanın) əsasları, 31-ci və 34-cü maddələrində isə, bank nəzarətinə dair normalar müəyyən edilmişdir.

Avropa İttifaqı institutları tərəfindən hüquq sahələri üzrə verdikləri normativ aktlar, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlara aid edilir: maliyyə fəaliyyətinin digər növlərinə dair Avropa İttifaqının hüquq sahələri üzrə aktlar; Avropa İttifaqının maliyyə sferasında tətbiq edilən kompleks hüquqi aktlar; Avropa İttifaqının "əsas azadlıqlar" çərçivəsində tətbiq edilən kompleks aktlar; Avropa İttifaqının vahid daxili bazar üçün kompleks tətbiq edilən aktlar; və Avropa İttifaqının digər hüquqi aktları.

Avropa İttifaqı bank hüququnun mənbələrində, məhkəmə orqanlarının presedentləri də, həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Məhz Avropa İttifaqı məhkəmə qərarları "əsas azadlıqlar" çərçivəsində və onların təfsir olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq müqavilələr, ilk növbədə isə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində bağlanmış çoxtərəfli sazişlər,

hüquq mənbəyi kimi, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm yer tutur. Xüsusilə də Ticarət xidmətlərinə dair Bəz Saziş və Xarici investisiyanın ticarət aspektlərinə dair sazişi qeyd etmək olar.

Avropa İttifaqının bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsi prosesində hüququn ümumi prinsipləri, aşağıdakıları nəzərdə tutur: milli rejimin müəyyən edilməsi; müvafiq dövlətə mənsub olan hüquqi prinsiplər əsasında kredit təşkilatlarının lisenziyalaşdırılması və bank nəzarətinin həyata keçirilməsi; milli və üst-milli bank orqanlarında nəzarət sahəsində əməkdaşlıq prinsipi.

Bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsində əsas metodlara aid edilir: malların, xidmətlərin, şəxslərin, kapitalın və ödənişlərin sərbəst hərəkətinə qarşı bütün məhdudiyyətlərin qadağan edilməsi; harmoniyalaşdırma minimumun müəyyən edilməsi; Avropa İttifaqına üzv-dövlətlər tərəfindən təqdim edilən bank lisenziyaları və digər rəsmi icazə verilmiş sənədlərin qarşılıqlı tanınması.

Bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsinə, beynəlxalq praktikanında əhəmiyyətli təsir vardır. Xüsusilə də, bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin fəaliyyət qaydaları, bu prosesdə mühüm rol oynayır. Bazel Komitəsinin tərkibi isə, üzv-dövlətlərin milli mərkəzi banklarının və milli bank orqanlarının nəzarət nümayəndələrindən ibarətdir. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində, Avropa İttifaqının hüquqi aktlarının verilməsi prosedurunun bəzi xüsusiyyətləri mövcuddur. Adətən, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa parlamenti ilə birlikdə bu və ya digər məsələlərin rəqlamentləşdirilməsinin prinsip və əsas müddələrinin müəyyən edən, baza hüquqi aktları müəyyən edirlər. Bu prosesin inkişafı olaraq Avropa Komissiyası, bank komitələrinin yaxından iştirakı və köməyi ilə, xüsusi normaların məzmununu müəyyən edərək, icraedici aktlar qəbul edir. Bu, Komitələr qismində 2003-cü ilin sonlarında yaradılmış Avropa bank nəzarəti orqanı və Avropa

bank Komitəsi çıxış edirlər. Əvvəllər isə, bu funksiyaları Avropa Komissiyası yanında fəaliyyət göstərən bank işləri üzrə məsləhət Komitəsi icra edirdi. Avropa bank nəzarəti orqanları Komitəsinin tərkibinə, milli bank nəzarəti orqanlarının nümayəndələri (o cümlədən Milli Mərkəzi Bankın), Avropa Mərkəzi Bankının və Avropa Komissiyasının nümayəndələri daxil idi. Bu Komitə, Avropa Komissiyası ilə birlikdə bank fəaliyyəti sahəsində inteqrasiya siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, icra aktı layihələrinin hazırlanması, milli səlahiyyətli orqanların arasında əməkdaşlığın təmin edilməsi, həmçinin peşəkar dairələr və geniş ictimaiyyətlə məsləhətləşmələrin təşkil olunmasını təmin etmək vəzifələrini yerinə yetirirdi. Avropa bank Komitəsi, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət olmaqla, fəaliyyətlərini Avropa Komissiyasının rəhbərliyi altında həyata keçirirdilər. Avropa bank nəzarəti orqanları Komitəsi və Avropa Mərkəzi Bankı müşahidəçi statusuna malik idilər. Avropa Komissiyası ilə birlikdə, Avropa İttifaqı aktlarının hazırlanmasında onlara, məşvərətçi funksiya statusu verilmişdir.

Avropa İttifaqı bank institutları sırasında, Avropa Mərkəzi Bankı mühüm yer tutur. Avropa Mərkəzi Bankı (AMB), milli bank institutlarından üst səviyyədə, monetar siyasət aparmaq üçün yaradılmış təşkilatdır. Bu təşkilat 1998-ci ildə Almanyanın Frankfurt şəhərində yaradılmışdır. AMB avro pul vahidini qəbul edən üzv-dövlətlərin milli bankları ilə sıx təmasda fəaliyyət göstərir. Avropa Mərkəzi Bankının üç qərarvermə qurumu mövcuddur: İdarəetmə heyəti, İcra heyəti və Əsas Şura. AMB-nin İdarəedici Şurasının tərkibi 6 üzvdən, idarəedici şura və Avropa Pul-Kredit İttifaqının üzvləri olan milli bankların idarəedicilərindən ibarətdir. AMB avro banknotlarının buraxılmasında yeganə hüquq sahibidir. Avropa Mərkəzi Bankının əsas məqsədlərinə, Maastrixt müqaviləsi çərçivəsində nəzərdə tutulan bank fəaliyyətinin inteqrasiya tənzimlənməsi sahəsi üzrə: qiymət sabitliyini qorumaq; qiymət

sabitliyinə tabe olmaq; ittifaqın ümumi iqtisadi siyasətinə dəstək vermək daxil idi. Mərkəzi Frankfurt da yerləşən Avropa Pul vahidi İnstitutu, 1994-cü ildən başlayaraq avro vahidi nominasiyasına keçmək üçün hazırlıq işlərinə başlamışdır. Avro pul vahidini qəbul edən dövlətlər «Avro sistemi» və ya «Avro sahəsi»ni yaradırlar. Bütün Avropa İttifaqına üzvləri isə Avropa Mərkəzi Bankları Sistemini təşkil edirlər. Avropa Mərkəzi Bankı Avropa Birliyinin pul siyasətlərini müəyyənləşdirir və icrasını təmin edir. Mərkəzi Frankfurt da olan Bank, bundan başqa 12 üzv-dövlətin qəbul etdiyi pul vahidi Avronu ixrac edir və qoruyur. Bankın vəzifələri arasında bundan başqa üzv ölkələrdə qiymət istiqrarını təmin etmək və faizləri müəyyən etmək daxil idi. Müstəqil və azad fəaliyyət göstərən Avropa Mərkəzi Bankına üzv ölkələrin hökumətləri heç bir formada müdaxilə edə və təsir göstərə bilməzlər. Lakin, Avropa Mərkəzi Bank, Avropa Birliyinin üzv olan dövlətlərin hökumətləri və mərkəzi bankları ilə yaxın əməkdaşlıq çərçivəsində işləyir.

3. “Əsas azadlıqlar” çərçivəsində bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Avropa İttifaqı Şurasının 361/88 sayılı Direktivində, “əsas azadlıqları” əhatə edən nominasiyalar üzrə, Birlik ərazisində kapitalın sərbəst hərəkətini kvalifikasiya edən əməliyyatlarının siyahısı verilmişdir. Bu siyahıya daxil edilən bank və maliyyə əməliyyatları 13 kateqoriya üzrə, o cümlədən: birbaşa investisiyalar; daşınmaz əmlak investisiyaları; qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlar; investisiya fondunun payları üzrə əməliyyatlar; qiymətli kağızlar və digər prosedurlar üçün bağlanan müqavilələr üzrə əməliyyatlar; maliyyə təşkilatlarının cari və təxirəsalınmaz əməliyyatları; rezidentlərin iştirakı ilə kommersiya müqavilələri və xidmətlər göstərilməsinə görə kreditlərin verilməsi üzrə əməliyyatlar; borc krediti əməliyyatı; tapşırıq (müqaviləsi əsasında), digər etibarnamə təminatları və girov hüququ üzrə əməliyyatlar; şəxsi (fərdi) xarakterli kapitalların sərbəst hərəkəti üzrə əməliyyatlar; qiymətli

əşyaların import və eksportu üzrə əməliyyatlar; və kapitalın fərqli formada hərəkəti üzrə əməliyyatlar. Qeyd edilən təsnifat hüquqi deyil, iqtisadi xarakterli bölgünü əhatə edir. Nominal xarakter daşıyan təsnifat, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin praktikası üçün prioritet əhəmiyyəti vardır.

Kapitalın sərbəst hərəkətinə dair iddiaları mübahisələndirən Məhkəmə, Avropa institutlarının törəmə aktlarının təfsirinə daha geniş yer verir. Məhz, kapitalın sərbəst hərəkətinin məqsədini təfsir edən Avropa İttifaqı Məhkəmə praktikası, bu məqsədi əmlak hüquqlarına (iştirak hüququ, daşınmaz və s.) və pul ehtiyatlarına (kredit, borc istiqrazlarının yerləşdirilməsi və s.) müəyyən hüquqların yaranması və ya müəyyən hüquqların keçməsi (ötürülməsi) kimi təsbit etmişdir.

Avropa İttifaqı hüququnda kapitalın sərbəst hərəkəti anlayışına, ayrı-ayrı dövlətlərin rezidentləri arasında, transfertlər çərçivəsində, müqavilə bağlamasının və yerinə yetirilməsini çətinləşdirən maneələrin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan tədbirlər daxil idi. Məhdudlaşdırıcı tədbirlər reyestrinə, valyuta məhdudyyətləri ilə yanaşı, istənilən hüquqi və administrativ əsaslar, o cümlədən kapitalın sərbəst hərəkətinə neqativ təsir göstərən, xüsusilə də, onun effektivliyi və ya cəlbədiciliyini zəiflədən milli administrativ praktika daxil idi.

Avropa İttifaqı, hüququ kapitalların sərbəst hərəkətini məhdudlaşdıran istənilən maneələri qadağan edir. Bu qadağanlar nəinki Avropa İttifaqına üzv-dövlətləri, o cümlədən üçüncü ölkələrə münasibətdə də, qüvvədə (Birlik haqqında müqavilənin 56-cı maddəsi) idi. Lakin müəyyən edilən qadağanlar imperativ (mütləq) xarakter daşıyırdı. Belə ki, Avropa İttifaqının vahid daxili bazar münasibətləri çərçivəsində kapitalın sərbəst hərəkətinin tənzimlənməsi, üzv-dövlətlərə qadağan etməzdi:

1) o cümlədən milli vergi hüququ müddəaları tətbiq edilərkən, vergi dominantlığı və ya kapitalın qoyulduğu yerdən (müvafiq ərazidə) asılı olaraq, vergi ödəyiciləri arasında fərqlər mümkün idi;

2) digər tərəfdən üzv-dövlətlər, milli qanunların və yerli icra hakimiyyəti aktlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi, xüsusilə də, maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edilməsi, həmçinin administrativ və statistik məqsədlər üçün kapitalın hərəkətində (yer dəyişməsində) bəyannamə prosedurunun müəyyən edilməsi və ya ictimai qaydaların və dövlət təhlükəsizliyinin qorunması nöqtəyi-nəzərindən əsaslandırılmış hesab edilən məhdudiyyətlərin tətbiqinin mümkünlüyü;

3) təsis müqavilələrinə müvafiq olaraq təsisatların sərbəst yaradılmasının məhdudlaşdırılmasının qorunması.

Qeyd edilən tədbirlər heç də, kapitalın sərbəst hərəkətini istəyi kimi diskriminasiya etmək, qanunsuzluğu ört-basdır etməklə məhdudlaşdırma vasitələri kimi qəbul edilməməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, Avropa İttifaqı məhkəmə orqanları, bu tədbirlərin qanunauyğunluğunun kifayət qədər təfsir etmişdilər. Belə ki, ELF Aquitaine işi üzrə Fransa qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, neft şirkəti səhmlərinin sahibi olan ELF Aquitaine, bu müəssisədə iştirak hüququ əldə etmək üçün, dövlət icazəsinə malik olmalı idi. Avropa İttifaqı məhkəməsi iddianı araşdıraraq etiraf etmişdir ki, belə qaydalar müəssisənin səhmlərini almaqda diskriminasiya yaradır və onun investisiya-kapital təminatının effektivliyini zəiflədir. Nəticədə, kapitalın sərbəst hərəkəti prinsipi deklarativ normaya çevrilir. Avropa İttifaqı məhkəməsinin Konle işi üzrə digər presedentində isə göstərilirdi ki, başqa dövlətin ərazisində yaşayan şəxs, fərqli investisiya rejiminin qüvvədə olması səbəbindən, rezidentlər üçün çətinlik yaradır və bu kapitalın sərbəst hərəkəti prinsiplərinin pozulması deməkdir. Avropa İttifaqı məhkəməsinin Sanz işi üzrə başqa bir presedentində

göstərilirdi ki, üzv-dövlətlər 58-ci maddə üzrə məhdudiyyətləri, "əsaslandırılmış hədd" çərçivəsində tətbiq edə və beləliklə, kapitalın sərbəst hərəkətini "diskriminasiyaya" məruz qoya bilər.

Kapitalın sərbəst hərəkətinə, həmçinin, kreditləşmə, pul vəsaitlərinin əmanətə verilməsi, kredit təşkilatlarının qiymətli kağızları fərdi emissiyaya cəlb etmələri üzrə əməliyyatları, kredit təşkilatlarının investisiya əməliyyatlarına cəlb edilməsi və s. daxil idi.

Avropa İttifaqının bank hüququnda, təsisatların (müəssisələrin) sərbəstliyi anlayışı, müəssisənin sərbəst yaradılmasını və idarə olunmasını, sahibkarlıq fəaliyyətində müstəqilliyi, həmçinin bu münasibətlərlə əlaqədar olan şəxslərin (Birlik müqaviləsinin 43-cü maddəsi) azad hərəkətini nəzərdə tutur. Qeyd edilən sərbəstliklər çərçivəsində "şəxslər" anlayışı, nəinki, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin vətəndaşlarına, həmçinin üzv-dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq təsis edilmiş və əsas fəaliyyəti Birlik ərazisi ilə məhdudlaşan (Birlik müqaviləsinin 48-ci maddəsi) bütün şirkətlərin və firmaların üzvlərinə aid edilirdi. Eyni zamanda, bank fəaliyyətində müəssisələrin sərbəstliyi anlayışına, kredit təşkilatları tərəfindən filialların və nümayəndəliyin təsis edilməsi, törəmə ("bala") şirkətlərin yaradılması, həmçinin Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərdə bank əməliyyatları aparılmasının lisenziyalaşdırılması qaydalarının müəyyən edilməsi daxil idi.

Birlik haqqında müqavilənin 47-ci maddəsində, müstəqil iqtisadi fəaliyyətə başlamaq və bu fəaliyyəti koordinasiya etmək məqsədi ilə, müvafiq Direktivlərin qəbul edilməsinin nəzərdə tutulmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, göstərilən maddəni implementasiya etməklə, bank fəaliyyəti sahəsində təməl aktlar qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, Birlik haqqında müqavilənin 44-cü maddəsinə istinad etməklə, kredit təşkilatlarının üzvü olan səhmdarların (iştirakçıların), həmçinin

investorların və əmanətçilərin hüquq və maraqlarının təmin edilməsi sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Avropa İttifaqı bank hüququnda sərbəst xidmət göstərilməsi anlayışı, şəxslərin azad hərəkət etməklə xidmətlər təklif etməsi və ya sifarişçidən xidmət göstərməyi qəbul etməsi, həmçinin xidmətlərin özlərinin sərbəst hərəkətini təsbit edən münasibətləri (Birlik müqaviləsinin 49-cu maddəsi) tənzimləyirdi. Beləliklə, xidmət göstərilməsi məqsədilə istənilən iştirakçı şəxs və ya xidmətin predmeti, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin sərhədlərini sərbəst keçmək hüququna malik idi. Buna müvafiq olaraq, xidmət göstərilməsinin 4 kateqoriyasını fərqləndirmək olar:

1) sifarişçidən xidmət göstərməyi qəbul etmək məqsədilə (xidmət göstərməyin aktiv sərbəstliyi), xidməti icra edən tərəfindən, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin sərhədlərini sərbəst keçmək hüququna malik olması;

2) sifarişçi tərəfindən göstərilmiş xidmətləri, icraçıdan qəbul etmək məqsədilə (xidmət göstərməyin passiv sərbəstliyi), Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin sərhədlərini sərbəst keçmək hüququna malik olması;

3) xidmətlərin özlərinin, Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin sərhədlərinə sərbəst daxil olması, yəni icraçının və sifarişçinin, Avropa İttifaqının müxtəlif üzv-dövlətlərində daimi ünvan yerlərinin olması səbəbi ilə, xidmətlərin üzv-dövlətlərin sərhədlərindən sərbəst keçməsi (bilavasitə şəxs üçün fərdiləşdirilməyən, sərbəst xidmətlərin göstərilməsi) hüququna malik olması;

4) icraçı və sifarişçinin Avropa İttifaqının, yalnız bir üzv-dövlətdə və daimi ünvan yerlərinin məlum olmasına görə, xidmətlərin üzv-dövlətin sərhədlərində sərbəst keçməsi (dolayı fərdiləşdirilən (şəxslər üçün) sərbəst xidmət göstərilməsi) hüququna malik olması.

Avropa İttifaqında vahid daxili bazarın fəaliyyəti göstərməsində, sərbəst ödəniş hərəkətlərinin təmin edilməsi

müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Birlik haqqında müqavilənin "Ödəniş balansı" adlanan fəslə, valyuta tənzimlənməsi həsr edilmişdir. Bu fəsildə malların və xidmətlərin hərəkəti ilə əlaqədar cari ödənişlərin əsasları, həmçinin əmtəə xarakterli olmayan (əmək haqlarının ödənilməsi və s.) və kapital qoyuluşundan əldə edilən gəlirlər tənzimləniirdi. Burada, qeyd edilən növ ödənişləri həyata keçirmək üçün, Avropa İttifaqına üzv-dövlətin valyutaları ilə ödənişlər etmək göstərişi verilirdi. Malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın Avropa İttifaqının liberal vahid ümumi bazarında sərbəst hərəkəti çərçivəsində, şəxsin yaşadığı dövlətin valyutası ilə müvafiq prosedur icra edilirdi. Qeyd edilən hədlərdə, Avropa İttifaqı müqaviləsinin 106-cı maddəsinin birbaşa hüquqi qüvvəsi tətbiq edilirdi. Bunun əsasında liberalizasiya tədbirləri qəbul edilmişdir. Belə ki, bu tədbirlərə Avropa İttifaqı Şurasının 340/63 sayılı Direktivində bütün qadağanların aradan qaldırılması və ya xidmətlər üçün ödənişlərin qarşısının alınmasının qadağan edilməsi, əgər axırıncı hal üzrə ödənişlərin məhdudlaşdırılması ilə şərtləşərsə, və Avropa İttifaqı Şurasının 474/63 sayılı Direktivində malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkəti ilə əlaqədar gizli (görməyən) əməliyyatlar üzrə transfert ödənişlərin liberallaşdırılması aid edilir. Öz növbəsində kapitalın sərbəst hərəkəti ilə bağlı olan ödənişlər, Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilənin 67-73-cü maddələrinin təsir qüvvəsinə daxil idi. Maastrix müqaviləsində ödənişlərlə bağlı məsələlər və bu sahə üzrə qadağanların aradan qaldırılması, Birlik müqaviləsinin 56-cı maddəsi ilə tənzimləniirdi.

Avropa İttifaqı hüququnda, ödənişlərin sərbəst hərəkəti, eyni zamanda transsərhəd münasibətlərində pul öhdəliklərinin icra edilməsini də əhatə edir. Münasibətlərin məzmunundan asılı olaraq, hesab-ödəniş əməliyyatları kredit təşkilatları tərəfindən 50-ci və 51-ci maddələrə müvafiq həyata keçirilir.

XIX MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ ƏTRAF MÜHİT HÜQUQU

1. Avropa İttifaqının ətraf mühit hüququ anlayışı və mənbələri.

2. Avropa İttifaqı ətraf mühit hüququnun formalaşması mərhələləri.

3. Avropa İttifaqının ekologiya siyasətinin əsas prinsipləri.

1. Avropa İttifaqının ətraf mühit hüququ anlayış və mənbələri. Ətraf mühitin mühafizəsi, Avropa İttifaqı hüququnun mühüm məqsədlərindən olmaqla, Avropa Birliyinin göstərişləri əsasında həyata keçirilir. Ətraf mühitin mühafizəsi, ənənəvi olaraq cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı təsir münasibətləri prosesində əsas ekoloji-hüquq normalarını təsbit edən ideyalar məcmusunu əhatə edir. Bu münasibətlər çərçivəsində, təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ məsələləri, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadənin təmin olunması və ətraf mühitin təsərrüfat və digər fəaliyyət proseslərində zərərli kimyəvi, fiziki və bioloji təsirlərdən qorunması, ekoloji hüququn mühafizəsi və fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni maraqların təmin edilməsi və s. nəzərdə tutulur.

Birlik haqqında müqavilənin 2-ci və 3-cü maddələrində ekoloji siyasətin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi təsbit edilmişdir. Eyni zamanda ətraf mühitin qorunması, Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətlərinə daxil idi. Ekoloji hüquq pozmalara dair inzibati və cinayət məsuliyyəti məsələləri, həmçinin ekoloji təhlükəsizliklə bağlı bir çox problemlər, milli tənzimləmə obyektinə aid edilir. Üzv-dövlətlərin ekoloji normaları milli hakimiyyət orqanlarına və vətəndaşlara ünvanlandığı halda, Avropa Birliyində təbiəti mühafizə obyektini, ilk növbədə üzv-dövlətlərə ünvanlanmışdır.

Beləliklə, buna müvafiq olaraq ətraf mühitin mühafizəsi hüququ, Avropa (kommunitar) hüququnda, Avropa Birliyinin ətraf mühitin tənzimlənməsi normalarının məcmusu kimi müəyyən edilir.

Avropa Birliyi ətraf mühitin mühafizəsi hüququnun mənbələrini, əsas və törəmə normalar təşkil edir. Birliyin formalaşması mərhələlərində ətraf mühitin mühafizəsi, hazırda olduğu kimi, aktual problem olmamışdır. Ona görə də, digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq, Paris (1951-ci il AKPB) və Roma (1957-ci il AİB) müqavilələrində ətraf mühit hüququn mənbəyi ola biləcək normalar yox dərəcəsinə idi.

1986-cı il Vahid Avropa aktında, "Daxili bazar" adlanan 100 A maddəsində, "ətraf mühit" terminindən istifadə edilmişdir. Vahid Avropa Aktının 130-R-T maddələrində ətraf mühitə dair ayrı-ayrı normalar təsbit edilmişdir. Ətraf mühitin qorunması isə, xüsusi olaraq Avropa İqtisadi Birliyinin məqsədlərinə daxil edilmişdir.

Məhz 1992-ci il Maastrix müqaviləsinin 2-ci maddəsində ətraf mühitin mühafizəsi, Birliyin digər məqsədləri ilə bir sətərə aid edilmişdir.

1997-ci il Amesterdam müqaviləsi ekologiya hüququnun əsas mənbəyi kimi, Birlikdə ətraf mühitin mühafizəsini daha da genişləndirirdi. Müqavilənin qüvvəyə minməsi təqdirdə ətraf mühit hüququ 2-ci maddədə konstitusion status hüququna; "ətraf mühit" adlanan XIX bölmə, 174-176-cı maddələrdə ətraf mühitin tənzimlənməsi aspektlərinə; əvvəllər 174-cü maddə ilə təsbit olunmuş inteqrasiya prinsipi isə, yeni müqavilənin 6-cı maddəsində ayrıca norma kimi möhkəmlənmək hüququna malik olmuşdur. "Daxili bazar" adlanan bölmədə, daha bir novella 95-ci maddədə müəyyən edilərək, üzv-dövlətlərə milli xarakterli və Birlik səviyyəsində fərqli olan çox ciddi tədbirlər görməyi təsbit etmişdir. Nəhayət, 1999-cu ildən başlayaraq, Avropa Parlamenti 251-ci maddəyə müvafiq olaraq veto hüququ təbiiq etməsi, indi artıq 95-ci və 175-ci maddələrə

müvafiq müəyyən edilirdi. Avropa İttifaqı ekologiya hüququnda, qərarların qarşılıqlı razılıq (İttifaq və milli hüquq çərçivəsində) əsasında birgə qəbul edilməsi, əsas prosedura çevrilmişdir.

2001-ci il Nitsa müqaviləsində təsbit edilən normalar, ekologiya hüququnun əsas mənbələrinə daxildir. Lakin ətraf mühitin qorunması nöqteyi-nəzərdən, Nitsa müqaviləsində fərqli müddəalar qəbul edilməmişdir.

Törəmə aktlara daxil edilən Direktivlər, ətraf mühit hüququnun formalaşması baxımdan daha əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda qədər, bu sahə üzrə 200-dən yuxarı müxtəlif məzmunlu Direktivlər, təbiətin mühafizəsi sahəsində ayrı-ayrı məsələləri tənzimləyir.

Üzv-dövlətlərin milli ekoloji qanunvericilikləri ilə, Avropa Birliyinin qanunvericiliklərinin harmoniyalaşdırılmasında, Reqlamentlər daha az müraciət edilən hüquq mənbələrdədir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi və Birinci instansiya Məhkəməsi qərarları, ətraf mühitin qorunması üzrə hüquq mənbələrinin xüsusi qrupunu təşkil edir. Məhz, hüququn digər mənbələrinin təfsir edilməsi, onların dəqiqləşdirilməsi və boşluqların aradan qaldırılmasında, bu Məhkəmə qərarlarının böyük əhəmiyyəti vardır.

Beynəlxalq müqavilələr ətraf mühit hüququnun mənbələrinin xüsusi qrupunu təşkil edir. Birliyin daxili aktlarına aid edilən Direktivlər, Reqlamentlər və Məhkəmə qərarlarından fərqli olaraq, beynəlxalq müqavilələr, xarici mənbə xarakteri daşıyır. Məhz, onların hüquqi rejimi, əhəmiyyətli dərəcədə beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. Avropa Birliyi tərəfindən bağlanan beynəlxalq müqavilələr isə, Avropa hüququnun tərkib hissəsini təşkil edir. Ətraf mühitin mühafizəsi hüququnda beynəlxalq xarakterli aktlar əhəmiyyətli rol oynayır. Müxtəlif xarakterli ekoloji tələblər, ilkin olaraq tövsiyə kimi qətnamələrdə, bəyannamələrdə, proqramlarda, xartiyalarda, layihələrdə təsbit olunur (beynəlxalq hüquq

elminə görə, “yumşaq hüquq”) və müəyyən müddət keçdikdən sonra isə bu standartların bəziləri ya müqavilə qaydasında, ya da beynəlxalq adət şəklində məcburi hüquq normaları kimi tanınır. Tövsiyə xarakterli hüquqi aktlara, ətraf mühitin problemlərinə dair 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsini, ətraf mühit və inkişafa dair 1992-ci il Rio-de-Janeyro Bəyannaməsini, 1982-ci Ümumdünya təbiəti mühafizə Xartiyasını göstərmək olar. Rio-de-Janeyro Bəyannaməsində dövlətlərin aşağıdakı vəzifələri müəyyən edilmişdir: ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hər bir dövlət tərəfindən effektiv qanunların qəbul edilməsi; ətraf mühitin çirkəndirilməsinə görə dövlətlərin məsuliyyəti; ətraf mühitə və insana zərər vuran çirkəndiricilərin digər dövlətlərdə yerləşdirilməsinə yol verilməməsi; ətraf mühit üçün neqativ nəticələr verə biləcək tədbirlər haqqında dövlətlərin bir-birinə məlumat verməsi; yerin ekosistemlərini qorumaq məqsədilə dövlətlərin global əməkdaşlığı; planlaşdırılan fəaliyyətin ekoloji nəticələrinin qabaqcadan qiymətləndirilməsi; ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi hallarının qarşısının alınması üzrə bütün zəruri tədbirlərin görülməsi; hərbi münaqişələr dövründə ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi və s. daxil idi.

Avropa Birliyi, ekoloji problemlərin tənzimlənməsi sahəsində ən müxtəlif təşəbbüslərlə çıxış edərək çoxtərəfli ekoloji sazişlərin bağlanması və beynəlxalq forumlarda iştirak edir. Birlik, Avropanın əməkdaşlıq etdiyi Konvensiyalar üzrə böyük öhdəliklər götürmüşdür. Bu öhdəliklərə aid edilir: iqlim dəyişməsi üzrə BMT-nin çərçivə Konvensiyası və Kioto Protokolu; BMT-nin bioloji müxtəlifliyə dair 1992-ci il Konvensiyası; yox olmaq üzrə olan yabanı flora və vəhşi fauna növlərinin beynəlxalq ticarəti üzrə 1973-cü il Konvensiyası; azon qatının mühafizəsinə dair 1985-ci il Vyana Konvensiyası və azon qatının məhv edən zərərli maddələrə dair Vyana Konvensiyasına əlavə 1987-ci il Monreal Protokolu; transsərhəd ərazilərdə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinə

dair 1992-ci il BMT-nin Konvensiyasını; həmçinin Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası; gəmilərdən çirkləndirmənin qarşısının alınmasına dair 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyası; ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası; və dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası. Göstərilən Konvensiyalar, Avropa Birliyini deyil, bütün ekoloji sistemləri əhatə edir. Onlardan: yuyucu və təmizləyici vasitələrdə bəzi maddələrin istifadəsinin qadağan olunması haqqında 1968-ci il Avropa sazişi: təbiətin və təbii ehtiyatların qorunub saxlanması haqqında 1968-ci il Afrika Konvensiyası; Avropada vəhşi fauna və yabanı floranın mühafizəsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası; Havanın uzaq məsafələrə transsərhəd çirkləndirməsi haqqında 1979-ü il Konvensiyası; sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri haqqında 1992-ci il Konvensiyası; Aralıq dənizinin çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası; Sakit okeanın cənubi-şərqi hissəsinin dəniz mühiti və bitişik zonalarının mühafizəsi haqqında 1981-ci il Konvensiyası; Şimal dənizinin neftlə və digər zərərli maddələrlə çirkləndirilməsi ilə mübarizə üzrə əməkdaşlıq haqqında 1983-cü il Sazişi; Baltik dənizi rayonunun dəniz mühitinin çirklənmədən qorunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası; Qara dəniz çirklənmədən qorunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası; Şimali Atlantikanın dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında 1992-ci il Konvensiyası və s. qeyd etmək olar.

Hazırda Avropa Birliyi, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası üzvləri ilə birlikdə, "Avropa üçün ətraf mühit" layihəsində fəal əməkdaşlıq edir.

Ümumiyyətlə, ətraf mühit hüququ spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, ilk növbədə bu sahə üzrə sənədlər, normativ aktlardan çox, ekologiya üzrə əhəmiyyət kəsb edən

prioritetləri, prinsipləri və siyasəti müəyyən edir. Avropa Birliyinin bu sahə üzrə Proqram fəaliyyətini müəyyən edən Komissiya, 1972-ci ildən başlayaraq müvafiq aktlar qəbul etmiş və bu silsilə aktların sonuncusu, 2001-2006-cı illəri əhatə edən 6-cı Proqram olmuşdur. 1993-cü ildə qəbul edilmiş 5-ci Proqramın başlıca məqsədi davamlı inkişafı təmin etmək olmuşdur. Məhz, ətraf mühitin qorunmasına dair 1992-ci il Rio-de-Janeyro Konfransında, BMT-nin rəsmi strategiya Konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Konsepsiya üç qarşılıqlı təsirə malik sahənin: iqtisadi, sosial sfera və ətraf mühitin harmonik və davamlı inkişafını nəzərdə tutur.

Ətraf mühitin mühafizəsinə dair Avropa Birliyi Komissiyasının tərtib etdiyi "Ağ kitab" mühüm rola malikdir. "Ağ kitab" ekoloji hüquqpozmalara görə məsuliyyət müəyyən etmişdir. Təvsiyə xarakterli Direktivdə, konkret normaların işlənilib hazırlanması perspektivləri də müəyyən edilmişdir.

2. Avropa İttifaqı ətraf mühit hüququnun formalaşması mərhələləri. Avropa Birliyinin ətraf mühit hüququnun inkişafı bir neçə mərhələdən keçir. **Birinci mərhələ 1958-1972-ci illəri** əhatə etməklə, 01 yanvar 1958-ci ildən qüvvəyə minən Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilədən başlayır. Bu mərhələdə, Birlik, praktiki olaraq ekoloji siyasətin inkişafına xüsusi diqqət verməmişdir. XX əsrin 60-cı illərinin ortalarından başlayaraq ekoloji problemlər daha kəskin özünü büruzə vermişdir. Nəticədə, üst-millî (İttifaq səviyyəsində) tənzimləmənin olmamasına görə üzv-dövlətlər, zərurət yarandığı hallarda, müstəqil olaraq tədbirlər görməyə başlamış və "ad hoc" qaydası həqiqi xarakter almışdır. Belə ki, idxal olunan avtomobillərin katalizatorları üçün müəyyən edilən tələblər və ya idxal olunan malların qablaşdırılması (markirovka) üçün qoyulan standartlar bunlara misal göstərmək olar. Məhz, belə tələblər dəfələrlə Avropa Birliyi ərazisində malların sərbəst hərəkəti üçün sədd (baryer) rolunu oynamışdır.

Və beləliklə, ekoloji problemlərin üst-millî səviyyədə tənzimlənməsi üçün xüsusi zərurət yaranmışdır.

Ətraf mühit hüququnun inkişafında ikinci mərhələ (1972-1986-cı illər), Avropa ekoloji siyasətinin formalaşması ilə bağlı idi. 1972-ci ildə üzv-dövlətlərin, dövlət və hökumət başçıları Şurası, iqtisadi inkişafa çatmağı, özünün yeganə məqsədi hesab etmədiyini və bu inkişafı Birlik daxilində bilavasitə həyata səviyyəsinin yüksəldilməsilə uzlaşdırılması zərurətini bəyan etmişdir. Şura bu məqsədlərə çatmaq üçün ətraf mühitin qorunmasını yüksək səviyyədə təmin etməyi prioritet elan etmişdir. Məhz, bu əsasda 1973-cü ildən ətraf mühitə dair Birliyin birinci Proqram fəaliyyəti qəbul edilmişdir. 1972-ci ildən başlayaraq, ətraf mühitin müxtəlif aspektlərini tənzimləyən Direktivlər və Reqlamentlər qəbul edilmişdir. Bu mərhələnin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, Birlik müqaviləsi, hələ üst-millî səviyyədə təbiəti mühafizə sahəsində səlahiyyət hüququ əldə etməmişdir. Lakin ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi Avropa İqtisadi Birlik haqqında müqavilənin müvafiq olaraq 100-ci və 235-ci maddələri (indiki 94-cü və 308-ci maddələr) əsasında tənzimləyirdi. Praktika isə, ekoloji siyasətin hüquqi bazasının genişləndirilməsi zərurətinin aktual olduğunu göstərirdi.

Eyni zamanda **ikinci mərhələ, ətraf mühitin mühafizəsi** məsələləri ilə bağlı ilk məhkəmə işlərinə görə də, əvvəlki mərhələlərdən fərqlənir. Belə ki, ABDHU 240/83 sayılı iş üzrə qərarında, ilk dəfə olaraq Məhkəmə, təsis müqavilələrində bilavasitə tənzimlənməsə də, “ətraf mühitin mühafizəsini” Birliyin əsas məqsədlərindən biri olduğunu etiraf etmişdir.

Avropa Birliyinin ekoloji siyasətinin həyata keçirilməsinin **üçüncü mərhələsi (1987-1993-cü illər)**, 1987-ci il 01 iyul tarixindən, Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqaviləyə, Vahid Avropa Aktının müddəaları əsasında düzəlişlər edilməsindən başlayaraq, yeni Avropa İttifaqı müqaviləsinin (Maastrix) qəbul edilməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. Artıq,

əhəmiyyətli sayda ətraf mühitin mühafizəsinə dair məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsi ilə yanaşı, bu mərhələ, Avropa ekoloji siyasətinin Vahid Avropa Aktı müddəalarına daxil edilməsi ilə əlamətdar olmuşdur.

Avropa Birliyi **ətraf mühit hüququnun inkişafında dördüncü mərhələ (1993-1997-ci illər)** Maastrix müqaviləsinin bağlanılmasından sonrakı dövrü əhatə edir. “Ətraf mühit” termini müqavilənin 2-ci və 3-cü maddələrinə daxil edilməsi, onun hüquq prosedurdan çox, böyük siyasi əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edirdi. Ətraf mühit sahəsində qərarların qəbul edilməsi prosesində, mütləq səsçoxluğu ilə qüvvəyə minməsi praktikası, artıq probasiyadan çıxmışdır. Eyni zamanda, ətraf mühit sahəsi üzrə Birliyin Proqram fəaliyyəti statusu, əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Avropa Parlamentinin bu proqramların qəbul edilməsində səlahiyyətləri isə, veto hüququnun müəyyən edilməsinə qədər genişləndirilmişdir.

Avropa İttifaqı **ətraf mühit hüququnun inkişafında beşinci mərhələ**, 1997-ci il Amsterdam müqaviləsindən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu mərhələ, Avropa ekoloji siyasətinə dair hüquqi çərçivədə, bir sıra dəyişikliklər etməsi ilə fərqlənir. İlk növbədə 2-ci maddədə, ekologiya sahəsi üzrə, “ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və yüksək səviyyədə mühafizə edilməsi” kimi konstitusion status hüququ təsbit olunmuşdur. “Yüksək mühafizə səviyyəsi” müəyyən edilməsi prinsipi 174-cü maddədə təsbit edilmişdir. Digər dəyişikliklərdən, müqavilə mətninə daxil edilən və inteqrasiya prinsipini nəzərdə tutan 6-cı maddəni qeyd etmək olar.

Hal-hazırda, bugünkü mərhələdə, Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin həyata keçirilməsi yeni dövlətlərin üzvlüyə qəbul edilməsi ilə şərtlənir. Belə ki, Avropa Komissiyası, mərkəzi və şərq Avropa, həmçinin Aralıq dənizi dövlətlərinin Avropa İttifaqına daxil edilmələrində “acquis communautaire”, yəni Avropa ətraf mühitin mühafizəsinə dair Proqram

normaları, milli qanunvericiliklərə bütünlüklə inkorporasiya etmələrini mütləq şərt kimi irəli sürür. Bu proses müvafiq ölkələrdə hüquqi və inzibati islahatlar sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə həyata keçirilməsi ilə şərtləşir. Lakin öz növbəsində Avropa Birliyi institutları, islahatların prioritetləri və real müddətin müəyyən edilməsində zərurətin qəbul edirlər. Avropa Birliyi üçün yeni üzv-dövlətlərdə ən çox rast gəlinən problemin, tullantıların idarə olunmasının tənzimlənməsi, hava və suyun çirkləndirilməsinin qarşısının alınması və zəruri keyfiyyət normalarına uyğunlaşdırılması məsələsidir. Qanunvericiliklərin uyğunlaşdırılması prosesində, yeni üzv-dövlətlərin iqtisadi və maliyyə çatışmamazlığı problemləri, xüsusi diqqətə cəlb edir. Avropa ekoloji standartları üçün, şərq Avropa dövlətlərinin sənaye sahələrinin rəqabət qabiliyyətliyi, həmçinin yeni ekoloji siyasətin maliyyələşdirilməsi kimi məsələlər, aktuallığı ilə fərqlənir. Avropa İttifaqına yeni üzv-dövlətlər, bu məsələləri öz maliyyə resursları hesabına həll etməyə çalışsalar da, Avropa İttifaqının Phare and Life Proqramı çərçivəsində də, maliyyə dəstəyi alırlar.

3. Avropa İttifaqının ekologiya siyasətinin əsas prinsipləri. Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 174-cü maddəsində ekoloji siyasətə dair əsas prinsiplər təsbit edilmişdir. Bu prinsiplərə daxildir: ətraf mühitin yüksək səviyyədə mühafizəsi prinsipi; xəbərdarlıq prinsipi; preventiv (qabaqlayıcı hərəkətlər) prinsipi; zərərurma mənbələrinin aradan qaldırılması prinsipi; "çirkləndirən ödəyir" prinsipi.

Avropa İttifaqının ekoloji qanunvericiliyi, göstərilən prinsipləri üzv-dövlətlərin konkret öhdəlikləri kimi təsbit olunmasına çalışmalı idi. Bu prinsiplər, Avropa Məhkəməsi tərəfindən Direktivlərin və Reqlamentlərin interpersiyası üçün də geniş istifadə imkanı yaradırdı.

Ətraf mühitin yüksək mühafizəsi prinsipi, Avropa İttifaqı ekologiya hüququnun mühüm və əsas

prinsiplərindəndir. Bu prinsip, 1997-ci il Amsterdam müqaviləsinin 2-ci və 95-ci maddələrinə, Avropa İttifaqı fəaliyyətinin ümumi məqsədlər kimi daxil edilmişdir. Ətraf mühitin yüksək mühafizəsi prinsipi, təkcə Avropa İttifaqı Komissiyasının fəaliyyəti kimi deyil, eyni zamanda Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının qanunvermə fəaliyyəti kimi də, qəbul edilməlidir. Lakin, bu prinsipin tətbiq edilməsi, müxtəlif üzv-dövlətlərin imkanları çərçivəsində böyük fərqlərlə məhdudlaşır. Məhz bu imkanlar, müqavilənin 174-cü maddəsində təsbit edildiyi kimi, ekoloji sahədə siyasəti həyata keçirilərkən və ətraf mühitin yüksək mühafizəsinin təşkil edilərkən, Birlik müxtəlif regionlarda olan mövcud fərqli vəziyyətləri nəzərə almalı idi.

Xəbərdarlıq prinsipi, Maastrix müqaviləsi çərçivəsində qəbul edilmişdir. Bu prinsipin mahiyyəti, roma hüququnda in dubio pro natura kimi, yəni əgər şübhə varsa və bu fəaliyyət ətraf mühitə neqativ təsir göstərə bilərsə, onda ən yaxşısı elmi tədqiqatlarla bu fəaliyyətin zərərli olduğu sübut edilənə qədər, ümumiyyətlə hərəkət etməmək kimi qəbul edilməlidir. Prinsip Avropa Komissiyasının fəaliyyətində mühüm siyasi əhəmiyyət daşıyır. Buna müvafiq olaraq Birlik, ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlamlığı, bitkilərin və heyvanların qorunmasına dair zəruri tədbirlərin əsaslarını müəyyən edir. Elmi məlumatlara əsaslanaraq ətraf mühitin diskriminasiyaya məruz qalmasının qarşısının alınması, aktual problem kimi xəbərdarlıq etmə prinsipi çərçivəsində həll edilməli idi. Yeni elmi tədqiqatlarla mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırmaq tədbirlərinin gücləndirilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmalı idi. Bu prinsipin tətbiq edilməsi zəruriliyinin bariz nümunəsi, Avropa İttifaqı Şurasının 81/98 sayılı Direktivi ilə bir daha möhkəmləndirilmişdir. Direktivdə, mikroorqanizmlərin genetik dəyişdirilməsinin istifadəsinə dair qanunvericiliyin əsasları müəyyən edilmişdir. Belə ki, Direktivin 5-ci maddəsində göstəriləndiyi kimi, əgər mikroorqanizmin kvalifikasiyası

prosesində genetik dəyişikliyin baş verməsi şübhəsi olduğu halda, daha ciddi müdafiə tədbirləri görülməsinə bəraət verilməli idi.

Preventiv hərəkətlər prinsipi, Avropa İqtisadi Birlik müqaviləsinə, Vahid Avropa Aktı tərəfindən daxil edilmişdir. Preventiv prinsipin mahiyyəti, “ətraf mühiti sonradan bərpa etməkdənsə, ən yaxşısı ətraf mühitin mühafizəsi üçün preventiv tədbirlər görülməsinə” müəyyən edirdi. Preventiv prinsipin tətbiqinə dair ən yaxşı nümunə kimi materialların və tullantıların qablaşdırılmasını nəzərdə tutan Avropa İttifaqı Şurasının 62/94 sayılı Direktivini göstərmək olar. Direktivdə müəyyən edilirdi ki, tullantıların toplanmasının xəbərdarlıq edilməsi, tullantı materiallarının toplanmasının azaldılmasına nisbətə daha yaxşı vasitədir.

Zərərvermə mənbələrinin aradan qaldırılması prinsipi, gözlənilən zərərvermənin qarşısının alınması, bu hərəkətlərin başlanması prosesində aradan qaldırılmasını nəzərdə tuturdu. Prinsip qanunverici üçün çirkləndiricilərin bir yerə toplanması və tullantıların atılması standartlarının hüquqi bazasını müəyyən edirdi.

“Çirkləndirən ödəyir” prinsipi, üzv-dövlətlərin ərazilərində ekoloji standartların həyata keçirilməsi siyasətində mühüm rola malikdir. Bu prinsip, ətraf mühitə dair 1972-ci il Birinci ekoloji Proqram fəaliyyətin əsasını təşkil etmişdir. Prinsipə müvafiq olaraq çirkləndirən dəymiş zərər ödəməklə, ekoloji təhlükəsizliyi təmin etməyə məcbur edilməli, sənaye və digər müəssisələrdə zərərli vasitələrdən və texnologiyadan istifadəyə yol verməməli idi. Cərimələrin ödənilməsi ilə yanaşı bu prinsipə, ekoloji standartların tətbiqi, texnoloji və investisiyanın yaxşılaşdırılmasına görə də, müraciət etmək nəzərdə tutulurdu.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. L. H. Hüseynov. Beynəlxalq hüquq. B., 2008
2. L. H. Hüseynov. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi. B., 2008
3. V. Ə. İbayev. Beynəlxalq humanitar hüquq. B., 2001
4. V. Ə. İbayev. “Avropa Məhkəməsi presedentləri: mülkiyyət hüququ”. B., 2007.
5. Z. A. Əsgərov. Konstitusiya hüququ. B., 2011.
6. F. T. Nağıyev. Konstitusiya hüququ. “Qanun” nəşriyyatı, 2014.
7. Nazim Cəfərli. Dövlət idarəçiliyində müqayisəli hüquqsünaslığın rolu. B., 2011. Səmərali dövlət idarəçiliyi: zamanın çağırışları. DİA-da keçirilən Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 5-6 dekabr 2011-ci il.
8. Ş. İ. Əliyev. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar (nəzəri və praktiki məsələlər). B., 2008.
9. Ş. İ. Əliyev. Vəkillik hüququ. B., 2012.
10. A. M. Qasımov, O. C. Məmmədov, M. K. Abdullayev. Beynəlxalq əmək hüququ. B., 2012.
11. Ə. İ. Əliyev, E. Z. Aslanov. Beynəlxalq turizm hüququ. B., 2011.
12. Ə. İ. Əliyev. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. B., 2007.
13. Ə. İ. Əliyev. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. B., 2007.
14. Ə. İ. Əliyev. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. B., 2009.
15. Ə. İ. Əliyev. İnsan hüquqları. B., 2013.
16. R. A. Əkbərov. Müasir hüquq sistemləri. B., 2014
17. R. Məmmədov. Beynəlxalq ümumi hüquq. B., 2002.
18. İ. Balayev. Beynəlxalq ümumi hüquq. B., 2000.

19. A.Səfixanlı, Z.Əliyev. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (ombudsman). "Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların milli qanunvericilikdə təsbiti. B., 2003.

20. Ə.Hüseynov. "Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi": hüquq e.n. al.dər.a. üçün təq.ed. diss. B., 2006.

21. İ.Cəfərov. "İnsan hüquqlarının pozulmasına görə zərərin ödənilməsi: Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsi": hüquq e.n. al.dər.a. üçün təq.ed. diss. B., 2009.

22. Z.Əliyev. "Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyası": hüquq e. üzrə fəls. d-ru al. dər.a. üçün təq.ed. diss. B., 2009.

23. H.Səlimov. "İnsan hüquqlarının qorunması üçün Avropa mexanizmləri". B., 2000.

24. V.V.Lazarev. Ümumi hüquq və dövlət Nəzəriyyəsi. Bakı., 2007.

25. M.K.Абдуллаев. Ограничение прав и свобод человека в международном праве (проблемы теории и практики). Баку, 2015.

26. Право Европейского Союза. Учебник / под ред. С.Ю. Кашкина. — М.: Юрайт, 2010.

27. Введение в право Европейского Союза. Учебник / под ред. С.Ю. Кашкина. — М.: Эксмо. 2010.

28. Право Европейского Союза в вопросах и ответах. Учебное пособие / под ред. С.Ю. Кашкина. — М.: Проспект, 2011.

29. Основы права Европейского Союза: схемы и комментарии. Учебное пособие / под ред. С.Ю. Кашкина. — М.: Юрайт, 2010. Дополнительная ко всем темам

30. Бирюков М.М. Европейское право до и после Лиссабонского договора. — М.: Научная книга, 2009.

31. Европейское право: Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / под ред. Л.М. Энтина. — М.: Норма, Инфра-М, 2011.

32. Марченко М.Н., Дерябина Е.М. Право Европейского Союза. Вопросы истории и теории. Учебное пособие. — М.: Проспект, 2010.

33. Этин Л.М. Право Европейского Союза. Новый этап эволюции: 2009 — 2017 годы. —М.: Аксиом, 2009.

34. Европейское право. Учебник (Отв. Ред. Л.М.Этин). М.,2007.

35. Право Европейского Союза. Учебник (Отв.Ред. С.Ю.Кашкин). М.,2008.

36. М.М.Бирюков. Европейское право.Краткий курс.М., 2003.

37. Т.К.Хартли. Право Европейского сообщества. М.,1998.

38. Б.Н.Топорнин. Европейское право. М.,1998.

39. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека (под ред. док. юрид. наук, профессор Л.М.Энтина). М.,2007

40. Суд Европейских сообществ. Избранные решения. М.,2004

41. Суд Европейских сообществ. Избранные решения. Вып.2.М.,2004

42. Хартия основных прав Европейского Союза //Ниццкий договор и Хартия основных прав Европейского Союза.// М.,2003

43. Асосков А.В. Правовые формы участия юридических лиц в международном коммерческом обороте. М., 2003

44. Бушев А., Макарова О., Попондопуло В. Коммерческое право зарубежных стран. СПб., 2003.

45. Дубовицкая Е.А. Европейское корпоративное право: Свобода перемещения компаний в Европейском сообществе. М., 2004

46. Капустин А.Я. Европейский Союз: интеграция и право. М., 2000

47. Капустин А.Я. Право Европейского Союза. Учебник М., 2013 г.

48. Каргалова М.В. От социальной политики к социальной интеграции. М., 1999

49. Клемин А.В. Европейское право и Германия. Баланс национального и наднационального. Казань, 2004

50. Лучина И.В. Гармонизация корпоративного права государств-членов ЕС // Труды Московской юридической академии. //М., 1997

51. Наку А.А., Вишняков О.К. Торговое право ЕС. Киев., 2003

52. Право Европейского Союза: правовое регулирование торгового оборота // Под ред. В.В.Безбаха, А.Я. Капустина, В.К. Пучинского. //М., 1999

53. Сандровский К.К. Международное таможенное право. Киев., 2002

54. Социальная политика. /Малая библиотека Европейского Союза на русском языке / Под ред. Ю.А.Борко, М.В.Каргаловой, Н.А.Ковальского. М., 1996

55. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 4 noyabr 1950-ci il tarixli Konvensiya.

56. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 20 mart 1952-ci il tarixli 1saylı Protokolu.

57. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 16 oktyabr 1963-cü il tarixli 4 saylı Protokolu.

58. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın Ölüm cəzasının ləğvinə dair 28 aprel 1983-cü il tarixli 6 saylı Protokolu.

59. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 22 noyabr 1984-cü il tarixli 7 saylı Protokolu.

60. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Qərarlar Toplusu. B., 2008.

61. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı qərarları. B., 2007.

62. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin bülleteni. B., 2008.428

63. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: 1, 8, 9, 10, 11 və 50-ci maddələrlə bağlı seçilmiş qərarlar. B., 2004.

64. <http://eulaw.edu.ru> Moskva Dövlət Hüquq Akademiyasının rəsmi saytı.

65. www.eur.eu Avropa Komissiyasının Rusiyada rəsmi nümayəndəliyi.

66. www.aes.org.ru Avropa Tədqiqatları Assosiasiyası. <http://europa.eu.int>. Avropa İttifaqının rəsmi saytı.

MÜRDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
I HİSSƏ. AVROPA İTTİFAQI HÜQUQUNUN VƏ AVROPA İTTİFAQI TƏSİSATLARININ QURULUŞU	
I MÖVZU: AVROPA HÜQUQUNUN TƏŞƏKKÜL VƏ İNKİŞAFI.....	11
II MÖVZU: AVROPA BİRLİYİNİN VƏ AVROPA İTTİFAQININ HÜQUQİ TƏBİƏTİ. HÜQUQİ MÜDAFİƏ.....	30
III MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ HÜQUQU VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ. AVROPA İTTİFAQININ MİQRASIYA VƏ VİZA REJİMİ.....	43
IV MÖVZU: AVROPA HÜQUQUNUN QURULUŞU VƏ MƏNBƏLƏRİ.....	56
V MÖVZU: AVROPA İNSTİTUTLARININ QURULUŞU: AVROPA ŞURASI.....	63
VI MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI İNSTİTUTLARININ STRUKTURU: AVROPA İTTİFAQI ŞURASI.....	75
VII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI İNSTİTUTLARININ STRUKTRU: AVROPA KOMİSSİYASI.....	80
VIII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI İNSTİTULARININ STRUKTURU: AVROPA PARLAMENTİ.....	88
IX MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI MƏHKƏMƏ SİSTEMİ.....	95

X MÖVZU: AVROPA İTTİFAQI HÜQUQ SİSTEMİNDƏ İNSAN HÜQUQLARI.....	106
XI MÖVZU: İNSAN HÜQUQLARININ QORUNMASININ AVROPA SİSTEMİ.....	130

II HİSSƏ. AVROPA İTTİFAQININ HÜQUQ SAHƏLƏRİ..... 150

XII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ GÖMRÜK HÜQUQU.....	150
XIII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ TİCARƏT HÜQUQU.....	162
XIV MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ KORPORATİV HÜQUQU.....	187
XV MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ ƏMƏK VƏ SOSIAL HÜQUQU.....	217
XVI MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ TƏHSİL, MƏDƏNİYYƏT VƏ ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU.....	247
XVII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ VERGİ HÜQUQU.....	280
XVIII MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ BANK HÜQUQU.....	322
XIX MÖVZU: AVROPA İTTİFAQININ ƏTRAF MÜHİT HÜQUQU.....	336

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI..... 347

Dosent Rahib Əkbərov

AVROPA HŪQUQU
(dərs vəsaiti)

Korrektor: Ceyran Abbasova

«Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi